પ્રસ્તાવના

જગતની તમામ મોટામાંથી ભાષાઓમાં ઘણેભાગે ઇડિયમ (Idioms) અને શબ્દાર્થભેદ (Synonyms) એ બન્નેનો સારો સંગ્રહ હોય છે એ જુદા જુદા વિષયપર અનેક પુસ્તકો ભાષાશાસ્ત્રીઓ તરફથી બહાર પડેલાં હોય છે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણેભાગે સંસ્કૃત છપાઈ ગયો છે શબ્દાર્થભેદ પણ થોડા સમયપર બહાર પડ્યો છે અને આ ઇડિયમનું પુસ્તક જનસમાજ આગળ મૂકું છું. ઘણેભાગે મહાન પુરુષોનો અનુભવ સંક્ષેપમાં બતાવે છે, અને વાંચનારને સારી અસર કરી શકે છે. ઇડિયમ એ વ્યાકરણ અને શબ્દ કોશથી અલગ છે કોઈ પણ ભાષાનું જ્ઞાન વ્યાકરણ અને શબ્દ કોશથી થઈ શકે છે પરંતુ જે તે બન્નેથી પણ નથી થઈ શકતું તે ઇડિયમથી થઈ શકે છે ઇડિયમ એ ભાષાનો એવો ગુપ્ત ભંડાર છે કે જે તેને ખોળવાનો યત્ન કરે છે તેનેજ તે જડે છે માત્ર અભ્યાસથી જ તે શીખી શકાય છે દેશની રીતભાત, રિવાજ અને લોકોની વ્યાવહારિક પદ્ધતિ ઉપર બનાવેલાં અનેક પુસ્તકો કરતાં ઇડિયમનું પુસ્તક લોકોની રહેણી કરણી અને નીતિ રીતિ વધારે સારી રીતે દર્શાવી શકે છે વળી ભાષાનું રહસ્ય પણ એથીજ જણાઈ આવે છે

હવે ઇડિયમ (Idioms) ઉપર થોડુંક વિવેચન કરીએ. આ કોશમાં ઇડિયમ એ શબ્દ બહુ વિસ્તીર્ણ અર્થમાં વાપર્યો છે જે અક્ષરો એથી વધારે શબ્દોના સમૂહનું એક અંગ થઈ કોશની મદદથી જે અર્થ થાય એમ જેને તે ન થતાં કોઈ જુદોજ અને તે પણ કોઈ સ્થાપિત (મુકરર) અર્થ થતો હોય તેને ઇડિયમ કહે છે જેમ કે આગીઆરા ભણવા એનો અર્થ આગીઆરાનો આંક ભણવાનો કે ભણાવાનો નથી થતો પરંતુ નાસી જવું એવો થાય છે ઘર ભાંગવું એમાં ઈંટ અને ચોડાનું બનાવેલું ઘર જમીનદોસ્ત થયાનું નથી પરંતુ ઘરની કુટુંબની બરબાદી થઈ એવો અર્થ સમાએલો છે ઘણા વાક્ય કે અથવા રચનાઓને અમે એમાંજ ગણ્યા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જે અરબી પ્રયોગો ઘણી મુદ્દતથી ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયા છે તેને પણ અમે ઇડિયમમાં લખી કોશમાં આપ્યા છે કોઈ પણ એક શબ્દમાં એવો ભાવ હોવા છતાં તે પ્રયોગ કહી શકાતો નથી જેમ કે ઉંદરડું એ શબ્દ કોઈએ કાંઈ સારૂં કામ ન કર્યું હોય ત્યારે વપરાય છે આપણી ભાષામાં એવા ઘણા શબ્દો છે. જેને કાંઈ ન આવડતું હોય અને મૂર્ખ હોય તેને ઢબુ કહે છે. વળી કાકચાસ, શુક્રાચાર્ય, ભીમસેન, તમતેજ, વગેરે શબ્દો વિશેષ અર્થમાં વપરાય છે તથાપિ તે ઇડિયમ ગણી શકાતા નથી એવા શબ્દોને અમે રૂઢ શબ્દો ગણી તે તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું નથી.

ગુજરાતી ભાષામાં જે ઇડિયમો થયા છે તે ઘણું કરીને કોઈ નામની સાથે કોઈ ક્રિયાપદ જોડીને બનેલા છે હાથ પગ પેટ દાંત કાન માથું આંખ, કપાળ, નાક, ઇત્યાદિ શરીરના અવયવો કે જ્ઞાનેંદ્રિયો બતાવનારા શબ્દો સાથે જુદાં જુદાં ક્રિયાપદોથી જુદા જુદા પ્રયોગો નીકળ્યા માલમ પડશે. આવા ઇડિયમના સાધારણ મૂળ જેવા જઈએ તો તેમ થવાનાં કારણ જણાઈ આવે આપણને માલમ પડ્યા વિના

સ્હેલે નહિ એ ઘણું કરીને કોઈ સ્થાન ઉપરથી લોકોની વૃત્તિ ઉપરથી, કોઈ વિશેષ નામ ઉપરથી કે કોઈ રિવાજ કે રીતભાત ઉપરથી નીકળેલાં હોય છે અને તે સર્વેમાં થોડી કે ઘણી લાક્ષણિક અર્થોત્પત્તિ રહેલી હોય છે.

આ પ્રકરણમાં કેટલેક ઠેકાણે એવા પ્રયોગોના અર્થો બતાવી આપવાનો યત્ન કરેલો છે અને તેની સાથે તે કેવી રીતે વપરાય છે તે જણાવવા માટે અને અભ્યાસીઓને સરળ થવા માટે શિષ્ટ ગ્રંથોનાં દૃષ્ટાંત પણ ક્રમ વાર આપ્યાં છે. જે પ્રયોગોનાં દૃષ્ટાંત ગ્રંથમાંથી મળી શક્યાં નથી તે જોડી કાઢીને મૂક્યાં છે.

હજી સુધી રૂઢિપ્રયોગ પર એકે સ્વતંત્ર પુસ્તક લખાયું નથી તેથી તથા જૂદા જૂદા ભાગના લોકો જૂદા જૂદા પ્રયોગ જૂદી જૂદી ઢબમાં લઈ જઈ જૂદા જૂદા અર્થમાં બોલે છે અને તેથી તેના જૂદા જૂદા અર્થ થાય છે માટે અમુક ભાગમાંજ અમુક પ્રયોગ વપરાય છે તે નક્કી કરવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી અર્થના સંબંધમાં બહુ મત ભેદ પડવાનો સંભવ છે. તથાપિ જે પ્રયોગ ઘણે ભાગે જે અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થ આપવાને બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતમાં જે પ્રયોગો વપરાય છે તેના ત્રણ ભાગ પાડી શકીએ. તાપીથી તે મહી સુધીના ભાગમાં વપરાતા, મહીથી તે સાબરમતી સુધીના ભાગમાં વપરાતા અને ત્રીજા કાઠિયાવાડમાં કે ઉત્તર તરફના ભાગમાં વપરાતા. કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે જે કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે તે ત્રીજા ભાગમાં નથી બોલાતા અને જે ત્રીજા ભાગમાં બોલાય છે તે કાઠિયાવાડમાં બોલાતા નથી. એવા દરેક ભાગમાં વપરાતા જૂદા જૂદા મુખ્ય મુખ્ય પ્રયોગો ભેગા કરવામાં આવ્યા છે અને એ પ્રયોગો શા ઉપરથી નીકળ્યા તેનાં કારણો-પણ યથાબુદ્ધિ લખવામાં આવ્યાં છે. જે પ્રયોગો અમુક ભાગમાંજ બોલાતા હોઈ સાધારણ રીતે ઠેઠ ઘર સુધીના કે બહુ પ્રચારમાં આવેલા નથી તે આ પુસ્તકમાં વિશેષે કરીને દાખલ કરેલા નથી. તેમ અસભ્ય પ્રયોગોને પણ જગ્યા આપી નથી.

કેટલાક પ્રયોગો બોલીમાં વપરાય છે. જેમ કે પુષ્પાંજલિ આપવી એટલે માર મારવો, મધુપર્ક આપવો, મેથીપાક આપવો, પૂજા કરવી વગેરે એજ અર્થમાં બોલાય છે.

જે પ્રયોગો કોઈ વિશેષ નામ ઉપરથી નીકળ્યા છે તે બીજા પ્રયોગો કરતાં મન ઉપર વધારે અસર કરે છે. કોઈના ઉપર અસહ્ય દુઃખ ઉપરા ઉપરી આવી પડ્યું હોય તો તેને વિષે બોલતાં કહેશે કે તેને તો સીતાનાં વીતક. જે સભ્ય સત્ય અને પ્રામાણિકપણાથી ભરપૂર હોઈ કોઈ જાતની અવ્યવસ્થા કે અન્યાય ન હોય અને જ્યાં ત્યાં શાંતિ શાંતિજ હોય એવા સુખકર રાજ્યને વિષે બોલતાં કહે છે કે એ તો રામરાજ્ય છે. જે ઔષધ રોગપર જાદુઈ અસર કરી શકે છે તે રામબાણ ઔષધ કહેવાય છે. સોજાથી કે રોગથી મોઢું ઘણું ફૂલી ગયું હોય તો કહેશે કે મોઢું રાવણ જેવડું મોટું થયું. તેમજ કોઈ કોઈને ભારી કામ ઘાલી ગઈ એઈ ત્રીજાને આવો પાડી ગઈ કામ કરી કરીને મરી ગયા ખાતાં ખાતાં બત્રીશી વિખરાઈ આંખે અંધારાં આવ્યાં, વગેરે કેટલાક પ્રયોગો અતિશયોક્તિવાળા છે. એવા પ્રયોગોને અમે અમુક રૂઢ પ્રયોગ નામ આપ્યું છે.

વળી એકજ અર્થના જૂદા જૂદા પ્રયોગો ભાષામાં હોવાથી જેમકે—જે વસ્તુ ક્ષણિક છે તેને આપણે પાણીના પરપોટાની ઉપમા આપીએ છીએ. એને મળતા બીજા પ્રયોગો ભાષામાં પુષ્કળ મળી આવે છે જેવાકે બપોરનો ઝબકો વિજળીનો ચમકારો ઘડીનું પડિયાળ, સા સમણુ ઘડીનું સ્વપ્ન વગેરે. આવા પ્રયોગો જો કે અસંખ્ય છે તોપણ તેઓ એકઠા કયા ક્યાં થઈ ગયા છે કે તેમને આ પુસ્તકમાં જગો આપવામાં આવી છે

કેટલાક પ્રયોગો સ્થળ બતાવનારા છે તે એ સ્થળના અમુક લક્ષણ ઉપરથી નીકળેલા છે. જેમકે, ધુતાર પાટણ. અમદાવાદ પાટણ શહેર એટલું બધું વિસ્તીર્ણ હતું કે તેમાં ધુતારા અને ઠગ લોક બહુ વસતા હતા તે ઉપરથી જે માણસ પાકો ઠગ હોય તેને ધુતાર પાટણનો રહેવાસી કહે છે વળી દિલ્હીનો ઠગ પણ કહેવાય છે મારવાડમાં વારંવાર દુકાળ પડે છે અને તેથી ભૂખમરામાં કંગાલ થઈ ગયેલા માણસો ગુજરાત તરફ પેટ હાથ બતાવતા આવે છે તેમને આપણે મારવાડની મડ કહીએ છીએ, તે ઉપરથી કોઈપણ ગુજરાતના ભૂખથી પીડાતા કંગાલ માણસને પણ મારવાડની મડ કહેવાનો પ્રથા થયો છે મુંબાઈમાં અગાઉ પીવાનું પાણી એટલું બધું ખરાબ હતું કે માણસોની તંદુરસ્તી સારી રહેતી ન હતી અને તેથી તેમના શરીર છેક સુકાયેલાં જેવાં થઈ જતાં. તે ઉપરથી તેવા કોઈ માણસને વિષે બોલતાં હજી સુધી મુંબાઈનું મડદુ વાપરવામાં આવે છે. જે માણસ કંઈ કામ કર્યા વિના દોગડ પડ્યો ખાઈને આળસ્યો હોય તેને વિષે બોલતાં વપરાય છે કે આવ્યા પાળવું કરીને.

કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે તેમાંનો અમુક ભાગ મુખ્ય હોઈ બાકી ભાગના લોક જુદી જુદી રીતે વધારીને બોલે છે જેમકે મોઢુ ધોઈ આવ, એટલે આશા મુકી દેવી આ મુખ્ય પ્રયોગ છે ત્યારે વડોદરાના લોક કહે છે કે ખારસાગરમાં મોઢું ધોઈ આવ પાટણના લોક કહે છે કે ગુમડીમાં મોઢું ધોયું છે ? અને પેટલાદના રહેવાસીઓ કહે છે કે મહાવમાં મોઢું ધોઈને આવ, વગેરે. આ ઉપરથી જણાશે કે જે ગામમાં કે શહેરમાં જે મોટું તળાવ આવ્યું હોય તેનું નામ જોડી એમ બોલવામાં આવે છે એજરીતે કેટલાક બીજા પ્રયોગોનું પણ છે. જેમકે કોઈને ગડગડતા દેતાં મરી જા અર્થના દીસતો કહે એમ કહેવું હોય તો વડોદરામાં કહે છે કે કમનાથ જા ઉમરેઠમાં કહે છે કે ગોરૈયામાં જા અમદાવાદમાં કહે છે કે જા દૂધેશ્વર, ઇત્યાદિ આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે ગામમાં કે શહેરમાં જે સ્મશાન ભૂમિ હોય તેનું નામ લઈ ત્યાંના રહેવાસીઓ બોલે છે વળી જે તરફ જેનો ભય હોય તે તરફના લોક તેનું બોલે છે જેમકે, કાઠિયાવાડમાં કોઈને ધમકી આપતાં કહે છે કે વરુ જાત લે તને ઘોડા લે, વગેરે.

મહીકાંઠાના લોક મહીસાગરના સમ ખાય છે ત્યારે સુરત તરફના તાપીના સમ ખાય છે ફરીથી જ્યારે કોઈને ત્યાં મળવા ગયા હોઈએ ત્યારે પાછા ફરતી વખતે ઘરધણિ કહે છે કે આવતો રહેજો, ચારણવાડામાં કહે છે કે જમતા રહેજો (પધારજો). ચરોતર તરફ સાધારણ રીતે કહે છે કે આવજો, ત્યારે પારણુવાસ તરફ ઉપ્યાયમળતું બળતું બતાં કહે છે કે નહેવા થાજો. ચરોતર તરફ કોઈને વિદાય કરતાં કહે છે કે આવજો અથવા સમાચારને જણાવજો

ત્યારે મુખાળ વગર કહેશે કે ફલિયાર રહેલો, વળી એક એકને મળતાં અને ઉભા પડતાં બોલવાના શબ્દો (પ્રયોગો) પણ જુદી જુદી જાતનાં જુદા જુદા છે. શાસ્ત્ર-વિધિ સબંધના પ્રયોગો પણ ભાષામાં ઘણા છે, પરંતુ આ પુસ્તકમાં તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય પ્રયોગો આપેલા છે

ગુજરાતી ભાષાના ૬૬ પ્રયોગો એવા છે કે જેમાંના ઘણાક એક બીજામાં એટલા તો ગુંથાઈ ગયા છે કે તેમના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું એ નવું વિચારવું અને નવું શોધવું કામ છે. કયો પ્રયોગ ક્યાં કેવી રીતે ક્યા અર્થમાં વપરાય છે તે શોધી કાઢવાનું કામ એવું તેવું નથી. અલબત આ ગ્રંથ જેવો જોઈએ તેવો અને સંપૂર્ણ છે એમ મારૂં કહેવું નથી પરંતુ તેને ઉપયોગી કરવાને યથાશક્તિ જેટલો યત્ન થયો છે તેટલો કર્યો છે

છેલ્લે આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ફકરે ફકરે પ્રસંગે જે મારા મિત્રોએ અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરી છે તેમનો અને ગ્રંથોના આધાર લીધેલા છે તે ગ્રંથના કર્તાઓનો તથા જે જે ઉદાર ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકને માટે મને નિશ્ચિતને સમયે ધીરજ આપેલી છે તે સર્વેનો ઉપકાર માનું છું.

તા. ૨૫-૫-૯૮ } લખનાર,
ભોગીલાલ ભીખાભાઈ ગાંધી.

રૂઢિપ્રયોગ કોશ

અ

અક્કલ ઊંધી થઈ જવી, બુદ્ધિ ફરવી, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થવી, ખોટું ખોટું સૂઝવું, અવળી બુદ્ધિ થવી; ભાન ખસી જવું.

"દુર્ભાગ્યને લીધે તથા ખરાબ કામમાં માણસની અક્કલ ઊંધી થઈ જાય છે." કરણઘેલો.

અક્કલનો ઊંધો, એ મૂર્ખ—બેઅક્કલ તે કરતાં આકરુંજ નેતરમાર માણસને માટે વપરાય છે.

અક્કલ ગામ જવી, ભાન ખસવું—જવું

"તમારી શેની અક્કલ તો ગામ ગઈ છે એનું ઠેકાણું (ઠરવું) નથી ત્યારે અને આ બધું કામ થાય ક્યારે?" ચિત્રમાળા.

અક્કલ ગીરે મૂકવી, (ગીરો-ગીરવે. અક્કલ ઘરેણે મૂકવી—પાસે ન રાખવી) એટલે તે વખતે બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરવો; અક્કલ ખોવી, મૂર્ખ બનવું. જ્યારે કોઈ મૂર્ખાઈનું કામ કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે તેના સંબંધમાં એ વપરાય છે.

"કેમ છે મિયાં સાહેબ કોઈ અક્કલ ગીરો મૂકી છે? હજુ તે કોઈ જાતની ફિકર થયા છે? નાહક મોત શા માટે માગી લો છો?" કરણઘેલો.

અક્કલ ઘેર જવી, અક્કલ પાસે ન હોવી; મૂર્ખાઈ હોવી; બેવકૂફ હોવી.

અક્કલ ચરવા જવી, અક્કલ પાસે ન હોવી; મૂર્ખાઈ હોવી; મગજ ઠેકાણે ન હોવું, ભાન ખસી જવું;

"અંત સમે જ્યાં તિલક બનાવે,
ભૂલી ગયો જ્યારે ભાન
બેસતી ચોરી સૌનું દાન એમ,
કેમ આવે પેમાન;
શુરૂ જ્ઞાન નાખુંરે
બુદ્ધિ તારી ગઈ ચરવા."—અંત.
ધીરાભક્ત.

અક્કલ ડૂબવી, બુદ્ધિનો નાશ થવો. ચિત્ત ઠેકાણે ન હોવું. મૂર્ખ બનવું. અક્કલથી કામ થતું બંધ પડવું, સમજશક્તિ નાશ પામવી.

અક્કલ બહેર મારી જવી, અક્કલ કામ ન કરતી થઈ જવી, બુદ્ધિ મંદ પડવી, એટલે તે પ્રસંગે જોઈએ તેવી રીતે બુદ્ધિનો ઉપયોગ ન થવો.

"તેની અક્કલજ બહેર મારી ગઈ ને મારી પાસે આવ્યા પછી શું કામ કરવું એ તેને સમજ્યું જ નહિ." અરેબિયનનાઈટ્સ.

અક્કલ મારી જવી, (મારી જવી—ખરાબ થઈ જવી. તે ઉપરથી) મૂર્ખતા આવવી અક્કલ ન ચાલવી બુદ્ધિ ખરાબ થવી.

જ્યારે કોઈ માણસ બહુજ મૂર્ખાઈનું કામ કરે ત્યારે તેને ઠપકો આપતાં આ પ્રયોગ ધિક્કારમાં—ટકામાં વપરાય છે.

"આજ કાલ તારી તો અક્કલ મારી ગઈ છે"

અક્કલ વેચવી, અક્કલ વાપરવી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો.

૧ અપટિત રીતે વાપરી પોતાની બુદ્ધિને પીડા પહોંચાડવી.

૩ શિખામણ આપવી, બોધ દેવો

૪ રસ્તો બતાવવો રીત બતાવવી.

અક્કલ વેચાતી લેવી, બહુ અનુભવથી શીખવું; શિખામણ લેવી; બોધ લેવો.

અક્કલ વેચી આવવી, મૂર્ખ બનવું.

અક્કલ વેરાઈ જવી, અક્કલનો ઉપયોગ સમય પરત્વે ન થવો અક્કલ વેરાઈ જવી—(દાણા વેરાઈ જવા ઉપરથી)

અક્કલ સાથે રાખવી, સાવધ રહેવું સાવચેત રહેવું; ગાફેલ ન થવું તેને માટે અ

અમથેતી રાખી વર્તવું; હોશિયાર રહેવું, બુદ્ધિ કેળવી રાખવી.

અક્કલના કાંકરા, અબુદ્ધિ, બુદ્ધિનો બગાડ થવો તે. અક્કલના કાંકરા પણ બોલાય છે

અક્કલની ખાડી, (નદીના જેટલા ભાગમાં ભરતી આવે તેટલા ભાગને ખાડી કહે છે તે ઉપરથી અક્કલનો અમુક ચડેલો ભાગ) ટેકરાપણું

આ પ્રયોગ આગલું ડહાપણ ગણાવનાર ઠોઠમા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે

અક્કલને ને એને વઢવાડ થઈ છે, (લડાઈ થવાથી બે પક્ષ એક બીજાથી દૂર રહે છે અને જ્યાંસુધી મેળ કરી ભળતા નથી તે ઉપરથી, તેનામાં અક્કલ નથી, મગજ કે બેવકૂફ છે અક્કલ એને સહાય આપતી નથી. અક્કલને અને એને આડાર બાઝેલું છે, એમ પણ કહેવાય બોલે છે

અક્કલનો આગળો, ઘણી અક્કલથી બહાર ખોલે; અખ્યાત, નામાંકિત. પણ વીંધમાં મૂર્ખ-ઓછામાં બુદ્ધિના માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે

અક્કલનો આંધળો, મૂર્ખ અણસમજુ બેવકૂફ

આંખનો આંધળો દેખે નહિ ને અક્કલનો આંધળો સમજે નહિ.

" આંધ અક્કલે શું થયો, જે થયો તેને દીન, અક્કલના ખાસ આગે શી ઓપ થાતા દીન."

ઘરેળદાસ

અક્કલનો ઓથમીર, મહા બેવકૂફ વિના બુદ્ધિની વસ્તી કરે એવો;

" અક્કલનો ઓથમીર, ભગાવે માથાં તો લાવે કાપણીર " એ કહેવત છે

અક્કલનો ખાં, મૂર્ખ બેવકૂફનો સરદાર; મૂર્ખનો સરદાર (વીંઝમાં)

અક્કલનો દુશ્મન, મૂર્ખ; અણસમજુ; બેવકૂફ. અક્કલનો દુશ્મન તેજ કે જે સમજને ખોટે રસ્તે વાળે તે.

અક્કલનો બારદાન, (જે પેટી-કોથળા-માગમે માલ ભર્યો હોય તેને બારદાન કહે છે એવા બારદાનમાં માલ હોતો નથી, તે ઉપરથી) અક્કલ શૂન્ય, મૂર્ખ, અક્કલહીન; બેવકૂફ

" શું તમે પણ અક્કલના બારદાન દેખાઓ છો! મને ઠગવામાં ગાવો શાબાશ છો!"

મિથ્યાભાવ.

અક્કલનો સાગર, અતીવ બુદ્ધિશાળી, વિસ્તીર્ણ બુદ્ધિવાળો; પરંતુ વીંઝમાં મૂર્ખ માણસને માટે અધિક બોલાય છે

" અક્કલનો સાગર, ભગાવે હેરી તો ભરી લાવે ગાગર." એ કહેવત છે

અક્કલમાં ખુદા તો હિકમતનો, જરા તો અક્કલ વાપરો.

અખતર સહી, (અખતર=અખ્તર+સહી) કેમસહી.

અખાડા કરવા, (ઓખ+અખાડો ઢંઢ કર અખાડા) ઢીલું ન ટીલું કરવું અગર એક ઠેકાણેથી સાંભળી બીજે ઠેકાણે કહી નાંખવું; ચાડીચુગલી નજર ફેરવી દેવી.

" તેઓ ઘરમાં આગમન આવ્યાને અર્થે જ નવાબતના પણ અખાડા કરી ગયા."

અરેબિયન નાઈટ્સ.

અગડે બગડે આવ્યો ને બગડે કાગડો આવ્યો, કાગળામાં ખાખ કહું ને ઢીસ્લામાં તેમ કહું એવી નકામી-માલ વગરની વાતો બોલવી.

" ચાર રસ્તા ભળી મેં પણ કેટલા ડોસાઓને ઉપલા લેઈને; ઉપરાંત હું એવાં એવાં બેસી ચોવટિયા સાથે તમામ ભારે અગડે બગડે આવ્યો ને અગડે કાગડો આવ્યો એવી આગળ પાછળીઓની વાતો હોય."

બે બહેનો.

અગિયારા ગણવા, નાસી જવું; પોબારા ગણવા સાથે જવું; પલાયન કરવું, વહ્યા જવું છ પાંચ કરી જવું

પાસાની કે આમલકમાંથી નમવા અથવા કંઈ આધારથી કાઢી નાંખવા એકત્ર કોઈ જવું એમ કહ્યા સિવાય પોતે પોતાનો રસ્તો પકડવો.

" આ પ્રમાણે રમતનું ભાન થઈ જતાં જ ભિન્ન લોકોએ અગિયારા ગણવાનો આરંભ કર્યો એટલામાં બે ચાર વરોમાંથું ત્યાં અ મન આવી મળ્યા. "

અમરસેન.

અગ્નિકાષ્ઠ ભક્ષણ કરવું, ચીતા ખડકી બળી મરવું લાકડાં એકઠાં કરી સળગાવી તેમાં પ્રવેશ કરવો, કાષ્ઠ ભક્ષણ કરવાં પણ બોલાય છે પ્રાચીન કાળમાં સતી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની પાછળ અગ્નિકાષ્ઠ ભક્ષણ કરતી હતી.

અંકુશમાં રાખવું, યોગ્ય હદમાં રાખવું વશ રાખવું બહેકી જવા ન દેવું માથે અંકુશ રાખવો પણ બોલાય છે

અંગ આપવું, મદદ કરવી.

અંગતથી પાળવું, પોતાના ઉપયોગ કે ઉપભોગને માટે જાતે પાળવું.

અંગ તોડવું, પોતાનામાં જેટલું જોર હોય તેટલું વાપરવું.

અંગપર આવવું, પક્ષપો કરવો; હલ્લો કરવો.

૨. માથે પડવું; જોખમદારી આવી પડવી.

અંગ બરાબર જવું, અંગ અક્કડ થઈ જવું, અંગમાં કળતર થવું. (અતિશય મહેનતથી થાકી કે લોહી ઉછળવાથી.) અંગનો બાંધો પડવો એટલે ઢીલાશ થવું; શરીરનો બાંધો ઢીલો પડવો તાકાત વગેરે ન જણાતાં શરીર કદરૂપું થવું

અંગ ભાંગવું, તાવ આવતાં પહેલાં ચિન્હ જણાવાં. આને માટે ઘણું પણ બોલાય છે એનો બીજો અર્થ એ કે તાવ આવવાની નિશાની થવી.

અંગ મરડવું, આળસ ખાવું ૨ અંગવાળવું

અંગ વળવું, કસરતથી અથવા ખોરાકથી શરીર મજબૂત તથા તેજસ્વી ઘાટી-લાળ થવું.

અંગ વાળવું, કસરતથી શરીરનો બાંધો બાંધવો.

૨ પોતાનામાં જેટલું જોર હોય તેટલું વાપરવું આ અર્થમાં અંગવાળીને કામ કરવું બોલાય છે

અંગનો ખુરદો થવો, ઘણી અશક્તિ પેદા થવી. (અતિશય કામ કરવાથી)

"કામકરીને મારા અંગનો તો ખુરદો થઈ ગયો."

અંગનો મેલ જવો, ખોવાઈ ગયું તો ઠીક થયું રહ્યું કાંઈ ફિકર નહિ એ અર્થમાં બોલાય છે

અંગદવિષ્ટિ કરવી, (અંગદે સીતાને લેવા રાવણની રાજસભામાં વિષ્ટિ કરી હતી તે ઉપરથી) પ્રેમ કરી લેવા સારુ ઘણી ઘણી વાતો કરી સમજાવવું

અંગારા ઊડવા (કાગળમાં), કાગળમાં આરોપ પડવો; કાગળનું ભણવું બીભત્સ પેદા થવો.

અંગારો ઊઠવો (કુળમાં), કુળને કલંક લાગે-કુળની આબરૂના કાંકરા કરે એવા કપુત્રને વિષે બોલતાં વપરાય છે

" કુળની કુમાર્ગે સાંભળી પિતાને અસત ખેદ થયો, અને આવા પવિત્ર કુળમાં આવો અંગારો ક્યાંથી ઊઠ્યો એ વિચાર થયો. "

સરસ્વતીચંદ્ર.

એથી ઊંધું દીવો ઊઠવો.

અંગીઠીનો અંગારો, (સોનીની સગડીને અંગીઠી કહે છે તે પરથી અંગારો જે કે

ઉપર સળગી ઊઠ્યાં મથેલો હોય છે તો પણ આઠ પાંખીઓ ને અખંડ હોય છે તે ઉપરથી) અને તેવી આપત્તિને સમયે પણ સતેજ થાય એવી જાતિ અગ્નાની કે નાશ કરવાની મોટી શક્તિ અથવા વેર વાળવાનો ક્રમ જેથી.

"સામતોને સમજ કરી, રેંને અતિ દુઃખદાઇ; છે શિશોદયાં ઊઠ અગ્નિ આગાર"

પ્રતાપનાટક.

અંગૂઠાનો રાવણ કરવો, (સીતા લંકામાંથી રામની સાથે અયોધ્યે આવ્યા પછી કોઈએ રાવણના સ્વરૂપનું વર્ણન પૂછતાં સીતાએ ના કહી, અને ઉપરે આગ્રહ કરતાં તેણે જણાવ્યું કે મેં તેનું આખું સ્વરૂપ નહિ જોતાં માત્ર તેનો અંગૂઠો દીઠો છે તે ઉપરથી સીતાએ અંગૂઠો કહીને ચીતરી આપ્યો, તે આધારે કોઈએ આખું સ્વરૂપ ચીતરી રામનું ચિત્ત સીતા ઉપરથી ઉઠાડ્યું અને વિરોધ કરાવ્યો તે ઉપરથી) થોડો ભાગ જોયો કે સાંભળ્યો હોય તો આખાનું કહેવું; વધારી વધારીને કહેવું, અતિશયોક્તિ કરવી ઝીણી-નજીવી બાબતને વધારી મોટી કરવી, રજનું ગજ કરવું

અંગૂઠે કમાડ ઠેલવું, બીજાને માલમ ન પડે એવી રીતે બાદ કરવી- ગેબાગૂમ રીતે કામ કરવું

અંગૂઠો બતાવવો, (નાનો સંકેત) ના પાડવી; ના કહેવું. ૨. (કામ કર્યાની નિશાની) કામ કરેલો જુઓ.

અક્ષરે અક્ષરે શબ્દ પાઠવો પોપટ અક્ષરે અક્ષરે રામ બોલે છે પણ કાંઈ સમજતો નથી તે ઉપરથી સમજ્યા વિના જે ગોખ્યા કરે છે એવા પોપટીઆ પંડિતને વિષે બોલાતી કહેવત છે

અછોઅછો વાનાં કરવાં, આદર સત્કાર કરવો. ૨. લાડ કરવાં; લાડ લડાવવાં (સ. અચ્છ=સ્વચ્છ ઉપરથી) અછોઅછો' કરવું પણ બોલાય છે

"પોતાનો જીવ જવા લગી વાત આવેલી હોવાનું દમયંતીએ મન દઈ સાચી વાર્તાસેન્દર ઉપરથી પ્રીતિ કરાતી નહોતી અને ઋતુ- સેન્દર પણ શુદ્ધ ભાવ અને ઉજ્જ્વળ હતો તેથી દમયંતીને અછોઅછો વાનાં કરતો હતો.

કે. પ્રાણશંકર

અજગર જેવો પડ્યો છે, ભારે સુસ્ત; આળસુ હોય અને પડ્યો રહેતો હોય તેને એમ કહેવામાં આવે છે (અજગરથી ફરાતું નથી માટે એક ઠેકાણે પડી રહી પાસે જે શિકાર આવે છે તેને ખાય છે તેને કારણે તે ઉપરથી) "અજગર વૃત્તિ રાખવી" એનો અર્થ એ કે અજગરની પેઠે શિકારને માટે ભટકવું નહિ, પણ પરમેશ્વર જે મોકલે તે ખાઈ પ્રસન્ન રહેવું

અજમો ફકાવવો, ખૂબ ખાધી, પેટ ભરેલો છે તો દુઃખદ ભરાયું રીસ કરવી પુષ્કળ ખાવું ખાવું. (અજમો ખાવાથી ખાધેલું અન્ન પચી જાય છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક.)

અજવાળામાં આવવું, જાણ થવું કે લોકોની નજરે એવી રીતે પ્રગટ થવું, જાહેરમાં આવવું પ્રસિદ્ધ થવું, પોતાના ગુણકર્મથી પ્રસિદ્ધિમાં આવવું; બહાર પડવું; બેધ્યાન પડવું, એથી ઊલટું અંધારામાં રહેવું

આવા જુવાનો જ્યારે ફિકરથી અજવાળામાં આવેલા છે તે જ્યાં ઘેરઘેરની એવા પરોપકારીઓ આજ લગી કર્મ ઊભાં કરતા હતા !

રે. ક. ઉકેલ.

"ઋષિઓની સ્વતંત્ર લિખિત અજવાળું આવતા રહેતા નથી."

નરસૂરામ

અજવાળામાં મૂકવું, ઉઘાડું કરવું; પ્રસિદ્ધ કરવું જાહેર કરવું કે સહુ જોઈ શકે

"આપણી ખામીઓથી છૂટા થવા ખરી

કામ તે આપણી ગુપ્ત વાત અજવાળામાં મૂકી."

એરેબિયન નાઈટ્સ.

અજવાળું કરવું, કોઈના સારા ગુણ જાહેર પાડવા નામ કરવું, આબરૂ વધારવી.
૨ દાવો કરવો; અથવા કરી આપવો.
૩ સોરેની સફાઈ કરવી, ભ્રાંતિ દૂર કરવી.
૪ અંતરમાં અજવાળું કરવું, અક્કલ આપવી ભાન રાખવું

"ખીરો થઈ ન સામરો ખાખા ખરૂં ખામોશ મનમાં અજવાળું કરી ઓપે કર તુજ જોશ"

નર્મકવિતા.

૫. વાંકમાં કંઈ સારૂં કામ કર્યું ન હોય ત્યારે વપરાય છે

અજવાળું જોવું (જગતનું) જન્મ પામવો, દુનિયામાં આવવું
૨ જાહેરમાં આવવું, બહાર પડવું, (માણસ અને વસ્તુ બન્નેને લાગુ પડે છે)

અજાડીમાં પડવું, (અજાડી એટલે લાકડાને પકડવા સારૂ ચોકઠું ખાડો) કો (મરી) માણસ દુઃખથી કે રોગથી ઘેરાયલું હોય ત્યારે કહે છે કે હાથી અજાડીમાં પડ્યા છે

અખળવો ઉતારવો, આંખે જે ઝાંખ લાગ્યો હોય તે મટાડવા તેમાં રેતડી ગોળી ન-ખાવી પડની.

અન્નપાણી, સર્જિત નસીબ, લેખોપાણી; જ્યાં જે અન્ન પાણી ભગવાના હોય તે ભાગ્યમાં જે જે યોગ-સબંધ તે; સારૂ અન્નજળ પાણી ઉઠવું, અન્નજળ ઉઠવું, અસ્થિક ઉઠવું, વગેરે પ્રયોગ વપરાય છે

અટકળ પંચા દોઢસો, માત્ર ગપ્પ અટકળે રાખ આધારે કોનું તે. પોતે પંચા દો ઢસો પણ બોલાય છે

અટકળ પચ્ચીસી, અટકળબીજ માત્ર કહેવામાં આવ્યું હોય તે માત્ર કલ્પનાજ (અટકળથી માત્ર કેકમો કરી આપેલા હોય તે ઉપરથી)

અટકાનો પોરો, નક્કી અને પાકી મહેનતે મળેલી કોઈ પણ કરાર વિનાની વસ્તુને માટે વપરાય છે (અટકો=ચોખાનાવું.)

અટ્ટસ બળદેવ, ખાવે પીવે કુસ્તી કરવે જબરો હિંદુસ્તાની પહેલવાન (મથુરાંના ચોબા જેવો.)

અડકા બંધ કરવા, મોઢાનું બંધ કરવું, ઓછ નાખવું બ્રાણ્ડ (તકરારમાં) (અડકા=દાર-મુખ તે ઉપરથી)

અડકા બંધ થવા, જાણે ગળા લગી ખાધું હોય તેવું થવું.
૨. હારી જવું (તકરારમાં)

અડીનો કરાર, (મહોરમમાં તાબૂતની આગળ પાસ રંગિત આભલાં વાળી દોરી વિછાવવામાં આવે છે તેને અડી કહે છે તે ઉપરથી) સખ્ત બંધનવાળો કરાર

અઠેક પરથા, (અઠેક—ન ઠેકાય—સુધરે એવું તે ઉપરથી) શીખવતાં ન શીખે તો અથવા સુધારતાં પણ ન સુધરે એવો તો મુરખ પથ્થર

અઠે દ્વારકા, લાંબા વખત સુધીના ધામા નાંખતાં એમ બોલાય છે (અઠે=અહીંજ)

અડક મગ ભરડી દેવા, જેમ આવે તેમ વિચાર વગરનું બોલવું બોલવાનું કે ન બોલવાનું બોલવું આડું અવળું જેમ ફાવે તેમ ભરી દેવું.

"જાવ તો જોને કંઈ અડક મગ ભરડી દેવી નહિ, બીજું તો તારા ધ્યાનમાં આવે તેમ કરજે"

એરેબિયન નાઈટ્સ.

અડદાળીઓ કાઢવો, (કામ કરવી) અતિ ઉપરાંત કામ કરાવી કામ કરનારને બોજ થવી દેવું.
૨. સખ્ત માર મારી હાડકાં પાંસળાં નરમ કરી નાખવાં.

અડદીઆ ભાંગ્યા છે, બૂરી નાખ્યો છે-મતી લીધી છે

આંધી ઊઠે કૂવામાં ઉતરે તેવું, જે વખતે જે કામ કરીએ તે કરે એવું; આડી વેળાએ સલામ થાય એવું મને તેવું એખવું અને મને તેવી મુશ્કેલીનું કામ મને તે વખતે કરવા તત્પર થવું. (આંધી સવનો સમય ... નારીક અને કૂવામાં ઉતરવું એ મળવું એખમ ભરેલું તે ઉપરથી)

આંધું ભભ, ખીર પિવા. ૨. સહકારી મિત્ર.

આંધું આંધું થઈ જવું, કોઈ પ્યારા માણસને દેખી હર્ષિત થવું અતિશય હરખાઈ જવું, પ્રેમઘેલા બનવું.

આંધુ થઈ જવું, ભાન ભૂલાઈ જવું, (વિચારથી, લજ્જાથી કે અતિશય કામના બોજાથી) " આ અવિશ્વાસમાં અને અતર્કમાં ભાન ભૂલી થઈ ગયો. "

સરસ્વતીચંદ્ર

૨. આંધળું થવું. (ભારથી) "ભાર ભારે આંખને છે તો ભાન થઈ ગયો

૩ ખરી વાત ખેંચવું. (કામ કરીને)

આકરે ઘુમાવ, ઘુમાવી દમાર રાખવા વિના, કહેવી વાર, કહું કે વસ્તુએ વગર વિચારે. તેઓને પારસીઓએ વીરવિધાના જ-ણાવે જૂમ કર્યા તેથી એ બાપડા વીરનાર ખી ... પારસીઓને કામે આકરે દાને આણી દયા રહેતા "

દે. કવાયમાન

આકરો છે, (લોકભી) આકરો રહ્યો છે

આકરો પારો મિજાજ, કમ આભલ ... ગમ પાય; તીક્ષ્ણ આકાપંસળનું આકર નિર્દય, દયા વિનાનું.

" કયાદને ચમત્કાર જ તેમાં આકરો પારો મળે છે

સાક્ષરની વાર્તા

આકરા દેવું, (આકરું-ભારેલું ચાંપી વિનાનું ... વાણિયાને આપો રહે છે તે ઉપરથી) એકાએક વાણિયાને લિધે બોલતાં વપરાય છે

આડ કૈયા, કહ્યો તો મનમાં આડ ખ-ટેલા નથી એટલે કામને આડો પણ નથી-બીજાનું કામ કરો નથી.

આડિયલ ટટ્ટુ, (અડિયલ-અડીને, જા કરનાર એવા ટટ્ટુ ઉપરથી) કહ્યું ન માને અને આવતાં આવતાં ઘણી વાર આડો પડે એવા હઠીલા માણસને માટે વપરાય છે

આડીવિનાની ડાળ, (ડાળ=ડાળ) સલાહ કરી જ્યુથી રહ્યું કરે તેવું માણસ, નામ આવ્યા કામ.

આડીનો વખત, નારીક પ્રસંગ આપ્યુનો પ્રસંગ

આડુઅવળીઓ, જને ખાણી ન્યારો રહી પોતાની મરજી મુજબ ખાવાના કામને પાર કરનાર. ૨. જવાબનો (એકી બેકીની રમતમાં)

આડોળ કરવું, જુઓ અડોળ કરવું

આધાર આપવું, મુખ્યત્વે સેવું

આધાર થાંભ હોવા, (ઘરનું આધારે થાંભ જે મોભન ઉપરથી) કોઈ માણસ કેમ પણ વગરનું-કામ મેળવે વિનાનું-આધાર વિનાનું હોય તેને લીધે બોલતાં એમ વપરાય છે કે એનામાં આધાર થાંભ છે

આધાર વિના, અર્જુન પ્રમાણ કરતાં વધારે. તેને વેર આધાર વિના વધિ છે "

આનોખા કાઢવું, (આનું+ોખા+કાઢવું, તેના વગરનું કાઢી) મનમાનતું-સંતોષકારક કામ કરી ન શકે તેવું માણસ કે વસ્તુ.

આબુચિયું રહેવું, (આબુ ડૂબી-ડૂબતાં વચ-નું તે ઉપરથી) અરધું કામ આદરી પડવું.

" આસ્થવિન,-(નિશ્ચય નથી) ત્યારે પણ, આપણે ત્યાં ગયા વગર શું આબુડી રહ્યું છે? એમનું શુભ એમ બોલવે. "

સરસ્વતીચંદ્ર

આબુવિયા આભબેલ, મસ્તાની સંગ આન-પદ સદાકાળ રચવા ભાઈ પાછો ન હોય એવો ને ફરીથી તે ને ફિકરથી પહાન

થએલા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે પાલખો કે કસલખો નહિ એવો.

અણીનો વખત, અણીનો વખત નાજુક પ્રસંગ. (સભાળથી ચાલવા કે વર્તવા જેવો)

અધમણું કરવું, નિરર્થક રાખી મૂકવું, કોઈ સબરી રાખવું (લાક્ષણિક)

" તમે ઓછરવું કરો અધમણું,
મારી સાથે નકામન આવો રે,
મારૂં નરસૈયો એવો કમજન
કરમાં આગળ આવો."

દારમાણ.

અદક ઉસ્સો, નકર બોલો અણુબોલો.

અદક—અધક પાંસળી, (અધિકી પાંસળી વાળો) અણઘડ મૂર્ખ, જેમ ફાવે તેમ વગર વિચારે બોલ્યા કરે એવું. અદક પાંસળી જાત વિશેષે કરીને હલામણી કહેવાય છે

અદબ કરવી–વાળવી, પોતાની નમ્રતા–મર્યાદા દેખાડી મોટાને માન આપવા એક હાથને કોણીથી વાળી એક ઉપર એક એમ મળવી રાખવા.

અડપલસ્લો કરવો, અધમુઓ કરવો.

અદા કરવી, આંખ મારવી, ઇશારત કરવી, નેત્ર કટાક્ષ

૨. આજ્ઞા અથવા નમસ્કાર કરવો.

૩ જન્મમાં આવવું બનવું

અધોઆસવાની કરે એવું, (આદ્ય ભવાની ઉપરથી) આદ્ય ભવાનીના ભક્ત ચીજો કેમ છે તે એમ બોલે છે તે ઉપરથી ચીજની પત્રિકાની ખપે એવું, હીર્ણ–આ વડ વિનાનું.

અધખોખડ કરવું, અડધું થઈ જાય એ–ટલો માર મારવો દીધો, કોઈનું અધખો–ખડું કરી નાખવું, એ વિશે માણસને લાગુ પડે છે

અધર ઉપાડવું, કોઈ ન જાણે એમ ઉપાડી કરી લેવું. (લાખ)

૨ મુસાફરીમાં ઝુલાવવું ભમાવવું (મા–ણસને)

અધર ને અધર રહેલો છે, ગર્વિષ્ઠ–અભિમાન–નમ્યું ન આવે એવા માણસને વિષે બો–લતાં વપરાય છે "એ તો અધર ને અધર ઊડે છે" એમ પણ બોલાય છે

૨ હરામ હાડકાના—નીચા વળી કામ ન કરનાર માણસને વિષે બોલતાં પણ વપરાય છે

" અહંકાર કરતા અધિક
કરતા ઉન્મત્ત મન
અધર ને અધર થયા
સ્વપ્રાપ્તિ કંઈ જન."

એક પ્રાચીન કવિ.

અધરને અધર રાખવું, હરામ બેસવા ન દેવું, ગભરાવી નાંખવું, ચાબૂ બનાવવું, નિરાંત વળવા ન દેવી. ૨ લાડ લડાવવાં; ઉંમ–લાયક થતાં સુધીજ સંભાળ રાખવી. આ પો–તાના બાળકને અધર ને અધર રાખે છે"

અધર માથું ફેરવું, મગરૂરીમાં મલકવું "એનું તો અધર માથું ફરે છે"

અધર લટકવું, આધાર વિનાનું રહેવું ધંધા રોજગાર વિનાનું રહેવું, અંતરિયાળ રહેવું; અલગ રહેવું, અધવચ ટીંગાવી કરવું.

૨ થડું પડું થાય એવી—કયા પાસ એવી—આખર આવે એવી નાજુક સ્થિતિમાં આવી પડવું તે વિષે વિષે પડ્યો નાખ્યો પડ્યો જાય છે અને તેની છ ત્રીજી હવે અધર લટકતાં કરે

૩. સ્થિર ન રહેવું. (જીવ અધર લટક્યો.)

અધવાધીઓ ઉનાળાની પેદાશ, પછીજ પેદાશ. (વસંત ઋતુમાં જે પ્યાર-પ્રીતિની પેદાશ થઈ હોય તે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વધી જાય તે ઉપરથી)

અધુરા પૂરા કરવા, (હાલ અધ્યાહાર છે) ધંધામાંથી બેરો ન પાય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે

"કહું છું તો કર્મ ફૂટ્યાં,
કરી કે આપુત પુત્ર
આવ્યો ત્યારે આંખો મીંચી
જમાઈ બેઠો લૂંટી"

ગોપચિંતામણિ

અંકુરે જવું, ફણગાવા થવી.

અંઘોળીએ મારવું (અંઘોળી—આંખો મીંચી) ચોરી પકડાવીને તેના રક્ષકની આંખો મીંચી ક્ષણવી તેને અંઘોળીએ મારવું કરે છે

આંત કાઢી નાખવો, દુઃખ દેવું, થકવવું આરામ કરવું, પાછળ લાગવું, સતાવવું.

આંત લેવો, આખરનું બાકી રહેલું જોર હોય તે પણ પૂરું કરવું, કામ લેવું, પાછળ લાગી કરવું, સતાવવું, દુઃખ દેવાં કરવું, ત્રાસ આપ્યા કરવો, આગ્રહ કરવો. આંત લઈ નાખવો પણ વપરાય છે.

આંતરડાનો કાપ, ભારે ખીજ. (મોટા દુઃખનો)

આંતરડાના લાભ, અંતરની શુભ ચિંતા કાળજીની શુભ ભાવના અતિશય ઘણો ભાવ.

આંતરડાની આગ, કાળજાની ખૂબ ચિંતા. (અંધાત્માધિ)

આંતરમાં આગ લાગવી, મનમાં બળવું, ચીંધરાવા પેઠ થવો ઉપાધિ થવું.

"એવું સાંભળી પુરોહિતને
અંતર અગ્નિ લાગ્યો
શોધ્યો ઘણીનો ન્યાય,
આવી દોષ લાગ્યો."

ગડદાસ

આંતરવાળો કરવો, વિવાહાદિ શુભ કામમાં મકાનાદિનું પૂજન કરવાં લાગ પાપડી વગેરેનો ભોગ કાઢી બહાર નાખવો.

અંધાર પિછોડી ઓઢાડવી, પોતાનો સ્વાર્થ પાર પાડવા સામાને ઉંધતું કામ કરી લેવા સામાને આંધું અવળું સમજાવી ઉલટું જ માની બનાવ ઉલટાવ તેમ કરવું

૧. તેતેજ દેખવું, તેવું (મીતાનાટ્યુંન) કહું આવું દેખાવે તો એને અંધાર પિછોડી ઓઢાડી છે

અંધાર પિછોડો ઓઢવો, કોઈ ન જાણે તેમ સતાર થવું.

૨ અદૃશ્ય થવું કોઈ ન દેખે તેમ થવું. "વિક્રમ રાજા અધિર પિછોડો ઓઢી + નગરમાં જોવા નીકળ્યા."

અંધાર પિછોડો કરવો, (અંધ+પિછોડો / પિછોડી ઓઢવાથી જેમ સારું કંઈ દેખાતું નથી તેમ કંઈ તજવીજથી ખરી વાત જણાવા ન દેવી. તે ઉપરથી અટકવું કે સખત કાળી તજવીજ થતી હોય ઉઘાડી પડેલી વાત ઢાંકી દેવાને કરવાની યુક્તિ કરવી કેસને દાબી નાખવાની તજવીજ કરવી; ઢાંકપિછોડો કરવો.

અંધારાં આવવાં, ઘણી ભૂખ લાગવાથી કે બીજે પિત્ત વધવા વિગેરેથી આંખો આગળ કંઈ ન દેખાવું ચિતરેલ અંધારું અંધારું લાગવું. આ પ્રયોગ નપુંસકલિંગ વપરાય છે અને આગળ જતે આવેલા અંધારા શીર્ષક વાર ટાંકે છે

અંધારાં ઉલેચવાં, અંધારાને ખોબાથી પાત્ર ભરી ભરીને બહાર કાઢી નાખવા જેવો નકામો પ્રયાસ કરવો. મિથ્યા મહેનતમાં વાપરવી

"અંધારાં ઉલેચ્યો, તું કદી ન બેઠો સ્વચ્છ આયાસ આવસર આ છે
તું કામ ન પામ્યો વિશ્રામ આવસર."

કવિ નરસિંહરામ.

નપુંસકલિંગ વપરાય છે

અંધારામાં ઠેકવું, કોઈ લક્ષ્ય વિના મિથ્યા પ્રયાસ કરવો.

અંધારામાં જવું, અજ્ઞાનપણામાં કે ગાફેલ જવું; અજાણપણામાં જવું.

અંધારામાં રહેવું, પ્રસિદ્ધ ન થાય—જાહેરમાં ન આવે—ન જણાય—ન દેખાય એવી સ્થિતિમાં રહેવું. ગુપ્ત રહેવું. સુશિક્ષિત—વિદ્વાન માણસ જાહેરમાં ન આવે તે "અંધારામાં રહ્યો" કહેવાય.

આજ સુધી તો આપનો અને સહુનો સંબંધ છુપાવને અંધારામાં રહ્યા."

સરસ્વતીચંદ્ર.

૨ કશું સમજ પડે નહિ તેવી સ્થિતિમાં રહેવું. પોતાની હોશિયારી બહાર ન પડે તેવી ઉજ્જન વગરની સ્થિતિમાં રહેવું એથી ઉલટું અજવાળામાં આવવું. અંધારે પડવું પણ બોલાય છે.

અંધારામાં રાખવું, ગુપ્ત રાખવું, બનીવાત બહાર ન પાડવી, અજાણ્યું રાખવું, કશું પ્રકાશ ન થાય એવી સ્થિતિમાં રહેવા દેવું.

અંધારી ઓઢાડવી, કંઈ સુઝવા ન દેવું; ભોળ-વી નાંખવું આંખના પાટા દેવા.

અંધારી કોટડી, કેદખાનું કારાગૃહ એમાં બધું કરીને અંધારું હોય છે તે ઉપરથી.

અંધારી બાંધવી અંધારી બાંધવાથી આસ પાસ શું થાય છે તેની જેમ ખબર પડતી નથી તેમ આંખઆડાંત જાતનું કંઈ ન સૂઝવું. (આંખની અંધારી બાંધવી)

અંધારું વળી જવું, ચાલતું કામ અટકી પ-ડવું અથવા તેમાં બિગાડ થવો. મહાવલણ થઈ જવું, અધિર થવું અણસારા થવી, પછી આગળ નજ પડવું.

" દેવાળું પડવું એમ કહું કે એ સા-સરે જાય તો અમારાના ઘરમાં અંધારું જ વળી જાય.)

સરસ્વતીચંદ્ર.

અંધારે અજવાળે, જાહેર રીતે કે છાનું; લાગ મળે ત્યાં ને તેવી રીતે; અંધારે અ-જવાળે પ્રસંગે.

અંધારે પડવું, કાંઈ જાણ્યું ન રહેવું. (વાત, વગેરે)

અન્નપરબ્રહ્મ, અન્ન એ જ ઉત્તમ બ્રહ્મ. સઘળું માન અને કીર્તિ તે અન્નને જ

अन्नंब्रह्मरसोविष्णु भोक्तादेवोमहेश्वरः

एवंज्ञात्वातुयोभुंक्ते तस्यदोषोनलिप्यते।

એવો મત મળી આવ્યો જણે છે)

અન્નપાણી ઝેર થઈ જવા. દીલગીરીના આવેશમાં ખાવું પીવું ઝેર જેવું લાગવું બ-ગનું જોરાવની સઘળી હકીકત અને પો-ષક શક્તિ નાબુદ થવી. અન્નનું પાણી થવું પણ બોલાય છે.

૨ તાવ વગેરે વ્યાધિમાં ખાવું પીવું ના રૂચવું

અન્નને ને દાંતને વેર, અન્ન અને દાંતને સ-માગમ—મેળાપ ન થાય એવી માણસની ગ-રીબ સ્થિતિ, અન્નના સાંસા થવા મહે-નતે ખાવાનું મળતું હોય તેવી હાલત.

અન્નનો કીડો—પિંડ, અન્ન ઉપર જેનું જીવન છે તે (દેહ, શરીર કે ખાઉધરાને માટે વપરાય છે)

અન્નનો માગવો, (માગવામાં અન્ન માટે આશ થાકે છે તે ઉપરથી) અન્નનો લાચાર.

"જરે એ નર જેવા અન્નનો માગવો તેમ ગરીબનો બેલી અને પત્નિનો પ્રાણ બીજો થવો દુર્લભ છે"

નોમજુનેખરનમાળા.

અન્યે કે પન્યે (બીજાની પાસે કરાવવું અ-થવા પોતે કરી આપવું જ) ગમે તેમ કરીને પણ કરી આપવું, એવા અર્થમાં વપરાય છે. ભાઈ કામ અન્યે કે પન્યે કરવું પડશે

અપુગ કાઢી નાંખવી, (આખાનું કાઢી નાંખવું.) થાકવું; કસર કરવું

અબોલે પડવી, કોઈ બીજ ખાવા પર થતો જન્માર થાય છે ત્યારે તે બીજ અબોલે પડી કહેવાય છે

અબોટા લેવા, બોટવું ખાવું બંધ કરવું. (રીસમાં)

અભરાઈપર મૂકવું, (ફરીથી ઉપયોગમાં

ન હોય એવું હોય એવી વસ્તુ અથવા વિ-
ચારને બાજુએ મૂકવા. જ્યારે શેતરંજીએ
ઉપયોગની ન હોય ત્યારે તે ઉંચે મૂકવામાં
આવે છે અથવા પરંતુ ન વપરાતી વસ્તુઓ
ઉંચે અભરાઈપર મૂકવામાં આવે છે તે
ઉપરથી લાક્ષણિક) નિરુપયોગી રાખી મૂકવું,
કોરે મૂકવું, સતાડવું; ધ્યાનમાં ન લેવું; જ
તું હોય ત્યાંથી ઉચકી લઈને કોઈ મૂકવું.
૨ ભૂલવું. ૩ વિસારે મેલવું

અમોઘ વાપરવો, ઉંધે આલવેદ; સમાધિ
કરવી મીંચી જાવું. (કવિતામાં)

અંબાડુ ખવું, પછી મુખ સુધી ઢાંકવું
કરવું (તિર્થ આરંભનું કામ) અંબાડુના
અંગુ ભીને પછી મુખ સુધી ઢાંકવું

અમર થાવા ઓડવા, અનભુવ થવું
(પ્રાચીન કવિતામાં)

અમલપાણી કરવા, કેફ કરવી.

અમાસનો ચંદ્રમા, (વ્યોતિષમાં) અમા-
સની રાત્રિના જેવી કાળા મોઢાવાળા કદ-
રૂપી સ્ત્રીને વિષે મોઢાના વપરાય છે.

અમૃતકુપિકા, મનોરંજક કે નવિન ખ
બરનો કાગળ મુખ ગમન કે કથાનો ટુચકો;
સ્વાદિષ્ટ ખાધ, મુખાની મેવા, વગેરે

અરસ્યા ઉત્સવ, કાચાપા કોઈની સામે થવું.
(અરસ-આરસોની વાર્તા)

અરૂણા પીને જવું-આવવું, હંમેશ હિંમત
સાગર્ય કાળી રાખવું. (કાસા ભરેલી
થાળીની સાથે)

અર્ધે આપવો, નાશ કરવો નુકશાન કરવું.
(લાક્ષણિક)

અર્ધે વાળીને બેસવા રહેવું, નાશ કરવો કે
કોઇને નુકશાન કરવા તૈયાર થવું-તત્પર
થેવું (લાક્ષણિક)

અલખ નિરંજન, દરેકનેમાં જાણવા ઉપર
વિરલ એવો જે કોઈ તે; ભગવાન દેવ
વિધાતો

અકેક એક આરામ, અજાણી પાસે એક અ-
વાજની પણ ખામણી બની હોય એવી ઘ-
ણત; આશ્ચિતતમાં એવા જાણે તો
કંઈ નહિ. છે; વિષ્ણવા કે કમળેધ્યું
બનાવે છે

તેના ભરામાં આવા એક નામ ખરૅ
નહિ, કોરડીમાં કે ગામમાં પાણીનું એક
પણ મળે નહિ તેથી તે વિભાગને રોજ
મહેનત મજૂરી કરવી પડતી હતી

નર્મકોષ.

અકૃત ફેર વળતી, (અઠ, ના ઉપરથી)
સાફ કરવા જતાં નડતું થઈ જવું; ધીર
થઈ જવી નાગર થવું ગામ વ્યવહારે
કામકાજ કરવું ઉપરો મેરાવરો થવો.

અકાઈ કારભાર, નિયમ, કે વ્યવસ્થા વગરનું-
ધીમે ધીમે થતાં કરે એવું રમતનું કામ.
અનિયમિત-અવ્યવસ્થિત કામ. ત્યાંનો
અકાઈ કારભારું છે

અકાળી આરતી, (પરમેશ્વરની આરતી જેને
આપણે ઓછી એવી તે જેમાંથી તો પોતી
અને નરમ હોય છે કે જરા અવસર તો
ભરી જાય તે ઉપરથી) દરકોઈ ગરીબ, લા
ચાર કે હોસ વગરના માણસને વિષે બોલાઈ
વપરાય છે

અકી કહીના તરતા, આજ તેજ ને કાલ
પહેરવા તેજવાળી લેવા વિચાર ગયાં.

"ઘરનું કામ થાતું મુકો કે શું કહી જ
રાખીને પણ બાપેર અકીહીના તરતા
ખરખા જવું નહિ."

સુંદરીસુબોધ

અકાળી ભાઈ ને રૂપાળી બાઈ, બા અને
પોતી ભાભી ભાઈને રૂપાળી બાઈ કરતી
રેરે છે" એમ ફેરવેર કરતી અને ખરતી જ
રહીને મોકળી બારમા એવાટી સ્ત્રીના સ
બંધમાં બોલાય છે

અકેક ભિખારી, (લાક્ષણિક) જાણી
ખારો પાસે કાંઈ ન હોય તેવું

અલેખટપ્પુ ઠોકવું (અલેખ=નિયમ વિનાનું+ ટપ્પું=અમ) અટકળથી કહેવું, અદ્ધરથી-રામ ભરોસે ગોળી દેવું

અવનીનું આકાશ અને આકાશની અવની કરે એવું, મોટી ઉથલપાથલ કરી નાખે એવું, મહા ખટપટીઓ બધાનું ધણું ને ધણીનું બધું કરે એવું ધણુંજ પાવરધો જીવ

"એટલામાં અવનીનું આકાશ ને આકાશની અવની કરી નાખે એમનો છે"
સત્યભામાખ્યાન

અવસરપાણી, મુઆનો કારજ ક્રિયા-પાણી.

અવળચંડી ચાલ એવું કહીને કંઈ બાકી કરે કંઈ તેવું અવળું-ઊંધું-ઉલટું કરનારને વિષે બોલતાં વપરાય છે

અવળપગલું થવું (પંચિકાના ઉત્તરાર્ધથી તે અશ્વિનીના પૂર્વાર્ધ લગીના જે પાંચ નક્ષત્ર તેમાં પરદેશ જવાનો તથા ખાસ બાંધકામ રોકવાનો નિષેધ કર્યો છે તેથી એ માં બેસતાં કંઈ અવળું ખોટું થાય તો તેણુને તેવું પાંચ વખત થાય છે એમ કહેવાય છે જ્યોતિષમાં) સારું કરવા જતાં ખોટું થવું, સવળું કરવા જતાં અવળું થઈ જવું

"આ સ્વામીનાથ એમ ઉતાવળ કરશો નહિ, આપણી કાળુ ભામા વગર આની જાતની વપાસથી વખતે અવળપગલાં થઈ પડે માટે વખત આવે થઈ રહેશે."
હર્ષવસેન

અવળા પાસા દેવા, ઉપરા ઉપરી એક પછી એક એમ ક્રમસર દાવ ફસાવવાને માટે અવળું-ખોટું સમજાવી ભમાવવું અથવા ભમાવી પોતાના મતનું કરવું

અવળા પાસા પડવા, કરેલી યુક્તિ નિષ્ફળ જવી-ધારેલ પાસા ધારેલ મેળ નહિ જવો-સવળું કરવા જતાં ઉલટું થઈ પડવું (સંયોગે) દૈવે વાંકું હતું તેથી ઉલટું સવળા પાસા પડવા

"આજ વેળા એવની છે જે કરે તે થાય, દિન વાંકો આપણો આ પાસા અવળા છે."
સુરેખાહરણ

"વખતે સુખ મળ્યું હોત તો આપણી છાતી કેવી ફુલાત! કે આપણે કોઈની સહાયતા સિવાય આપણી પોતાની બુદ્ધિથી કામ પાર પાડ્યું! તેમ આ અવળા પાસા પડ્યા તો તેનાં પણ ફળ ભોગવવાં"
નર્મગદ્ય.

અવળા પૂજેલા પૂર્વ જન્મે પાપ કરેલાં જોઈએ તેવી રીતે પૂર્વે પુણ્યકર્મ નહિ કરેલાં.

અવળી ખાપરી મૂકવી, ઢેરાણું કરવું. ૨. મોસેર્યું દેખવું ૩ પક્ષ—આણું નાખવી.

અવળે પાટે ચઢાવવો, મરજી વિરુદ્ધ કામ કરાવી કનડવું સતાવવું

અવળે મોઢે પડવું પથારી વશ થવું મરકવા ભોગવવો આખરે પડવું.

અશ્વિની કુમાર, ઉત્તમ વૈદ્ય અથવા ખુબ સુરત માણસ.
૨ એક જાતનો મંત્ર (દુર્વાસાએ કુંતીને આપેલો)
૩ તૈયાર કરેલો કોઈ મુકરર દવા

અસ્ત કરવું મારી નાખવું.

અળગું થવું ક્યારો વાગ્યો મિસએ મોઢું અળગું બેસવું

"જમનાને આ વખત અળગું થવું છે માટે મરણની તૈયારી રાખજો."

અળગું બેસવું, સ્ત્રીને રજ આવવો.

અળિયા તળે આવવું, (અળિયાન્રોતા) ઉપકારના બંધન તળે આવવું, ઓશિયાળા થવું

"શું કરવા આપણે કોઈના અળિયા તળે આવવું જોઈ?"

અક્ષત ઉતારવા ચૂરા વગેરે આદિનો ધરેલ

આત્મા શું છે ને શ્રુતિની પછીથી અક્ષી હેતુ છતા સમયમાં ભગવાના મારા ઉપર અનાજ । ઘણા સાત વાર કેસર ને પછી ચોખા ભાવે થયું હેમ લઈ ભાવ તરી ચાલી.

અક્ષત ભાવવા, દેવે ભાવકને અક્ષત આશકે યજમાનને આશીર્વાદ આપી ચોખા નાખવા.

અક્ષર ઉતારવા, મરેલું ચાગલું, ભાઈથી બ્હાર ઉતારવો

અક્ષર વાંચવા અક્ષર પુછીને મોઢામાં આલુગા અક્ષી આપીને ખરડા ઘર ઘરે ઘરે થવું કરવું હાથ વાળવા પણ ભોગાવડે

આ

આંક વાળવો, ચોક્કસ નક્કી કરવું નિયમ કરવો-સરતી.

આંકડો આપતાને આપવું ઘણેક, ઘણું અંકે રોકે ફરી સ્હેજે

આંકડો ભીડ્યા ને ભીડ્યા રાખવો, અતિ ગર્વ ધરવો પોતાના તોરમાં રહેવું અભિમાન ધરવું.

"ત્યારે શું પ્રતાપ, આજથી આંકડો ભીડ્યો સમજો!

પ્રતાપનાટક

આંકડો ફરવો, લેવડદેવડ સંબંધી વિશ્વાસ ન રહેવો.

આંકડો નમવો, ટેક-ગર્વ ઓછો થવો નરમ પડવું, ગર્વ-ઘમંડ ઉતરવો અહંકાર ઓછો થવો.

એ વખતે આંકડો નીચો ના નમ્યું તો ભલે ત્યાગ ભાવસિંહ ના લાગ્યો.

પ્રતાપનાટક

આંકડો નરમ થવો, ગર્વ ઉતરવો નરમ પડવું ટેક ઓછી થવી.

"સંસારમાં અનેક તરેહના જ વાયાથી તેનો આંકડો કાંઈક નરમ થયો હતો."

બે બહેનો

આંકડો મૂકવો, ગર્વ છોડી દેવો ટેક પાડો ત્યાગ કરી દેવો.

"શાંકે લક્ષ્મી રહે ગુનિ શાંકે આંકે મેળવ્યા તો જ છોડે.

જગતસિદ્ધિ

આંખ આડા કાન કરવા, જોયું કે સાંભળ્યું નથી એમ કરવું-જાણી કરવું ધ્યાનમાં વાત લેવી નહીં હાંકે ન હાંકે કે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી નાખવું ન ગણકારવું ઉપરી દેવું બેદરકાર રહેવું.

"કેટલોક કરવું હાથ તોડ સારી ગણું એનું બે એમ ભાગ્યને ફક્ત ક્યાં કરે, મુસ્તો નિમારી આંખ આડા કાન કરે એવું નહીં હોય ને."

સાસુવહુની લડાઈ

આંખ આવવી, ગરમી વગેરેથી આંખ લાલ થઈ સુજી આવવી.

આંખ ઉઘાડવી, જ્ઞાન થવું, ભાન આવવું સમજ આવવી અક્કલ સૂઝવી, શુદ્ધિપર આવવું.

આંખ ઉઘાડીને જોવું એટલે બુદ્ધિ પુરસ્સર વિચાર કરવો

"મેં હાથ જોડીને પતિના રાજપુતને ઘણો ઉપદેશ આપ્યો પરંતુ તેની આંખો ઉઘાડી નથી તે હજી શીરામણ શુદ્ધિપર આવ્યો નથી."

નરસિંહ નાટક

આંખ ફાડવી, આંખ ફુલવા આવવી.

આંખ ઊંચી કરવી, આંખ ઉઘાડીને સામું જોવું (મોંઢા આગળ) ૨. સામે થવા હિંમત ધરવી

"તારી સામે આંખો ઊંચી કરે એવો કોઈ દેખતો નથી એ બધું ખરૂં પણ નર સાખની મારીના પત્નીને આવી ઊંકસ્વારી બને નહિ."

રા. જુની વાત.

આંખ એકઠી થવી, બે જણની સામસામી મીટ મળવી નજર એક થવી.

આંખ કરવી, ઈશારાથી જોવું.

આંખ કાઢવી-ફેરવવી, ધમકાવવું ગુસ્સો કરવા ભીવડાવવું

"તોનરીઓ નિર્મળ વિષે આવ્યો ગમનને જ્યાં અધર ડસે ને કર ઘસે, વિશ્વ ઉપર આંખ કાઢે"

નળાખ્યાન.

"પેર મધ જોવિયું સર્વે, નિદ્રા કો કરવી નથી સ્વામી મારે આંખડી કાઢે રણકી રની નથી."

નર્મદ મહેતા.

આંખ ખમેડવી, કામ વખતે ચિત્ત કાઢી નાખવું

આંખ ઘાલવી કરામ દેવી મેદાન ઉ કરવી.

આંખ ચડી આવવી, આંખ ફુલવા આવવી.

આંખ ચડી જવી, (ક્રોધમાં)

૨. (નશામાં)

"રાજ પીધો છો આંખ ચડી ગઈ પ તને ભળી છો વાત ચડી ઘઈ"

દયારામ.

"મારી આંખો તમારી ચડી જવી ત્યારે ડરનો મોરો ફેરે-મામા થના."

કવિ બાપુ

આંખ ચઢી જવી, કડી નજરે જોવું

આંખ ચોરવી, સાકી જવું મુશ્કેલીથી નજર ફેરવી દેવી નજરે પડવા સિવાય જવા નજર ચૂકવી જતું રહેવું.

૨. ભેટવું (સામો માણસ ન જાણે એમ) નજર ચૂકવી ભુલથાપ ખવડાવવી.

આંખ ચોરાવી, ભેટવું બચાવો આવો મહાન થવી થાય ખાઈ જવો નજર ચૂકવી ચાલ્યું જવું

આંખ ચોળીને રહેવું, કોઈ નુકસાન થતાં પોતાનાથી કાંઈ ન નીપજે એવી લાચારી સ્થિતિમાં રહેવું, પસ્તાવો કરવો પસ્તાઈને હારી થાકી બેસવું, રડી રહેવું પોતાનું કાંઈ ન ચાલવાથી નિરાશ થઈ જવું-રહેવું

"આજ પુત્રની અપ્રસન્નતા કામ કરવી અને આખરે આંખ ચોળીને રહેવું અરે પણ, બાપ જમુને તે તે શાનો થયો છે (એમ કહી નિશ્વાસ નાંખેછે)"

સત્યભામાખ્યાન.

આંખ ઠરી થવી, સંતોષ થવો, નિરાંત વળવી.

"કવિના મુખારવિંદથી આંખો ઠરી થાય."

નરકાંત

"સમાં તે સોનાનું દીઠ આંખ થાવછે ઠરી દીઠ."

નરદાસ.

આંખ ઠરવી, સંતોષ થવો આંખ ઠરીને દીઠ થવી. જુઓ જોવાથી

નર્મસિંહ વરસ્યાને જોવાથી આંખો ઠરીને દીઠ થાયછે

પંડિત ભવાનીશંકર

આંખ ઢળી જવી, એટલે આંખ સ્થિર થઈ જવી-મરી જવું.

આંખ તરવી, તાવથી આંખ ચગાવી.

આંખ તળે આવવું, નજરે ચડવું

૨ પસંદ પડવું નજરમાં આવવું;

"જેનું મન જેણું ખરું તેને સુખ તેથી મળે ને બીજા તેથી શાને નાવે તેની આંખ તળે"

દયારામ

આંખ ઠરાઈ જવી, મરી જવું મરણ પા-મવું, અવસાનવું

આંખ દેખાડવી, ધમકી બતાવવી.

આંખ નીકળી પડવી, કોઈનું થાય તેથી ન ખમાવું અદેખાઈ આવવી-થવી.

"અધિપર સમજી માઠી મમત કરે ને નીકળી પડે ભારી આંખોરે, માઠી જુગાની બહુ ઉપાય નહિ?"

સરસ્વતીચંદ્ર

આંખ પાકી જવી, કોઈ વસ્તુ બારીકાઈથી વારંવાર જોવાથી આંખને શ્રમ પહોંચવો-થાકી જવું. (અનુક્તિ)

આંખ ફરકવી, પુરુષની જમણી અને સ્ત્રીની ડાબી આંખ ફરકે તે શુભ અને તેથી ઉલટું પુરુષની ડાબી અને સ્ત્રીની જમણી આંખ ફરકે તે અશુભ મનાય છે કહ્યું છે કે—

पुंसोदक्षिणनेत्रस्य स्फुरणमिष्टसूचके
नारीणांविपरीतंच विपरीततयो पुनः

(આંખના પોપચામાં રહી રહીને કંપવું)

આંખ ફરી જવી, અભિમાન થવું ઘ-મે થવું

આંખ ફાટવી, ડાચાં થઈ આવવાં. ઝેર લેવાથી અથવા થાકથી પથારીમાં ઉંઘ જવાનું ટાણું આવવું

૨. મસ્તીમાં આવવું.

"આવો તમારી ભાઈ ફાટવી જોઈયે તા બહુ છોકરે, ખાખા થતા—"

કવિનાપુ.

આંખ ફૂટવી, આંધળા થવું, ન દેખાવું.

૨. આંધળા જેવું થવું, કોઈ જોઈને ભા-ગી જવું, આંખને શ્રમ પહોંચવો.

૩ બુદ્ધિ પુરઃસર વિચાર ન કરવો, બુ-દ્ધિ રહિત અવિચારી બનવું બુદ્ધિ જવી; ભાન રહવું નહિ બનવું, અ-કલ ગુમ થવી.

૪ ભાન જવું, શુદ્ધ બુદ્ધ ન રહેવું.

રતન સિંધુરે, સાગર બહુ મસીરે, આંબલિએ આવે ભરિ ભરિ નીર. ઉંઘમાં ધાઈ રે ફૂટી જાય જોઈ આંખડી રે તેમ ન મળ્યા પતિ બાળના વીર"

નરસિંહ મહેતા.

"અમર કંઈક તર છે નથી આપના, (સ-મ) ધરેની આંખ કે કાન ફૂટ્યા."

સાખ્યાનક

આંખનું ફુરકવું જોઈને ભવિષ્યાદિ શુભ

આંખ ફેરવવી, પ્રસારણ કરવી ઉપેક્ષા કર-વી-ભાવવી

આંખ ફેરવવી, ક્રમ મત્ત કરીને નજર કરવી.

તે અચરત પામ્યો અને આંખ ફેરવીને દિશે તેમ ભીડ્યો અને રુખસદ્ર હું સુખ દિન ચારી ભારી ખમેથી આ બે-ઠનું સ્વ ખુશી તેમના નેતર્થ આવ્યો-યું

દે. ભાવસાર

આંખ ફેરવીને જોવું એટલે ચારે બાજુ નજર કરીને જોવું ૨. ગુસ્સાથી જોવું. આંખ ફેરવી જવી એટલે ઉપર ઉલટી જોઈ જવું

આંખ ફૂલવી, આંખને શ્રમ લાગવો (ઘ-ણી બારીકની બાબત વાંચવામાંથી જોવાથી)

હું છું હું છું હોં આવેલા નવીનચંદ્રની આંખો ભરાઈ તે હું નહિ કહીં હોય આ, અને કોઈ આંખો ભરાય કરીશ ફુલ્લી ફૂલો ઉપર દેખ્યા

સરસ્વતીચંદ્ર

આંખ બતાવવી, ધમકી આપવી—ધમકાવવી.

આંખ બળવી, આંસુ આવવાં રડવું

આંખ ભરાઈ જવી, હરેકની સાથે મન આવવું, તલ્લીન થવું, આંખ ઠરી જવી.

"તેના સર્વ અવયવોનો ચાર પ્રમાણસર

ખૂબ મોટા હતા એટલે જોનારની આંખ એકદમ ભરાઈ જતી."

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંખ ભારે થવી, (નિદ્રાના લાગવાથી અથવા નિદ્રાએ ઝોકાં ખાવાથી) ઘુમવાની વૃત્તિ થવી. ૨ અશક્તિ થવી ૩ આંખ દુઃખવાનાં ચિન્હ જણાવાં.

આંખ મળવી, જોવું અથવા ઊંઘની લહેરમાં આવવું. આંખે આંખ મળવી એટલે એક નજર થવી.

"વિચિત્ર રાત્રને આગ્નેય આથડતાં કાંઈ ચેન પડ્યું નહિ અને જોગ જરા આંખ મળી જાય તો નઠારાં સ્વપ્નથી નિદ્રા વિક્ષિપ્ત થતી હતી."

સુ. જૂની વાર્તા

"ક્યાં રખિયારે વાલમ સતવડી ક્યાંય ક્યાં દીઠી જોઈબ્બીઆ મળી મળી ભમે રે આંખલડી ક્યાં"

નર્મકવિતા.

આંખ માંડવી, ધ્યાન રાખવી નજરે જોવું.

આંખ મારવી, ઇશારત કરવી કટાક્ષ ફેંકવો, ઇશારાપણથી જોવું

આંખ મીંચવી, ઊંઘવાની તૈયારીમાં હોવું અથવા ઊંઘવું

૨. મરી જવું.

"મીંચાવી મારી આંખ મરણથી તોય રહે એ કીકી જેમ મીંચી આંખમાંરે-હરણા"

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંખ મીંચીને, આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વિના કશાની દરકાર રાખ્યા વિના નજર સામને

"સુરતે દક્ષિણે આવો મીંચી જય વીખ્યું બહુજ મારી હતી, તે તેમના જ ધ્યાનમાં ન હોઈ."

સાધુજનુની લહાણ

"કોલાએક તો પોતાના રોજામાં જેમ એક પેટું જી નની પાછળ જાયછે તેમ કેવા કેવી કરેછે ને બીજા કરે તેમ આંખ મીંચીને વગર વિચારે કર્યા જાયછે"

નર્મગદ્ય.

"માળાનો મર્મ નવ જાણે આંખો મીંચીને મણકા તાણે"

કવિ બાપુ

૨ ઉતાવળે જલદીથી.

૩ ધ્યાન ધરીને નિશ્ચય કરીને

આંખ મીંચીને અખત્યાર કરવું, આંખ મીંચી કરવું આગળ પાછળનો વિચાર કરવાથી જે કામ ન થતું હોય તે વિચાર કર્યા વિના એકદમ કરી નાખવું

આંખ રાખવી (ઉપર) દેખરેખ રાખવી નજર રાખવી.

આંખ સારીછે, અમીદ્રષ્ટિ છે દયા છે રહેમ નજરછે "આ પેસાની આંખ સારી છે

આંખ હોવી, મહેરબાની હોવી દેખરેખ હોવી નજર હોવી

"દેવતાઓ બધાનું પરિણામ જોવાને તત્પર થઈ રહેલાછે તેઓની આંખ આપણા ઉપર છે માટે રે ધ્યાન સ્વરૂપો, તમારા મુનિનામનું સાર્થક કરો."

કરણઘેલો.

૨ પસંદ પડ્યું હોવું (આંખ જેવું) એનો મારી આંખ છે"

આંખઆંસિયો કરવો, કોઈ અવસરે બીજાને કપાળે ને માથે, આંક પણ પાણી વડે તેની બિંદુ સુરતે બાંધી સોપારીથી કાઢીને તે ઉપર લાલ કોરી ચેપવી.

આંખની કીકી, કાળજાની કોર, પસંદ પડ્યાનું, આંખની કીકી જેવું વહાલું.

આંખનું કાણુંછે, ઘણું દેખાવડું આંખે અંધ મારેછે આંખનું તેજ કમી થયુંછે

ભરવાની અમારી સાન આક વર્ષ

વિને આંખનું કામ થયું હતું ને બે વર્ષ તો તે એક જ આંખ હતા

નર્મગદ્ય.

૨. આંધળુ છે.

આંખનો પડદો, આંખના ડોળાનું અ-વરણ; જાળાંવાળું મેલું ને કંઈ તે.

આંખમાં આવી છે ખાવાનું છે

આંખમાં આંગળીઓ ઘાલવી, જોરજુલમથી છેતરવું-કરવું. (સામો માણસ દેખે-જાણે એમ)

આંખમાં આવવું, ઉતરવું; ફસાવવું, છેતરી નાંખવું; સામાની જાણ ઉપરાંત એમ કરવું.

૧. હરખીદુ થાવું, ઝાંખુ કરવું, પાણી ભરાવવું; ધોઈ નાંખવું. (પીડાના કરતાં રંગ સુખમાં સ્વી હોવાથી)

આંખમાં આવવું, કોઈ અદેખાઈ સાથે બીજાનું કંઈ દેખી શકાય નહીં, ઈર્ષ્યા થવી; કોઈનું સારૂં દેખી ન ખમાવું

આંખમાં કમળો હોવો, અદેખાઈ હોવી ઈર્ષ્યા હોવી, અદેખાઈથી સામાનું સારું ન ખમી તેનું નુકસાન કરવાનો ભાવ હોવો, કોઈનું કંઈ સારૂં જોયું-સાંભળ્યું ન ખમાય તેવી લાગણી થઈ આવવી. જ્યારે કોઈ માણસને આંખ-જિભ-ચાડ ચોંપવા કરવાનો સ્વભાવ પડી ગયો હોય ત્યારે તેને વિષે બોલતાં એમ બોલાય છે કે તેની આંખમાં કમળો છે

આંખમાં કસ્તર આવવી, ઈર્ષ્યા થવી અદેખાઈ થવી; સામાનું સારું જોઈ દિલમાં બળતરા કરવી આંખમાં ખુંચવું.

આંખમાં ફૂલાં પડવાં, નજરમાંથી કે કોઈ જાતના લોહ કરવાથી આંખે છારી વળી જવી. (અસ્તુતિ)

આંખમાં ઝુમખ આવવી, ઝેર આવવું, ગુસ્સે થવું; કોપ ચડવો ઝેર લેવાને ઠાંપી રહેવું; ઘરે થવું; વેર લેવાના જોસ્સાથી ભરાઈ જવું

" ગજાના ચોરને બેભાના ભાર પડે એ રીતે એક ફરીની વિકાલ થાય ઉપાએ કર વરતાવેલો જોઈ પઠાણોની આંખમાં ઝુમખ આવી. "

મધ્યસેન.

" પ્યાર અને પૈસો એ બે શું ના કરે;
સર્પ દેખાડે ઘડીમાં નહીં સેમ એ,
ધર્મ કરેને ઘડીમાં ખુન આવે અરે
ખાસો એનો બાપડો ન કરો હેત ભો. ભા

નર્મકવિતા.

આંખમાં ખુંચવું, આંખમાં આવવું જુઓ

આંખમાં ઝેર આવવું-ઉતરવું, અદેખાઈથી સાથે બીજાનું કંઈ દેખાતી ઘનત થઈ ઈર્ષ્યા થવી.

આંખમાં ઝેર વરસવું, (ક્રોધ ભરેલી નજરની દ્રષ્ટિ)

આંખમાં તતડિયા પડવા, આંખમાં તતડિયા પડવાથી આંખે બળે છે તેમ અદેખાઈથી બીજાનું સારૂં જોઈ બળવું; સામાનું સુખ જોઈ તેવું સુખ પોતાને નથી એમ ધારી મનમાં બળ્યા કરવું ર ... લાગવું

આંખમાં ધૂળ નાખવી, (ધૂળ ઉડી આંખમાં નાખવાથી સામો માણસ પોતાની આસપાસ શું બને છે તે જોઈ કે સમજી શકતો નથી તેમજ તેનું જોર છેક ઓછું થઈ જાય છે તે ઉપરથી) પ્રપંચ કરી ઠગવું, ધૂળ ધાપ આપવી; સામો માણસ છેતરાય એમ કરવું.

" ઓછો થયા તે વખત તેણે પોતાને બચાવ છે એવો બેકીચાન બતાવી અને ચેકે તલવાર ખાંડી પ્રજાસત્તાકની આંખમાં ધૂળ નાખી "

મધ્યસેન.

" રમતિ-અને એમ લાગે છે કે આપણુ

સર્વેની આંખમાં ધુળ નાખી. એ એનું પાપ કરશે તો સૃષ્ટિ, એમ ધારવો સામા પ વતમાં શો ભાવ રહ્યો !"

સત્યભામાખ્યાન.

આંખમા પાણી આવવું રડવું, આંસુ આ વવાં. ૨. (ધુમાડે ગરમી વગેરેથી)

૩ અંતઃકરણમાં દયાની લાગણી થઈ આવવી, ગળગળું થવું, દેલું પીગ ળી જવું

આખમાં પિયા આવવા, અદેખાઈ આવવી, ઈર્ષાને માર્યે કોઈનું સુખ દેખી અંતરમાં બળવું, કોઈનું સારૂં ન જોઈ શકવું (આ ખ દુખે છે ત્યારે પિયા આવે છે તે ઉપ રથી લાક્ષણિક.)

આખમા ભમરીપો રમવી, આંખની કીકી બહાર પડે આમતેમ ફરવી (રૂઢ)

આખમાં મરચાં લાગવાં, જુઓ આખમા તાતડિયા પડવા.

આંખમા મીઠું આંજવું—નાખવું—ભરવું આં ખમાં મીઠું નાખ્યું હોય તેની પેઠે બળ્યા કરવું, રીબાવવું; ભડકવું, જુઓ પડાવવી સામો માણસ જાણે પણ તેનું કંઈ ન ચાલે એવી રીતે દુઃખ દેવાની તજવીજ કરવી.

૨. (સામાનું ભાળવું જાણે એવું આચ રણ કરવું. તે ઉપરથી લાક્ષણિક) ફરજી નું પાડવું, ઊંધુ કરવું; ઘાંચી નાખવું, પાણી ભરવું ફસાવવું, પાડવું, ઉતારી પાડવું.

૩ છેતરવું-ઠગવું, ભોળવી નાખવું, કહેલું ખરું માને તેમ કરવું અથવા પા- ની વાત કહી દે તેમ કરવું, ભોળું સમ- જાવીને કોઈમાં નાખવું, બહાવર આપી ફસાવવું

આંખમાં મીઠું પડવું, બળવું. (અદેખાઈથી)

"આ પ્રમાણે પતી પાછા ધુમાડી ગોવિંદ રામના ઘરમાં આવી ભરતી બદલાવાથી જોઈ નાગરની આંખમાં મીઠું પડ્યું."

મુ જુની વાત.

આખમા રાઈ ભરાવી, આંખમાં રાઈ ભ- રવાથી જેવું દુઃખ થાય છે તેવું સામાનું સુખ જોઈ દુઃખ થવું, અદેખાઈથી પોતા ના મનમાં બળવું, કોઈનું જોયેલું સુખ સ હન ન થઈ શકવું.

રાઈ ભરાઈ આંખે, પારકે લાં ઠંડે ન બિચારી ઓબાશે ભરી જાયે વસ- ંતની દુખે જુઠ જાઈ"

નર્મકવિતા.

આખમા લહેર આવવી, ઉંઘવાની તૈયારી પર આવવું, ઊંઘની અસર થવી મદમદ વાયુથી અથવા નિદ્રાના જોરથી આંખ જરા જરા મીંચાવા માંડવી.

આંખમાં લોહી વરસવું, ક્રોધથી આંખો લોહી- ના જેવી રાતી કરવી—(ક્રોધ-કોપનો અભિનય)

આખમા શનિશ્ચર હોવો, (શનૈશ્ચર પો- તાની વક્ર દૃષ્ટિથી જેને જુએ છે તેનું બુ રૂં થાય છે એમ જ્યોતિષમાં છે એ ગ્રહને ખર પુરૂષની સાથે સરખાવવામાં આવે છે પ્રબંધ મૌનપરત્વેન બહલ રચિ તે ઉપરથી) વક્રદૃષ્ટિ હોવી—કરડી નજર હોવી અદેખાઈ હોવી જેનું તેનું બુરું ક- રવાની વૃત્તિ હોવી.

આંખમાંથી કાળા કાઢી જવાં, (મળી-કા ળા કીકી) સામે મોઢે કોઈનું હરણ કરી જવું, સામો માણસ દેખે પણ સમજી ન શકે એવી રીતે છેતરી જવું-ઠગી જવું.

આંખમાંથી ભાલા કાઢવા, કરડી નજરે જોવું, કતરિયાં કરવાં, તરવાર ફેંકવાં વગેરે કરવી. (એ અલંકૃત પ્રયોગ કાવ- માં વિશેષ વપરાય છે)

"આંખમાંથી કાઢે ભાલા રોષના, કાઢે મુખથી કર્યાં કર્યાં વેણ જે."

નર્મકવિતા

આંખે અંધારી આંધવી, (બળદ ઘેટાં વગે રે અંધારી નાખીએ તે ઉપરથી.) આપના

કે સ્વાર્થના લોભમાં કાંઇ સૂઝે નહિ એવી દ-
શાને પ્રાપ્ત થવું; ભાન જવું. બુદ્ધિ જવી
બેભાન બનવું. આશ ઓઘાનો વિચાર ન
સૂઝવો. (ભાવાની કે સ્વાર્થની)

૨ ભમાવવું, આડું આવવું, સમજણી
ફુલાવવું.

૩ ઉતરવું, ફરવું.

આંખે આંખ મળવી, ઊંઘવું. આંખની
સાથે આંખ મેળવવી પણ બોલાય છે. આ
અથવા આંખમળવી ભિન્ન વપરાય છે

૧ નજર મળી જવી

આંખે આવવું, અાંખ્યાં આવવી આંખમાં
નવું ઉમેરીને રોપે કોઈનું કંઇ સારું દેખી
ન ખમાવું આંખમાં આવવું પણ બોલાય છે

આંખે ઉઠીને બાઝે એવું, મન હરીને
લેવું, મનહરણ મનોરંજક સુંદર; ખુબ-
સુરત; નાજુક-રૂપવતી

"ઉઠીને આંખે બાઝે એવા રમતી કમ-
ળી ડોરની સાથે વિષયોરીએ એઠી ટ-
વી." એ નહેલો

"પોતાનો પ્રસાદ ભાગીઆઓને પસંદ
પડે એ જેમ એ અજાણ્યા જેમ ખુ-
શી થયો તેમ ઉઠીને આંખે બાઝે એવા
તાજા ફૂલો ધર્યાં જેવાં નહિ પુતળીઓની
કળી જેમ તે આનંદમાં આવી ગયો

નર્મકવેન.

આંખે ચઢવું, અાંખ્યાં ચાર એવી રીતે કોઇ
બીજાને દેખાવું

આંખે તબાય-પાણીઆંચા લાંધવાં વા
રંધાર આંખમાંથી આંસુ આવવાં કે આવવાં.

આંખે પાટા બાંધવા, કાંઇ ન સૂઝે એવી
દશાને પ્રાપ્ત થવું, અજ્ઞાન-મૂઢ બનવી.

૨ ભમાવવું, ચેપમાં આવવું, છેતરવી
નાખવું

આંખેથી પાટા ભેરવા, ચક્ષેથી શુદ્ધિ આવી
આવવી બુદ્ધિ પુરઃસર વિચાર કરવો; અ-
જ્ઞાન ભાવ કે સ્વાર્થનો લોભ ન રાખવાં બુદ્ધિ
વાપરી વિચારવું

આંખો અવળી થવી, મન અને બેબુદ્ધ થવું
તે ઉપરથી ઊંઘ અજાણ થઈ જવું, મરણ
તોલ થવું (અત્યુક્તિ).

આ કામ કરતાં કરતાં તો તારી આંખો જ
વળી ગઈ.

આંખો ઊંચી કરાવવી, નવીકાઈ વખત
કરાવવી.

૨ (શેખમાં)

૩ દુઃખ દેવું, અતિશય સતાવવું.

આંખો ઊંચી ચઢી જવી, (રોષમાં કે
મરણમાં)

આંખો ઊંચી જતી રહેવી, ગરવ ઘમંડ
મગરૂરી થવી.

આંખો ઓળીએ જવી પણ બોલાય છે

આંખો ઓળીએ આવવી, ઊંઘ અજાણ
થઈ જવું, મરણતોલ થવું

આંખો ઓળીએ જવી, કોઈની તરફ નજર
નાંખે ન એવા પોતાના તોરમાં-મગરૂરીમાં
રહેવું; આંખો ફુટી જવી

૨ વિસ્મિત થવું, અચરજ પામવી.

૩ મરણતોલ દશાને પ્રાપ્ત થવું.

આમણું ઊંઠું નસતાન નું, વાની સમા-
પ્તિ-નિર્ણય થયો, ઓળઘું પડ્યું; ઉગી જવું.

૨ ખરાબ ખસ્ત થઈ જવું

આંગળું ચસી નાંખવું, આંગળું ચસાઈ
જાય એટલી વખત ઘણો આદર ભાવ કરવી.

"એનો વરસ વર્ષ આવનાર અગાઉ
બેસને મહું આંગળું ચસી નાખ્યું હતું."

કરણઘેલો.

આગળાં કરવાં, ખડાનો ઓરવો. (બાળ
ભાષાથી)

"ખૂબ પુરોએ મારા અભ્યાસ જોઈ
આંગળાં કરવાં છ."

નવી પ્રજા.

આંગળી આપવી, છોકરું* વગેરેને આપવું શીખવા કરી જમાડવું—ઉછેર કરવું સાંભળી કરવી.

આંગળી ઊંચી કરવી, પરમેશ્વર સિવાય બીજા કોઇનો આધાર નથી એમ આંગળી ઊંચી કરી જણાવવું (તે ઉપરથી) દેવાળું કાઢ્યું છે અથવા કાઢવું છે—પાસે કંઈ નથી એમ જણાવવું

આંગળી કરવી, (સામે) ભૂંડું કર્મ કરનાર અથવા કહેનાર આ છે એમ કોઇને કહી દેખાડવું; ફજેતી કરવી,

૨. ચાળા પાડવા; અડપલાં કરવું અકળામણ કરી બીવવું

"સહ—વાંઝીયાનો તે અવતાર છે! વાંઝણી કહી સૌ આંગળી કરે છે તે મારાથી નથી ખમાતું."

સાસુવહુની લડાઈ

* છોકરું.

આંગળી ખુંપવી, પોચું દેખી ખાલી જવું નહારના ભાગમાં કોઈ અંદરથી આવી—કાચું હોવાથી પ્રવેશ થઈ શકવો

"મિત્રા મહારાજાના મહેલસ્તમાં કોઈની આંગળી ખુપે એમ નથી."

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંગળી થવી (સામે), ફજેતી થવી, "તેની સામે આંગળી થાય છે"

આંગળીના વેઢાપર, એક પછી એક એમ ગણી શકાય એવું મોઢે, સ્મરણ શક્તિને યોગે જાણ્યું જાણ જરૂરને પ્રસંગે મનમાં આવવાઈ જાય એવું તૈયાર.

"હિન્દુઓના સર્વે સિદ્ધાન્ત મારી ચોટે લાવું છું; બધાય પવિત્ર વાક્યો આંગળીના વેઢાપર છે તેમ ફક્ત મનિયમ પણ છું.

અરેબિયન નાઈટ્સ.

આંગળીનાં ટેરવે, આંગળીનાં ટેરવાંથી તરત ગણત્રી થઈ શકે એવી ગણીગાંઠી બાબતને વિષે બોલતાં વપરાય છે

આંગળીને ટેરવે નચાવવું, જેમ નજરમાં આવે તેમ કોઇની પાસે કામ કરાવી વાપવું વશ કરી પોતાના કબજામાં રાખવું, પોતાની મરજી મુજબ વર્તાવવું, આધીન કરી નાંખવું, કોઈનાપર પુરતી સત્તા ભોગવવી

"જો મુદ્રિકા રાજ્યાની વૃત્તિમાં સામેલ થયો હોય તો ભૂપસિંહને આંગળીના ટેરવાપર તે રમાડી શકત.

સરસ્વતીચંદ્ર.

આંગળીપર નચાવવું પણ બોલાય છે

આંગળીપર રાખવું, વશ કરી પોતાના કબજામાં રાખવું, પોતાની મરજી મુજબ વર્તાવવું મરજીમાં આવે તેવું કામ કરાવી કોઇને પોતાના ધ્યાનમાં રાખવું

૨. ઉમળકાથી પાસેનું પાસે રાખવું, નજર તળેથી વેગળું ન કરવું લાડમાં રાખવું રમાડવું, લાડ કોડ કરવું (સ્નેહમાં) હું તેને આંગળીપર ને આંગળીપર રાખું છું

આટીમાં લેવું, સપડાવવું, છળ પેચમાં આણવું.

આંતરડાં બળી આવવાં, (ઘણી મહેનત પડવાથી કે ઘણું દુઃખ સહન કરવાથી) આંતરડાં ભસવાં—પેટમાં દુઃખ થવું (અતિશયોક્તિ)

આંતરડાં ઊંચાં આવવાં પણ બોલાય છે

આંતરડી કકળાવવી, નમો કારે ભોઠો ભૂખ્યો મારવો

૨ દુઃખ દેવું પજવવું સતાવવું.

આંતરડાની માયા, ખાસ પ્યાર અંતરનો પ્રેમ.

આંધળા પાટા બાંધવા, (આંખે પાટા બાંધી આંધળું કરવું તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) કંઈ સમજ ન રહે સામાના મનમાં ખરી વાત ન આવે એમ કરવું સામાને ખરા ખોટાનું ભાન ન રહે તેવું આચરણ કરવું

આકાશ ઉતરાવ એમ કહેવું બોલવાની ના- ખવું ભમાવવું

"સ્વજ્ઞાઓએ તેને શાંત પાડવાને ઘણેક કર્યું પણ તેના ઉત્તરમાં તે બોલ્યો કે આપનાં પાળ મારી આંખે હતાં તે ગયાં છે હવે હું અંધ નથી રે સ્વાર્થીઓ આ પળ પાપ નાખી મને ભમાવો માં."

અનસૂયાબાળો

આંધળાની આંખ, આંધળાને આંખ જેવી પ્રિય છે તેવું વહાલું બાળક અને જાકડું

આંધળાને સૂઝે એવું, સ્પષ્ટ; યોગ્ય અંગ ખુલ્લું વિનાનું સુગમને અક્ષરને લિંગે બોલતાં વપરાય છે

આંધળી આથ, આંધળી આથના જેવું મરીણ, નિરર્થક અને અશોક (પાયસ.)

આંધળીઆં કરવાં, સારા ખોટાનો વિચાર ન કરતાં સાહસ કરી પડવું

આંધળું ભીંત, બેભાન, ભીંત જેવું સ્તબ્ધ, સ્થિર, હાલે ચાલે નહિ એવી રીતે વિચારમાં ગુમ થયેલું.

"જો પ્યારે મને આંધળો ભીંત કરી નાંખ્યો હતો." અરેબિયન નાઈટ્સ.

"આંખનાં ભીંત કરી નાંખ્યાં આપીને, ધારે સખિ રાજુ રહેતાં વન જાઇએ માયાવિએ પેસી કોઇરે."

બોધચિંતામણિ.

આંધળું વાસ્તુ, જેમાં જ આખું વેતરનાર કોઇ કામને અરધે મૂકનાર કે કરી નાંખનાર ઇસમોની ટોળી.

આંધળો ધંધો, જેમાંથી બીજી વસ્તુ કંઈ મળતર ન હોય તે

આપ્યા મીઠી નાખવા, આપ્યા ગોળ-મીઠી નાખવા જેવું કંઈ નુકસાનકારક કે ખરાબી કરવી. "આંખ મીઠી નાખજે જા" એટલે કે તારાથી ? થાય તે કરી લેજે

આબો બેઠો, રસ્તા બજારની ટોરી જો તેને ઉભો ઉભાને બીજી બેઠો

આકાશ વાવવા, આકાશનું ફળ ઊગવું "તેણે તો નથી આકાશ વાવ્યા" એ માટે તેને કંઈની સાથે બનતું નથી.

આકાશના તૂરની માફક ઉડી જવું, જે ત જોતામાં ખલાસ થયું, પાયમાલ થઈ જવું, ખરાબેહાલ થવું.

૨. ગુમ થવું, મરી જવું.

તેણે જાણ્યું જે શુભને કરશું કદીરે,
એક દિન આકાશનાં તુરો જશે ઉડીરે
તે તો જાણો છે શરીર ઘણા સામનોરે."

બોધચિંતામણિ.

"જ્ઞાન વિવેકની તે શું વાત ઘણી કહે જો જરી જ કુંડ કર્મ કરે આકાશના તૂની પેરે ઉડી જશો, જે પ્રિય પાયલ જાય છૂટે. જ્ઞાનનિધિ.

આકરો કરિયો, નાની વસ્તુના વધારે મોલ વાત (કવિ.)

આકાશ ભાંગી આવવું (દુખનું) મોટે દુખ ઝઝુમવું દુખે ધેરાઈ જવું રસ્તો ન સૂઝે એવું મોટું દુખ આવવું

આકાશ પાતાળ એક કરવું, મોટી ઉથલ પાથલ કરવી; મહેર ફેરવી નાંખવું સ ગળ કરી નાંખવો.

૨. મહાપ્રયાસ કરવો અતિશય પ્રયત્ન કરી અસાધ્ય કામ સાધ્ય કરવું અસંભવિત કાર્યની સિદ્ધિ કરવી.

આકાશ પાતાળ એક થઈ જવું, પ્રલય થવો, મોટો જળજળ થઈ જવો. પાણી મુશળધારે પડવો અતિશય ઘોરમાં આવી પડવું આભ સાથે ભેળું થવું

"જે કાર ઉભામાં જતાં આકાશને પાતાળ એક થઈ ગયાં હતાં તે કાર પરુવારમાં પડતી ઉકળીને ઉલ્લાવું, અને પોતે અમર આવી ઉભો."

૨. પાખંડ મતિ અને મગરૂર માણસને લિંગે બોલતાં વપરાય છે "એને તો આકાશ પાતાળ એક છે"

આકાશ પાતાળ ફરી વળવું, આખી આ વી પાછી ફરીને ઊભા થવું.
આકાશ હેઠું આવવું, જાણે તેવું ન બનવાનું તેવું કામ હોય તેપણ સિદ્ધ થવું, અશક્ય વાત કે બનાવની સિદ્ધિ થતી અજબ સાથે ગજબ થઈ જવો.

"મોહિની, તમે ધારો તો આકાશ હેઠું આવે! મારા જેવા સુંદરો તમારી સેવામાં સદા તત્પર છે"

સુ. જુની વાતા

આકાશના તારા ઉતારવા-ઊખાડવા, મ હા ઉત્પાત કરવો અજબ સાથે ગજબ ક રવો ઉલ્કાપાત કરવો
આકાશના પક્ષી ઝાલવા, અસંભવિત કામ કરી બતાવવી ઉજાળવી, મહાભારત કામ પાર પાડવું

"જેવું તેની રુચિ માફક ચાખીએ જો એ રીતે તો પક્ષી ગગન તણાં ઝાલીએજે દાણ દાણ સરખી મોહિની એક નહિજો અમૃત શોક તે રસના મહીં છે સહી તે મારગ. કવિ દયારામ

આકાશની સાથે વાતો કરેછે, વૃક્ષ મકાન વગેરેની અતિશય ઉંચાઈ બતાવવામાં અ તિશયોક્તિ તરીકે વપરાય છે

"ડુંગર મઢ ઉપર રાજાઓનો બનાવેલો અને આકાશમાં વાતો કરતો હોય તેવો એક રાજમહેલ હતો સુ જુની વાતા

આકાશને અડે છે એમ પણ બોલાયછે

આકાશમાં ઊડવું, અદ્ધર થઈ જવું મુંઝ થઈ જવું જતું રહેવું, અદૃશ્ય થવું.

૨. બધું જતું રહી પ્રાપ્તિ ન થવી નિરર્થક જવું.

૩ ફુલાવું બડાઈથી મગરૂર થવું.

આકાશમાં ચઢાવવું, વખાણ કરી ઊંચે ચ ઢાવવું-ફુલાવવું
આકાશમાં બાકોરાં-ગાબડાં પડવાં, જ્યારે કોઈ માણસ વાતોના તાનમાં નિમગ્ન થઈ મનોરાજ્યમાં મહાલતો હોય ત્યારે તેને વિષે બોલતાં એમ વપરાયછે ૨. ફુલાવું મગરૂર થવું
આકાશમાં થરકડો બાંધવો, મોટું પરાક્રમ કરી ઠેર ઠેર કીર્તિ ગાજવી મારવી મેહદ પરાક્રમ કરી વાહવાહ ફેલાવવી રોશન નામ કરવું
આખર સરવાળે, પરિણામે.
આખરસાલ, છેલ્લો અવસર, મરણ નજીક હોય એવો સમય.
આખલા ઉધામી, આખલાના જેવી મસ્તી- તોફાન
આખા ગામનો ઉતાર, ગામનું ખરાબમાં ખરાબ માણસ નામીચા આખા ગા- મમાં પહેલું જ અળવીતરું અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસ.

"તમારી દીકરીની નણંદ પણ વડકારી ને આખા ગામનો ઉતારછે એમ મારે કહેવું પડેછે પણ હેમ સસાર છે તે એમજ ચાલે" મે મહેતો.

નણંદ મોટી, અના માથી એ તો હતો નહિ પણ પેલી તમારી અનામગરી આખા દેશનો ઉતાર છે તેનું બેસણાં હતાં" સાસુવહુની લડાઈ

આખા દહાડાનું, કામથી કાયર એવા કે મહેનત કરવામાં કાયર માણસને વિષે બોલતાં વ પરાય છે દહાડાનું આખું એમ પણ બોલાય છે
આખી અવળીએ અહીંસલામત, જરાપણ ખોય લાગ્યા સિવાય બેઠ માત્ર નુકશાન ખમ્યા સિવાય અક્ષિપદ, એક વાળ પણ વાંકો થયા વિના.

ભાઈ જેઠા તમે આવે ને કહું તેવું કામ કરશો! દુશ્મનના હાથમાંથી આખી અવળીએ તમે જ બચી જશો."

પ્રતાપનાટક

આંખોને આંખો કરી આપીશ, એમ જ ખરી ખબર આપતાં બોલાય છે.

આગ ઉઠવી, પાછી રહેવું નહિ બનવું, ત્યાં થવું એમ બનવું. (પૈસામાં અંતરમાં) કલહો, ધિક્કાર કે તિરસ્કારમાં બોલાય છે

આગ મૂકવી, સઘળે સર્વનાશ કરવો.

આગ ફૂંકવી, કોપાગ્નિ પ્રકટવો. (નખથી તે શીખ સુધી)

આગ લગાડવી, કજીયો કરવો.

આગ લાગવી, (ધાન્ય વગેરેને લાગે), ઘણું મોંઘું થવું. આગ લાગી આવે બળી જવું એમ એરવારીમાં કહેવામાં બોલાય છે

આગ વરસવી, (અંતરમાં) અસહ્ય દુઃખ થવું, ખામોશ થવી

"જ્યારે કષ્ટ હશે તેથી અત્રે ખાસ મહેલમાં આગ વરસી રહે છે.

૨ આભમાં ઝેર વરસવું કામનું થાય રેખી જવું

૩. રેલ આવવો; જુલમ ગુજરવો

૪ ઉનાળામાં બપોરનો સખત તાપ પડે છે ત્યારે એમ બોલાય છે કે બારણે તો આગ વરસી રહી છે

આગળું ઓઢાવ્યું રોળવું, પગરખાં ખેર પછે ખબર વિના ખરૂં ખાવું; દેખતાં પણ

આગળ થવાં, મરીને મરી ગયાં.

આઘા ખસવું, જરા લાંબો વિચાર કરવો; દીર્ઘ દ્રષ્ટિ પહોંચાડવી, વધારે લાભ ઉતારીને વિચારવું–જોવું; વધુ પહોંચાડવો.

"સાથી નથી સૂજે નથી તેમ બેઠાને બેઠેલો કષ્ટ એનો જાન મિટાવે, અહીં જ નમે આઘો ખસે. ભાનો—

મનિ ખંડુ.

આઘું મેલવું, વાત કાઢવી (ભીમ.)

૨. બીજી પંક્તિમાં આવવું

આઘું કરવું વાળવું; દેવું (વ્યાજે)

૨. દૂર કરવું, વળવું ખસવું; ઓછીઓછું; ખસેડી દેવું

૩ આળપંપાળ કરવું; ઢાંકી કરવું

આઘું જોઈને પાછું પડવું, પોતાની જ જવાબદારી લખી જવું; પોતાના કૈયથી ઘણુંથી પસ્તાવું

આઘુંપાછું કરવું, દૂર કરવું સંતાડવું છુપાવવું

આઘુંપાછું જોવું, ભવિષ્યનો વિચાર કરવો; ભવિષ્યનો વિચાર રાખવો તથા પહોંચાડેલો પરિણામ આવવું.

"સ્ત્રીઓ પ્રેમના આવેશમાં પુરુષોની કામ કરવામાં આઘુંપાછું જોતી નથી."

કે. કપાસવાળ

"કહ્યા જીવન હોમજે તે પુરુષ એક આશરામાં પડી અને દુઃખમાં મરણ થઈ આઘુંપાછું કંઈ જણ જોયા વગર પૈસાની રેલ ઊભી કરી મોકે"

અરેબિયન નાઇટ્સ.

આઘુંપાછું થવું, દૂર ઘણું જવું; ખસવું (કરવી કે કોઈથી)

આઘો પાતળો, લાંબા મજબૂત વિનાનો (ખ પ.)

આજકાલ કરતા, ધીરે ધીરે કાળ જતાં આજ કાલ કરતાં તેને પચીસ વર્ષ થયાં."

આજકાલ કરવી, વાયદા કરવા.

આજકાલનું, થોડી મુદતનું થોડા વખતનું તાજું.

તારા જેવા આજ કાલના છોકરા સાથે ખાલી વેળા ખરચ કોણ આપવાનું છે

કરણઘેલો.

આજની ઘડીને કાલનો દહાડો, કદી નહિ (વાયદા કરવામાં વપરાય છે)

આડાપાટામાં આવવું, નિરધો જવું; નિરાશ્રયથી થવું; અર્થ જવું; ... ન આવવું

(રસોઇમાં જેમ આટા વણવું લેણું કે જ
ખૂબ વણી નથી તેમ અમુક કાર્ય કે મહે-
નતની ગણના ન થવી.)

"સગ વિનાનો આરો નિર્ધનીઓ ફુલાય
નગરમાં સમજાને ઝણ કરે તે અગાધતા
માં ભય."

કહેવતસંગ્રહ

આરો ઉવેવો, સહાર થયો હોય તેવી દશા-
ને પ્રાપ્ત થવું પાણી નીકળી જવો. અક-
ણમાં નીકળવો મહેનત કરી કરીને પાકી
જવું હાથમાં પાંસળાં નરમ થઇ જવાં ઢે-
રાન થવું

"મોચી કહે અમે કાપ્યા તો ઉકેલે
ના આવ્યા, ભારે જ્યારે જવું પડે તો પગે
ભાખરે પાકરે, વસ્તીના."

નેનચરિત્ર.

આરોઆરો કરવો, પૂરી નાખવું; સહાર
કરવો.

૨ ઢેલ્લો કરવું પાં કરવું

આરો ને આવરકા એક થવો, (આરા-
ની પેઠે આવરણની નાશ રૂપ સ્થિતિ થ
વી તે ઉપરથી) સહાર થવો કાંઇ પા
સળાં નરમ થવાં ઉકળ પાકી જવું (અ
તિશય મહેનતથી કે માર ખાવાથી)

આરો નીકળી જવો, પાણી નીકળવો હેરન-હ
દાર થયો હોય તેવી દશા થવી ફુલાઇ
જવું; ફિકા થવી.

૨. નરમ ઘેંસ થઇ જવું ઉકળ પાકી
જવું (ઘણી મહેનત, ઘણો માર
કે ઘણું નુકશાન ખમવાથી)

"તરીઓ તાણી તાણીને આરો નીકળી
જશે એ ભયથી ગરીબ લોક ખાવાનથી વે
ગળા રહેવા ઇચ્છે છે"

બે બહેનો

"હનુમાની નિજ ઉર સમીપે ખૂબ ત
રીઓ તાણી, કામ કરી આરો નીકળે પણ
જ્યાંથિર નહિ જાણે આખર એ તો એ
વારે, એવી સતિતાની ક્રીડા—કરે."

ધીરાભગત.

આઠ આની, (૮ આના=અડ અધી રૂપિ
યો તે ઉપરથી) આઠ પચાસ ટકા, કે
ભાગ.

સોળે સોળ આની આવે પૂરેપૂરું—સંપૂર્ણ

આઠે અંગે, સર્વાંગે સંપૂર્ણ સાંગોપાંગ. (ભ-
વી, માથું નાક, વાણી, મન પગ હાથ,
અને ઉદર, એ આ આઠ અંગ ગણાય છે
તે ઉપરથી)

"આત્મભક્તિ-મિત્ર પતિ વાત, જો સત્તમા
માનું ઇશ્વર વેર કરીએ તો કેમ! એમની
મરજી તો આઠે અંગે છે જો તમે તે ઉ-
ઠાડે એને કષ્ટ કરી ના વાળ્યા હોત તો
આપણે તો ક્યારનાં પણ ભસ્મ થઇ ગયાં
હોત."

સત્તાભાગાખ્યાન.

આપે યુક્તિ જણાવી તે અમારે આઠે
અંગે કબૂલ છે"

પ્રતાપનાટક

આઠે આઠ, સંપૂર્ણ રીતે.

આઠે ગાંઠે વિચાર કરવો.

આઠે પહોર ને બત્રીસે ઘડી, સતત નિ-
રંતર હંમેશાં રાત દિવસ.

"ચાખર નર નારીશું પ્રીતિ,
નીતિ નહિ હરિના નામમાં
પહોર આઠે ને બત્રીસ ઘડી
કલ્પનાના કામમાં."

બોધ્યે ભગત.

આઠે સિદ્ધિ ને નવે નિધિ, સંપૂર્ણ સુખ.

એને તો આઠે સિદ્ધિ તે નવે નિધિ છે

આઠનું રોક કરવું, કરવાનું કંઇ કરવું, કર
વાનું કંઇ ને તેથી ઉલટું કરવું અવળનું
સવળ કરવું અયોગ્ય રીતે વર્તવું; ગમે
તેમ કરી બગાડી નાખવું

"મેઠ મેં લેવા ન રહી, આવ્યું તેમ કહી."

મુદ્રારાક્ષસ.

૨. નઘરી નઘરાને કહેવું આવિકથી- ઊતથી વગાડીને કહેવું બેતા મો ળાને બોલવું કરવું

આડા પાડવું, વચમાં હરકત—અડચણ નાખવી.
 ૨. ખોટું કહેવું

આડી ખીલી, વચ્ચે અડચણ કરે એવું જે કંઈ તે નાતર.

આડી ઇજા કરવી, આડું બોલીને વચમાં હરકત નાખવી.

આડી વાડની ધૂળ, (સદ્ગામ રસ્તાની નહિ પણ આડી વાડની કે જે ખરે જ નહિ, તે ઉપરથી) કંઈજ નહિ, ધૂળ.

આડુ અવળુ સેવુ, ઉલટું લેવુ. ખુન ઉપર દેવા કામ દેવે. "એને મે આડો અવળો દીધો."

આડુ ઉતરવુ, વચમાં હરકત નાખવી.

આડુ તેડુ વેતરવુ, ઊંધું-ચત્તું કરી બગાડી નાખવું. ગમે તેમ કરવું. આડોઅવળું—અસ્ત વ્યસ્ત કરી મેલવું. ઊંધુ વેતરવુ પણ બોલાય છે.

આડુ પડવુ, રીસ ચડવી તોડુ પડવુ આડુ વાળવુ (અદ્ભુતતાની વાતથી કે ઊંડું સમજવાથી)

આડુ ફરવુ, ઓચિંતો આડે રસ્તે જવુ (વચમાંથી)

આડે આવવુ, વચમાં પડવુ. ચાલતી વાત અટકાવી પીઠ કરવી.
 ૨. સંકટ સમયે સહાય પડવુ; ખરે આવવુ: વહારે થવુ (ધુમ આડે આવવુ)
 ૩ અનાડુ નડવુ હરકત કરવી. (આ મને રોજ આડે આવ્યા કરે છે)

"અભાગ, તેં આડે આવ્યું તે એ ન જાણો."

મુદ્રારાક્ષસ.

"ગોરે કાચવેલે અને ઓસડવો આપીને રાજા તેને સ્વચ્છ દીસવે બનાવા તૈયાર કરી વખત આડે આવ્યો હતો."

અરેબિયનનાઈટ્સ.

આડે હાથે, નિર્ણય કે સૂચના સિવાય સિ- ધાનો બીજો કોઈ આડે.

"આડે હાથે જોર ન રાખ્યું,
આજ ફેલાયું થયું,
પણ વિરહની શુભ રીસ તે
આજ ફરવો લાગ્યું—
વાલમ આવ્યો ઘેર ઝૂલાવ."

કવિ દયારામ.

આડે હાથે, ખોટે રસ્તે અપ્રમાણિકપણે અજાણતાથી, ચૂપે રીતે.

"પૈસાભાઈને સાહેબે ટોપલી લીધા પાક હતો. તેમ તેની કાનત પણ પાક હતી. તેથી તેને આડે હાથે પૈસા ઉ- સરવા પસંદ નહોતા."

બે બહેનો.

આડો અવળો હાથ પડવો, ચોરીછૂપીથી મેળવવુ
 ૨. ગમે તેમ કરીને સાધન મેળવી સારી પેઠે ગોઠવણી કરવી
 આડો અવળો હાથ પડ્યા વગર પૈસા ઘર ન ચલાય.

આડો આંક વાળવો, (આડો આંક કરી હદ બાંધવામાં છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક.) અવધિ કરવી, હદ વાળવી; તોબા કરવી.

"અદ્ભુત બોલીને સિંહ
વાળ્યો આડો આંક,
એવાં એવાં લક્ષણે,
પાછી ન પાડે કાંઈ ટેક."

નરસિંહ મહેતા.

આડો હાથ કરવો—વાળવો, વચ્ચે અતરાય કરવો; અડચણ કરવી—નાખવી.

આડા સુખડી આપવી, (આડા કરી સુ- ખડી) રજા આપવી.

"ત્રિભોવનના સાં તાતનેરે
માત જાણવી વાત
આપો આશા પુખડી
હરખિત તે તો થાત—જીવનજી"

શીલવતીનો રાસ.

આણું કરવું, છોકરીને સાસરે મોકલવી.
"એક વચન કરતાં આણાં વાળવાં એમ
બહુવચનમાં વિશેષ બોલાય છે

આદરણી ભણાવવી, વેવિશાળ થયા પછી
વરને પૈરવી કન્યાને લૂગડાં ઘરેણાં વગેરે
કરવાં

આતાપાક આપવો, માર મારવો. (વાંકમાં)

આદુ કરી નાખવું, ગરમ જોસ્સો કમી ક-
રવો નાદ ઘટાડવો, નરમ પાડવું ઘમંડ
શાંત પાડી દેવું

આદુ ખાઈને મંડવું, આદુ બહુ ગરમ હોય
છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે આતુરતાથી
આનાકાની જોસ જેર કામ કર્યા કરવું
મંડ્યા રહેવું ખરે પડવું
૨ જોસ્સામાં આવીને કોઈની ઉપર ચો-
ત્યાં કરવી બહુબોલ કરવી- ખતથી
કોઈના દેહ કકળાવવા કરવા;
૩ આનાકાની.

આફલાતુનની દીકરી સ્તો વળી, (મહાન
તત્વવેત્તા પ્લેટો પોતાના અનુપમ સદ્ગુણ
ને લીધે ઈશ્વરી અવતાર કહેવાતો હતો
તે ઉપરથી) મોટાઈ અથવા અવેશાળી
બાબતી દીકરી, સ્ત્રી વગેરેને લિે બોલાતો
વપરાય છે

આભના તો થાય આરાં ભાગ છે, ના-
મોટા દુઃખને લિે બોલતાં એમ વપરાય
છે. (વાંકમાં)

આભરૂના કાંકરા, આભની પૂજાખુલી માન
પ્રતિષ્ઠાની હાનિ; ફજેતી; બેઆબરૂ

આબરૂપર હાથ નાંખવો, કોઈની આબરૂ
લેવાનો યત્ન કરવો બેઆબરૂ થાય એમ
કરવું આબરૂ ખંડિત કરવી કોઈની આ-
બરૂ લેવા તજવીજ કરવી.
"અમીર ઉમરાવોનાં વતન જપ્ત કર્યાં
અને તેમની આબરૂ પર હાથ નાંખવા
માંડ્યો એટલે તેઓ નારાજ થઈ ગયા."

મહેતાજી.

આભ જમીન એક થવી, ઉત્પાત ફેલાવો,
મોટો અનર્થ થવો મોટો પ્રલય થવો.
"જીવરાજ—નહિ નહિ ! પાઘડી નાખી ઉ-
તારશો નહિ. આભને જમીન એક થાય
તોપણ અમારે તમારે ઘેર આવવું નથી."

મિથ્યાભિમાન નાટક

૨ મગરૂર થઈ જવો મહા મુશ્કેલી
આવી પડવી. આ કામ કરતાં કરતાં તો
મારે આભ જમીન એક થઈ

આભ જમીનનો ફેર, (આભને જમીન
વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું અંતર તે
ઉપરથી) ઘણોજ તફાવત.

આભ જેવડું, મોટું. (વિસ્તાર વગેરે)

આભ તૂટી પડવો, એકાએક દુઃખનું વાદળ
માથે આવી પડવું અતિશય દુકાળ પ-
ડવો અથવા મગજ થવો.
"ખાતી પીતી ખાતે બેઠતી
કરી ન સમજું વાતજી
ઓચિંતો આભ તૂટી પડ્યો
અતિશય થયો ઉત્પાતજી "

નેતચરિત્ર

આભ પડ્યો એવું પણ વપરાય છે
"હરગિઝ તે હિંમત ધરીને
આભ પડે નવ ધરેજી "

નર્મકવિતા.

આભ ફાટવું, (મુશળધાર વરસાદ આવે એ-
કમ તૂટી પડે છે ત્યારે આભ ફાટ્યું એમ
કહેવાય છે તે ઉપરથી દુઃખના સંબંધમાં)
આસપાસ પુષ્કળ દુઃખ આવી પડવું દુઃખનું
વાદળ તૂટી પડવું અપાર સંકટ આવી

પડવું; જેમ આશ કાચું હોય તેને ઠેબું લેવાય નહિ તેમ જીવને સામટાં દુઃખ પ્ર-પડવાથી આશાના આધી પાછી ફરી રહ્યો સૂઝે નહિ, દુઃખનો વરસાદ વરસવો.

૨. અમુક અવસ્થાથી આશા આપણું સામે ઘાસ આવવું તે [illegible] - [illegible] - [illegible]

"રાજાએ યુધિષ્ઠિરનાં આયુષ્ય પામવા માંડ્યા છે તેનો પાર કેમ આવશે! આ યુધિષ્ઠિર અને આ વિરાટ! એનાથી શિરે કેમ જવાશે! આજ તો આશ ઘણું છે ને શું કરે! આ એ તો સભામાં પસવા આવે છે!"

દ્રૌપદીદર્શન.

આશના તારા ઉભારવા, આશાના તારા ચાપવા લેવા જેવું જે કાર્ય બોજ અ-ઘરું છે તેને પાર કરવાનું એશ્વર્ય કહેવું; ગજબ કરી નાંખવો.

"દંત પીસી મુને ગાજી આવે,
ચરણ છાતી નગર પણ નાંખે,
આવે પૃથ્વીનું પડ ફાટે,
એવો આશના તારા ઉભાડું."

વેનચરિત્ર.

આશના તારા ઉતારવા પણ એ જ અ-ર્થમાં વપરાય છે જેમકે—

"પછી તેને ઘણા પ્રકારે વિનવીને કહ્યું કે બેટા! તું શું આશના તારા ઉતારવા સમર્થ છે કે આવા મોટા પુરુષ પ્રકા-શવાન પ્રત્યે આવો નવો અભિલાષ કરી તેની કન્યાની પ્રાપ્તિ માટે આશા રાખે છે?"

આર્યવિજય નાટક.

આશના તારા ખરવા, ઉલ્કાપાત થવો.

આશના તારા દેખવા, સર્વે સુખ આવી નજર આગળ હોય એવો ભાસ થવો; ઘણા પ્રકારનું સુખ નિહાળવું (અતિ-શયોક્તિ).

"આથી એ નવી નવી પૃથ્વી કાઢે છે આથી એ તો આશના તારા દેખી રહ્યો છે."

* * * * * * * * *

"આશ્રમીને કોઈ પણ આપત્તિ–કોઈ ત-રફથી પાછી ફેરવી નથી, ત્યારે તે આ-શના તારા દેખે છે."

રસિક કવિતા.

આશના તારા દેખાડવા, અતિશય સુખ દેખાડવું; [illegible] સ્નેહ બતાવવો.

આશની સાથે આશ સીવવી, આશની સાથે આશ બાંધવા જેવો મિથ્યા પ્રયાસ કરવો. શક્તિ ઉપરાંત કામ ઉપાડી કોઈ રીતે પાર ન પડે એવી મોટી મોટી આશાઓ બાંધવી, પાર ન પડે એવા મનસૂબા કરવા.

"એ વડી મોટી વાતથી આશીએ આશ નાખી ભરે બાંધ નાખી."

[illegible]

"કરે ન નિજ શક્તિનો ખ્યાલ,
નાખ ભીડે જળની આશાલ,
કેમ કરે સિદ્ધ ન કશું
એવો દુરાચારીનો કુળ."

મનોરંજન.

આશમાં તારા દેખાડવા, આશમાં તારા દેખાડવાની આશા મોટી મોટી પણ પાર ન પડે એવી અર્થે આશાઓ આપવી આ-શા પાર પડે એવો મિથ્યા ભરોસા–વિ-શ્વાસ દેખાડવો.

આશફાટવું, મરી જવું [illegible]

આશભાગુ, અતિશય કપરો. "આવો તે આ આશભાગુ દીઠ છે"

આશનો સાગર બાંધ ઉભવો, ત્યારે કોઈ માણસ પોતાનો કોઈનો નિયમ તોડી તેથી ઉંચું–ઊંચું ન થવું, પણ પડવું અ-

રીતે માણસને જાગે સારૂં કાર્ય કરે ત્યારે સામો માણસ પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગ્યો એમ અજાયબી સાથે કહેવામાં આ પ્રયોગ વપરાય છે. અનુપમ અવશ્ય હેરાન થવો. (આશ્ચર્ય-વાચનમાં)

ભાઈ આજ તો આમનો સૂરજ આમ ઉગ્યોને કંઈ !

૨. કુદરતી ક્રમનો ભંગ થવો.

આભના સૂરજ આમ ઉગે તોપણ જગમાં કે તરાકું નરમાશથી બોલે નહિ."

ભાનું બોલાણુ

આમલી પીપળી રમાડવી, આડું અવળું સમજાવીને પોતાના મનનું કરવું રચેલીમાં લેવું ભમાવવું ભમેરવું ગુંચવણમાં નાખવું (આમલી પીપળી એક જાતની રમત છે તે ઉપરથી.)

આમલીના પાનમાં સૂર્ય જવ, આમલીના પાનમાં સૂર્ય જ્યાય નહિ તે જ્યાં બેતપ્રરીનો જવાબ આપતાં એ પ્રમાણે દીસો રહે, મણુ કર પર્યો રહે એવા અર્થમાં વપરાય છે

આમલીનો બીજ, આમલીના જેવું પાકું સમજાય તેવું એનુ-નિષ્ફળ ન જાય એવું વચન એને હાથે આમલીના બીજ છે એટલે તેના કપડાથી પૈસો છૂટતો નથી

આમળા જેવડું, મોટું રસ બાતણ ધનાધનમ.

"સતી પુત્રો મરતાં બોધ્યા એટલે સ્વ રૈયતનું આમળા જેવું મીઠું પાડું જાણવુ "

વીરબીરાની વાતો

આમળું પ્રકટુ, ધારવું કાબર કરવું.(કામ કરતીને)

૨ ખુન માર મારવો. (નશો કાઢી નાખ મૂકેલ.)

આમળો આવેલ, ઉખોટવું; સંસારી મતી; ઉતાવળ મળવું ટેવ રાખવો

આયતા પર રાખવું, (અવતરણ) એમાં કરેલાં નામાંમાંથી કે સમજમાંથી ખર્ચ કરવો.

આરસી ઉતારવી હાથે આણીને વીંઝવું મારવું (વાંકમાં)

૨ નિરખી રહેવું કંઈ કામ ધપે ન હોવો

આરતી જેવું બોખ્ખે બોખ્ખું કપાકુપી કે ગરબડ વિનાનું (ઘર, ઓરડી હિસાબ અક્ષર, કામ વગેરે)

આરિયા કરવા, હોડી વહાણ વગેરેના સઢ ઉતારી નાંખવા

આરિયા તુરિયા જેવું, આરિયા તુરિયા જેવું નમાલું નકામું બેમાંમાં નહિ તેવું અણ-તરી વિનાનું તુચ્છ

આરે આવેલું વહાણ ડૂબવું, નકામું આવેલું સુખ ગુમ થવું કર્યું કારનું ઉપાડના આ ગમે નિષ્ફળ જવું છેક સુધી પામેલું ફળ નાસ્યાર જવું

આલોચના લેવી, આલોચન શબ્દનો અર્થ સારી રીતે પ્રકાશવું એવો થાય છે દરરોજ સવારે સાંજે પખવાડિયે ચાર મહિને વર્ષે અથવા જ્યારે સારા ગુરુ (જૈન સાધુ) નો યોગ આવે ત્યારે પોતે કરેલાં સર્વ પાપોની પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક માફી માગવી તેને આલોચના (આલોયણ) લેવી કહે છે

આવરદા આવું લાંબી છે ત્યારે કોઈને સ-ભારતાં જ તે આવીને ઉભો રહે અથવા ન જીવે પડે ત્યારે તેને જીવ બોલતાં એમ વપરાય છે

"સખિ, આ આવે આવરદા તો આવું લાંબો છે "

વ્યાખ્યાન.

આવ્યા તેવા ગયા, ધારેલા કાર્યની સિદ્ધિ ન થઈ હોય તેવી સ્થિતિમાં પાછા ગયા-નારાએ કરેલ ટીકા આપીઃ.

૨. આવ્યાને જય વાર સ્ત્રી જતા રહ્યા.

આવી જાનવું, ઓછા આવરો એમ આવવું

નાશ થવો; અંત આવવો; પાર પામી જવા, આફત આવી પડવી.

આવી મળવું, પગમાને તૈયાર થવું (પાક)

૨. યોગ્ય ઉમરે આવી પહોંચવું

" ખેતરો આવી મળશે તો વેપાર કે નગારમાં મઝા કરી, ને તેથી સુભાસ્ત ઓળા રાખવા પડશે

૩. ટોચા ઉપર આવી વેળાએ આવી પહોંચવું ઓચાઓ એવું થવું

આસમાન એક તસુ બાકી, સ્વર્ગ સુધ પહોંચ નજીક આવી રહ્યું હોય એમ માનનાર ગર્વિષ્ઠ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે

રાજ્યમાં રાજપૂતોને જ્યારે કરોર જ્યારે વસ્તીમાં જવા નીકળ્યા, ત્યારે તેને આસમાન એક તસુ બાકી રહ્યું હતું, તે જાત જગતમાં મારા સરખું કોઈ ને આસમાન નહિ હશે, એમ તેને લાગતું હતું ને નહોતો.

આસમાન જમીન એક થવી, જુઓ આભ જમીન એક થવી

આસમાન જમીનનો ફેર, પ્રયોગ ફેર—(એ બોના સ્વભાવ, સુખ-દુઃખ-અંતર-હિંમત, વગેરેમાં) ઘણી પ્રીતિથી કહેવા સ રખાવ્યમાં અને માનપ્રીતથી થએલા સ રખાવ્યમાં આસમાન જમીનનો ફેર પડે, તેમાં નવાઈ શી !   ૬. ૬.

આસમાન પર ચઢવું, ગર્વિષ્ઠ બનવું; ફુલાઈ જવું (પોતાનાં વખાણ થવાથી) સાતમા આસમાન પર ચઢવું પણ બોલાય છે.

આસમાન બે કદમ—તસુ ફેર જુઓ આસમાન એક તસુ બાકી.

આહુતી આપવી, (અગ્નિમાં હોમવું તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) નુકસાન કે એ જાતના જ્ઞાનમાં નાખવું હોમવું મોટા ભય પ્રમાદ આફતમાં નાખવું જવાબ

રાજપુત શુરવીર અને હિંમતવાન હતો. પણ પરમાર્થમાં પ્રાણની આહુતી આપવે પણ તે પાછો હટે તેમ નહોતો."

અરેબિયન નાઈટ્સ.

આહુતી સમાને ઊભા રહેવું, હરદમ ક- સ્વાની તજવીજમાં રહેવું; કોઈનું ભલું કરવાને માટે લાગ ખોળવો; નાશ કરવામાં તત્પર રહેવું

આળપુનો ઢગલો, પ્રયોગ આળસ

આણુ ઓઢવું, (પૂરે બે વર્ષના મિયા ... કરારમાં એક જણને આણુ આપી ઓઢણી ઓઢાડી લઈ જવા ને તે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી તેના નામનો ઓઢણી ઓઢાડે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) જ- ણાવી દેવું; ચોક્કસ કરી આપવું

ઇ

ઇકોતેરના કારણ, આગલાની પૂર્વજ્ઞી, તે આગળ.

ઇતરીઓ મારે ઈતરો, ઈતરો મારે ઈતરા તેનું મોટું પરાક્રમ કર્યું એક મારું, એ મારે ઇતરી મોટું લાભ કર્યું. નિરાશ થવા એવા ભાવે વીરિયા કોઈ ભારે ભાગ્યાદિ ... તેની જતાવવી હોય ત્યારે એ વપરાય છે

અને ઇતરીઓ મા ઇતરાઈ આન ... વીતનાર નીતા તે નીતારે, આન ....."

નેપોલિયન.

ઇતરી થવું, સમાપ્ત થવું, પૂરું થવું, આ- ભર આવવી ઊંઘ આવવો,

ઇમામહુસેન, પંથને આણે પાપ કરનારો

ઇલાજ નહિ, પ્રકારાંતર

ઈ

ઈંડાળ ઉભરાવી, કોઈ લાભ મેળવવાની આશાએ પડ્યા થોડું મેળ પડ્યું

ઈંડું ચડાવવું, દેવાલય ઉપર શિખર પર્યું અને અપ્રાપ્તિનું કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી શિખર ચડાવવું એનો લાક્ષણિક અર્થ એક મોટું પરાક્રમ કરવું મહાભારત કામ કરી નામના કરવી

"એવે દમોદર મંદિરમાં આવ્યા અર્ધ મહોત્સવ વધારે રે નાગરી જ્ઞાનમાં ઈંડું ચડાવ્યું હાર લાડવા લાવે રે."

દારભાગ

ઈડે વારવાનું ફળ, ઈંડું પણ દુર્દશી આ પુષ્ટ બધાર દેખીનું બાર પણ અહરથી નમ્યું—નમાયું.

ઈંદ્રાસન માત્ર એક હાથ આઘું છે, ઈંદ્રાસનનું સુખ ભેગું પડ્યું નજીક આવ્યું હોય એટલો ગર્વ છે

ઈનિ મીન ને સાડેતીન, (મોટું કામ કરવામાં પહોંચ ઓછું માલુમ હોય ત્યારે એમ બોલાય છે હીજડાની સ્ત્રી અને તેને મીંઢ છે, તેઓને એક છોકરો તથા એક છોકરી અડધી) ગણ ચારથી વધારે નહિ તેટલાં માણસ.

૨. પહોંચ થોડી ભુજ જોઈએ તે કરવું ઓછું

ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા, પરમેશ્વરનો આધાર ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈનો આધાર નથી એમ દર્શાવે છે

આ તો આધારમાં વિશ્વાસ કરીને અને તારાઈને મરવાની વેળા આવી સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર ઉપર હવે શ્રદ્ધા છે બીજો ઉપાય નથી તેને જેમ રૂડું દીસે તેમ કરશે.

પ્રેમરાય અને ચારમતી

ઈશ્વર કરીને, ઈશ્વરી સત્તાથી, ઈશ્વરની મરજી પ્રમાણે.

ઈશ્વર માથે રાખીને, ઈશ્વરનો ડર રાખીને માથે ઈશ્વર છે એમ જાણીને, ખરાખોટાનો ખુલાસો કરનાર ઈશ્વર છે એમ સમજીને.

૨. ઈશ્વરને વચમાં રાખીને (પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક)

"મુકુલરિત્રને ઈશ્વર માથે રાખી પછી તને વરવાનું વચન આપ્યું"

ગો કથાસમાજ

ઈશ્વરના ઘરની શિક્ષા, ઈશ્વરનો કોપ (પ રોગ) દૈવયોગે જે બની આવ્યું તે

ઈશ્વરના ઘરની દોરી, આયુષ્યની દોરી જે ઈશ્વરના હાથમાં છે તે

"ગોરસ ને સનાથથી આપણા પરીઆ આગળના લોકો મરણ કાળ સુધી નહિ ને એમ પણ પડે નહિ કરી ઈશ્વરના ઘરની દોરી આવી હોય પણ દવાથી જ્યારથી થયો ત્યારે માણસનું મોત થાય"

બે બહેનો

ઈશ્વરના ઘરનું, ઈશ્વરી કુદરતી ઈશ્વરના ઘરનો નિયમ.

ઈશ્વરના ઘરનું તેડું આવવું, મરણ આવવું મોત આવવું

ઈશ્વરના ઘરનો ચોર, ઈશ્વરનો અપરાધી પાપી.

ઈશ્વરના હાથમાં દોરી છે, (આ જગત જાણે એક નાટકશાળા છે તેમાં પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓની દોરી પોતાના હાથમાં રાખીને તેમને રમાડે છે અને પછી તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વચ્ચે તે દોરીને નમની મૂકે અને વચ્ચે તાણી રાખે છે માટે એનો અર્થ એવો કે સર્વની હાલત આ ભાવી તેને મરજીની રીતે ચાલે છે

અને વખતે તેને પછી હાલતમાં આ-
ણીને તેને પાછો કોઈની પર કે જે તે ઉ-
પરથી) ઈશ્વરસત્તાની વાતો

ઈશ્વરની હજુરમાં જવું, ઈશ્વર જે પવિત્ર ન્યાયાધીશ તેની હજુરમાં જવાબ આપવા જવું, મરી જવું; મરણ આવવે પ્રમાણમાં થવું

ઈશ્વરનું નામ, ઈશ્વરના નામ સિવાય બીજું કાંઈ નહિ, બીજું કાંઈ નહિ.

" ઘરમાં ખાવુંખાવ તો ઈશ્વરનું નામ અને એકીબીજાની સાધારણ હાલતે પણ આખી જુદી હાલતમાં આવી પડેલાં હતાં. "

રે. મ. ઉદેકર

ઈશ્વરને ઘેરથી બોલવું, (લાક્ષણિક) ઈશ્વરને આધાર કે તેની આજ્ઞા તરીકે રહેવું; ઈશ્વરનું માનીતું અથવા ઈશ્વરે પ્રેમથી પોતાનું છે એમ માનેલું થવું

ઈશ્વરને ઘેર જાણે આવવું, મરણ પામવું; નવે અવતાર આવવું મરણ પથારીએથી ઉઠવું

૨. આગળથી લખિત લખવું

ઈશ્વરે સાચું જોવું, ઈશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિ થઈ સાંભળવા કે વિનતી સ્વીકારવામાં આવી. (ઈશ્વર તરફથી)

ઉ

ઉકરડાની જાત, સ્ત્રી.

ઉકરડાની જાતને વધતાં વાર શી

ઉકરડી નોતરવી, લગ્નમાં મેરો ગાતાં ગાતાં ઉકરડા આગળ પાણી ભરી પાછા ફરી ચોપાટી તથા ચૈમો ભરી છે તે મહિલાઓ જમતી વેળા તે સીધે એ વેળા વેઠીને ઘરે ઘરે કરે છે તેને 'ઉકરડી નોતરવી' કહે છે

ઉખડવું તેલ દેવું (ગરીબ), માથે પાવેઠ મીણ, તેલ અને, વગેરેના લેપવાથી ચોખ્ખા પાળવાળા. પૈસા બચવા જોઈ ઘેર ઘેર પણ આવવું

ઉગતી આપની કોળી, શરૂઆત કે કાંઈ કર્યો ન કર્યો; કાંઈ પણ નહિ. કાંઈ થાકે કાંઈ ન કર્યું હોય ત્યારે એમ બોલાય છે.

ઉગાડી જવું, આળોટીને થવું; પ્રગટ થ થવું; દિકે થવી.

"તે નિશાચર ઉગાડી ગયો.

૨. (પર) નવેસર થવું; નિશ્ચિંત થયો તે નિશાળનું ઉગાડી થયું

" ઉપાસના આપણને જેવી પ્રેરે તેવી આગળ આવી પડતી નથી. તેથી વિશેષ ઉગાડી આ જેવું સમજી ધનવાનોમાં આદર કરે ને પૈસા પામે.

ને ચડેલા.

૩ આગળથી ઉગાડી નિકળ થવું

૪ નવી જાતે વધવું નષ્ટ થવું, ઉગી જવું. ઉખેડી નાખવું આગે સમૂળગું કરવું; કૂંપણો આવવી; પ્રગટાવી કરી નાખવું આગળ ઓળ કરી નાખવું

ઉગતામાં આવું હોવું, જન્મ- સમયમાં હોવું

ઉગતાઆથમો કરવો, (સં-ઉદ્ગમ આથમવાનો) દૈવની ગતિના સમયથી સમાપ્તિ સુધીનું

ઉગતા સૂરજને પૂજવો, (લાક્ષણિક અર્થે) જેના અને સત્તા જેની દિનપ્રતિદિન વધતી પેઠે વધતી જતી હોય તેવા માણસની ખુશામત તથા રહેવાના સ્વાર્થથી તે-

ને માન આપવું. નજરમાં ઘણાંમાં આવી મહેમાનને તથા ઘર ભરતા ક્યાંકના બીજા નવા આવનારાની પ્રીતિ સંપાદન કરવા કે શીલ કરવી

ઉગતું જ ડામવું, મૂળમાંથી જ ઝાળી નાંખવું—નાશ કરવું. વૃદ્ધિ કે સિદ્ધિ પામ્યા પહેલાં જ નાશ કરવો

"મારાં સુખ તો સ્વપ્નમાં જ વહી ગયાં. મારી ઉમેદ તો ઉગતી જ ડંભાઈ ગઈ"

કરણઘેલો.

ઉગી નીકળવું, સારે ફળે વખતમાંથી લાભ થવો. ફળવું "મારી મહેનત આ કામમાં ઉગી નીકળી"

ઉગ્યા આથમ્યાની ખબર, શુદ્ધિ, ભાન. (અમેનન સ્થિતિમાં.)

૨. આથો આપ ખબર પડે એવી જાહેર થઈ ગયેલી બાબત હો ત્યારે કોઈ અજાણ્યું રહે ત્યારે તેને વિષે બોલતાં પણ એમ વપરાય છે. જેમકે "તેને ઉગ્યા આથમ્યાની ખબર જ ક્યાં છે"

૩ સુખદુઃખની ખબર, દુનિયાદારીની ખબર.

ઉગે તેવો આથમશે, અતિશય મરીનાઈ દર્શાવવા વપરાય છે

"કરોળ ધન ખર્ચીને સેવ, નૈવેદ વિના પૂજેલો દેવ, પૂજા પર્વણી કો નવ જમે, જેવો ઉગે તેવો આથમે."

સુધામ્યાત્રિ.

૨. સવારથી તે સાંજ સુધી જે માણસની વૃત્તિ એકજ વિચાર તરફ હોય એવી ટેવ તેને વિષે પણ બોલતાં વપરાય છે

"સોની આપણને હમીર, પીરસ્ય વિરનત ઘાય ઉગે એવો આથમે હમે બહુ જાણ."

૩ (મનમાની-) ચાલી ચાલી આવી જાય છે. માણસને આપે સુખ દુઃખ આપણા ઉપર એકની એક સ્થિતિ હમેશાં રહેતી નથી. 'આજ ઉગ્યો એ ક્યાં છે તેવો આથમે છે કાંઈ?

ઉઘાડ ઢાંકણું આપવું, અનું કે ઉઘાડું મોં આપવું તે (મોરસું મૂકે.)

૨ આની તમામ વાત કહી દેવી. (જાણી જે દેખ સૈ.)

"સલામાભા, (અવેશે દાવ ...) એને ઉઘાડ ... આપવા છે તેવો અર્થ ... ... ન હોય તો?"

સસલાભાખ્યાન.

ઉઘાડું થવું, પરિણામ—... થવું, જાહેર થવું. તેવી નુકસાનીમાં આવી પડવું

"હાય હાય! હું હવે સર્વ પ્રકારે ઉઘાડો પડી ગયો, ચાર વિના હવે મને શું કહેશે! તે આપણો ... ... સર્વ સામાન ચોરાઈ ગયો, આ આપણા આપણી કિંમત ભવિષ્યમાં પણ હું તેમને શી રીતે ભરી આપીશ?"

અભિજ્ઞાનનાટક.

ઉઘાડું બોલવું, ન સાંભળાય એવું ખડું ખાડું ખાડું બોલવું. નિર્લજ્જ બોલવું

"તમને પ્રસંગે જોબન આવ્યો તેવું તણાવી કરીને ખડું ખડું તમે બોલો"

નર્મદ.

ઉઘાડું કહેવું, કહેવું પ્રકટ શબ્દ સિવાય જણાવનાર સાંભળનારને પૂરી ખુલ્લું કહેવું

ઉઘાડું માથું કરીને બેસવું, (વિશેષે કરીને ... ... ને ત્યાં આવી બેસવાના અર્થમાં.)

"જાણી ત્યાં ઉઘાડું માથું કરીને બેસવા ... આવે છે?"

ઉઘાડે છોગે, છડેચોક, જાહેર રીતે જાય તેને ખુલ્લી રીતે, જણાય તેમ.

"એ લડાઈમાં જગ્યા ખાલી ત્યારે ઉઘાડે

ભીંતે ભટકવા જેવી રીતે સો એની વાત કરવા.

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઉંધે હાથ, ખુશી રીતની સામેલગીરી; જાણ નહિ—જાણે એવી રીતે સામેલ થવું તે. "આ કામમાં એનો ઉંધો હાથ છે."

ઉચાળા ભરવા, વગરાવા ઘરનો સરસામાન ઉપાડી લઈ જવો. મુસાફરી કરીને પ્રયાણ કરવું. ભાગોળમાં જવું તેવો હોય ત્યાં વગરાવો સઘળો સામાન લઈ જાવતા જવું. ઘર છોડી જવા સારૂ ઘરનો સામાન ગાડામાં ભરવાની તૈયારી કરવી.

"ધુમાડાપૂર્ણ સ્વર્ગ મહિ, ભભર ભરે ઉચાળા પુત્રપત્નીનો કર ગ્રહીને, દેવ નાસે ભાગ."

વામનાખ્યાન.

ઉજળીને મુખ ભાળવા, (લગ્નપ્રસંગ) હાથે કરીને દાસખાન વહેરી દેવું પોતે પોતાની જાતથી ભાગવું; બીજાનું સાહસ કરી પાછળથી પસ્તાવું.

"ઉગતા દરિયાની લહેરો વચ્ચે તરતા બેઠુના મો ઉપર વસવું એવી આપણી હાલત છે માટે કદી વાત ઉજળી મુખ ભાળવાની કરશો નહિ.

પ્રતાપનાટક.

ઉજળી ભાળવું એવું પણ વપરાય છે. જેમકે—

"બાપુ વહેલ કરે રાજ્ય! આવાં કામ તે કમની રીતેજ થાય, કારણ ઉજળી ભાળવામાં મારી ને તમારી હાંસી થાય અને આપણા રાજ્યને મહો લાગે.

ગુ. જુની વાર્તા.

ઉતરતું પગલું, હાથ પગલાંનું, પરંતુ પાછાં નાસે પગલાંનું.

"આ શું ઉતરતાં પગલાંની આવી તે મારી વાસમનિવાર ભલી કાંઈ પાપા"

ઉપજવું કરવું, ઉપજાવવું ઉપાડવું; આપવું વધારવી, વારવું; નામ આવિર્ભાવ વધારવી. (ફુલ, વગેરે.)

૨ ઘાસો કરવો અથવા કરી આપવો. તેમાં તે તે આવું શું ઉપજ્યું કહો, જે વારે ઘડીએ આવામાં જતાવે છે?"

૩. ઘણા અર્થમાં કંઈપણ કામ ન કર્યું હોય ત્યારે વપરાય છે.

ઉભડવું પાળવું, હાલો મારવો.

ઉભડ્યો સૂમરે આવવું, ઊંઘ કરવા કે ઘણી ધામ મિલાવે આવવું આનંદ આવીને આવવું.

ઉમળકો, ઉમંગો, શુભ અવસરે કોઈ લાંબા સુખનો—આનંદનો લ્હાવો.

"ઉમળો દિન દેખી શી આવ્યું, આવ થયો આ કહે; આશ જિવ કરો દેખાવ, એ તો ઈશ્વર આપે રે મન."

નેનચરિત્ર.

ઉમળ્યો આવે, આગલાની પેઠે આકાશમાંથી દેખીતો ભણ ભરવાને કઈ એવા પ્રકારે જે મોકલી વપરાય છે

ઊડી આવવું, મરણ પામવું

ઊડી જવું, (ચિત્ત, મન.) ચિત્ત ન ચોંટવું ચિત ન લાગવું મન ખાટું થઈ જવું; નાઉમેદ થવી.

૨ નાશી જવું; ભાગી જવું "મોટી મોટી ચોપડીઓ કરીને ઊડી જવું છે કે શું?" "ભાગ્ય ઊડી ગયું."

૩ મરી જવું

"મન ઊડી ઊડી બોલે રે,
સ્વામિનું વન વાં;
મોહિત થી ઊડી જવું રે
આમ દેખતાને શું."

ધીરોભક્ત.

"કોઈ તો કહેતા દેખ
આમના આધાર જેવા
ઊડી ગયા એવા એવા રે
કો ઠામ જોને."

નેનચરિત્ર.

૪, ઊંધુ થવુ (બાળકિને પેટ ફરી મૂવું છે)

ઉઠી બેસવું, ઝબકીને તરત બેઠું; જાગીને તરત થવુ

૨. અમુક કામનો આરંભ કરી નિશ્ચયની સાથે પ્રવૃત્તિમાં ઝૂકી દેવુ

ઉઠીને ઊભા થવું, મંદવાડમાંથી સાજા થવું જેમ માંદો મંદવાડમાં જે અશક્તિ પેઠ થઈ હોય તે ગઈ શક્તિ આવવા માંડવી

" તે તાવની આકરી ઝડી ઉપરાઉપર ખમીને, અને હવે ઉઠીને ઊભા થયા જેવી થઈ આવ્યા છે "

બે બહેનો

ઉઠતા કામ આડે આવવું, ચોમાસી આડ ... ઘણી ઉપયોગની વર્ષાં વરસાદ ઉતારે એવું પણ બોલાય છે "

ઉઠતા પાણી ચાલવું, કરી ન શકાય એવાં કામ કરવાં; અશક્તિ કાર્યની સિદ્ધિ કરવી, ઉઠતે પાણી ચાલવા જેવું ગમે તેવું મુશ્કેલ કામ પાર પાડવું

ઉઠતી આંધિ, ચડતી મોજ.

" ચાલ ચાલ સૌ કરે તથાપિ
કોણ સાંભળે ઘણ,
ઉઠતી આંધી પાય ભારે રે,
કરે કરી ફરિયાદ. "

પ્રાણજીવન.

ઉઠાઉઠ થવું, વાત ઉપર નજર કરી તો ઉઠાઉઠ.

ઉઠાઉ-ના કરવું, ભાગવું; ગમિત; ભાગેલું

ઉઠી જવું, ચાલી જવું; કામ કર્યું ગયે પણ કામ ઠીક, અથવા કાંઈ કામ ન આવ્યું "ત્યાંથી ઊઠી ગયો ઉઠી ગઈ "

સાતમી મોજડી.

૨ બંધનમાંથી છૂટી જવું "એ તો બધાની ફારગતી ... ઉઠી ગયો છે "

૩ દીક્ષ થવું (રંગ-ચીતેરો.)

૪ વપરાઈ જવું (વખાર)

૫ જતું રહેવું (રંગ, વાત.)

૬. નાપાસ થવું (પરીક્ષાના ઉમેદવારોથી)

૭ મરી જવું

" આખરે ઉઠી ગયો વાડું તન.

પ્રીતમ.

ઉઠીને આંખે ખાટે જોવું, મન ભરી ને જોવું, મનોરંજક સુંદર વસ્તુને આંખ ભરી જોવું મન ભરાય ત્યાં સુધી જોવું " ઉઠીને આંખે ખાટે જોવા જેવાં ચિત્ર. "

" પોતાનો પૂર્વ અભિપ્રાય ... જે કોઈ ... જેમ ખુશી થશે તેમ ઉઠીને આંખે ખાટે એવું તાજ ને પૂજા જેવા જેવા પુતળાઓની હારની જોડને આવકારમાં આવી ...

ભંડારેન.

" ઉઠીને આંખે વળગે એવા રમતી રૂપથી કોરની સાથે વિદ્યાર્થિનીઓ ઊભી હતી. "

બે બહેનો

ઉઠેલ તબીઅતનું, કામ વેળા વિનાનું ચંચળ, અસ્થિર મનનું ભટક, ચાંચલ્ય.

ઉતરતા પાણી, પડતું (ચડતાં પાણી ઉતરતું જાય છે તે ઉપરથી.) ઉતરતાં પાણી પણ બોલાય છે

૨. પડતી, પાછો ભવો ભોગ.

ઉતરતી કળા, પડતી દશા નબળા દહાડા. (ચંદ્રની કળા એક પક્ષમાં ચડે છે અને બીજા પક્ષમાં ઉતરે છે—ઘટે છે—ઘટીને નાશ પામે છે તે ઉપરથી) એથી ઉલટું ચડતી કળા, ચડતીનો ભાગ, ચડતો પાયો, વગેરે.

ઉતરી પડવું, (હસવામાં) ઘરડું થઈ જવું, વગર જવું; એકે પગલે બેસવું ને ઉભી જાવી જવું

ઉતાવળ, (ઉતાવળે આંબા ન પાકે તે ઉપરથી.) અતિશય ઉતાવળને લીધે બોલતાં વપરાય છે

ઉતારી પાડવું, હલકું મોલું તોડી પાડવું કોઇને શિરે આળ મેલી તેના માનમાં ઘ ટાડો કરવો. માનભંગ કરવું; હલકું ક રવું; નીચું દેખાડવું. ઉતરતું પાડવું

ઉધડું લેવું, સખતાઇ ઓળંભ વાળી—આ ખાવું કે અમથી બીજાના પર રીસમાં ઉતરી પડવું. કર્યા સંબંધ વિના ધમકાવવું; ઠપકો દેવો.

"બારોટનું દેવું ભરાઈ આપવાથી તે કાંઈ મોટી થઈ નહિ, પણ આરોપી પ ક્ષકાર ધાવણીને ઉધડી લીધી."

બે બહેનો.

ઉધાન ભરતી, (સંસ્કૃત ઉત્+ધા=મારવું ક ફુ+બાકર) ભરતીનું પાણી ચડે છે તેને ઉધાન કહે છે ઓટે અમોએ ભરેલું પાણી તે ઉપરથી સામાન્ય ખાલી ઊંચકાઈ જવું, ઉંચ વલિનનું પાણોધ.

ઉધાન પાઘડી, ભરોસ, મોટી આબરૂ; ખાટી પણ પ્રસિદ્ધિ; આબરૂ પ્રસરણી, ભરણ વિનાનું અવરનું ભરણ, વિધિષ (ઉધાન એ શબ્દનો કોશ છે તે ઉપરથી શબ્દ સામાન્ય પાઘડી પણ બોલાય છે)

ઉની આંચ, ઉનો વા; જેખમ નુકસાન, ભય આપત; ધક; ધોરો.

વધારે ખબરદાર બનાવ્યાનો અનુભવ છે પણ ઘેરી સાબીત કરી તો ઉની આંચ પણ આવનાર નથી."

બે બહેનો.

છોરે આખ્ખા સ્વભાવમાં નોકરી આવેર, તેને સો ઘાએ ન આવે ઉની આંચ, ઓપતો શરણ ઉભીઓરે.

રણછોડજી

સ્વાર્થ કોન આપણ દેવ જેવું આવે વાટીએ ધીમે; તેમને ઉનો વા ન વાય એમ આપે ઉર ઓવ્યું.

મેઘાણી.

ઉની વરાળ કાઢવી, દેવાની ઘઘ—ભિન્ને ભોરસો ભરમ વધારી નકાર કરવો.

"કંઈ આ વરની શું વરાળ કાઢી જા- ગેરે."

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઉનો વા, જુઓ ઉની આંચ,

ઉપર આભ ને નીચે ધરતી વચ્ચે કંઈ આધાર વિનાની—અંતરિયાળ લટકતી—નિ રાધાર—નિરાશ્રિત સ્થિતિ.

મારે તો ઉપર આભ ને નીચે ધરતીએ

ઉપર ઉપરથી જોવું, નજર ફેરવી જવી, ઉપરચોટીયું જેમ તેમ જોઈ લેવું ઊંડા ઉતરીને જોવું—બારીકાઈથી જોવું

ઉપર કરવું (મોઢું), માથું ઊંચું કરવું; માન ખોવું; નીચું થવા ન દેવું. નિરાશ થવા ન દેવું

"હું વૈકુંઠનું ઉપર કરીશ, સઘળા સાગર હું તેવું તરીશ."

દયારામ

ઉપર ટપકે, ફક્ત શાસ્ત્રમાં ઊંડા ઉતર્યા વિના ઉપરથી જેટલું દેખાય તેટલા ઉપરથી. ઉપર ટપકે વિચાર કર્યો.

૨. હોળમાંથી ભર્યા ઉપર કર્યા નજર. ઉપર ટપકે આપવું કરવી.

ઉપર થઈને કરવું કોઈની સંમતિ વિના કરવું

૨. એનું કરવું જોઈએ તેની પાસે ન કરાવતાં—તેની ખબર ન કરતાં પોતે કરવું

ઉપર નીચે થવું, આતુર થવું; અધીરા બનવું; અચરો ઈચ્છા કે વસ્તુને માટે ઉતાવળા થવું તૈયાર થઈ રહેવું

"આપની મરીજ ભણી પોતાના પ્રિય પ્ર ધાનની પ્રતિજ્ઞા પત્નીની આતુર કરવા ઉ પર નીચે થઈ રહી હતી.

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઉપર પગ મૂકવો, અનાદર કરવો અવગણના કરવી ન લેખવવું ઉથાપન કરવું (બેકારીમાં) નમાનવું ન કબૂલ કરવું આડે રસ્તે જવું

"એવું કેવું અગત્યનું કામ છે કે હજુર મીના હુકમ ઉપર પગ મૂકો!"

મુદ્રારાક્ષસ.

૨ પેટ ઉપર પગ મૂકવો.
૩. છાતીપર પગ મૂકવો
૪ સોથપર પગ મૂકવો.

ઉપર રહીને, જાતે દેખરેખ રાખીને પાસે ઉભા રહીને.

"તે આવી પોતાને હાથે ઉપર રહી પીરસાવશે અને અમારી સાથે ખાવું ખાશે તો જ મુખમાં ગ્રાસ મૂકીશું."

પ્રતાપનાટક

ઉપર હાથ રાખવો, મહેરબાની કરવી ઉપરી પણું ભોગવવું સત્તા ચલાવવી.

તેના પર તો ઉપર હાથ રાખી તેને એવો ટકો ટક રાખ્યો હતો કે અપઠિત એક પણ વેણ તે બોલી શકતો નહોતો.

આરેબિયન નાઈટ્સ.

૨ પોતાનું ધારેલું અથવા બોલેલું ખરું પાડવાનો ટેક રાખવો.

ઘેર બાળકમાં હું તો તારો ને તારો જ ઉપર હાથ રાખું છું

૩ રક્ષણ કરવું સાચવવું

"એ કેવો બાળકની ઉપર ને ઉપર ને ઉપર હાથ રાખે છે એટલે ઉની આંચ ઉની આવે!"

ઉપરનું ઉપર રાખવું (બોલવું), બોલેલું ખરું ખોટું નીચું પડવા ન દેવું અર્થ જાય તેમ ન કરવું; માન ભંગ થવા ન દેવું

"તે તમારું બોલેલું ઉપરનું ઉપર રાખજો."

૨. વાતમાં દબાવી ઢંકાવીને રાખવું (ખામી ખામીને)

ઉબાઈ કાંત વળી જવી, ખરાબ થઈ જવું કુળખાણી થવું બગડી જવું

ઉમરડા-ઉમાડા જેવું મોઢું, રીસમાં ચઢેલું મોઢું

"ઉમાડા જેવું મોં ન રાખતાં હસમુખો ચહેરો રાખવો જ્યાં જેવો ઘટે ત્યાં તેવો ઉમળકો ને ભાવ દેખાડવો એ શીખવી વિદ્યાર્થીની ઓળખ હતી."

મે નહેનો

ઉમરા ઠેકવા, જેને તેને ત્યાં વગર અર્થનું જવું લોકોને ઘેર ફોગટ પાસ ખાવા (નવરાની નિશાનીમાં)

ઉમરા ઠેકી એક બીજાના અતિ કટ્ટા આવે; એથી મોટો ભય થાવે નવરો નબોટ પાકે."

કાવ્યદોહન

ઉમરો ઉખડી જવો, ન સંતાન જવું ઉછિન્ન થવું નિર્વંશ થવો ઘર આગળનું વતનો ઉચ્છેદ થવો.

૨ સર્વસ્વ જવું ઘડે બેસવું ધનમાલ વગેરેનો મોટો નાશ થવો

ઉમરો ઉડવો, જુઓ ઉમરો ઉખડી જવો.

ઉમરો ઓકી નાખવો, ઉપકારીને ઘેર હરરોજ આવી બેસવું—વારંવાર ફેરા ખાવા

ઉમરો ઘસી-ઘાડી નાંખવો, કોઈને ઘેર વારંવાર આવવું જવું (ઉમરો ઘસાઈ જાય એટલી વખત—અતિશયોક્તિ)

ઉમરો તજવો, કોઈને ઘેર જવું આવવું બંધ કરવું (રીસમાં કે દ્વેષમાં.)

ઉગ્ર ઉદ્યોગ, ઉપજાવી કાઢેલું, મન કલ્પિત.

"એ વાત નકામી ઘડી કાઢેલી છે પાયા વગરની છે ને ત્રિ ઉલ્લાસની ઉત્પત્તિ જાણી ખરતા તેઓના શત્રુઓનું ઉદ્યોગ કલ્પના રોપેલું છે"

ગુજરાતી—પત્ર

ઉકડી આંખ, પીઠ નાતર

"ચોજના એવી ધારી છે કે વગર ક-

અને વિનોદ ભરી પુસ્તક નવ નવલાં ન મસાર કરી આપવા જોઈએ છે । તેને તો ઘણી આશા થશે.

સત્યાગ્રહ

ઉગારો થવું, જન્મોથી કોઈ ધૂળેલી કે આખ્યું થવાને લીધે બંધ રહેવું અટકી જવું. (પ્રમ)

ઉગી જવું, ઉગી જવું નાસ જવું મેલી જવું (આસ્થી નીચે આવવું તે ઉપરથી લક્ષણિક)

ગરીબ થઈ હતી એવી કુમારિ, જાસુલાકાન્ત ભારે બેસાડું કામ ગયું ઉગીરે પ્રીતમ પાસે.

ભાવાર્થ.

ઉગી ઠાં ઉભા થવું, (અરણ્યની આસી હાલ કે જેમ વધારો છે તેમ કોઈ ભાગે છે તે ઉપરથી) અંગ આભૂષણી જરૂરત થાકી જવી. તે વિચારથી પુરી ઉમેદ કરો ઉભા થવાનો નહિ. જેમ જ્યારે જુવાન સ્ત્રીને પહેલી સુંદરી આવે છે ત્યારે તેને ઉંઘે ઠાની આસપાસ બેસાય છે

ઊ

ઊપ ઉતરવી, શુદ્ધિ જતી રહેવી તે પાછી ફરવી આવવી અક્કલ આવવી; ભાન આવવું શાન્ત થવું મગજ થવું; સમજ આવવી.

ઊપમા દેવું, અતિશયપણું કરવું ઉપમા અસ્વાભાવિકતા કરવી, પોતાની હારમાં શું થાય છે તેનું ભાન ન કરવું

ઊપરાં જવું, ઊંઘમાં આવવા આળસપણામાં જવું

ઊંઘમાંથી ઉઠવું, જાગ્રત થવું શુદ્ધિ આવવી; અક્કલ સુઝવી—આવવી, ભાન આવવું

અરે સર્વે હવે ઊઠવી
અનુજો જેમ અસુરે;
અહીં કાયર થઈ ભગે
એ તો ઘા જેમ દેખાયે.

ધર્મજીવન.

ઊંચી જવું, પરણાવવું નવી રહેવું નમ થવું

પ્રાચીન મહિલાઓ મેલા વિકટ આચાર્યોને પડકાર કરવી પણ હાલ તે ઘણું ઊંચી ગયું છે "

વનિતા વ્યાખ્યાન

"અક્કલ ઊંચી ગઈ છે એની તો "

૨ ઊંચું રહેવું ઊંચી જ, ન ગયું તો.

ઊંચી ગયું, ઊંચું રહ્યું મેં વહારીમાં અવલ રેતી નરસન છે.

"અરવિંદભાઈ એને ઘણાં જરૂરત ગમી ઉમેદે તેનો નાકે વાળવો તો ઊંચી ગયો, પણ ઘરો એ તમને મળવાને તૈયાર થયો.

સુ. જુની વાર્તા.

ઊંચા નીચા પાસા નાખવા, આઈ ઝગડો સમજાવી બનાવવું આનંદ બનાવી પોતાના અર્થે કરવું; આવ જાણવા પાસ હેઠ; એક પછી બીજા ઉપાય કરવો.

"ભલે ગમતાને શાપ્યા આઈ.
જુઓ જાની આપણ
તારો મોહ જમાઈ જાને,
જાતી ઊંચા નીચા પાસ."

નળાખ્યાન.

ઊંચી આંખ કરવી, બળાત્કાર અંદર અને અસ્સલ અધ્યયનને લીધે એમ બોલાય છે કે ઊંચી આંખ પણ કરતો નથી. આજકાલ કે

આંખ ઊંચી કરીને સામું જોઈ શકાતું નથી એટલો બધો ભય લાગે છે

૨ સામે થવા હિંમત ધરવી.

ઊંચી આંખો કરાવવી, આપેલી આબરૂ અખિરાઈ ઉપજે એવી રીતે બનાવવી, વહાલાંએ વા. એવામવાની અભિરુચિની સામે કોઈ લાભ લેવા જીવ ટાંપી રહે એમ કરવું

ઊંચી મૂછ રાખવી, મન ધરવેદ, ટેક રાખવો નાક રાખવો (મરદામી બતાવવાની ખાતર.)

"તે પોતે પવિત્ર કુળનો દાવો રાખી આપણાથી ચોકો છે ને ઊંચી મૂછો રાખી આપણું અપમાન કરે છે એ ખરે ખર આપઘાત કરી મરવા સરખું છે

પ્રતાપનાટક

ઊંચું આવવું, સ્વભાવ-માન-ઇચ્છા-ધર્મ-પદ-સ્થિતિ-પ્રમાણ વગેરેમાં સાધારણ બીજા કરતાં વિશેષ ચઢીઆતું થવું મોટું થવું, પ્રમાણ થવું; હલકીની ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચવું.

સો સો જન્મની આગળ પ્રતાપવાળા કરી ઝાલ્યા આગી લાવોએ તોપણ ઊંચુ ઊંચુ તો આવ્યું નહિ"

મિથ્યાભિમાન નાટક

"સઘળી અનીતિઓ એ થકી
ભલું કર્યું તારો અપરાધ
ઊંચુ આવે કેમ માથું
અરે લોભ પાપું સાહ-પ્રભુ" નર્મ કવિતા

ઊંચુ ચઢવું ઊંચી પાયરીએ ચઢવું.

૨ ફુલાવું, મગરૂર થવું, (વખાણથી)

આકાશમાં ચઢવું પણ એવામ છે

ઊંચુ ચઢાવવું એટલે ઊંચી સ્થિતિ-પદવીએ આણી મૂકવું અથવા કોઈના વખાણ કરી ફુલાવવું

"નીચ માણસને ઊંચા ચઢાવવા એ પોતાને ઊભા કરતાં વધારે છે"

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઊંચુ જોવા પામતો નથી, (ઘણું કામ હોવાથી કે ભરાયેલું વિસામો ન લેવાય એવા અતિશય કામની મારામારીમાં.)

"આજકાલ હવે ઊંચુ એ જોતા નથી," એ અર્થિકપણામાં

ઊંચુ થવું, (ચિત્ત, મન.) નારાજ થવું એ ચિત્ત થવું, ચિત્ત ન લાગવું, ધ્યાન જુદું રહેવું નારાજગી થવી.

ઊંચુ નીચુ કરવું, વેરાતું ઠેકાણે કરવું કે સ્મરણ પડ્યું હોય તે ઠેકાણે કરી સાફ-સૂફ કરવું

ઊંચુ નીચુ થવું, તાલાવેલી થવી આતુર થવું, જીવ તલપાપડ થવો, અધીરા થવું, તૈયાર થઈ રહેવું

"બીજે દહાડે જ્યારે હું દરબારમાં ગયો ત્યારે તેમની પાસે તે વાત કાઢવાને હું ઊંચો નીચો થઈ રહ્યો"

અરેબિયનનાઈટ્સ.

મિત્ર કોઈ પાસે નહી
કહાવે કોની સાથે કહાન
નીચા ઊંચા થાને બેસે,
સાંભરે રાધાનું માન."

કવિ દયારામ.

ઊંચુ બેસવું, કામ કરવાથી દૂર રહેવું

૨ (બીને) દૂર આવવો.

ઊંચુ મન, અપ્રીતિ, કચવાટ જેથી મને કોઈ કામ ભાવ નહિ.

જયથી ભમે ન રીઝીએ
આમથી ન રીઝે સાથ,
જેમાં મન એના થયાં
અરિ તે ભરે ભાવ.

પ્રેમરાય ને ચારુમતિ.

૨ ઉદાર મન.

ઊંચે ચોટીએ ચઢવું એજ
ચડેલ ઊંચા જનનો
જ્યાં જગતમાં દુર્લભ એ મોક્ષ,
નર્મદ ઊંચા મનનો

નર્મકવિતા.

ઊંચું માથું કરવું, ધર્મ-કર્મ-સુખમાં ગૌરવ કરવું અભિમાનથી ફૂલાવું, નીચી-હારી દશામાંથી ઊંચી-સારી દશામાં આવવું.

૧ કામની અતિશય ભરાભરીમાંથી ફુરસદ થવી.

"તે નિરાંતે ઊંચું માથું કરવા પામતો જ નથી."

ઊંચું મૂકવું—મેલવું, (ઉપયોગમાં ન હોય એવી ચીજ એવી વસ્તુ અમુક વિચાર ભાવુકે મૂકવા ને ગોખલામાં તરત ઉપયોગની ન હોય, તે ઊંચે મૂકવામાં આવે છે અને ધરમાં ન વપરાતાં વાસણો ઊંચે અભરાઈ પર મૂકવામાં આવે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) નિયમ કર કામી મૂકવું ફેર મૂકવું, ત્યાગવું; ભૂલાવવું રખડતું પડ્યું હોય તે ઠેકાણે મૂકવું

૨. (ચોરવું)

૩ વિચારે મેલવું. "તેણે ભણવું ઊંચું મૂક્યું."

તેણે અભિમાન પોતાની વિદ્વાન ઊંચી મૂકી છે એટલે ફિકર નથી."

ધર્મ જેટલા ફરજથી હોય છે તેટલા સદા હોય નથી કેમકે ધર્મ તો લાજ શરમ ઊંચી મૂકી છે. એટલે આ તેમને બીક જેવી બીક રહેલી નથી.

નવલરામ વીનાઇક.

ઊંચું ને ઊંચું માથું રાખવું, અક્કડીમાં ચાલવું, અક્કડ અદબ, ગર્વ-અભિમાન થવું.

ઊંચે આભ ને નીચે ધરતી, જ્યારે કોઈને કંઈ આધાર કે આશ્રય હોતો નથી ત્યારે તે નિરાશામાં કે દુઃખમાં કહે છે કે મારે તો હવે ઊંચે આભ ને નીચે ધરતી છે.

ઊંચે—ઊંચો જા, જરી ન ફિકર ભરવામાં વિસ્મયમાં વપરાય છે "ઊંચો જા ન" આવું તો.

ઊંચે ચઢાવવું, વખાણ કરી ખૂબ ફૂલાવવું; ચઢાવવું

"ઊંચે ન દીજે હાથ વખાણીએ,
નવ નાખીએ ઊંચે મતવીએ.
નમો નમો
શોભારામ.

ઊંચેને ઊંચે જાવું, ઊંચે ચઢે, નિર્ભય વગરની-અભયાવસ્થા સ્થિતિમાં

ઊંચો ઈજ, કોઈ બીજાના વિસ્તારનું તથા તિત ન થાય એવું સ્થાન-ખેતર સહુ હોય ત્યારે ઈજ ઊંચો પડે છે એમ બોલાય છે અતિશિ કઠણ.

ઊંચો નીચો હાથ ધાલવો, ચોરીથી મેળવવું, લાંચ ખાવી કરી ઘરીપેટે ભરવું

"ઊંચો નીચો હાથ ધાલ્યા વિના ધનવાન ન થવાય કેમ અને વિદ્યાધ્યાન વિના જગતમાં ક્યાંરે ચાલે છે?"

અજ્ઞાત

ઊંચા ને ઊંચા રહ્યા છે, દરેક વાતમાં છે કામ કરવામાં કટાણે આમ એવા ભાવ અને નિત પાછળ વપરાય છે

૨. અભરાઈમાં રહેલું મૂકેલું ઊંચું એટલે ઊંચાઈ ઘણી.

ઊંટ પગલું તો આવડતું નથી, ઊંટના જેવા જેવી ચેષ્ટાની બાબત ને આવડતો-શીખવતો ન હોય તેવા બીનઅનુભવી ગમાર માણસને વિષે બોલવા વપરાય છે.

ઊંડા ઉતરવું ગોધું, બોલતા અગર પછી પાછી ધારીકાઈથી ખોટું-વિચારવું-તપાસવું મૂળ હકીકતની બાબત પોતાને વિચાર કરવો.

ઊંડા પાણીમાં ઉતરવું-પેસવું, કોઈ બાબત ધણ બાપ લેકે ધ્યાન વ્હોય એવી ગમતી નવાઈ નથી પણ, એ બાબતમાં લેવું.

"આમ પાણીમાં ઉતરવાની તમારે શા પ્રશ્નને કંઈ મતલબ ?"

તખ્તાભાવન

ઊંધા મૂળ, જેનું કપટ કે મમ જલદીથી સમજવામાં ન આવે તેવાને માટે વપરાય છે એનાં મૂળ તો બહુ ઊંડાં છે"

ઊંદર બિલાડીનું હોવું, ઉંદર બિલાડીના જેવું વેર-શત્રુતા-અણબનાવ હોવો.

ઉંદર બિલાડીનો મેળ પણ એ બ-ન્નેમાં જોવાય છે

"ધનલક્ષ્મી અને કુવરબાઈને ઉંદર બિ-લાડીનું છે એ એને બનવા દે પણ બનતું નથી."

ઊંદરિયું કરવું, હળવે કરીને કોઈ વસ્તુ કાપવી.

ઊંધા પગલાનું, ભાગ્યહીન ખરાબ પગ-લાનું એથી ઊલટું ઉજળા પગલાંનું ઘણા એમ માને છે કે ઘરમાં જે કોઈ આ-ગંતુકનું આવવું થાય તો તેના શુભાગમને યોગે બહુ ફાયદો અથવા સુખની વૃદ્ધિ થાય છે અને કોઈ કમનસીબની સાથે પાનું પડવાથી ભારી હાની થાય છે જેનાથી ફાયદો થાય તે ઉજળા પગલાનું, અને જેનાથી હાનિ થાય તે ઊંધા પગલાનું કહેવાય છે

ઊંધા પાટા બાંધવા, આડું અવળું સમ-જાવીને ભમાવવું, ઊંધું ઊંધું જણાવીને ભોળવી નાખવું, સમજોર કરી ઊંધે ર-સ્તે દોરવું.

"આઈ પૂતનો પાટલો અમે જ ઘડી જા-ણ્યો તો નો રમસ્તાંને ઊંધા પાટા બાં-ધનાર અમેજ જે અમને સૂઝી ગયા તો હતા તેવા થયા એમ જાણ્યું

પાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાન.

૨. આગળ પાછળનું કંઈ ન સૂઝે એ-મ કરવું. જકડવું, બુદ્ધિ-ભાન-સમજ ન રાખવી. આંધળિયાં કરવાં.

"તે ઊંધા પાટા બાંધીને કુવામાં પડ્યો."

ઊંધાં વાળાં વાળવાં, ખેલ બગાડવો, જે કામ તે કરતાં ઊલટું જ થવું ખરાબી થવી. ([illegible])

ઊંધી પાઘડી મૂકવી, દેવાળું કહાડવું. (ના-દારી જતાવતાં ઊંધી પાઘડી મૂકવામાં આ-વે છે તે ઉપરથી)

ઊંધી પુતળીનું, (પુતળી-કીકી) સુઝણી, નાચી ને વીંખી આંખ કરીને જોનાર (પુરુષ અથવા સ્ત્રી) જેની આંખની કીકી ઊંધી હોય તે. (ખાવાસ.)

હાથીને માટે કહેવાય છે કે તેની આંખની પુતળી ઊંધી છે

ઊંધું કરી નાખવું, આખે પાત્રું ખપા-રી વસ્ત થાય એમ કરવું મોઢું પાત્રું ઊંધે મોઢે પડે એમ કરવું.

(મુખ્યત્વે કરીને ઘડા ગોળા વગેરેથી ક-ળા કરવાના સંબંધમાં વપરાય છે.)

૨ ઢીળવવું, પીવું, ભરવું. (અતિ-શય કામ કરાવીને.)

ઊંધું મારવું, ઊંધું કરી ખરાબ કરવું-નુક-શાન કરવું, પાસ્યા કરતાં અવળું કરી બ-ગાડી નાખવું.

"ગોપાળરે બંધાવની વાત કરી ને દી-વાની કામના અધિકારીઓ સ્વચ્છંદથી પોતાનો કામ કરવાં લાગ્યા છે તે દરેક કારકે બનાવેલા હુકમનામા ઉપરથી જ-ણાઈ આવ્યું"

ગર્ભસ્લેન.

ઊંધું વળી જવું, હેબત ખાઈ જવું; ઘાવ-ની પણ શક્તિ ન હોય એવી સ્થિતિએ પહોંચવું.

"કામ કરીને પાછા ઊંધા વળી ગયા તો!"

૨. ભાંગી જવું; ખરાબ થઈ જવું; પા-યમાલ થવું ધુળધાણી થવું.

"ગુજરાતનું રાજ્ય ઊંધું વળી તેમ ને રાજ પાયમાલ થાય કે વખતમાં મારું જા-ણ એટલીજ તેની ખુશી હતી."

કરણઘેલો.

ઊંધું વાળવું, ઢોળી નાખવું, બગાડી દે-દાટ વાળવો, ઊંધું કરી ખરાબ કરવું

૨ ઊંધું વાળીને પાડવું (ડાબા હાથને [illegible])

ઊંધું વેતરવું, કરવું જોઈએ તે કરતાં ઉલટું [illegible] કરવું, વધુ કરવું, [illegible] [illegible] કરવું કરતાં [illegible] કરી [illegible] નાખવું

ઊંધે માથે પડવું, [illegible] [illegible] પથારીવશ થવું, બંધ પડવું

ઊંધો [illegible], નવો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વાત [illegible] છે.

"[illegible] તમે [illegible] [illegible]
[illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] પુછે પુછે રે પુછે પુછે."

નર્મકવિતા.

ઊંઘમાં [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

ઊંઘમાં ઊંઘમાં [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહેવું ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible])

ઊંઘમાં રહેવાની [illegible] નથી, [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] એવું નથી.

ઊંચી [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

ઊંચી [illegible] નાખવું, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible])

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

[illegible] [illegible].

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]"

ઊંધુ ઊંધુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

ઊંધુ [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૨. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઊંધુને ઊંધુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

ઊંધે [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઊંધે [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઊંધે [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

— પગે થઈ રહેવું, આતુર બનવું બ ધીરું થવું.

ભાડે, ખાસ બેર ભાવે સામે ઊભ યો હોય એવી તલ્લીન સ્થિતિમાં લાગણીમાં; ઉત્સાહમાં "ક્યારે ખાવા મળે કોઈ તમ થાય!"

મો મૂળો, મૂળાની પેઠે આકડાને આકડ રહેનાર, આગળ હોય ઘાડાનું ઘાડનું ભાગ્યું, કામ કરવે કાયરો આવે મીઠું.

આકડાને ફૂટક થઈને ફરે પણ મહેનત કરવામાં કાયર હોય એવા માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે

ઊભો રસ્તો, સીધો પોતી રસ્તો.

ઊભે રસ્તે જવું ને આવવું એટલે કોઈની સાથે લપ્પનછપ્પન ન રાખતાં પોતી રસ્તે જવું તથા જઈને પાછા આવવું. (વચ્ચે કાંઈ ખાસમેળ ન કરવી.)

ઊભો રસ્તો દેખાડવો એટલે જાય એમ કહેવું અથવા જાય એમ તજવીજ કરવી

એ

ક અક્કલ મૂરખું, સારા ભાગ્ય બધાને બ હું એકજ સ્તોત્ર-રીત રાખવી (માણસને તથા પશુને મસ્તાનો મિજાજ આવ્યો હોય એ રાખવો તે ઉપરથી.)

"અનાજને અન્ન આપીએ અને મુ-સ્તાને ખાવીએ જ તમે મિત્ર અને એ સ ખુ, બેને એક અક્કલે ન ખાય. ખાવું અ ને ખાઈ એ હો કેર થાય તે તો અપ રીનમરીચ જ"

સરસ્વતીચંદ્ર

"અન્ન, ખાવ અને કપડાનું ત્યાં સરખું આપી દીધું પણ લઇ બેઠા પેહજ્ઞાસની વૃત્તિ ન થાય અને "હો હેર ખાઈ હો હેર ખાણ" એ પ્રમાણે હો એક અક્કલ મુકામ મીઠાં હો હો!"

નર્મદસેન

"ત્યા કવિને સારખા મળે અન ને મૂ રખ અન, એક જ અમે સાને માટે બે પ્રકાર."

બુદ્ધિપ્રકાશ

એક આંખ, એક તરફ નજર રાખવી માણસના સબંધમાં વપરાય છે. બે બા જુ ન તપાસતાં એક જ તરફની નજર રાખવી તે.

"તેની અદાલતમાં ઈન્સાફને એક આ ખ હતી તે મુસલમાન લોકોને જ જોતી હતી જે ઈન્સાફ થતો હતો તે મુસલમાન લોકોના પક્ષમાં જ થતો હતો."

કરણઘેલો

"કૃષ્ણદેવ-પ્રિયે હું તો ઉભય પક્ષને સમાન જોનાર જેવા હોય તેમાંનો એક છું તમે અત્યારે અહીં આવીને ઉભા રહ્યાં હોત તો પણ હું તમારે મંદિર આવવાનો હતો. રુક્મણી-આર્ય પુત્રને એક આંખે જોનાર તે કેમ કહેવાય!"

સત્યભામાખ્યાન

૨. સામસામી મીઠ મળવી નજર એક થવી.

"એની ને મારી એક આંખ થઈ હતી પણ કાંઈ વાત થઈ નહિ."

એક આંખમાં હસાવવું અને એક આં ખમાં રોવરાવવું (બધાને) બન્ને

પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારાં આચરણ કે નાચ્યને જારને પ્રસંગે રમવાનાં પણ જો છે અને કોઇક વખત દેખાડવાં પણ જો છે

" નાયકી અને જારને તો એક આંખમાં દેખાડવાં અને એક આંખમાં રમવાં જોઇએ.

ગર્ભસેન.

એક ઇંદ્રિનું જ્ઞાન, એકજ ક્રિયા-હેતુનો વિચાર.

" જેમ સ્વભાવે થયા મરીનાદ
તેમ મરાલ થયા થયા,
સમજ બીજું કંઇ કરી ન જાણે,
એક ઇંદ્રિના જ્ઞાન તણા.

પાક્ષિપત.

એક એકના મોંમાં પુંકે એવા, એક એકથી અરિણાતા એક એકના સંબંધ-ઉચરાયા ન જાય એવા અને સરખા ઉતરે એવા. (મમતમાં મારામાં સરસાઇમાં.)

એક કાનથી બીજે કાનજવું, ફેલાવું જાહેર થવું નહાર પડવું (ગુપ્ત વાત)

તું જાણતો નથી કે નારી એકસભાં નાખે તો તે વાત પણ છાની ન રહે તો તારો આ વરતાર કેમ રહેશે! એક કાનથી બીજે કાને જતાં શી વિલંબ થશે!

આરેબિયન નાઇટ્સ.

એક કાને થઇ રહેવું મન માંડીને સાંભળવું, સ્વસ્થ ચિત્તે સાંભળવા તત્પર થવું.

" તેઓના ક્રોધમાં ઉઠેલું ભાષણ સાંભળવા સઘળા લોક જનો એક કાને થઇ રહ્યા હતા.

ગુજરાતી.

એક કાને સાંભળી બીજે કાને કહાડી નાખવું. (સાંભળ્યું કે તરત ભૂલી સાંભળ્યું નથી એમ કરવું.) સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવું, સુબોધને અંતરમાં ન ઉતારવું, સાંભળ્યું હોય તે તરફ બેદરકાર રહેવું, અભ્યાસ કરવા.

" જ્યારે માણી આમવાની તક જોઇએ છે ને સુધારવાની સૂચના એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાખી છે તેને માટે વિશ્વના પવિત્ર ન્યાયાધીશને જવાબ આપવો પડશે."

સાવલો મોરબી.

એક ગાંઠ, એક સંપ. તે બેની એક ગાંઠ છે

એક ખાટે એકાદ જેવા, સરખી સંદીગ્ધ મમતા આવતા સરખાજ (સ્વભાવ પ્રેમ વગેરેમાં).

એક બરાબો બરે એવું મહીમાન્દ, એક જાત થવું (મમત-મત-સરસાઇમાં).

એક છે, (એક છે) મળતા છે એકે જે મળી ને રહ્યા એક છે એમ જણાય છે

એક જીવ થવું, મન મળવું, ભિન્ન ભાવ-વહેરો આંતરો ન મળવો મન મળ્યાં હોય તેવું થવું એક દિલ થવું.

" સંગ્રામસિંહ અને મણિબાળની પ્રીતિનો એક જીવ થઇ રહ્યો હતો."

સાસુવહુની લડ.

૨. મરણપર્યંત ઘાત આપવું ચિત્ત પરોવવું.

એક કહી ને એક કસે, એકી નજરે, આંખ મીંચ્યા સિવાય.

" ચિરે ક્રમે પોતાના પિતા વગર બીજું મનુષ્ય જ મારામાં દીઠું નહોતું તેથી તે રાજકુંવરને એક કસે ને એક કસે જોઇ રહી.

ઉ. કપાસભાગ

૨. એક શ્વાસોને શ્વાસે, વિસામ લીધા સિવાય. " એક કસે ને એક કસે ચાલ્યે છે

એક તમે ઉભા રહેવું, (તમે-સ્થંભે) સ્વસ્થપણે એક જગામાં રહેવું

તેઓ તેમના મનમાં જાણતા હતા કે જ્યાં સુધી આપણી અંગ્રેજ પ્રજામાંના માણસો હિંદુસ્તાનમાં એક તસુ ઊભા છે ત્યાં સુધી તેઓ આપણને એમ ને એમ બેપરવાઈથી મરવા દેનાર નથી."

જાનમહેનત.

એક તરફની ઢોલકી વગાડવી, ઢોલકી એકજ તરફ વગાડ્યાથી એકજ તરફનો અવાજ આવ્યા કરે છે તે ઉપરથી એકની એક વાત કહ્યા કરવી બીજી બાજુ પડતી મૂકી એકજ પક્ષની ગીત ગાયાં કરવાં.

એક થઈ જવું, ભળી જવું સંપ થવો એક મતનું થવું, એક બધાનું દોસ્તીમાં જોડાવું

એક દિલ થવું, બે અથવા તેથી વધારે માણસોના જુદા જુદા વિચાર એકજ થઈ રહેવા.

૨. સ્નેહ-પ્રેમથી બે ટળી એક જવાનું

એક દિલે-મને, એકાગ્રપણે સાવધ રાખી ને ધ્યાન દઈને

'અલ્પ બુદ્ધિ માટે મેં કીધી
પ્રવિણ પૂર્વે નેટ
એક મને થઈ તે સાંભળજે
સત્યાર્થ કહું તે

ભાલણસમરાવી

એક નાવમાંનું, સરખી સ્થિતિનું સરખા વિચારનું.

એક પગે થઈ રહેવું, (એક પગ વળી બીજે પાયે ઊભાથી મરવા તત્પર થવું, તે ઉપરથી) આતુર થઈ રહેવું અધીરું થવું તૈયાર થઈ રહેવું, ઉતાવળું થવું

"સ્ત્રીઓ પોતાના વરની સ્થિતિનો વિચાર ન કરતાં પુત્રના લગ્ન સમયે સારાં સારાં જમણવાર કરવાનો લ્હાવો લેવા એક પગે થઈ રહે છે એ તેમની કેળવણીની મોટી ખામી છે"

કવિ નર્મદ.

"કરમણિ—કનકમાલિક મને માન તો કરત પણ આ તો ગોપનાથ ઉપર બે હાથ વધવાને એક પગે થઈ રહી છે"

સત્યભામાખ્યાન.

"ઝટપટ તેનું નીકળવાની તૈયારી કરવી. પરાક્રમ કરવાને તે એક પગે થઈ રહ્યા હતો"

વનરાજ ચાવડો.

"રાજપુત્રના કહેવા પ્રમાણે તે એક પગે (આતુરતાની સાથે) તેના સ્વાર સાથે જવાને તૈયાર થઈ"

* * * *

"તમે કહેશો તે પ્રમાણે વર્તવાને હું એક પગે તૈયાર છું."

અરેબિયન નાઈટ્સ.

એકપર બે કહેવા, શરૂઆતનું ભણતર ભણતાં એકડાપરઅગડો કાઢવા પણ બોલાય છે

દીવાન નિશાળમાં તો એકપર બે કરતાં પણ શીખ્યો નહિ અને એ મૂર્ખનો સરદાર અને ભટકનો ભૂત છે એમ સૌના મનમાં આવ્યું"

જાનમહેનત.

એક પાણી ઓઢી છે, પાણીનાક—આ વટો છે કમખરા વિનાનો છે

એક ભવમાં બે ભવ થવા, ધર્મભ્રષ્ટ થવું જાત વટલવી. (ભિન્ન જાતની સ્ત્રીએ નીચ જાતના પુરુષ સાથે વ્યભિચાર કરવાથી—પાપકર્મ કરવાથી)

"તેઓના સરદાર આપણું રૂપ જોઈ આ જગ્યાપર મોહ પામે આપણને પરણે, અને આપણા એક ભવમાં બે ભવ થાય—આપણે ધર્મ આપણને ત્યાગ કરવો પડે."

કરણઘેલો.

"પરમેશ્વરે આકાશમાં અને તેમાં દીઠા

જેણે નાગરી ન્યાતમાં મને જન્મ આપ્યો તે સઘળું મિથ્યા થાત એક જન્મમાં બે ભવ થયા."

સ. ચ. ચતુરીબાઈ

"આ જન્મમાં બચાવવાથી તું તારા પોતાના મનથી બહુ થશે, તો આ સઘળા સ્નેહ તારા એક જન્મમાં બે ભવ થશે માટે સુભાગ્યે

સ. જુની વાર્તા

એક માણાના મનુષ્ય, સરખા સ્વભાવ-રુપ-ગુણ-વિદ્યાના માણસ. (એક માના સરખા મનુષ્ય ઘણાખરા હોય છે તે ઉપરથી) માણી કે પદવીને માટે જ વપરાય છે

એક મુઠીએ, એકી વખતે; સામટું જ સાથે થાય (રૂપીઆ આપવા કે લેવા, રકમો આપવી વગેરે.)

એક મુઠીનું, એક જ સત્તા કે હુકમને તાબે થાય એવું (માણસ)

એક લાકડીએ હાંકવું, બધાને એક સરખી રીતે ગણવું-ગણી વર્તવું સરખી નજરે જોઈ સત્તા ચલાવવી; એક તંત્ર ચલાવવું

એક વેંત સ્વર્ગ બાકી, સ્વર્ગનું સુખ નજીક આવ્યું છે એમ માનનાર ગર્વિષ્ઠ માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે

કરી મનુષ્ય બુદ્ધિ માનુએ
છે રહ્યું સ્વર્ગ વાળથી વેંત
પણ જરી પેઠી જો ગુમાવ્યો,
તો ફરી શું થશે તે સ્મરો!

કવિ ગુલાબરામ

એક શ્વાસે ને એક શ્વાસે, શ્વાસ ખાધા વિલંબ, થાક ખાધા વિના દમ પર દમ, ધીરજ રાખ્યા વિના.

"એક એક ઘડી વખત થઈ અને જ્યારે તેમ ને ધારે આવ્યા નહિ, ત્યારે હું ઘણી તલ્લીન કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે સુભાગ્યે હવે તેમ નહી આવના છે તે જેવા એક શ્વાસે જતી આવીશું."

સમાજ્યાખ્યાન.

એકસો આઠ પેઢી તારવી, બાપદાદાની કીર્તિ જાળવવી-વધારવી.

"એ સુરજ! આજે આજે જતી એકસો આઠ પેઢી તારીને હું કઈ રીતે એકીમત થાઉં? રે! આપનાઠણ કેમ રીતે જાઉં?"

પ્રતાપનાટક

એક હાથપગ, એક વડ બીજા હાથપગ-બીજ વડ

એકના એક થઈ જવું, ભળી જવું; પ્રથમ લડાઈ થયા પછી સમાધાન થવું, દુશ્મનાઈ ટળી સંપ થવો-મૈત્રી થવી

"એક વખત છે જ્યારે બીજો વખતો પુત્ર છે વળી આવવા દેશ તમારા પિતાનું શું જાય છે? કોઈ વ્હાલો એ તો એકના એક થઈ જશે માટે તમારે આસ્તિકતા જાળવી શી જરૂર છે?"

જોરેસિંઘ નાટક

એકના એકાદશી, (એકને નામે એકાદશી) ખાસ આશીર્વાદ દેતા એ વપરાય છે ત્યારે પેર એના એકાદશી થએ.

એકના તેર કરવા, વધારીને કહેવું; અતિશયોક્તિ કરી રજનું ગજ કર્યું (થોડા ખર્ચને બાહર થાય એમ.)

"ધરમાંનો કંઈ ખાય ધરમાં પણ ખપે નહિ, એ તો મગાવેલ કરી, એકના તેર કરીને પ્રશંસા કરતા ફુલા ફળી શું જુઓ છો!"

સરસ્વતી ચં.

એકનું એક, દીકરા વિનાનું

એકનું બે ન થવું, પોતાનો મત-મમત ન મૂકવો. કોઈથી એ ન ભિન્ન કરવામાં આવ્યું તે કર્તવ્ય કર્યું એવી ધારણી ને હોઠી વધિ તે ન ભિન્ન.

"કેટલાક ગર્વિત લોક આવીને કહેવા લાગ્યા આહા! એમ તે થતું હશે! અમી પાછી ભરવાનો કોઈ ઠેકાણે રીવાજ નથી પણ ભારીઓ ઓકનો મે ધયો નહિ એ રહે સર્વ સરકારમાં ફરિયાદ કરવા ચાલ્યા"

ગર્વચ્છેદ.

ઓકમ વગરનું મીંડું, ગણતરી વિનાનું લેખામાં નહિ એવું નકામું. કહ્યો માણસ તો ઓકમ વિનાનું મીંડું છે એટલે તેનામાં જે શક્તિ-સામર્થ્યને યોગે પોતે યોગ્ય સ્થિતિમાં રહી શકે તે નથી—સત્તા નથી.

૨ પાયા—આધાર વિનાનું કારણરૂપ-બુદ્ધિરૂપ સહાયતા વિનાનું

ઓકમ વિનાનાં સો મીંડાં નકામાં એ કહેવત છે

ઓકડે ઓકથી, શરૂઆતથી મડાણથી જે હેને આરોપી આરંભથી

"આ કામ હવે મારે ઓકડે ઓકથી કરવાનું રહ્યું"

ઓકડો કરવો, સહી કરવી મત્તું કરવું કબૂલાત આપવી નહિ કાનીનિશાની આપવી

"કણબીઓ પાટીદારોને કન્યાઓ દેવામાં ધમાઈ જતા, અને પોતાના ભારે વેરા રહેતા તેથી તેમણે ઓકડો કરી પાટીદારોને કન્યા નહિ આપતા પોતે પોતાનામાંજ દેવાના ઓકડા કર્યા છે"

ગર્વચ્છેદ.

"ચાકરને ખોટા લેખપર ઓકડો કરવાની ના પાડી કેમકે નિમકપર હાથ મારીને તે પ્રમાણે વરતવાના સોગન ખાધા હતા"

મ. ભવિચાર.

ઓકડો કાઢી નાખવો, ખમત-ખત કરવી

૨. નામ જવા દેવું

ઓકડો કાઢવો પણ બોલાય છે

ઓકડો કાપવો, ખાતામાંથી દૂર કરવું

૨. મીંડું વાળવું રદ કરવું

"આપણાઓએ આપો પાણ ભગાડી નાંખ્યો છે આ ભરતો ઓકડો કાપી નાંખી પરલોકનું મહાત્મ્ય વધાર્યું છે"

નવી પ્રજા.

ઓકત્રીસપાળું, રાંડવો ભાવશે નમાલો.

ઓકલશૃંગી હોવું, ઓકલશૃંગી ઋષિની પેઠે ઓકજ તરફ ધ્યાન હોવું સંસારની અનેક તરેહની જંજાળોથી વિરક્ત રહેવું

ઓકલે હાથે, બીજા કોઈની મદદ સિવાય, પરે, કોઈની સહાયતા લીધા વગર જેમાં કોઈ બીજો નવો દાવ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં

ઓકી જવું,—(શૌચવાચક) પિશાબ કરવા જવું, લઘુશંકા કરવા જવું. બેકી જવું એ કહે ઝાડે ફરવા જવું દીર્ઘશંકા કરવા જવું (નિશાળમાં બાળકો મહેતાજી પાસેથી એક આંગળી બતાવી પિશાબ કરવાની રજા માગે છે)

ઓકે કોર કાપી ન રહેવી, સુખ દુઃખ જે ભોગવવાનું હોય, તે સઘળું ભાગી ચૂક્યું બધી તરફના બાવા થઈ ચૂક્યા.

ઓકે કોર કાપી ન રાખવી, મણા ન રાખી બધી બાજુઓ ઉપયોગવી. (દુઃખ દેવામાં અથવા પ્રયત્ન કરવામાં.)

ઓકે પગનો ઉધામા વગરનો નથી રહ્યો, કોઈ કામ અથવા હેતુ પાર પાડવા જેટલો પ્રયત્ન થઈ શકે તેટલો કર્યો—જેટલું બની શક્યું તેટલું પોતાથી કર્યું. ઓકે યુક્તિ અજમાવવાની બાકી રહી નથી.

ઓટીનું પાથરણું, ઘણી વાર સુધી ઝાપટ નહિ ઓવી ચીજ. (ઓટી માણસને પાથરણા-માંથી ઉઠવું પડે તે ખાવાવાળું જેનું વાગે છે તે ઉપરથી.)

ઓ

ઓછ્યાં કરવાં, (ઓછા પછી ઓછીયાં આ વેઠે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) ભાઈ નું આપદી લેવું

૨ વગર હકે લઈ લેવું ઉતરી દેવું, ઉચાપત કરવું

તે પારકો માલ વગર હકે ઓછ્યાં કરી ગયો.

" વિચારી જુઓની પ્રજા પાસેથી ધાન્યનો જે દશાંશ આવે છે તે વિશે કરીને તમે જ ઓછ્યાં કરી જાઓ છો.

નન્દબત્રીશી.

ઓછમાં ધાન્ય લેવું, અનુભવહીન, અણઆવડ્યું જોતાંજ કાચો આવે એવું.

ઓછી કાઢવું, (પેટમાંથી બહાર કાઢવું તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) કામ વાત બહાર પાડવી પેટમાં રાખવા જેવું જે મુદ્દો હોય તે ઉઘાડું પાડવું

ઓછાનાથ જેવો, જ્યાં નાખ્યો હોય ત્યાં મનભૂત પડી રહે એવો. (ઓછડ-ઓરમનાથની પેઠે)

ઓપો આપવો, અની વાત ઉઘાડી કરવી કાંઈ દેઈ કોઈનો પારેો સામ નેત જ હેર કરવો ઉઘાડું કરી બગાડી નાખવું

"દેવીનાને આશ્રો હતો કે રુમીડ્રિયશ્વાપિતાનો પ્રેત મરવા સાર વનમાં ભય વગર રહેતારો નથી તથી એ જ્યારે તેની સાથે જઈ તેનું મુખ નિરખવાનો જેમ જ નથી એવા વિચારથી તેણે પોતાની બેન મહીની વાતનો ઓપો આપ્યો આથી બીજાં કાંઈ થયા તેને ઓપો જ બેઠો હતો.

દૈ કથાસમાજ

ઓપ્ખા થવો, આવી મનનું આવન આવી પડવી. (ધામા)

તું ધીરે ધીરે બોલ ને કોઈ તારું વચન સાંભળશે, તો આપણા ભેદનો ઓપખા થશે."

સાવિત્રીચરિત્ર નાટક

ઓછ મૂકવી, મગજ રાખવી ટ્યાસ રાખવી પાછી પાની કરવી આશ રાખવી

"મારી શક્તિ અનુસાર સર્વ પ્રકારે હું શ્રમ કરવામાં ઓછ મૂકનાર નથી.

ભવ ભટેન.

ઓછી પાશળી, જરાક બેવકણાઈ આ ક્ષોભણ.

ઓછું આવવું, પોતાને વિશે હલકો વિચાર આવી દિલગીર-શરમીંદું થવું આવું આ વું સામનું સુખ જોઈ પોતાને નથી એવો વિચાર આવી મનમાં દીલગીર ગભરાવું થવું ઓછું આવવું પણ એ જ અર્થમાં વપરાય છે

"ઓછું ન આણીરે મારા તાનજી રે, રાખો નાથજી શું નેહ"

દયારામ

" વસ્ત્રના બોલ્યા સારગપાણ ઘન રેખે મન ઓછું આણ

સુરેખાહરણ

એવ સુખ પડ્યું વિયેર જ્યે તેવે ઓછું આવે; ભાઈ ભોજાઈ મેણું દિયે, નારી સ્હાવે નાથ વિના

ઓખાહરણ.

અભિમન્યુ ઉપર મેં નું નામો બાણ મળ્યો કને અજિ, ત્યાર એના મનને ઓછું આવ્યું.

તત્ત્વાખ્યાન.

ઓછું થવું, કામ ન્યૂન કરી કર્યું દીસે

રચું (તિરસ્કારમાં વપરાય છે) ઓછા પગે ગયો તો."

ઓછું પાત્ર, હલકું કાચીનું પાજી જેના પેટમાં વાત ન ટકે-રહે એવું ગુપ્ત વાત ઉઘાડી કરે તેવું

૨ બડાઈ ખોર, અભિમાની અધિકુ હાંકી મશ્કરી કરે તેવું પોતાને વિષે ગજાપ હાંકનાર.

૩ હલકા કુળનું નીચ દાસનું હીણા કોટીનું

"ઓછું પાત્ર ને અદકું ભણ્યો
વકરી વઢમેં હીરો જણ્યો."

અખોભગત.

ઓછે પાટલે બેસવું, ઉતરી પડવું હદ મૂકી મોટું તથી જવું લાયક જવું

જ્યારે કોઈ માણસ પોતાને ઓછું આ વ્યાથી રીસમાં આવું જાય બોલે છે ત્યારે સામો ધણી કહે છે કે સહેજ સકું-જમાં ઓછે પાટલે શું બેસે છો

ઓટલે બેસવું, ઉપરાણી-ગામનાને પટે ત મારો કરવો ભારણું બેસવું બાપીને ઉઠ-રાણી કરવી.

૨. (રસ્તાને માટે ઓટલે બેસવાનો રી વાજ છે તે ઉપરથી.) કઇંજ ધન માલ ન હોય, ચોખ નાખ્યું હોય એવી હાલતમાં આવવું

મારી છોકરીને ઓટલે બેસાડીને એમ સાસુ રડે છે

૩ સુવાની સગેથી ઉઠીને પોતાને ઘરે લાગવું

ઓટલો ઊઠવો, હદ ઉપરાંત નુકસાન થવું પાયમાલ થવું ખરાબખસ્ત થવું,

૨. ન સંતાન જવું વંશની સમાપ્તિ આવવી.

ઓટલો ધસી નાખવો, 'ઉમરો ધસી ના ખવો' જુઓ.

ઓટલો બેસવો, ઘણું નુકસાન થવું કઇંજ ધનમાલ ન હોય-ખોઈ નાખ્યું હોય-ઉઠી ગયું હોય-એવી હાલતમાં આવવું પડી ભાગવું દેવાળું બેસવું.

૨ નસંતાન જવું ઘરમાં રહેનાર મા ણસ કોઈ ન રહેવું

ઓટલો ભાંગવો, ઘર ભાંગવું, ઘર વણસવું ઘરની ખરાબી થવી (ઘરમાં કુસંપ થવાથી કે ઘર જેનાથી ચાલતું હોય તેવા માણસના મરણથી.)

જ્યાં મળે ચોટલા ત્યાં ભાંગે ઓટ લા; નિરાંતે બેસે ચોટલા એવા એ ચોટલા" એ કહેવત છે

ઓટલો વળવો, એક એકના સુખ-દુઃખના હોય ત્યાં કાઢી આવે એવી વાત

"ચાર મળે ચોટલા ત્યાં વળે ઓટલા."

કહેવતસંગ્રહ.

-૨. (ઓટલો બેસવો એ અર્થમાં.) ઘણુંજ નુકસાન થવું, પડી ભાગવું એક કોરે ગામમાં આવી જવું

"તે તો જાણ્યો છે આમર
ગયો ને ચોટલો રે,
એક દિન બેઠાણ થશે
વળશે ઓટલો રે"

બોધચિંતામણિ.

૩ ગીરું વળવું આવી રહેવું ઘણી ર હેવું, ઉઠા કરવી. સુખ દેવાને નામે તો ઓટલો વળ્યો છે

ઓટલો વાળવો, ઘણું નુકસાન કરવું ઉઠ-ણી જાહેર કરવું, ભાદરમાં વાળવો ઓ ટેલવી ગીરું વાળવું

"ગામડાની નિશાળના મહેતાજીઓએ શિક્ષણપદ્ધતિનો તથા વિદ્યાનો ઓટલો વા ળ્યો છે"

ગજ્જરબાઈ

ઓઠ ઉપરાંત, બોલવાની મતિ આવવી

ઓક કરવાનું, પસ્તાવો થાળવો.

ઓક ખીચવાનું, ગુસ્સાનો અભિનય કરવો.

ઓકેલું ઓક કરવું–ચેતરવું, (અવળું અ-વળ એ ઉપરથી.) આવ્યું–ગયું–ઓકેલું જ કરવું; કહેલું કઈ કરવું કરવાનું કઈ ને ક-રવું કઈ બીજું જ

"આવેશમાં તણેલા સાહસને માટે પા-છળથી પસ્તાવું પડે છે કેમકે કેટલાક ઓ-ર ઓકનું ઓક તેથી થઈ જાય છે અને પસ્તાનાર ધારેલી તેમ પાર પડતી નથી.

અબ્બાસેન

તારી આંખોમાં ઊંઘ ભરાણી છે તે ક્યાં ઓકનું ચેપ ચેતરીશ. જા સૂઈ જા હું બાતે ચેતું છું"

એક જૂની વાત

ઓકલું ઓકવું, ઓની પંક્તિમાં આવવું લાજ કાઢવી.

૨. નામોશી–નાલેશી ભરાવવી.

ઓરેને પાધરે ઓરવું, હાથ પહોંચે પ ણ જરા પણ ફિકર નહીં, કેવાઈ. (કામ આગળ, કામ વગેરે.)

આગલે ઘેર તું છે અને ઘેર ઓરે ને પાધરે ઓરવું છે

ઓખારે બાંધ્યો, પત્તા સુધારી આવી જ ય થય નહી અને તેથી ઓરાણ ન થયું

ઓખરી આવવી, (આપત્તિ ઉપરથી) તગી–જાર એ તેના મન ઉપરથી ઉઠાવ બિહામણી, સજ આવવું કહું આવવો (સ્ત્રીને)

ઓરકા સાથ લેવું, પરમાં કામ સંપત્તિ કેટલી છે તે જોવું, કામ સંબંધી હાલત વિચારવી.

"ટીમીઆએ કબજુ સાધ્યા કરે ઓરડા સાથ લેઈ મરવાથી કલ્યાણ નથી. કેટલી ઓરતના કામમાં ...

એવી શું અધિક શોભીતું છે!

નર્મદ

ઓરડાને પૂછવું, કામ વાપરવામાં મળ્યું એ-ણું ખર્ચ ખર્ચ કરતા પહેલાં ઘરની સ્થિતિ-નો વિચાર કરવો.

ઓરડે અજવાળું, ઘર પૈસેટકે ભરપૂર પૈસા સંબંધી નિરાંત.

"ગુજરાત અખેનાં મોટાં શહેરોના લોકોને ઓરડે અજવાળાં છે પણ તેઓ પોતાના પૈસાનો ખરેખરો ઉપયોગ કરી જાણતા નથી.

નર્મદ

ઓરડે બેસવું, (વિધવા સ્ત્રીએ) ખૂણે પા-ળવો–સેવવો

"સસરા ગુજરી જવાથી સાસુ ઓરડે બેઠાં અને આખા ઘરનું કામ ઉપાડી કે-વાનો ભાર ઉજરતી વહુને માથે પડ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર.

ઓરડો કરવો, સ્ત્રી પુરુષ ઉમરે આવવાથી તેમને જુદાં સુવાડવાં.

ઓરડો તપાસવો, પૈસા ખરચવાના સમ-યમાં પોતાની શક્તિ જોવી; કામ–પૈસા છે કે નહિ અને છે તો કેટલા છે તે ખ-રચ કરતાં અગાઉ જોવું–વિચારવું

ઓરડો વસાવો (ઓરડે તાળાં દેવાવાં.) ન સંતાન જવું ઉજ્જડ થવું સંતાનહીન થવું. ઘરમાં વસનાર–સંભાર સંભાળનાર કોઈ ન રહેવું

તારે ઘેર ઓરડા વસાય એમ જા-ણવા દેવામાં આવે છે

ઓરતો રહી જવો, મનની ઈચ્છાઓ પ-ણમાં રહી જવી, લ્હાવો ન લેવાવો, ઇચ્છેલી વસ્તુનો ઉપભોગ ન કરી શકાવો.

એ બાબતનો મને તો ઓરતો રહી ગયો છે

ઓરસિયા જેવું કપાળ, ટીલાં–ટપકાં થ-રવું થાય

ઓરિયો વીતવો, ગમતી વસ્તુનો ઉપભોગ કરી સુખ ભોગવવું આવો લેવો ઇચ્છેલાં સુખ-મોજ-આનંદનો ભોગવટો કરવો.

" હસતાં મારે વાતો માઈ
એ હોય પ્રિયાની પ્રીતોક;
મેં મારિ મન એમ જાણ્યું ને
આજ ઓરિયો વીત્યો. "

વેનચરિત્ર.

" ઘણુનો ઓરિયો વીતે ખરો
કંઈક મોસાળુ પેરવી કરે. "

મામેરૂં

ઓરવો કહાડો, ધામધો કાઢો. આજ સવ પરમ કાઢો, પેટ કાઢો અને ઓરવો કાઢો. (કાઠિયાવાડમાં)

ઓસડ કરવું, રીસ-નજિવેલાયણું-દુષ્પાતા-પણું કાઢવું, શિક્ષા કરવી, અમુક એક દુ બાજવાની તજવીજ કરવી. સુધારવું ઓસડ વાટવું પણ વપરાય છે.

"બુદ્ધિ ખનો કરી કાઢી નાંખવો અને તેમ કરવામાં અસિદ્ધ પ્રતિકૂળતા જણાવે તો તેનું પણ ઓસડ કરવું.

સરસ્વતીચંદ્ર

૨ રોગ ઉપર દવા ઉપયોગમાં લેવી.

૩ ઓસડ તૈયાર કરવું

ઓસરીઓ કૂદવો, (સં ઉત્સવ્-ઉપરથી) કોઈ ઓસ્તાને નામે કૂદવું નકામું ઈ જવું; જાન ગુસ્સે થઈ, તેરથી ખાવી કૂદવી.

"મેર તારો ઓસરો કૂદે. હવ નાગ પીટવા, પીટ તારા બાપને. તારો ઓસરો કૂદે. કૂદ તારા બાપનો ઓસરો"

શ્રી સભાજ્ઞ.

ઓસરીઓ પાડવો (ઓસરો-પોટલો તે ઉપરથી.) મારીને નરમ કરી નાંખવું સઘાર કરવો માર વાળવો

ઓળખે ઉતરવું, નિવિદ વસ્તુની છાયામાં જવું તેનો સ્પર્શ કરવો. " હું તો અસત્યને ઓળખે પણ ઉતરતો નથી " એટલે અસત્યની છાયામાં પણ ઉભો રહેતો નથી-સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

ઓળો પડવો, અપવિત્ર વસ્તુની છાયા પડવાથી અસર થવી, ઓળો-છાયો પડવાથી નુકસાન થવું-ભમવું " બ્રાહ્મણને અમ કરવીનો ઓળો પડ્યો "

ઓળો બાંધવો, (ગુજરાતના બ્રિટિશ ભા ગોની પારસી) ઉભાડું કરી

ક

કકડો ભાંગીને શક્તિ પ્રમાણથી.

એ મુલ્કમાં છેક કકડો ભાંગીને આપ-બાસ અને જાતમહેનતથી જ એ હુનર એને શીખવો પડ્યો હતો. "

જાતમહેનત.

કક્કો ઘૂંટી મારવો, કક્કા અક્ષર ઘૂંટી ભ-રવા જેવું હોવું વાંચતાં લખતાં ન આવડવું, નિરક્ષર હોવું

" કેટલાંક સુધારા વાળાનાં નેરાં તો કક્કાને નામે ઘૂંટી મારે છે "

નવી પ્રજા.

કક્કો ખરો કરવો, પોતાના ખરા ખોટા મ-તને હાથી વળગી રહેવું, પોતાનું કહેવું ખોટું હોય, તોપણ ખરું ઠેરવવા ઠઠ લેવી. (ગમ્મતમાં.)

એનો પોતાનો કક્કો ખરો કરવાની વાતછે કક્કો ઘૂંટવો પણ વપરાય છે

" આવી પારમાર્થિક અર્થસંગતિ શ્રી શંકરાચાર્યાદિએ કરી છે ઉર્ફ આધુનિક સપ્રદાયવાળા આ શ્લોકને પણ ઘૂંટી નાખી પોતાનો કક્કો ખરો કરવા મથે છે "

પ્રિયવદ.

કક્કો ન હોવો, અભણ હોવું.

" ઘણામાં કક્કો ન હોવાને લીધે તેમનું

માબાપો પોતાની મરજી મુજબ વરને પસંદ કરે છે

મણિલાલ નભુભાઈ

કંકુના કરવા (વિવાહ-વેવિશાળ-ફુલ ડાળ વગેરે શુભપ્રસંગમાં કંકુનો ઉપયોગ થાય છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) કોઈ પણ શુભ પ્રસંગને આરંભે ચાંદલા કરવા "આજે મિત્ર વર્ગ પધાર્યો અમે સમય થયે કંકુના કરવા આવીશું"

તપસાખ્યાન

૨. નજરના કરવા; સ્નેહ કરવો.

કંકુનાં પગલાં, શુભ પગલાં. (પગલે પગલે શુભ થાય એવા મનુષ્યો માણસને વિષે બોલતાં વપરાય છે)

"રજપૂત રાજાઓના વખતમાં જેમાં સતી સ્ત્રીઓની કંકુનાં પગલાં પડતાં તેમજ આજ કુલાંગારિણી અને ચાર સ્ત્રીઓનાં નિષિદ્ધ પગલાં પડતાં હતાં."

મુ જૂની વાર્તા.

કંકુને પગલે, ભરખમાં ઉભી આનાકાનીએ, આદર-માન સહિત, શુભ શુકનથી.

કોઈ સાનથી માન બાન જુદી એક તો નથી દાનમાન થઈ પધારો કંકુને પગલે ને જાણી ન ત્યાં તેનું નામ ને નહિ કામ મળે તો મુખો, આવજો શું!

સુબ્બરાવ.

" કુમકુમને પગલે,
પધારો હરિ કુમકુમને પગલે;
ઝગમગતા મોહન પેર આવો
વાડામાં ડગલે-પધારો.

નરસિંહ મહેતો.

કંકુનો ચાંદલો, (હિંદુઓ શુભ કર્મમાં કંકુનો ઉપયોગ કરે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) સ્નેહ, ચક, વખાણ, ખાસખાણ-પણું સમપ્રતિષ્ઠ વેળાએ. એથી ઊલટું, મસાનો ચાંદલો. વીરને કંકુના (ચાંદલા) નખાય છે એમ પણ કહેવાય છે

કચરાની ટોપલીમાં નાખવું, કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું ગણી તિરસ્કારથી ફેંકી દેવું

કચરી ખાઉધું, ઘણા સખત ભ્યાપ્તુ વગેરે સખ્તું

"ઘડઘડતી આર નીંધી દેખાવું મેરે છે તે નિભાઈને એક ખૂણે એવી-કચરી પાડી છે કે તે હજી લેક કરવાને પણ શક્તિમાન નથી."

સત્યાગ્રહ.

કચરી નાખવું, ફરીને ઊભા ન થાય-ઊંચી સ્થિતિએ ન આવે એવી હાલતે પહોંચાડવું, છેક દુઃખમાં નાખી માવું

કચ્ચા બાર, (પાસાનો દાવ ૧૨ આંકનો) કોઈ બાબતમાં હારે તેના કચ્ચાબાર થયા અને ઘડે તેના પોબાર થયા કહેવાય છે

કછુઆ લડાઈ, કજીઓ કરાવનાર મધ્યસ્થ માણસ: વચ્ચે રહી લડાઈ કરાવનાર કોઈ બીજુંજ. લડાઈ સમજાવી જેઓ ખસી જનાર ઉશ્કેરી લડાઈ કરાવનાર.

કજીયાનું મૂળ, કજીયાનો પાયો-જડ, કજીયાનું મૂળ રોપાયું હોય તે.

કજીઓ વેચાતો લેવો, પારકી લડાઈ આપણી ખોળી માથે લેવી એવી પહેરી લેવી કોઈ પણ સબબ વિના કજીયામાં ભાગ લેવો.

કઠનની નદીઓ વહેવી, નદીના પ્રવાહની પેરે પુષ્કળ કષ્ટ વધારે આવવું, ઘણા દુઃખની આપત હોવી થવી.

કડવું ઝેર કમનસીબ

કડક બગાળી, ઉભા સાચથી અધવચ જે વધારે પડી પીવાય બાબતો, પણ પાસે કંઈ ન હોય તે પૈસે ટકે ખાલી પણ બહારથી બખ્તો લાગે તે. આખો બગાળી પણ વપરાય છે

૨. ઘણો કંજૂસ

"બેઉ ભાઈ પોતે ચારે બાજુ ઘણા હલકા કરે ને પોતે તો કડક બગાળી

તેથી સહુ પેટનો જણ્યો ગામ ભાગવા નીકળ્યા.

અરેબિયનનાઈટ્સ.

કડવી આંખે-નજરે જોવું. ગેરમહેરબાનીથી જોવું. ક્રોધ આણી જોવું. નાપસંદ કરવું.

"એ અનાથ વિધવાનું આ ઘરમાં કુમુદરી વિના કોઈ નહોતું, સર્વ કોઈ મરણ એના ભણી કડવી નજરે જોતું"

સરસ્વતીચંદ્ર.

કડવી જીભ, કડવાં વેણ બોલનારી જીભ.

કડવું ઝેર જેવું, ઝેર જેવું અણગમતું, આકરું કડવો ઉપજાવનારું સ્વાદ ન પડે તેવું ઘણુંજ અરુચિ.

"કોઈ સમજુ માણસ આગળ અણસમજુ શીખામણ દેવા આવે તો તેને કડવી ઝેર જેવી લાગે"

અર્થસમેત.

કડ બંધ થવો, (શ્વાસ રૂંધાવો એ મૂળ અર્થ ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થ) તકરારમાં હારવું. નિરુત્તર થવું. મોં બંધ થઈ જવું. ઉત્તર-જવાબ ન દેવાય તેવું થવું.

કંઠી બાંધવી, (ગુરુ ઉપદેશ કરતી વખતે શિષ્યની ડોકે તુળસી રુદ્રાક્ષ વગેરેની માળા બાંધે છે તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) પોતાના ગુરુદેવ બીજાને આપવા ભણાવો માનવું ઉપદેશ કરવો બોધ આપવો ચેતાવવું.

કંઠે કરવું, મોઢે-પાઠ કરવું, ગોખીને તૈયાર કરવું, મુખપાઠ કરવો.

કંઠે કાંટા પડવા, (તરસથી) કંઠ સુકાઈ જવો.

"કંઠે તો કાંટા પડ્યા,
મુખે પડીઆ ફોલ,
મરણ સમે મારું કો નહીં
દશનામે પુત્ર કોઈ
જાણી જાણે છે—

નળાખ્યાન.

કંઠે પ્રાણ આવવો, (મરવાની તૈયારીમાં હોવું તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થે) અંત આવવો. આવી બનવું. આખર આવવી. અવધ આવી રહેવી.

કંઠે પ્રાણ આવે છે ત્યારે કામ કરવા બેસે છે.

૨ કંઠે પ્રાણ આવવા જેવી દશા થવી. ઘણોજ ગભરાઈ જવું. જીવ અકળાવો. ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે એવી બારીક સ્થિતિમાં આવી પડવું. આફત આવી પડવી.

"આવું પાપું કે ઝેરું નીચું જોવાની હિંમત નથી પ્રાણ કંઠે આવ્યો છે! હવે મરો બાપ, હમણાં બાપ!"

બકરાક્ષસ.

દુર્યોધનનું પરાક્રમ ગયું તણ્યું,
ભીમના આવ્યા કંઠે પ્રાણ"

કવિ ભાઉ.

૩ પહોંચી મુશ્કેલ પડવી.

આ કામ કરતાં તો કંઠે પ્રાણ આવ્યા છે.

૪ કોઈ વસ્તુ અથવા વિષયમાં સામેલ થતાં નાખુશ થવું.

કામ કરવાનું કહેતાં તેને કંઠે પ્રાણ આવે છે.

કતલની રાત (તાબુતના ચહેલમના દિવસની આગલી રાત—જે રાત્રે અલીના છોકરા હુસેન અને હસન એ બે ભાઈ કતલ થઈ ગયા હતા, તે ઉપરથી) જે રાત્રે કામની આપમારી આવવાની હોય અથવા તો ઘણા જોસથી કામ કરવું જેવું હોય તે રાત્રિને વિષે બોલતાં વપરાય છે.

કનકવો અપાવવો–ઝુલાવવો, કનકવા ચગાવનાર હાથમાં દોરી ઝાલી રાખે ત્યારપછી બીજો માણસ તે કનકને પોતાના દૂર જઈ ચગાવનાર તરફ મોં રાખી હાથના બે છેડા આંગળથી કનકો ઝાલી તેને જરાક ઊંચો

હિંદુધર્મની આ સ્થિતિ હતી તેથી સ્વાભાવિક રીતે જૈન ધર્મ પણ તેનાં માઠાં પરિણામોથી બચી શકે તેમ હતુ જ નહિ.[1] આપણે જોઈ ગયા કે મહાવીરને પણ તેમના પુરોગામીઓએ રજૂ કરેલા ચાર વ્રતોમાં કેટલોક ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો અને આને પરિણામે એમણે ઉપદેશેલા પાંચ મહાવ્રતોની શરૂઆત થઈ હતી. સમાજની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે લોકો સ્વતંત્ર અને સ્વચ્છંદી જીવનને લગતી મળી શકતી થોડી ઘણી છૂટનો લાભ લેવાનું આમેજ મૂકે અને તેથી જ મહાવીરને પાર્શ્વનાથના ધર્મની દરેક ક્રિયાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડ્યું હતું.[2]

૨

આ ઊછળતા વિચારપ્રવાહમાં મહાવીર થયા અને જગતના સંસ્થાના હિત માટે તેમણે પોતે એવો માર્ગ શોધ્યો કે જેમાં આલોક અને પરલોકના સુખનું ચાવી મનુષ્યના પોતાના હાથમાં રહ્યું અને એણે પ્રજાને સ્વાશ્રયી બનાવી. જ્યારે તેમણે ઉપદેશની શરૂઆત કરી ત્યારે પ્રજા તો તૈયાર હતી કેમકે તેમનો અધ્યાત્મવાદ સમજાયો હતો અને પ્રજાને તે માન્ય પણ થયો હતો; અને ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણો પણ તેમને એક મહાન ગુરુ માનતા થયા હતા.[3] "બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો પણ વખતો વખત વિશ્વાસઅર્થે શ્રદ્ધાપૂર્વક બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં જોડાયા હતા અને જૈન ધર્મની સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠા વધારવા તેમણે પોતાનો ફાળો પણ આપ્યો હતો."[4]

જૈન ધર્મ ધીમે ધીમે ગરીબ અને પતિત વર્ગોમાં પણ ફેલાયો કારણ કે જ્ઞાતિના ભાગ હોય ત્યાં તે પ્રખર વિરોધ કરતો હતો. જૈન ધર્મ એ તો મનુષ્યની સમાનતાનો ધર્મ હતો. મહાવીરના સત્યશીલ આત્માએ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના અપટિત ભેદો સામે જાગતો ઊભો થયો અને તેમનું ભાવુક હૃદય દુઃખી, ગરીબ અને અસહાય લોકોને મદદ કરવા તત્પર બન્યું. પવિત્ર જીવન અને નિર્દોષ, પરોપકારી ચારિત્ર્યની સુવાસ જ મનુષ્યની સંપૂર્ણતા છે અને તેથી વ્યક્તિને પૃથ્વી સ્વર્ગ તુલ્ય છે એવો તેમનો મનોભાવ પ્રકટ થયો અને એક પેગંબર તેમજ સુધારક તરીકે સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી તેમણે ધર્મના તત્ત્વ રૂપે આ વસ્તુઓ આગળ મૂકી. તેમની વિશ્વવિસ્તીર્ણ દયાએ દુઃખી થઈ રહેલા જગતને આત્મમુક્તિ અને પવિત્ર જીવનનો સંદેશ પહોંચાડવા પ્રેરણા કરી અને તેમણે ગરીબ તથા પતિત જાતિઓના વિશ્વબંધુત્વની ભાવના કેળવવા અને તે દ્વારા તેમના દુઃખનો અંત લાવવા આણ્યો. બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર, ઉચ્ચ કે નીચ એ સર્વ તેમની દૃષ્ટિએ સમાન હતા. પવિત્ર જીવનથી પ્રત્યેક જીવ પોતાનો મોક્ષ સરખી રીતે સાધી

1 In the 250 years that elapsed between his death and the coming of Mahāvīra abuses became so rife —Stevenson (Mrs) op. cit., p. 47.

2 See Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, p. 3. Jacobi, S. B. E. xlv, pp. 122, 123.

3 बहु [illegible] विविध [illegible] —Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, pp. 112, 118.

4. Vaidya (C. V.), H. M. I. iii, p. 406.

શકે છે અને તેથી પોતાનો સર્વમાન્ય પ્રેમધર્મ સ્વીકારવા તેમણે બધાને આમંત્ર્યા.[1] પહેલાના વખતમાં યુરોપમાં જેમ ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાયો હતો તેમ ધીમે ધીમે જૈન ધર્મ પણ પ્રચાર પામવા લાગ્યો તે એટલે સુધી કે શ્રેણિક કૂણિક ચંદ્રગુપ્ત, સંપ્રતિ, ખારવેલ અને બીજા અનેક ભારતના હિંદુશાસનની શરૂઆતની વિખ્યાત સદીઓમાં જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

બ્રાહ્મણ ધર્મની માફક જૈન ધર્મ પણ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતપર સ્થાયો છે અને પુનર્જન્મનો અંત યા મોક્ષપ્રાપ્તિ પ્રતિ જન્મના ઉત્તરોત્તર ક્રમમાંથી થાય છે તેમ સ્વીકારે છે[2] પરંતુ તે મોક્ષ અર્થે બ્રાહ્મણ ધર્મના તપ આદિને પૂરતા માનતો નથી. તેનું ધ્યેય[3] આત્માસાથે એકતા સાધવાનું નહિ પરંતુ નિર્વાણ છે એટલે કે શારીરિક વિધિ વિધાનો અને ક્રિયાઓમાંથી પણ વદન મુક્તિ.

જૈન ધર્મ દેવોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે છતા પ્રત્યેક જિનને તે તેમનાથી ઉચ્ચ માને છે અને દેવોને સંપૂર્ણ અંત કરવા ઉતરતી કોટિના ગણે છે.[4] જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મ યહુદી ધર્મથી જુદો છે તેમ જૈન ધર્મ પણ કેવળ બાહ્ય આચાર તેમજ શાસ્ત્રજ્ઞાનને પવિત્રતાનું સૂચક ન માનવા ઉપરાંત[5] નમ્રતા, હૃદય અને જીવનની પવિત્રતા, દયા, પ્રત્યેક જીવ પ્રતિ નિસ્વાર્થ પ્રેમ આદિ ગુણોને આવશ્યક ગણે છે અને તે રીતે તે બ્રાહ્મણધર્મથી જુદો પડે છે. આ ઉપરાંત તેની સામેના જાતિભેદ સંબંધમા પણ તે જૈન ધર્મથી જુદો પડે છે. મહાવીર જાતિભેદનો વિરોધ કરતા નથી અથવા તો તેનો નાશ પણ કરતા નથી પરંતુ બીજી તરફ તે એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે પૂર્વે કરેલ સુકૃત્યો અથવા તો પાપોના પરિણામે ઉચ્ચ કે નીચ જાતિમાં જીવ જન્મે છે અને તે સાથે ઉમેરે છે કે પવિત્ર અને પ્રેમમય જીવનથી આધ્યાત્મિક જીવન જીવી બતાવનારી પ્રત્યેક જીવ સર્વોચ્ચ મોક્ષ પણ મેળવી શકે છે અને તેમા જાતિ કોઈ પણ રીતે બાધક નથી. તેઓ અંતરમા

1. सर्वसत्त्वानां हितसुखायास्तु (May it be for the welfare and happiness of all creatures) —Bühler *E. I.*, ii., pp 203, 204 Ins. No. XVIII.

2. He for whom there is no bondage whatever in this world etc., has quitted the path of birth. —Jacobi, *S. B. E.*, xxii, p. 213

3. There were two principal world theories in ancient India. One, which was systematised as the Vedānta, teaches in its extreme form that the soul and the universal spirit are identical and the external world an illusion. —Eliot, *op. cit.*, I, p. 106.

4. नास्तिकानां विशेषस्तु देवतेयोऽत्र कथ्यते —Haribhadra, *Shaddarśana Samuccaya*, 52.

5. देवाधिदेवं सर्वज्ञं श्रीवीरं प्रणिदध्महे —Hemacandra, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto I, 2
जिनेन्द्रो हतरागद्वेषमहामोह —Haribhadra, *op. cit.*, vv 45, 46.

6. One does not become Śramaṇa by the tonsure, nor Brahmaṇa by the sacred syllable *OM*, nor Muni by living in the woods, nor Tāpasa by wearing (clothes) Kuśa-grass and bark. —Jacobi, *S. B. E.*, xlv p. 140.

પણ સમાન આત્મા જુએ છે,[1] જીવનનાં સુખદુઃખો બધાને એક સરખાં લાગુ પડે છે અને તેમનો ઉદ્ભવ સર્વે જીવોના કર્મપાશનો છે. આમ જાતિપ્રથા કેટલી સંકોચયુક્ત હતી અને એક આધ્યાત્મિક મનુષ્ય માટે જાતિપ્રથાના બંધનો તોડવાં એ કેટલું સહેલું હતું તે બતાવવાનો પ્રયત્ન મહાવીરે કર્યો તેજ એક મહાન અને ઉપયોગી પરિવર્તન હતુ

આ તો માત્ર જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ ગણાય, તેનું એ સ્વરૂપ તાત્ત્વિક છે અને તે આખા ક્ષત્ર ઉપદેશનેજ પોતાનું ધ્યેય માને છે. મહાવીરનો વિચાર કરતા આપણને જણાય છે કે તેઓ પણ બુદ્ધની માફક ક્ષત્રિય વંશના હતા. ખાસ કરીને જૈન માન્યતા એવી હતી કે જિનો ક્ષત્રિય અથવા એવા ઉચ્ચ કુળમા જન્મે.[2] એવું બન્યું કે પાછલા જન્મોના[3] કેટલાક કર્મોને લીધે મહાવીર ઋષભદત્ત[4] બ્રાહ્મણની પત્ની દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કૂખે ઉત્પન્ન થયા અને બધા મહાન પેગંબરોના જીવનની માફક મહાવીર વિષે પણ એક લોકપ્રિય દંતકથા છે કે જ્યારે "શક્ર અને દેવોના સ્વામી"[5] શક્રે (ઇંદ્રે) આ વિષે જાણ્યું ત્યારે તેણે આમને દેવાનંદાની કૂખેથી જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિયોના વંશમાં કાશ્યપગોત્રના ક્ષત્રિય રાજા સિદ્ધાર્થની પત્ની ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કૂખે બદલવાની યોજના કરી.[6] આમ જો કે જરા નવાઈ ભરી રીત છતાં મહાવીર હતા તો ક્ષત્રિયવંશના.

તાજુબીની વાત તો એ છે કે આ દંતકથા શિલ્પમા પણ ઉતારવામાં આવી છે. મથુરાના કેટલાક જૈન શિલ્પના નમૂના તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ વાત ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે તે સિદ્ધ કરે છે કે આ દંતકથા ઈ. સ. શરૂઆત વખતની ઐતિહાસિક

1 सोवागकुलसंभूओ ... हरिएसबलो ... etc.—*Uttarâdhyayana*, Lecture XII, 1. Harikesa Bala was born in family of *Svapâkas* (*Chandâlas*) he became monk and a sage, etc.—Jacobi, *op. cit.*, p. 50

2. It never has happened, nor does it happen, nor will it happen, that Arhats, ... be born of poor families, ... beggars' families, or Brahmanical families. For indeed Arhats are born in high families, ... in families belonging to the race of *Ikshvâku*, or in other such-like families of pure descent on both sides. —Jacobi, *S.B.E.* xxii., p. 225

3 According the Jaina belief whatever we are in our present life is the result of all our Karmans committed during our previous births. All Karmans are generally considered to be imperishable, indescribable, and undestroyable unless they take effect. Now Mahâvîra had committed the *Karman* relating to name and *Gotra* in one out of twenty seven visible lives which he had to pass before he was destined to be born on the earth as the last Jaina prophet. It was because of this *Karman* that he had first to take his birth in the family of Brahmans एवं नीचै र्गोत्र कम्मस्स ... —*Kalpa-Sûtra*, *Subodhikâ Tîkâ*, p. 26. *Cf.* also Jacobi, *op. cit.* pp. 190 191

4 ... —*Kalpa Sûtra*, *Subodhikâ-Tîkâ*, p. 20

5 Cf. *S.B.E.* xxii p. 225.

6. After eighty two days the embryo was removed ... —*Kalpa-Sûtra*, *Subodhikâ-Tîkâ*, pp. 35, 36.



નેગમેષ દ્વારા મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ બતાવતી મૂર્તિશિલ્પ ચિત્ર

સૌજન્ય : આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા

છે અને તેથી એમ કહેવાને હરકત નથી કે તેને મહાવીર સાથે અથવા તે સમયની એક યા બીજી સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ.

આપણે કલ્પસૂત્ર પરથી જાણીએ છીએ કે ઈંદ્રદેવે પોતાના હુકમનો અમલ કરવા હરિણૈગમેસીને મોકલ્યો હતો.[1] આ હરિણૈગમેસી સામાન્યતઃ હરિનો નૈગમેસી એટલે ઈંદ્રનો સેવક એ રીતે ઓળખાય છે.[2] ડૉ. બ્યુલર જણાવે છે કે "નૈગમેસઆનું જૈન શિલ્પ જેમાં એક તીર્થંકર એક સ્ત્રી અને એક નાનું બાળક છે તે દેવાનંદા અને ત્રિશલાના ગર્ભના ફેરફાર સંબંધી પ્રસિદ્ધ દંતકથામાં દેવે ભજવેલ ભાગનું સૂચન કરે છે."[3]

દેખીતી રીતે આ દંતકથા વિચિત્ર લાગે છે પણ એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે વધારે વિચિત્ર અને કાલ્પનિક કથાઓ બીજા ધર્મો પણ પોતાના દેવો માટે કહે છે. અમને જે વિલક્ષણ જણાય છે તે દંતકથાનો પ્રકાર નથી, પરંતુ તેની પાછળ રહેલી ભાવના છે. જૈન લોકોના આવા વલણપરથી એમ ધારી શકાય ખરું કે મૂળમાં સાધુ ધર્મ માત્ર ક્ષત્રિયો માટે યોજાયેલો હતો? પરંતુ તેમ દેખાતું નથી, કારણ કે મહાવીરના સમયથી માંડી આજસુધી આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે જૈન ધર્મના કેટલાક મોટામાં મોટા અને પ્રસિદ્ધ પુરુષો બ્રાહ્મણો પણ હતા. ઈંદ્રભૂતિથી[4] માંડીને મહાવીરના શિષ્યોમાં છેલ્લા ગણધર સુધી બધા બ્રાહ્મણો જ હતા. ત્યાર પછીના ઈતિહાસમાં સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર આદિ પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યો અને વિદ્વાનો પણ બ્રાહ્મણો જ હતા.[5]

એમ જણાય છે કે બુદ્ધિવાદના જમાનાની શરૂઆતમાં જ્યારે બ્રાહ્મણો તેમની પ્રતિષ્ઠાના શિખરે હતા અને જ્યારે અન્ય જાતિઓ તેમની તાબેદારીથી વધારેને વધારે જાગૃત થતી ગઈ ત્યારે જૈનોની આ માન્યતાએ ચોક્કસ વલણ લીધું હશે. બૌદ્ધો પણ આવુંજ કંઈક માનતા હશે કે જે એમના ભિક્ષુસંઘમાં ક્ષત્રિયોને આપેલા પ્રધાનપણા ઉપરથી જણાઈ આવે છે બનારસના બુદ્ધના પ્રવચનમાં પોતાના ધર્મ માટે તે કહે છે કે ધર્મ પાલન માટે કુલીન યુવાનો સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરે અને ગૃહરહિત જીવન વ્યતીત કરે."[6]

1. Jacobi, op. cit., pp. 223 ff.

2. Bühler op. cit., p. 316.

3. Ibid., p. 317. Cf. also Mathura Sculptures, Plate II. A.S.R., xx., Plate IV. 2 5.

4. There is legend about Indrabhūti which show how much he was attached to his teacher. At the time of Mahavira's death he was absent. On his return, hearing of his beloved teacher's sudden decease, he was overcome with grief. He became aware that the last remaining bond which tied him to the Samsāra was the feeling of love he still entertained for his teacher. Therefore he cut asunder that bond, and thus Chinnapremabandhana he reached the stage of Kevala. He died month after Mahavira Nirvāṇa. —Jacobi, Kalpa-Sūtra, Int., p. 1.

5. Siddhasena Dwākara, the son of Brahman minister Haribhadra was originally learned Brahman. —Stevenson (Mrs) op. cit., pp. 76, 80.

6. Rhys Davids and Oldenberg, S.B.E., xiii., p. 97.



નૈગમેષ દ્વારા મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ બતાવતી સુશોભિત શિલા

સૌજન્ય સ્વીકાર—આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા

જીવનના આવા પ્રશ્નો ઉપરથી કાલ્પનિક અનુમાનો ઉપજાવી કાઢવામાં કંઈ અર્થ નથી, પરન્તુ તે સમયનો વિચાર કરતાં જૈન સૂત્રોની આ હકીકતનો એટલો અર્થ થઈ શકે કે બ્રાહ્મણ એક તીર્થંકર સિવાય ગમે તે થઈ શકે છે

આ રીતે પટનાની ઉત્તરે લગભગ ૨૭ માઈલ પર આવેલી વૈશાલી[1] પાસેના ગામમાં ત્રિશલા માતાથી મહાવીરનો જન્મ થયો કહેવાય છે. તેના પિતા કુંડગ્રામ[2] ગામના સરદાર હોવાનું જણાય છે અને તેમની માતા ત્રિશલા વિદેહની રાજધાની વૈશાલીના સરદારની બેન હતી અને મગધના રાજા બિંબિસારની સગી હતી.[3] નંદિવર્ધન અને સુદર્શના એ બે ભાઈબેન તેમનાથી મોટા હતા. તેમનું લગ્ન યશોદા નામની કૌડિન્ય ગોત્રની કન્યા સાથે થયું હતું યશોદાથી તેમને એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી, જેનું નામ અણોજ્જા હતું અને તેને પ્રિયદર્શના પણ કહેતા હતા.[4] તેનું લગ્ન તેમના ભત્રીજા રાજપુત્ર જમાલિ સાથે કરવામાં આવ્યું હતું; જે તેના શ્વશુરનો શિષ્ય અને જૈન ધર્મમાં પ્રથમ મતભેદ પ્રવર્તક થયો હતો.[5] મહાવીર ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થજીવનમાં રહ્યા હતા અને માતપિતાના દેહાંત પછી તેમના વડીલ બંધુની અનુમતિથી તેમણે ગૃહ તજ્યું અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.[6] "આ જીવન વાસ્તવમાં પશ્ચિમના દેશોની જેમ નાના મહત્તાકાંક્ષી પુત્રોને માટે સુંદર મનાયેલું હોવું જોઈએ."[7]

જૈન માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરના માતપિતા પાર્શ્વ નામના પૂજક અને શ્રમણોના અનુયાયી હતાં. "મહાવીરના સિદ્ધાંતોને જૈન સૂત્રોમાં તેના પોતાના સિદ્ધાંતો કથા

1. This Vaiśālī is identified with the modern Basarh in the Hajipur subdivision of Muzaffarpur

2. Just outside Vaiśālī lay the suburb Kuṇḍagrāma—probably surviving in the modern village of Basukund—and here lived wealthy nobleman, Siddhartha, head of certain warrior-clan called the Jñātrikas. —*C.H.I.* i, p. 157

3. Cf Prasad, op. cit., pp 128-131 According to the Jaina *Sūtras* Triśalā was called Videhadattā and Priyakāriṇī, and that is why Mahāvīra was called Videhadatta's son. Cf Jacobi, op. cit., pp 193, 194, 256.

4. राज्ञः समरवीरस्य यशोदां कन्यकां विभुः । ... सर्वभोगसमन्वितः । दुहिता प्रियदर्शना ॥—Hemacandra, *Triṣaṣṭi-śalākā*, *Parva* X, vv 125, 164, p. 16.

5. Charpentier *C.H.I.*, i, p. 158. राजपुत्रो ... जमालिः ... प्रियदर्शनाम् ॥—Hemacandra, op. cit., 135, p. 17

6. समणे भगवं महावीरे ... तीसं वासाइं ... विरत्ति हुवे भविण etc.—*Kalpa Sūtra*, *Subodhikā Ṭīkā*, pp 83, 84.

7. Radhakrishnan, op. cit. p. 287

8. महावीरस्स अम्मापियरो पासावच्चिज्जा etc —*Ācārāṅga*, pt. ii, adh. 178, p. 422 Cf Jacobi, op. cit., p. 194. His parents had, according to tradition which seems trustworthy been followers of Pārśva, the previous Tīrthankara ... as has already been pointed out, the doctrine of Mahāvīra is scarcely anything else than modified or renovated form of Pārśva creed. —Charpentier op. cit., p. 160.

આમ છતાં એ વાત લક્ષમાં લેઈએ કે બ્રાહ્મણો ગુરુઓ બની જૈન સાધુઓનાં ઉચ્ચપદ શોભાવે તેની જૈનોને ના ન હતી, પણ એટલો ભેદ તો જરૂર હતો કે અંતે બ્રાહ્મણ કેવલી બની મોક્ષ પ્રાપ્તી કરી શકે પરંતુ તે તીર્થંકર ન થઈ શકે. દરેકેક આધ્યાત્મિક કાર્યોમાં બ્રાહ્મણોજ મોખરે રહે તેવી તે સમયના લોકોની માન્યતા ભૂંસી નાખવા માટે પણ કારણ આ હોઈ શકે. સમભાવ પૂર્વકની આપણે જાણીએ છીએ કે પહેલાના વખતમાં ધર્મ અને બીજી ધાર્મિક ક્રિયાઓની સર્વસત્તા બ્રાહ્મણો ભોગવતા એવું કશુંય ન હતું "હલકા કુળના હોઈ પોતાના જ્ઞાન અને સદ્ગુણોથી સાધુસંઘમાં દાખલ થવાના અબાધિત હક્કો મળી આવે છે. ધાર્મિક જ્ઞાનનો ઇજારો માત્ર બ્રાહ્મણોનો ન હતો એટલુંજ નહિ પણ તેઓ વારંવાર શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવવા માટે ક્ષત્રિય રાજાઓના નમ્ર શિષ્યો તરીકે બહાર આવ્યા છે."[1] મી. ટીલે જણાવે છે કે "તેઓએ હજીસુધી પોતાની જુદી જાતિ બનાવી ન હતી કારણ કે રાજા અને રાજાના પુત્રો પણ પવિત્ર ગાયકો તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા હતા જો કે કેટલાક ઉમરાવોની માફક તેઓ પણ ઘણુંખરું પુરોહિત રાખતા હતા.[2]

ગમે તેમ હોય તોપણ આપણે લેઈ જવા તે મુખ્ય પછીના કાળમાં વશીકરણ અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડના કારણે બ્રાહ્મણો આધ્યાત્મિક ગુરુઓ અને સમાજના સાચા હિતેષી ગણાવા લાગ્યા હતા. "જોકે જૈનાં સૂત્રોમાં બ્રાહ્મણ અગર બ્રાહ્મણ પુત્રનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ મળે છે તો પણ પ્રાચીન સૂત્રોમાં આ વિષે ઘણુંય આવે છે."[3] આ કારણે જ બ્રાહ્મણોને તેમની સ્વયંભૂ સર્વોપરિ સત્તાના શિખરેથી ઉતારી પાડવા અને તેમના કેટલાક હક્કો છીનવી લેવા ક્ષત્રિયો અને બીજી જાતિઓ ઉત્સુક થઈ હોવી જોઈએ.

મહાવીરના જીવનનો આ પ્રસંગ સમજવામાં ડૉ. યાકોબી કંઈક વધારે પડતા અનુમાનો કરતા લાગે છે. તેઓ એમ ઘટાવે છે કે મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થને બે પત્નીઓ હતી; એક ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલા અને બીજી બ્રાહ્મણી દેવાનંદા. વિશેષ તે માને છે કે મહાવીર મૂળ દેવાનંદાની કૂખે જન્મ્યા હતા, પણ પછીથી તેની માતાના પક્ષ તરફથી રાજ્ય સંબંધી લાભો અને મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાના કારણે તેમજ તેના સંબંધીઓનો આગ્રહ અગત્યની બાબતે તે ત્રિશલાની કૂખે જ જન્મ્યાનું જાહેર થયું હતું[4] એક મહાન ધર્મવીરના

1. Dutt, op cit p. 264

2. Tiele, op cit p. 116. Previous to the origin of caste, and even in the period when the functions were not yet stereotyped, the king could sacrifice for himself and his subjects provided. —Law, N N op. cit p. 41.

3 They had frequently however, to encounter grave resistance from the priests; generally however they conformed, either by assumption and arrogance or by cunning, to attain their end. —Tiele, op cit p. 121.

4. Ibid., p. 118

5. Cf. Jacobi, S.B.E. xxii, Int., p. xxxi.

જીવનના આવા પ્રસંગો ઉપરથી કાલ્પનિક અનુમાનો ઉપજાવી કાઢવામાં કંઈ અર્થ નથી, પરંતુ તે સમયનો વિચાર કરતાં જૈન સૂત્રોની આ હકીકતનો એટલો અર્થ થઈ શકે કે પ્રામાણ્ય એક તીર્થંકર સિવાય ગમે તે થઈ શકે છે

આ રીતે પટનાની ઉત્તરે લગભગ ૨૭ માઈલ પર આવેલી વૈશાલી[1] પાસેના ગામમાં ત્રિશલા માતાથી મહાવીરનો જન્મ થયો કહેવાય છે. તેના પિતા કુંડગ્રામ[2] ગામના સરદાર હોવાનું જણાય છે અને તેમની માતા ત્રિશલા વિદેહની રાજધાની વૈશાલીના સરદારની બેન હતી અને મગધના રાજા બિંબિસારની સગી હતી.[3] નંદિવર્ધન અને સુદર્શના એ બે ભાઈબેન તેમનાથી મોટા હતા. તેમનું લગ્ન યશોદા નામની કૌંડિન્ય ગોત્રની કન્યા સાથે થયું હતું યશોદાથી તેમને એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી જેનું નામ અણોજ્જા હતું અને તેને પ્રિયદર્શના પણ કહેતા હતા.[4] તેનું લગ્ન તેમના ક્ષત્રીય રાજપુત્ર જમાલિ સાથે કરવામાં આવ્યું હતું, "જે તેના ગુરુનો શિષ્ય અને જૈન ધર્મમાં પ્રથમ મતભેદ-પ્રવર્તક થયો હતો."[5] મહાવીર ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થજીવનમાં રહ્યા હતા અને માતાપિતાના દેહાંત પછી તેમના વડીલ બંધુની અનુમતિથી તેમણે ગૃહ તજ્યું અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.[6] "આ જીવન ભારતમાં પશ્ચિમના દેશોની જેમ નાના મહત્વાકાંક્ષી પુત્રોને માટે સુંદર મનાયેલું હોવું જોઈએ."[7]

જૈન માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરના માતપિતા પાર્શ્વનાથના પૂજક અને શ્રમણોના અનુયાયી હતા. મહાવીરના સિદ્ધાંતોને જૈન સૂત્રોમાં તેના પોતાના સિદ્ધાંતો કહ્યા

1. This Vaiśālī is identified with the modern Besarh in the Hajipur subdivision of Muzaffarpur.

2. Just outside Vaiśālī lay the suburb Kuṇḍagrāma—probably surviving in the modern village of Basukund—and here lived a wealthy nobleman, Siddhārtha, head of a certain warrior-clan called the Jñātrikas. —*CHI* I, p. 157

3. *Cf.* Frazer *op. cit.*, pp. 126-131. According to the Jaina *Sūtras* Triśalā was called Videhadattā and Priyakāriṇī, and that is why Mahāvīra was called Videhadatta's son. *Cf.* Jacobi, *op. cit.*, pp. 193, 194, 256

4. राजा समरवीरोऽथ यशोदां कन्यकां विभुः [illegible] वर्धमानाय [illegible] । पुत्रिका प्रियदर्शना ॥—Hemacandra, *Triṣaṣṭi-śalākā*, *Parva* X, vv. 123, 124, p. 16.

5. Charpentier *CHI*, I, p. 158. [illegible] —Hemacandra, *op. cit.*, 158, p. 17

6. [illegible] etc.—*Kalpa-Sūtra Subodhikā-Ṭīkā*, pp. 90, 98.

7. Radhakrishnan, *op. cit.* p. 287

8. महावीरस्स अम्मापियरो पासावच्चिज्जा etc.—*Ācārāṅga*, pt. sec. 178, p. 422. Cf. Jacobi, *op. cit.*, p. 194. His parents had, according to tradition which seems trustworthy been followers of Pārśva, the previous Tīrthankara ... as has already been pointed out, the doctrine of Mahāvīra was scarcely anything else than a modified or renovated form of Pārśva's creed. —Charpentier *op. cit.*, p. 160.

નથી, પરંતુ 'ધમ્મ' અર્થાત્ સ્થાપિત સનાતન સત્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જો તેઓ બુદ્ધની જેમ પોતાના ધર્મના મૂળ સંસ્થાપક હોત તો આ બધું અશક્ય જણાય. પરંતુ આ તો કોઈ પણ માની શકે તેવી એક સુધારકના જીવન અને કાર્યની નોંધ છે.[1] તેમના ગુણગાન કેવો અને મનુષ્યોને નીચેના શબ્દોમાં કર્યાનું કહેવાય છે "જિનોએ પ્રરૂપેલ અસ્ખલિત માર્ગે સર્વોચ્ચ પદ એટલે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરો."[2]

ગૃહત્યાગ કરીને મહાવીરે આકરું સાધુ જીવન ગાળવા માંડ્યું. વર્ષા ઋતુ સિવાય તે બાર વર્ષ કરતાં વધારે વિચર્યા. શરૂઆતના લગભગ તેર માસ 'પૂજ્ય સાધુ મહાવીરે કપડાં રાખ્યાં હતાં."[3] પછી તે નગ્ન રહ્યા અને દરેક પ્રકારના કપડાંનો ત્યાગ કર્યો. અબાધિત ધ્યાન, અખંડ બ્રહ્મચર્ય તથા ખાનપાનના નિયમોનું સૂક્ષ્મ પાલન કરી તેમણે પોતાની ઇંદ્રિયોને વશ કરી. બાર વર્ષ સુધી દેહની માયા વિસારીને માર્ગમાં આવતા તમામ ઉપસર્ગોને સમભાવે સહન કરવા, તેની સામે થવા તથા તેને ઓળંગવા તેઓ કટિબદ્ધ હતા.[4] એ સ્વાભાવિક હતું કે આવી વિરક્તિમાં મહાવીર પોતે સવસ્ત્ર હતા કે વસ્ત્રરહિત હતા તેનું તેમને સ્મરણ નહતું. તેમણે નગ્ન રહેવું જોઈએ એવી જાતનો ઇરાદાપૂર્વકનો નિશ્ચય નહતો. જે વસ્ત્ર તેઓ વિહારમાં રાખતા હતા તે તેમના પિતાના બ્રાહ્મણ મિત્ર સોમે એ કટકામાં વહેંચી લીધું હતું.[5] એમના જીવનમાં જે કંઈ તેમની જાણથી પોતાની વિસ્મૃતિમાં બન્યું તે તેમના અનુયાયીઓને શબ્દશઃ અનુકરણીય નહોતું. જૈનશાસ્ત્રોમાં પણ એવી સખ્ત આજ્ઞા જોવામાં નથી આવતી. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં સુધર્માના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂક્યા છે "મારાં કપડાં ફાટી જવા પછી હું વસ્ત્ર વિના નગ્ન રહીશ અથવા નવું કપડું લઈશ આવા વિચારો સાધુઓએ કરવા ન જોઈએ.

એક વખત તેને કપડાં ન હોય, બીજે સમયે હોય, આ નિયમને હિતાવહ જાણી બુદ્ધિમાને (મુનિએ) તે માટે ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ."[7] ફક્ત આનો અર્થ એ છે કે આવી બધી ઉપાધિઓથી સાધુએ વિમુખ રહેવું જોઈએ. આમ છતાં આખા વર્ણન

1 Jacobi, I.A. ix p. 161

2 Jacobi, S.B.E., xxii p. 258 He had proclaimed the highest law of the Jinas. —Ibid., xlv p. 290.

3. When the rainy-season has come and it is raining, many living beings are originated and many seeds just sprung up. Knowing this (state of things) one should not wander from village to village, but remain during the rainy season in one place. —Jacobi, S.B.E. xxii, p. 138.

4. समणे भगवं महावीरे संवच्छरं साहियं मासं चीवरधारी हुत्था तेण परं अचेलए पाणिपडिग्गहिए. —Kalpa Sūtra, Subodhikā—Ṭīkā, sū. 117 p. 98. Cf. S.B.E. xxii, pp. 259, 260.

5 Cf. ibid., p. 200.

6. [illegible] —Kalpa Sūtra, Subodhikā-Ṭīkā, p. 98. Cf. Hemachandra op. cit. v. 2, p. 19

7. Jacobi, S.B.E., xlv p. 11.

નથી પરંતુ પ્રખ્યાત અર્થાત્ સ્થાપિત સનાતન સત્ય તરીકે અપનાવ્યા છે. ને તેઓ બુદ્ધની જેમ પોતાના ધર્મના મૂળ સંસ્થાપક હોત તો આ બધું અશક્ય ગણાય. પરંતુ આ તો કોઈ પણ માની શકે તેવી એક સુધારકના જીવન અને કથનની નોંધ છે."[1] તેમના ગુણગાન રૂપે અને મહર્ષિઓએ નીચેના શબ્દોમાં કર્યું કહેવાય છે: જિનોએ પ્રરૂપેલ અસ્ખલિત માર્ગે સર્વોચ્ચ પદ એટલે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે.[2]

ગૃહત્યાગ કરીને મહાવીરે ચાતુ સાધુ જીવન ગાળવા માંડ્યું. વર્ષા ઋતુ સિવાય તે બાર વર્ષ કરતાં વધારે વિચર્યા.[3] ગૃહત્યાગના લગભગ તેર માસ "પૂજ્ય સાધુ મહાવીરે કપડાં રાખ્યા હતા."[4] પછી તે નગ્ન રહ્યા અને દરેક પ્રકારનાં કપડાંનો ત્યાગ કર્યો. અબાધિત ધ્યાન અખંડ બ્રહ્મચર્ય તથા ખાનપાનના નિયમોનું સૂક્ષ્મ પાલન કરી તેમણે પોતાની ઇંદ્રિયોને વશ કરી. બાર વર્ષ સુધી દેહની માયા વિસારીને માર્ગમાં આવતા તમામ ઉપસર્ગોને સમભાવે સહન કર્યા, તેની સામે થયા વગર તેને ભોગવવા તેઓ કટિબદ્ધ હતા.[5] એ સ્વાભાવિક હતું કે આવી પરિસ્થિતિમાં મહાવીર પોતે અવસ્ત્ર હતા કે વસ્ત્રસહિત હતા તેનું તેમને સ્મરણ જ નહતું. તેમણે નગ્ન રહેવું જોઈએ એવી વાતનો ઈરાદાપૂર્વકનો નિશ્ચય નહતો. જે વસ્ત્ર તેઓ વિહારમાં રાખતા હતા તે તેમના પિતાના બ્રાહ્મણ મિત્ર સોમે બે કટકામાં ફાડી લીધું હતું.[6] એમના જીવનમાં જે કાંઈ તેમની આછી પાતળી પરિસ્થિતિમાં બન્યું તે તેમના અનુયાયીઓને શબ્દશઃ અનુકરણીય નહોતું. જૈનશાસ્ત્રોમાં પણ એવી સખ્ત આજ્ઞા લેવામાં નથી આવતી. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં સુધર્માના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂકાયા છે: 'મારાં કપડાં ફાટી ગયા પછી હું વસ્ત્ર જ નગ્ન રહીશ અથવા નવું કપડું લઈશ' આવા વિચારો સાધુઓએ કરવા ન જોઈએ.

"એક વખત તેને કપડાં ન હોય, બીજે સમયે હશે; આ નિયમને હિતાવહ જાણી બુદ્ધિમાને (મુનિએ) તે માટે ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ."[7] ટૂંકમાં આનો અર્થ એ છે કે આવી બધી ઉપાધિઓથી સાધુએ વિમુખ રહેવું જોઈએ. આમ છતાં આવા વચન

1 Jacobi, LA ..., p. 161

2 Jacobi, S.B.E., xxii p. 258 He had proclaimed the highest law of the Jinas.—Ibid., xiv p. 256.

3. When the rainy season has come and it is raining, many living beings are originated and many seeds just spring up. Knowing this (state of things) one should not wander from village to village, but remain during the rainy season in one place.—Jacobi, S B E xxii, p. 136.

4. श्रमणे भगवान महावीरे संवत्सरं साधिकं मासं चीवरधारी हुत्वा तेन परं अचेलक पाणिपात्रिक.—Kalpa-Sutra, Subodhika—Tika, sl. 117 p. 96 Cf. S.B.E xxii, pp. 259, 260.

5 Cf. Ibid., p. 200.

6. तद् द्विगुणितेन ब्राह्मणेन गृहीतं—Kalpa-Sutra, Subodhika-Tika, p. 98. Cf. Hemacandra op. cit., v. 2, p. 19

7. Jacobi, S.B.E., xiv p. 11.



ભગવાન મહાવીર તેરમા વર્ષે શાલવૃક્ષની નીચે સર્વજ્ઞ કેવળજ્ઞાન પામ્યા
તેની પ્રાચીન હસ્તલિખિત કલ્પસૂત્રના તાડપત્ર ઉપરથી.

[illegible]

નિયમન માટે સર્વસાધારણ નિયમ એ થયો કે એકજ વસ્ત્રથી ચલાવી લેવા પ્રયત્ન કરવો અને તેમ ન ચાલે તો બે વસ્ત્ર રાખી શકાય.[1]

આમ તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં ગાળેલા બાર વર્ષ નિષ્ફળ નહોતા ગયા. "તેરમા વર્ષે , જૂના મંદિરની પાસે શાલવૃક્ષની નીચે એક ધ્યાને રહેલા મહાવીર સર્વશ્રેષ્ઠ કેવલજ્ઞાન પામ્યા; જે અનંત, સર્વોત્તમ, અબાધિત અવિચ્છિન્ન અને સંપૂર્ણ છે."[2]

આત્મસાક્ષાત્કારની તૈયારીના બાર વર્ષ વર્ધમાન ઘણી જગ્યાએ વિચર્યા, જેમાના ઘણાખરા સ્થળો આજે શોધી કાઢવા મુશ્કેલ છે જંગલી જાતિઓથી વસેલ દેશોમા ભ્રમણ કરતા, ક્યાંક એકાદ રાત્રિ વિસામો કરતા અને રાઢ નામના જંગલી લોકોથી વસાયેલ પ્રદેશમા વિચરતા વિચરતા તેમને નિર્દય લોકોએ બહુજ દુઃખ અને ભયાનક પરીસહો કર્યા.[3] ત્યાર પછી સર્વજ્ઞ, સર્વે જિનોના જ્ઞાતા, કેવલી અને આ જગતમાં કાંઈપણ ગુપ્ત ન હોય તેવા અર્હત તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ થયા.[4] આ સમયે તેમની ઉંમર ૪૨ વર્ષની હતી અને જીંદગીના બાકીના ત્રીશ વર્ષ તેમણે પોતાની ધર્મપ્રણાલી શિખવવામા સાધુસંઘ વ્યવસ્થિત કરવામા અને પોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રચારાર્થે ભ્રમણ કરવામા તથા સ્વધર્મમાર્ગી બનાવવામા ગાળ્યાં. મગધ અને અંગદેશના રાજ્યોમા આવેલ ઉત્તર અને દક્ષિણ બિહારના લગભગ બધા શહેરોમા તે વિચર્યા. તેમના ઘણાખરા ચાતુર્માસ તેમની જન્મભૂમિ વૈશાલી,[5] મગધની જુની રાજધાની રાજગૃહ, પ્રાચીન અંગની રાજધાની ચંપા,[6] વિદેહની રાજધાની મિથિલા અને શ્રાવસ્તીમા[7] થયા હતાં.

1 Jacobi, S.B.E. xxii, p. 157. The Jaina rules about dress are not so simple for they allow a Jaina monk to go naked or to wear one, two or three garments, but a young strong monk should as a rule wear but one robe. Mahāvīra went about naked, and so did the Jinakalpikas or those who tried to imitate him as much as possible. But they also were allowed to cover their nakedness. —Ibid., Int., p. xxvi.

2 Ibid., p. 263. Cf. Ibid., p. 201.

3 Cf. Charpentier, op. cit., p. 158. Radhakrishnan, op. cit., p. 287. Mahavira wandered for more than twelve years in Lāḍha, in Vajjabhumi and Subbhabhūmi, the Rāḍha of to-day in Bengal. —Dey, The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India, p. 108. According to Dr. Buhler the Rāḍh of to-day in Bengal. Cf. Buhler, Indian Sect of the Jainas, p. 26.

4 Cf. Jacobi, op. cit., pp. 263, 264.

5. Under the name of Kuṇḍagrāma the city of Vaiśālī is mentioned as the birthplace of Mahāvīra, the Jaina Tīrthaṅkara, who was also called Vesali, or the man of Vesali. — Dey, op. cit., p. 107.

6. Campā is a very sacred place to the Jainas, inasmuch as it was the resort of Mahāvīra for three rainy seasons during his wanderings. It is known also as the birth place and the place of death of Vāsupūjya, the twelfth Tīrthaṅkara of the Jainas. Cf. Ibid., p. 44.

7 Śrāvastī, also called Sahet Mahet, is the Candrapura or Candrikāpurī of the Jainas. It is known as the birthplace of the third Tīrthaṅkara Sambhavanātha and the

"તેમનો વિહાર ઘણા મોટા વિસ્તારમાં થયો હોય એમ જણાય છે; પ્રસંગે તેઓ મગધની રાજધાની રાજગૃહ અને બીજાં શહેરમાં પધારતા, જ્યાં તેમને અપૂર્વ માન મળતું હતું.[1] આ ઉપરાંત તેમના પોતાના સમયમાં જૈન ધર્મમાં મતભેદ પડી ગયા છતાં પણ જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરના અનુયાયીઓની સંખ્યા કોઈપણ રીતે ઓછી ન હતી. તેમના સંઘમાં ૧૪૦૦૦ શ્રમણો, ૩૬ ૦ શ્રમણીઓ, ૧૫૫ શ્રાવકો અને ૩૧૮૦૦૦ શ્રાવિકાઓ તેમજ ૫૪૦ જેટલા બીજા શિષ્યો હતા, જે ચૌદપૂર્વના જ્ઞાતા અથવા શ્રુતકેવલી હતા.[2]

પારસનાથની ટેકરી પાસે ઋજુપાલિકા નદી પર આવેલ જૃંભિકા ગામમાં[3] ૪૨ વર્ષની ઉંમરે કેવલી થયા પછી અને જૈન ધર્મના સુધારક તરીકે ૩૦ વર્ષ ભ્રમણ કર્યા પછી મહાવીર રાજગૃહ પાસે પાવાપુરી માં હસ્તિપાળ રાજાની પોશાળમાં ૭૨ વર્ષની[4] ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા.[5] આજે પણ જૈન યાત્રાળુઓ હજારોની સંખ્યામાં તે જગ્યાએ જાય છે. જૈન કાલગણના પ્રમાણે આ પ્રસંગ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં બન્યો ગણાય છે અથવા સિદ્ધાંતની કાલગણના પ્રમાણે બુદ્ધના નિર્વાણ પછી સોળ વર્ષે અથવા ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭.[6] આ સાલ ઘણા ઐતિહાસિક પુસ્તકો અને ટીકાગ્રંથોમાંના ત્રણ શ્લોકો પર અવલંબિત છે. "આ શ્લોકોનું મૂળ કોઈપણ જગ્યાએ સ્પષ્ટ મળતું નથી, પણ તે ઘણા ટીકાગ્રંથોમાં અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે. તે વીર અને વિક્રમના

eighth Tīrthaṅkara Candraprabha of the Jainas. —*Ibid.*, p. 190. In that period in that age the venerable ascetic Mahāvīra stayed the first rainy season in Asthikagrāma, three rainy seasons in Campā and Pṛishṭicampā, twelve in Vaiśālī and Vāṇijagrāma, fourteen in Rājagṛiha and the suburb of Nālandā one in Śrāvastī, one in the town of Pāpā in King Hastipāla's office of the writers. —Jacobi, *op. cit.*, p. 264.

1 Charpentier, *op.* and *loc. cit.* The extent of his sphere of influence almost corresponds with that of the kingdoms of Śrāvastī or Kosala, Videha, Magadha, and Aṅga—the modern Oudh, and the provinces of Tirhut and Bihar in western Bengal. —Bühler, *op. cit.*, p. 27.

2 Jacobi, *op. cit.*, pp. 267-268.

3 Also called Jṛimbhikagrāma or Jṛimbhikā. —Stevenson (Mrs.), *op. cit.*, p. 38.

4 Mahāvīra lived thirty years as a householder, more than twelve years in a state inferior to perfection, something less than thirty years as a Kevalin, forty two years as a monk, seventy two years on the whole. —Jacobi, *op. cit.*, p. 269.

5 Pāpā—Pāvāpurī about seven miles to the south east of Bihar (town) and two miles to the north of Giriyek. According to Stevenson's *Kalpa Sūtra*, Mahāvīra died here while he was spending the Paryushana (Pajjusana) at the palace of Hastipāla, king of Pāpā. There are four beautiful Jaina temples in an enclosure which marks the site of his death. Annual (*Dīpāli*) Diwāli was started to commemorate Mahāvīra's death. *Cf.* Dey, *op. cit.*, p. 148.

6 *Cf.* Jacobi, *Kalpa Sūtra*, Int., p. 8.

7 *None of the sources in which these announcements appear is older than the* twelfth century A.D. The latest is found in Hemacandra, who died in the year 1172 A.D. —Bühler, *op. cit.*, p. 23.

સંવતનો સંબંધ બતાવે છે અને જૈન કાળગણના માટે આધારભૂત મનાય છે.[1] મેરુતુંગની[2] વિચારશ્રેણી તે શ્લોકોપર રચાયેલી છે અને તે મહાવીરના નિર્વાણ અને વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણ વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર દર્શાવે છે.

એ ત્રણ શ્લોકનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે:[3] (૧) જે રાત્રીએ તીર્થંકર મહાવીરદેવ નિર્વાણ પામ્યા, તેજ રાત્રીએ અવંતિના રાજા પાલકનો અભિષેક થયો હતો. (૨) રાજા પાલકના ૬૦ વર્ષ નંદોના ૧૫૫ વર્ષ, મૌર્યોના ૧૦૮ વર્ષ અને પુષ્પમિત્ર (પુષ્યમિત્ર) ના ૩૦ વર્ષ; (૩) બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું નભોવાહને ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેવીજ રીતે ગર્દભિલ્લનો રાજ્યકાલ ૧૩ વર્ષ ચાલ્યો અને શકનો ૪ વર્ષ ચાલ્યો.[4]

આ રીતે મેરુતુંગની ગણના પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યના સમય અને મહાવીરના નિર્વાણના સમયને ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે જે ખ્રિસ્તી યુગના ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ ને મળતું આવે છે.[5] હવે મેરુતુંગની ગણના પ્રમાણે ૪૭૦ વર્ષ માની લઈએ તો વિક્રમ સંવતની શરૂઆત અને મૌર્યોના રાજ્યને ૨૫૫ વર્ષનું અંતર આવે છે અને તેથી જૈન માન્યતા પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તના અભિષેકનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ આવે છે[6] હવે ૪૭૦ માંથી ૨૫૫ બાદ કરીએ તો ચંદ્રગુપ્ત અને નિર્વાણના સમયનું અંતર ૨૧૫ વર્ષ આવે છે. આ ૨૧૫ વર્ષ વિષે બધા એક મત થતા નથી, કારણ કે હેમચંદ્રાચાર્ય પરિશિષ્ટપર્વમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે: "અને આ પ્રમાણે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો."[7] ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ માં ૧૫૫ ઉમેરતાં મહાવીરના નિર્વાણની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ આવે છે એ ખરું છે કે મેરુતુંગ હેમચંદ્રાચાર્યના આ કથનનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ બીજા ગ્રંથો એ બાબતનો વિરોધ કરે છે તેથી વિશેષ તે કાંઈ કહેતા નથી.[8]

ડૉ. યાકોબી[9] અને ડૉ. શાર્પેન્ટિયરે[10] આ બે જૈન ગુરુઓએ પુરી પાડેલી વિગતોના

1 Bühler, *I A* [illegible], p 363.

2 Merutunga, famous Jaina author composed in [illegible] 1361 = 1304 A.D. his work the *Prabandhacintāmaṇi* and about two years later his *Vicāraśreṇi* —Charpentier *I.A.*, xliii, p. 119

3 That they were not composed by Merutunga himself or any of his contemporaries is certain, because at that time the Jaina authors had long ago ceased to write in Prākṛt. —Charpentier *op. cit.* p 120

4 जं रयणिं कालगओ [illegible] —*Vicāraśreṇi*, p. 1. MS., B.O.R.I.I. No. 378 of 1871 1872.

5 Fifty seven years elapsed between the commencement of the *Samvat* and the Christian eras.

6 The Jaina authorities give the year of his accession as 313 (312) B.C., date at which the canon of the Jaina scriptures was fixed. —Cf *C.H.I.*, I, p. 698.

7 एवं च श्रीमहावीर [illegible] चंद्रगुप्तोऽभवन्नृपः —Jacobi, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto VIII, 339.

8 [illegible] —*Vicāraśreṇi*, op cit., p. 1

9 Jacobi, *Kalpa Sūtra*, Int., pp 6-10

10 Charpentier *op cit* pp. 118-123, 125 133, 167 178.

આધારે મહાવીરનો સમય નક્કી કર્યો છે. બંને વિદ્વાનોએ એટલી બધી ચીવટ અને ઐતિહાસિક સત્યતાથી પોતાનાં અનુમાનો દોર્યાં છે કે તેઓના અભિપ્રાયો સાબીત કરવા ફરીથી વિગતોમાં ઉતરવાની જરૂર રહેતી નથી. હેમચંદ્રે રજૂ કરેલી વિગત સ્વીકારવા તેઓ સંમતિ આપે છે અને અનિવાર્ય નિર્ણય પર આવે છે કે આ સુમની તારીખ ઈ સ પૂર્વે ૪૬૭ લગભગ હોવી જોઈએ.[1]

ડૉ. શાર્પેન્ટિયર કહે છે કે મેં એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે મેરુતુંગની ટીપ જેના ઉપર જૈનો વિક્રમ સંવતની શરૂઆત અને મહાવીર નિર્વાણ વચ્ચેના અંતરને ૪૭૦ વર્ષ બતાવવાની કલ્પના કરે છે તે વચન અર્થ વગરની છે. સમયની પૂર્તિને માટે જે બે રાજાઓની વંશાવળી બનાવવામાં આવી છે તે વચન ઐતિહાસિકવિરુદ્ધ અને કોઈપણ રીતે માની શકાય તેવી નથી. "[2] જૈન કથનના વચન કાલ્પનિક આધારને બાજુએ મૂકીને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ બીજી દલીલો રજૂ કરી છે. તે મહાવીર અને બુદ્ધની સમકાલીનતા અને હેમચંદ્રની વધુ સત્ય ઐતિહાસિક હકીકતો છે.

બંને મહાન પુરુષો સમકાલીન અને પ્રતિસ્પર્ધી સમાજની સાધુસંસ્થાના સ્થાપક હતા તે સિદ્ધ વાત છે. પણ જો આપણે જૈન કથનને માન્ય રાખીએ કે મહાવીરનું નિર્વાણ વિક્રમ સંવત પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે અર્થાત્ ઈ સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં થયું છે તો તે શક્ય છે કે નહિ તેની અમને શંકા છે કારણ કે બુદ્ધનિર્વાણની તારીખ ઈ સ. પૂર્વે ૪૭૭ જે કર્નલ કનિંગહામ અને પ્રો. મેક્સમુલરે પહેલાં નક્કી કરી છે તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સાચી છે અને બધા એક અવાજે કહે છે કે તેઓ તે વખતે ૮૦ વર્ષના હતા, એટલે તેઓ ઈ સ. પૂર્વે ૫૫૭ માં જન્મ્યા હશે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો મહાવીર નિર્વાણ ઈ સ પૂર્વે ૫૨૭ માં હોય તો બુદ્ધ તે વખતે ૩૦ વર્ષના હતા અને તેઓ ૩૬ વર્ષની ઉમર એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૧ પહેલાં બુદ્ધપદ કે અનુયાયી મેળવી શક્યા ન હતા, તેથી તેઓ કદી મહાવીરને ન મળ્યા હોય તે અસંભવિત છે. આ ઉપરાંત અજાતશત્રુ જે બુદ્ધનિર્વાણ પહેલાં આઠ વર્ષે રાજા થયો હતો અને જેણે ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેના રાજ્યમાં બંને પુરુષો હયાતનું સાબીત થાય છે તે બીના ઉપર બતાવેલી તારીખો માનવાનું વધારે અસંભવિત બનાવી મૂકે છે."

1 No doubt there are other scholars who hold the contrary opinion, but their discussions having been rendered obsolete by Jacobi and Charpentier we shall not dwell upon them any further Just to mention a few amongst them Burgess, *I.A.*, ii p 140 Rice (Lewis) *I.A.* iii p. 157 Thomas (Edward), *I.A.*, viii, p 30; Pathak, *I.A.*, xii p 21 Hoernle, *I.A.* xx, p 360 Guérinot, *Bibliographie Jaina*, Int p. i, and so on

2 Charpentier *op cit* p 125 Not only is the number of years (150) allotted in the Mss to the reign of the Nandas unduly great, but also the introduction of Pālaka, Lord of Avanti in the chronology of the Magadha kings looks very suspicious —Jacobi, *op cit.*, p 6

3 Charpentier, *op cit* pp 131 132. To return to our discussions of the date of the *Nirvāṇa*, it is obvious that the year 467 which we inferred from Hemacandra's

હેમચંદ્રે પોતાના પરિશિષ્ટ પર્વમાં આપેલ પૂરાવા પર આવતાં ડૉ. શાર્પેન્ટિયર કહે છે કે ' હેમચંદ્રે વિક્રમસંવત અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યાભિષેક વચ્ચે ૨૫૫ વર્ષના અંતરનું કથન બરાબર ગણ્યું છે તે ડૉ. યાકોબીની સાથે આપણે બધે સ્વીકારીએ. આથી મહાવીરના નિર્વાણ અને વિક્રમના રાજ્યારોહણ વચ્ચેના ૨૫૫+૧૫૫ વર્ષ મળીને ૪૧૦ વર્ષ થયા ગણાય તો પછી મહાવીરનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ માં થયાનું નિશ્ચિત થાય છે જે સાલ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા બધા પ્રસંગોને અનેક રીતે બંધબેસતી આવે છે અને તેજ સાચી સ્વીકારી શકાય તેમ છે."[1]

આ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક કારણો છે જે એક યા બીજી રીતે મહાવીર-નિર્વાણની આ તારીખ નક્કી કરવામાં આપણને મદદ કરે છે. આપણે તેની ચર્ચામાં ઉતરવાને બદલે એક પછી એક ગણાવી લઈએ. ભદ્રબાહુના નિર્વાણની તારીખ અને તેમનો ચંદ્રગુપ્તમૌર્યનો સંબંધ;[2] જૈનધર્મમાં પડેલ ત્રીજા પંથભેદની તારીખ અને તેની સાથેનો મૌર્યરાજા બલભદ્રનો સંબંધ,[3] દેવર્ધિ ગણીએ છેવટ નક્કી કરીને ભદ્રબાહુના કલ્પસૂત્રમાં મુકેલી તારીખ તથા ધ્રુવસેનના રાજ્યારોહણના વર્ષમાં વલ્લભીમાં થયેલ મહાસભાની તારીખનો સંબંધ,[4] અને છેવટ સ્થૂલભદ્રના શિષ્ય સુહસ્તિની તારીખ તથા તેનો અશોકના પૌત્ર અને ગાદીવારસ સંપ્રતિ[5] સાથેનો સંબંધ.[6]

આપણી પાસેના આ બધા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જે નિર્ણય પર આપણે આવ્યા છીએ તે વિચારણીય તારીખ સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક હકીકતો સાથે પૂરેપૂરી એકવાક્યતા ધરાવે છે તેમ છતાં ઈ. સ. પૂર્વ ૪૬૭ ની સાલ

record, cannot be far wrong, because it agrees so well with the adjusted date of Buddha's Nirvāṇa, 477 B.C., a synchronism which by our previous research has been established as necessary —Jacobi, *op. cit.*, p. 9

1 Charpentier *op. cit.*, p. 175.

2 The date of Bhadrabāhu's death is 170 A. which is equal to 357 B.C. according to the traditional date, and 297 according to the date of Jacobi and Charpentier, and considering Bhadrabāhu's connection with Candragupta the year 367 B.C. is to be totally excluded.

3 The schism originated in 214 and according to Merutunga the Maurya rule dates from 215 A. and hence Hemacandra's calculations, according to which the Maurya dynasty begins 155 years after the *Nirvāṇa*, seem more reasonable.

4 That date is either 980 or 993 A. which, taking 467 B.C. as the date of Mahāvīra's Nirvāṇa, is equal to 526 A.D., which exactly corresponds to the year of Dhruvasena's accession to the throne of Vallabhī.

5 The date is 245 A. according to Merutunga, and this more or less agrees with the chronology of Hemacandra, according to which Candragupta began his rule in 155 A. because, as Aśoka died ninety four years after Candragupta, the date of Samprati comes to 249 A.V.

6. *Cf.* Charpentier, *op. cit.*, pp. 175-176 Jacobi, *op. cit.*, pp. 9-10.

આધારે મહાવીરનો સમય નક્કી કર્યો છે. અને વિદ્વાનોએ એટલી બધી ચીવટ અને ઐતિહાસિક સત્યતાથી પોતાના અનુમાનો દોર્યાં છે કે તેઓના અભિપ્રાયો સાબીત કરવા ફરીથી વિગતોમાં ઉતરવાની જરૂર રહેતી નથી. હેમચંદ્રે રજૂ કરેલી ભિન્ન સ્વીકારવા તેઓ સમ્મતિ આપે છે અને અનિવાર્ય નિર્ણય પર આવે છે કે આ બુદ્ધની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૭ લગભગ હોવી જોઈએ.[1]

ડૉ. શાર્પેન્ટિયર કહે છે કે "મેં એમ જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે મહાપદ્મનાની ટીપ જેના ઉપર જૈનો વિક્રમ સંવતની શરૂઆત અને મહાવીર નિર્વાણ વચ્ચેના અંતરને ૪૭૦ વર્ષ થવાની કલ્પના કરે છે તે તદ્દન અર્થ વગરની છે. સમયની પૂર્તિને માટે જે જે રાજાઓની વંશાવળી બનાવવામાં આવી છે તે તદ્દન ઈતિહાસવિરુદ્ધ અને કોઈપણ રીતે માની શકાય તેવી નથી."[2] જૈન કથનના તદ્દન કાલ્પનિક આધારને બાજુએ મૂકીને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ બીજી દલીલો રજૂ કરી છે. તે મહાવીર અને બુદ્ધની સમકાલીનતા અને હેમચંદ્રની વધુ સત્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિતો છે.

બંને મહાન પુરુષો સમકાલીન અને પ્રતિસ્પર્ધી સમાજની સાધુસંસ્થાના સ્થાપક હતા તે સિદ્ધ વાત છે. પણ જો આપણે જૈન કથનને માન્ય રાખીએ કે મહાવીરનું નિર્વાણ વિક્રમ સંવત પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં થયું છે તો તે શક્ય છે કે નહિ તેની અમને શંકા છે; કારણ કે બુદ્ધનિર્વાણની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૭ જે કનીંગહામ અને પ્રો. મેક્સમુલરે પહેલાં નક્કી કરી છે તે આપણા અભિપ્રાય પ્રમાણે સાચી છે અને બધા એક અવાજે કહે છે કે તેઓ તે વખતે ૮૦ વર્ષના હતા, એટલે તેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૭ માં જન્મ્યા હશે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જો મહાવીર નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં હોય તો બુદ્ધ તે વખતે ૩૦ વર્ષના હતા અને તેઓ ૩૬ વર્ષની ઉંમરે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૧ પહેલાં બુદ્ધપદ કે અનુયાયી મેળવી શક્યા ન હતા, તેથી તેઓ કદી મહાવીરને ન મળ્યા હોય તે અસંભવિત છે. આ ઉપરાંત અજાતશત્રુ જે બુદ્ધનિર્વાણ પહેલાં આઠ વર્ષે શાસક થયો હતો અને જેણે ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેના રાજ્યમાં બંને પુરુષો થયાનું સાબીત થાય છે. તે બીના ઉપર જણાવેલી તારીખો માનવાનું વધારે અસંભવિત બનાવી મૂકે છે.[3]

1 No doubt there are other scholars who hold the contrary opinion, but their discussions having been rendered obsolete by Jacobi and Charpentier we shall not dwell upon them any further. Just to mention a few amongst them: Burgess, *I.A.*, ii, p. 140; Rice (Lewis) *I.A.*, iii, p. 157; Thomas (Edward) *I.A.*, viii, p. 30; Pathak, *I.A.*, xii, p. 21; Hoernle *I.A.*, xx, p. 360; Guérinot, *Bibliographie Jaina*, Int., p. 4, and so on.

2 Charpentier *op. cit.*, p. 125. Not only is the number of years (155) allotted in the Gāthā to the reign of the Nandas unduly great, but also the introduction of Pālaka, Lord of Avanti, in the chronology of the Magadha kings looks very suspicious.—Jacobi, *op. cit.*, p. 8.

3 Charpentier *op. cit.* pp. 131-132. To return to our discussions of the date of the *Nirvāṇa*, it is obvious that the year 467 B.C., which we inferred from Hemacandra

વધે છે. નવમા શિશુનાગ રાજા નંદિવર્ધન જેની તારીખ પહેલા ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૮ સ્વીકારવામા આવી હતી તેની સાથે આ નંદરાજાને ઘટાવ્યા હોવાથી સ્મિથ આખી શિશુનાગની વંશાવલી ઉલટાવી નાખવાની હદસુધી પહોંચી ગયા હતા અને અજાતશત્રુને આગળના ઈ. સ. પૂર્વે ૪૯૧ ના બદલે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૪ મા અને બિંબિસારને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૧૯ ના બદલે ૫૮૨ મા મૂક્યા.[1] બુદ્ધ અને મહાવીર બંનેની સમકાલીન વંશાવલીમા આ ફેરફાર લેઈ તેમજ નંદરાજાથી ઉપાડેલ જિનપ્રતિમાનો ઉલ્લેખ શિલાલેખના મુખ્ય આગમ હોવાથી સ્મિથ[2] અને જાયસ્વાલ[3] એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે ખારવેલના શિલાલેખો મહાવીરનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ મા અને બુદ્ધનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં થયું છે એ જૂની માન્યતાને ટેકો આપે છે.

આપણે આગળ જોઈશું તેમ ખારવેલના શિલાલેખો પર આધાર રાખતા આ અનુમાનો શ્રી. જાયસ્વાલે સૂચવેલ છેલ્લા વાચનનો વિચાર કરતા કાંઈપણ ઉપયોગના નથી. તેમા નિર્દેશેલ સમયને મૌર્યયુગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી તેમજ તે કારણ પણ બહુ ઉપયોગી નથી, કારણ કે મહાન ઇન્ડોગ્રીક રાજા ડિમેટ્રીયસના સંબંધનો વિચાર કરતા આપણને શિલાલેખની તેજ તારીખ મળી આવે છે. જે અતિ મહત્ત્વનો ફેરફાર થયો તે એ છે કે નહેર નહુમના ૧૦૩ મા વર્ષમા ખોદાઈ હતી, નહિકે ૩૦૦ વર્ષ પહેલા.[4] આ રીતે મૂળ આધાર જેના કારણે મી. સ્મિથ શિશુનાગની આખી વંશાવલી ૫૦ વર્ષ પાછળ ઠેલવાનું સાહસ કરે છે તેજ ટકી શકતો નથી. તે ઉપરાંત તે મહાન ઇતિહાસવેત્તા કહે છે કે "નવીન પ્રમાણોથી હું એટલો બધો ચકિત થયો છુ કે આશા હવે પછી છપાતા ઑક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયામા શિશુનાગ અને નંદને લગતા સમયમાં ઘણા સુધારા થયા ગણાવ્યા છે.[5] પણ જે વિદ્વાનને મિ. સ્મિથ આટલી હદ સુધી માન્ય ગણે છે અને જે વિશ્વસનીય હોવાનું મહાન સન્માન ધરાવે છે તેણે તો ઘણા લાંબા સમયના અભ્યાસ અને સંશોધન પછી શિલાલેખના પ્રથમ અર્થને વદન ફેરવી નાખ્યો છે.

1 In the third edition of my *Early History of India* (1914) I placed the accession of Nandivardhana doubtfully about 418 B.C. He Must now go back to c. 470 B.C., or possibly to an earlier date. That finding involves putting back Ajātaśatru or Kuṇika (No 6 Śaiśunaga) to at least 554 B.C., and his father Bimbisāra or Śreṇika (No. 4) to at least 582 c. —Smith, *op cit.*, pp. 646-547. In his first edition (1904) Smith has put 401 B.C. for Nandivardhana, p. 33 see *ibid.*, p. 41, *ibid.*, p. 51 (4th ed. 1924).

2 According to Pāli tradition Mahāvīra predeceased Buddha. But other reasons support the date 467 B.C., as advocated by Charpentier and thus fits in with the traditional date of Bhadrabāhu, who was the contemporary of Candragupta Maurya. The year 527 (528-7) c., the most commonly quoted date for the death of Mahāvīra, is merely one of several dates, but it is supported by the Khāravela Inscription. —*Ibid.* p. 49. Cf. *Ibid.*, p. 50.

3 Jayaswal, *J. B. O. R. S.*, XIII., p. 246.

4 *Ibid.*, pp. 221 ff.

5 Smith, *J.R.A.S.*, 1918, p. 547

એક બહુ ખોટી તો નથી તો પણ મહાવીરના નિર્વાણના ખાસ વર્ષ તરીકે ગણી શકાય નહિ, કારણ કે એમ માનવાને કોઈ પણ કારણ નથી કે હેમચંદ્રે વિક્રમ સંવત અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ વચ્ચે ૨૫૫ વર્ષ થયાનું સ્વીકારેલું છે અને તેથી એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે જૈન કથન પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તે પોતાનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂર્વ ૩૧૨ માં શરૂ કર્યું એમ તો શંકા નથી કે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની ચોક્કસ તારીખ આ પ્રમાણોથી મળવી મુશ્કેલ છે.[1] પણ આટલી બધી અચોક્કસ બાબત પર બહુ આધાર રાખ્યા વિના પહેલાની તારીખ વધારે બુદ્ધિગમ્ય અને તત્કાલીન ઐતિહાસિક વાતાવરણ તેમજ ચંદ્રગુપ્તના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોને અનુકૂળ જણાય છે. ડૉ. થોમસ,[2] મી. સ્મિથ અને બીજા વિદ્વાનો ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યારોહણકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ થી ૩૨૧ કે તેની આસપાસ મૂકવા સંમત થાય છે.[3] આ પર આપણે આધાર રાખીએ તો આપણને મહાવીરની નિર્વાણ તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮ થી ૪૬૭ મળે છે અને બુદ્ધની નિર્વાણ તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૭ ની સાથે બંધબેસતી આવે છે.[4] જે લગભગ સાબીત થઈ ચૂકી છે.[5] આનું કારણ એ છે કે સ્પષ્ટ રીતે આ બે મહાન પુરુષોના નિર્વાણને બહુજ થોડા વર્ષોનો ફરક હોવો જોઈએ.[6] આ ઉપરાંત વર્ધમાનના નિર્વાણની સ્વીકારેલ આ તારીખ આપણે રજૂ કરેલ કોઈ પણ પ્રમાણો કે દલીલોની વિરુદ્ધ નથી.

આમ છતાંય મહાવીરના જૈન ધર્મસંબંધી કરેલ સુધારા વિષે વિચાર કરતા પહેલા શ્રી જાયસ્વાલ, બેનરજી અને બીજાઓએ રજૂ કરેલ બહુમતાં સામા અનુમાનોથી આ કાળની ગણનામાં ઉત્પન્ન થતી ભ્રમણા વિષે આપણે બે શબ્દો કહેવા જોઈએ. કલિંગ દેશમાં જૈનધર્મ એ પ્રકરણમાં આપણે જોઈશું તેમ હજી હમણાંસુધી શ્રી વિન્સેંટ સ્મિથ અને બીજા વિદ્વાનોની માફક આ વિદ્વાનો એમ માનતા હતા કે ખારવેલનો શિલાલેખ મૌર્ય યુગના ૧૬૫ મા વર્ષનો હતો—રાજ-મુરિય કાલે—એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ વર્ષ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૦ માં કલિંગમાં કોઈ નંદરાજે નહેર ખોદાવ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે,[7] તેથી આ ઐતિહાસિક તારીખનું મહત્વ

1 Our defective knowledge of the chronology is in striking contrast to the trustworthy information which we possess concerning the country and its administration — Thomas (F. W.), *C. H. I.*, p. 473.

2 *Ibid.* pp. 471-472.

3 Smith, *Early History of India*, p. 206 (4th ed.).

4 The date of Candragupta's accession has been fixed by Professor Kern between 321 and 322; accordingly the date of the *Nirvāṇa* is somewhere between 477 and 478 B.C., and this date is probably correct within a few years, as it nearly agrees with the adjusted date of Buddha's *Nirvāṇa* in 477 B.C. —Jacobi, *Pariśiṣṭaparvan*, Int. p. 6.

5 Jacobi *op.* and *loc. cit.*

6 Cf. Dasgupta, *op. cit.* i, p. 173.

7 Jayaswal, *J. B. O. R. S.*, iii, pp. 425-472, and *iv*, pp. 364 ff. Banerji (R. D.), *J. B. O. R. S.*, iv, pp. 486 ff.

8 Smith, *J. R. A. S.*, 1918, pp. 543-547.

9 Smith, *J. R. A. S.*, 1918, p. 546.

વધે છે. નવમા શિશુનાગ રાજા નંદિવર્ધન જેની તારીખ પહેલા ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૮ સ્વીકારવામાં આવી હતી તેની સાથે આ નંદરાજાને ઘટાવ્યા હોવાથી સ્મિથ આખી શિશુનાગની વંશાવલી ઉઠાવી નાખવાની હદસુધી પહોંચી ગયા હતા અને અજાતશત્રુને આગળના ઈ. સ. પૂર્વે ૪૯૧ ના બદલે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૪ માં અને બિંબિસારને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૧૯ ના બદલે ૫૮૨ માં મૂક્યા.[1] બુદ્ધ અને મહાવીર બંનેની સમકાલીન વંશાવલીમાં આ ફેરફાર લેઈ તેમજ નંદરાજથી હરાયેલ જિનપ્રતિમાનો ઉલ્લેખ શિલાલેખના મુખ્ય આગમ હોવાથી સ્મિથ[2] અને જાયસ્વાલ[3] એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે ખારવેલના શિલાલેખો મહાવીરનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ માં અને બુદ્ધનું નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ માં થયું છે એ જૂની માન્યતાને ટેકો આપે છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ ખારવેલના શિલાલેખો પર આધાર રાખતા આ અનુમાનો શ્રી. જાયસ્વાલે સૂચવેલ ઉકેલા વાચનનો વિચાર કરતા કોઈપણ ઉપયોગના નથી. તેમા નિર્દેશેલ સમયને મૌર્યયુગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી તેમજ તે કારણ પણ બહુ ઉપયોગી નથી, કારણ કે મહાન ઇન્ડો-ગ્રીક રાજા ડિમેટ્રીયસના સમયનો વિચાર કરતા આપણને શિલાલેખની તેજ તારીખ મળી આવે છે. જે અતિ મહત્ત્વનો ફેરફાર થયો તે એ છે કે નહેર નંદયુગના ૧૦૩ મા વર્ષમા ખોદાઈ હતી; નહિકે ૩૦૦ વર્ષ પહેલા.[4] આ રીતે મૂળ આધાર જેના કારણે શ્રી. સ્મિથ શિશુનાગની આખી વંશાવલી ૫૦ વર્ષ પાછળ ઠેલવાનું સાહસ કરે છે તેજ ટકી શકતો નથી. તે ઉપરાંત તે મહાન ઇતિહાસવેત્તા કહે છે કે "નવીન પ્રમાણોથી હું એટલો બધો ચકિત થયો છું કે મારા હવે પછી છપાતા 'ઑક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇંડીયા'મા શિશુનાગ અને નંદને જૂદા સમયમા થયા ગણાવ્યા છે."[5] પણ જે વિદ્વાનને મિ. સ્મિથ આટલી હદ સુધી માન્ય ગણે છે અને જે વિશ્વસનીય હોવાનું મહાન સન્માન બતાવે છે તેણે તો ઘણા લાંબા સમયના અભ્યાસ અને સંશોધન પછી શિલાલેખના પ્રથમ અર્થને તદ્દન ફેંકી નાખ્યો છે.

1 In the third edition of my *Early History of India* (1914) I placed the accession of Nandivardhana doubtfully about 418 B.C. He must now go back to c. 470 B.C., or possibly to an earlier date. That finding involves putting back Ajātaśatru or Kūṇika (No. 6 Śaiśunāga) to at least 554 B.C., and his father Bimbisāra or Śreṇika (No. 4) to at least 582 B.C. —Smith, *op. cit.*, pp 646-647. In his first edition (1904) Smith has put 401 B.C. for Nandivardhana, p 33 see *ibid.*, p. 41, *ibid.*, p. 51 (4th ed 1924)

2 According to Pāli tradition Mahāvīra predeceased Buddha. But other reasons support the date 467 B.C., as advocated by Charpentier and this fits in with the traditional date of Bhadrabāhu, who was the contemporary of Candragupta Maurya. The year 527 (528-7) B.C., the most commonly quoted date for the death of Mahāvīra, is merely one of several dates, but it is supported by the Khāravela inscription. —*Ibid* p. 49. Cf *ibid* p. 50

3 Jayaswal, *J. B. O. R. S.*, xiii, p. 246.

4 *Ibid.*, pp. 221 ff.

5 Smith, *J.R.A.S.*, 1918, p. 547

શ્રી. જાયસ્વાલ કહે છે કે “ આથી એમ સાબીત થાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ લગભગ જૈન પ્રતિમા હોવાનો અર્થ એ નીકળે છે કે મહાવીરના નિર્વાણની તારીખ જુદી જુદી જૈન કાળગણના તેમજ પૌરાણિક અને પાલી ગ્રંથોના આધારે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ નક્કી થાય છે આ કાંઈક વિચિત્ર જણાય છે કારણ કે અહીં જે નંદરાજાનો ઉલ્લેખ થયો છે તેને નંદિવર્ધન શિશુનાગ, જેના સમયને [illegible] અને બીજા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી શ્રી. જાયસ્વાલ ઉપરના લેખનો સમય માને છે તેની સાથે ખાસ કરીને શા માટે ઘટાવવામાં આવે છે તે સમજાતું નથી.”[1]

આ રાજા નંદ આપણે બીજા પ્રકરણમાં જોયું તેમ ડૉ. શાર્પેન્ટિયરના અભિપ્રાય મુજબ નવનંદોમાંના એકને બરાબર મળતો આવે છે જેમાંનો પહેલો નંદ “ હેમચંદ્રની દૃષ્ટિએ કાંઈક ઠીક જણાય છે. જો આ સમાનતા સ્વીકારવામાં આવે તો જૈન પ્રતિમા હોવાનો ઐતિહાસિક કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીની શરૂઆત લગભગનો ગણી શકાય. એમ માની લેવામાં આવે કે આ રાજા નંદ જેની તારીખ શ્રી જાયસ્વાલના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૭ લગભગ આવે છે તે નંદિવર્ધન જ છે તો જૈન પ્રતિમાઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ લગભગ અથવા તો તે પહેલાં પણ હતી તેમ કહેવામાં ઐતિહાસિક મૂળ કે જૈન દંતકથાઓનો વિરોધ જણાતો નથી. એટલે એમ કહેવાને આટલા એકજ કારણથી દરકાર નથી કે મહાવીરના નિર્વાણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ લગભગ ન હોઈ શકે, અને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ સુધી દૂર જવાની જરૂર પડે, કારણ કે સાચી કે ખોટી પણ ઘણી ખરી દંતકથાઓ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજા જૈનધર્મને માટે નવી વસ્તુ નથી.[4]

વળી મહાવીરના નિર્વાણની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ નક્કી કરતાં જૈન ગ્રંથોના બનાવો તેમજ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને અવગણવી પડે છે એ કે એ વધુ સત્ય વાત છે કે ભારતીય ઇતિહાસનો આ સમય જૈન, બૌદ્ધ તેમજ હિંદુધર્મોની અસંખ્ય દંતકથાઓથી એવો વિચિત્રવિચિત્ર રીતે ભરેલો છે અને તે ઉપરાંત કોઈ ઐક્યવિચાર એક યા બીજા સ્વાર્થી હેતુમાટે પછીના લેખકોએ એવી રીતે ગોઠવી દીધો છે કે આવી વસ્તુની પાછળ રહેલી સત્ય હકીકત મેળવવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે

હવે જૈન દંતકથા પ્રમાણે અજાતશત્રુ અને ચંદ્રગુપ્ત વચ્ચેનું અંતર ઉદયિન અને નવનંદોથી[5] પૂરવામાં આવ્યું છે જ્યારે મેરુતુંગ જેવા લેખકો કહે છે કે નંદનું રાજ્ય ૧૫૫ વર્ષ ચાલ્યું, બીજી તરફ હેમચંદ્રે નંદને માટે માત્ર ૯૫ વર્ષ કહ્યા છે એમાં તેમનો

1 Jayaswal, op cit p 246. This date of Jayaswal is based also on the Chronological facts that he has worked out after consulting the Pali, Puranic and Burmese traditions. Cf JBORS 1 p 114.

2 Jayaswal JBORS III 1 pp 240-241

3 Charpentier, op cit pp 171 172

4 [illegible] — [illegible] 119, 310

5 Cf Rapson CHI I, p 313

નવનોતોનો આશય છે તેમ છતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ થી ૪૬૭ નો કાળગણનાનો સમય જે આપણે મહાવીર નિર્વાણના સમય તરીકે મૂક્યો છે તે આજસુધીમાં જે પુરાવા મળ્યા છે તેમાંથી પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસની રચના કરવાના આપણા પરિશ્રમનું ફળ છે તેમજ શક્ય પ્રમાણોથી કાળક્રમ વિશેષ મેળવવાનો શુભ ઉદ્દેશ છે. આથી વિશેષ સત્ય નિર્ણયને સારૂ પુરાતત્ત્વ સંશોધન આપણને વધારે અનુરૂપ સાધનો આપે ત્યાંસુધી આપણે સહ એકએ તેજ સંતોષપ્રદ છે.

૩

પ્રભુ મહાવીરના સુધારેલા જૈનસંપ્રદાય અથવા જૈનધર્મનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તે વિષે પણ વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવું શક્ય નથી. આ પુસ્તકના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જે કાંઈ થઈ શકે તે એ છે કે તેનાં મુખ્ય લક્ષણો અને મનુષ્યના આધ્યાત્મિક જીવન અંગેના સામાન્ય વિષયો, પ્રશ્નો અને ગુત્થીઓનો ઉકેલ વિચારવા પૂરતું છે. ચિંતન એ તત્ત્વજ્ઞાનનો જીવંત આત્મા છે. ધાર્મિક તાત્ત્વિક ચિંતન જગતની ઉત્પત્તિના પ્રશ્નમાં આરંભાય છે અને કર્મના સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવા પ્રયાસ થાય છે. આસ્તિકતાનો આપણે એમ અર્થ કરીએ કે કોઈ શાશ્વત સર્વોપરિ ઈશ્વર સર્વ વસ્તુઓના કર્તા અને પ્રભુ છે તો એ દૃષ્ટિએ જૈનધર્મ નાસ્તિક ગણાય. "જૈનધર્મના નાસ્તિકત્વનો અર્થ એક દૈવી સર્જકાત્માના અસ્તિત્વનો નિષેધ છે."[1] જૈનો સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરને માનતા નથી, પણ તેઓ શાશ્વત અસ્તિત્વ, સર્વવ્યાપી જીવન, કર્મના સિદ્ધાંતની અટળતા અને મોક્ષ માટે સર્વજ્ઞતાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે.

જૈનોને વિશ્વોત્પત્તિના આદિકારણનો પ્રશ્ન ઉકેલવાની જરૂર જણાતી નથી.[2] તેઓ બુદ્ધિગમ્ય આદિકારણના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા નથી,[3] અને શૂન્યમાંથી અથવા અકસ્માતમાંથી ઉદ્ભવતા સર્જન સિદ્ધાંતની ઉપેક્ષા કરે છે. એક જૈનવિચારકને મન પ્રકૃતિના સિદ્ધાંતનું વ્યવસ્થિત કાર્ય એ કોઈ અકસ્માત કે પ્રારબ્ધમાંથી ઉદ્ભવી શકે નહિ; તેમજ એક અનુત્પન્ન ઈશ્વર એકાએક ઉત્પાદક કેમ બની શકે તે તેની કલ્પનામાં પણ આવી શકે નહી. આચાર્ય જીનસેન પૂછે છે કે "જો ઈશ્વરે જગત બનાવ્યું તો તે બનાવવા પહેલાં ઈશ્વર ક્યાં હતો? જો તે ખાલી જગ્યામાં ન હતો તો જગતને

1. Hopkins, op. cit., pp. 285-286. Their only real gods are their chiefs or teachers, whose idols are worshipped in the temples. —Ed.

2. कर्तास्ति कश्चिद् जगतः स चैकः
स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः ।
इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-
स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥ ६ ॥

Hemacandra, Syādvādamañjarī (ed. Motilal Ladhaji), 6, p. 24, see ibid., pp. 11 ff.

3. Radhakrishnan, op. cit., p. 289. Cf. also Vijayadharmasuri, [illegible] Commemoration Volume, pp. 150-151.

તેણે ક્યાં સમાવ્યું હતું? અરૂપી અથવા અમૂર્ત એવો ઈશ્વર મૂર્ત દ્રવ્યરૂપ જગતને કેમ બનાવી શકે? જો દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ માનીએ તો જગતને શા માટે અનાદિ ન માનવું? જો જગતના કર્તા એવા ઈશ્વરનો કોઈ કર્તા નથી તો જગતને સ્વયં ઉત્પન્ન થયેલ માનવામાં શો દોષ? તેઓ આગળ જણાવે છે કે "શું ઈશ્વર સર્વપૂર્ણ છે? અને એમ છે તો તેને જગત ઉત્પન્ન કરવાનું કોઈ કારણ નથી. જો તે સંપૂર્ણ નથી તો સાધારણ કુંભારની માફક તે આ કાર્યને માટે અશક્ત ગણાય; કારણ કે પૂર્ણ સિદ્ધાંતથી તો સંપૂર્ણ જગત બનાવી શકે. જો ઈશ્વરે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જગતને રમકડા રૂપ બનાવ્યું હોય તો ઈશ્વર બાળક ગણાય. જો ઈશ્વર દયાળુ છે અને પોતાની કૃપાથી જગત બનાવ્યું છે તો તેણે દુઃખ અને સુખ એ બે તો નહિ બનાવ્યા હોત." [1]

જો એમ સ્વીકાર કરીએ કે જે કોઈ બધું અસ્તિત્વમાં છે તેનો કર્તા હોવો જોઈએ, તો કર્તાનો પણ કર્તા હોવો જ જોઈએ. આમ આપણે અનવસ્થામાં પડવા જેવું થશે, અને આમાંથી બચવાનો રસ્તો પ્રત્યેક વસ્તુના કર્તાના સ્વતઃઅસ્તિત્વમાં માનવામાં રહેશે. અહીં વળી પાછો એ પ્રશ્ન ઉઠે કે જો એક વ્યક્તિને માટે સ્વયં ઉત્પત્તિ અને શાશ્વતતા શક્ય હોય તો તે અનેક વસ્તુવિશેષ કે મનુષ્ય માટે શક્ય નથી શું? આ સંજોગોમાં જૈન માનસ ઘણું દૃઢ વલણ ધારણ કરે છે અને અખંડ દ્રવ્યોને પોતાની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવાના આધારરૂપે જગતને સમજાવે છે. "જીવ અને અજીવમાં સમાઈ રહેતું સાદૃશ્ય જીવંત વિશ્વ કોઈ પણ બાહ્ય દૈવીસત્તાની દખલ વિના પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર અસંખ્ય પરિવર્તનોમાંથી પસાર થતું અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે. વિશ્વની વિવિધતાનું મૂળ કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ એ પાંચ સમવાય કારણોમાં મળી આવે છે." [2]

જડવાદ નામની અપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનની એક શાખા તેમજ ચાર્વાક કે જેનો સિદ્ધાંત 'ખાઓ, પીઓ ઋણ પીઓ' એ છે તથા જે માને છે કે ભસ્મીભૂત થયેલ શરીર ફરી જન્મ લેતું નથી, તે તેમની માફક જૈનો ઈશ્વરને ન માનવા છતાં પણ જડવાદી નથી. મી. વૉરને પોતાના 'જૈનિઝમ' નામના પુસ્તકમાં જૈનદર્શન અને બીજાં દર્શનો વચ્ચેનો વિભાગભેદ સુંદર રીતે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે. "દયાળુ, સર્વશક્તિમાન અને જગતના કર્તા તથા શાસનકર્તા એવા ઈશ્વરને ન માનનાર એવો સાધુ પણ છે કે જે આત્માને પણ માનતો નથી; તે જડવાદી નાસ્તિક પણ છે કે જે એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે જીવ અને ચેતન એ ભૌતિક અણુઓની ગતિ અને તેના સંગઠનનું પરિણામ છે, જે મરણ સમયે જુદા પડી જાય છે પણ જેઓને આત્માનો એકેય સિદ્ધાંત સંતોષ આપી શકતો નથી તેઓને માટે આ પુસ્તકમાં એક ખાસ સિદ્ધાંતની આછી રેખા

1 Latthe, *Introduction to Jainism*, pp. 85-87; Jinasena, *Ādi Purāṇa*, chap. iii. Cf. Bhandarkar, *Report on Sanskrit MSS. 1883-1884*, p. 118.

2. Radhakrishnan, *op. cit.*, p. 330.

કરવામાં આવી છે. આ સિદ્ધાંત આત્માના અસ્તિત્વને નિષેધતો નથી તેમજ કર્તાની માન્યતા સ્વીકારતો પણ નથી, છતાં પણ તે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના ભાગ્યનો વિધાતા બનાવે છે. પ્રત્યેક મુક્ત આત્માને મોક્ષનું ધ્યેય બનાવે છે તેમજ તે શાશ્વત સુખના આવશ્યક સાધન તરીકે આત્મવિકાસની સર્વોત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ પહોંચતા સુધીના સમય માટે સર્વોચ્ચ ત્યાગ ગણાવે છે."[1]

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો ઈશ્વર જેવી કોઈ વ્યક્તિને જૈનો સ્વીકારતા નથી તો તેઓ કઈ સત્તાને માને છે અને તેના લક્ષણો શાં છે? લક્ષણો દ્વારા ઓળખ્યા વિના કોઈપણ વ્યક્તિના ફરમાનો સ્વીકારતાં બીનજવાબદાર અને આપખુદ સત્તાધીશની આજ્ઞા સ્વીકારવાનો આક્ષેપ આવે છે. સત્તાધીશ ગમે તેટલો સાચો હોય છતાંય સત્યજ્ઞાન એ ઉપદેશની પહેલી ભૂમિકા છે. ધર્મના મૂળ તરફ જોતાં મનુષ્ય અને ઈશ્વરી સત્તાનો પારસ્પરિક સંબંધ એ ધર્મની તાત્ત્વિક વ્યાખ્યા નથી અને એ જૈનધર્મને અનુકૂળ પણ નથી. આવી વ્યાખ્યા ધર્મના ઉચ્ચ સ્વરૂપને છોડ્યા વિનાજ રહેવા દે છે. "દુ:ખના અસ્તિત્વના કારણ જાણવાની તેને નિર્મૂળ કરવાની, પરિણામે નિપજતા શાશ્વત સુખ માટે મનુષ્યની સ્વાભાવિક વાંછના તેજ ધર્મનું લક્ષણ છે."[2] ઉપર જણાવેલી શક્તિઓ દેખીતી રીતે દૈવી નથી તેથી દૈવી શક્તિનો આ રીતે અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને વધારામાં સત્યસ્વરૂપે નહિ, પણ તેના પૂજકોની દૃષ્ટિએ તેઓ દેવ[3] ગણાય છે. આ એક નિર્બળતા છે અને ઓછ-વત્તા પ્રમાણમાં જૈનો પણ તેમાંથી સ્વાભાવિક રીતે મુક્ત રહી શકે તેમ નથી. આ વિચારસરણી હમણાં બાજુએ રાખીએ તો આપણે પહેલાં જોયું તેમ પોતાના વિકારો અને ઇંદ્રિયોને જીતી સર્વ કર્મોથી મુક્ત થયેલ એવા મહાન આત્માઓએ જગતમાં પવિત્ર અને પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ જૈન ધર્મ પ્રરૂપ્યો છે.[4]

જૈનધર્મના મૌલિક સિદ્ધાંતોને રજૂ કરતાં બધાં શાસ્ત્રો પૃથ્વી પર મનુષ્ય તરીકે વિચરતા પાર્શ્વ અને મહાવીર જેવા મહાન આધ્યાત્મિક પુરુષોના ઉપદેશામૃતો છે.

1. Warren, Jainism, p. 2. Man! Thou art thine own friend; why wishest thou for a friend beyond thyself? —Jacobi, S. B. E. xxii., p. 33

2. Warren, op. cit., p. 1.

3. Cf. Tiele, op. cit., p. 2.

4. जिनेन्द्रो ... रागद्वेषविवर्जित ... कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा संप्राप्तः परमं पदम्. —Haribhadra, Saddarsana Samuccaya, vv. 45, 46. It is the opinion of Jainas that only that knowledge is true which is purged of the infatuating elements of anger, hatred, or other passions; that only he who is all knowing is able to map out the path of rectitude which shall lead to final beatitude or life everlasting; and that omniscience is impossible in any in whom the infatuating elements are found to exist. —Warren, op. cit., p. 3.

આ ઉપદેશ સર્વજ્ઞ, જગતના દ્રષ્ટા સંપૂર્ણ જ્ઞાની જિન ભગવાનના શિષ્યો ગણધરોને[1] આપવામાં આવ્યો હતો અને તેઓએ આજસુધી ચાલી આવતી ગુરુપરંપરાને વારસામાં આપ્યો.[2] આમ આપણે જૈનધર્મ વિષે જે કંઈ હવે પછી કહેવાનું છે તે બધાનું મૂળ આ જિન ભગવતો છે

એમા શક નથી કે મૂળ સિદ્ધાંતના હિસાબે તેના આધારો બધા પાછળના કાળના છે પરંતુ મૂળ અને રૂપાંતરને જુદા પાડવાં તે મુશ્કેલ નથી, કારણ કે ચાર્પેન્ટિયરે ખરું કહ્યું છે કે મૂળ સિદ્ધાંતોને હંમેશાથી વળગી રહેવામાં નાનકડી જૈન કોમની પુરાણપ્રિયતા તેનું મજબૂત સાધન થઈ પડી છે અનેક મહાન વિપત્તિઓના ભોગ થવા છતાં જૈનોએ પોતાનાં શાસ્ત્રો લગભગ અબાધિત જાળવી રાખ્યા છે. ઈ. સ. પહેલી અને બીજી સદીના સ્મરણ ચિહ્નોમાં તેઓની સત્યતાના પૂરાવા મળી આવે છે. તેથી ઘણું પહેલાના સમયનો અને જૂની બાબતોનો વિચાર કરતા મહાવીરના પ્રથમ શિષ્ય સુધી અને દંતકથાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દિના અંતમા મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મળેલી પાટલીપુત્રની મહાસભા સુધી પહોંચી જાય છે."[4] બધા ધર્મો તથા સંસ્થાઓમા બને છે તેમ જૈનધર્મની વિગતો અને વ્યાવહારિક આચારમાં રૂપાંતર થયું હશે તેમ છતાં સિદ્ધાંતો તો જળવાયલા જ રહ્યા છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા પર આવતા આપણને જણાય છે કે દુઃખદ બોજા હરવો, તેનું અસ્તિત્વ સમજાવવું અને જીવનનું ખરું સુખ વધારવું તેજ ધર્મનો હેતુ છે. હવે જૈનધર્મની વિચારશ્રેણી શી છે અને તે મનુષ્યના આધ્યાત્મિક જીવનની આ મુશ્કેલી અને જરૂરીઆતને પહોંચી વળવાને કઈ રૂપી સફળ થયો છે તે આપણે ટુંકમા જોઈએ. પ્રત્યેક વસ્તુ જે હતી, છે અને થવાની છે તેના જૈનધર્મ જીવ અને અજીવ એમ બે વિભાગ પાડે છે, જો ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવત્વ એ ત્રણ ગુણ રહેલા છે. આ એજ ત્રિપદી છે કે જે વડે બ્રાહ્મણધર્મમાંથી આવતા વિદ્વાનો તથા પોતાના ગણધરોનો જૈનધર્મ સ્વીકારવા મહાવીરે સત્કાર કર્યો હતો અને જેને હૃદયમા ધારણ કરીને ગણધરોએ આગમોની રચના કરી હતી.[5]

1 Beginning from Indrabhūti and ending with Prabhāva, Mahāvīra had altogether eleven Gaṇadharas

2 [illegible] —Jītak. Tīkā, p. 1

3 Charpentier C.H.I. I., p 160

4 Macdonell, India's Past, p 71 Jacobi, op cit Int pp. xl xliv; Ghosal, Dravya-saṁgraha, S.B.J., I pp 3 4

5. [illegible] etc.—Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, pp. 113-114. [illegible] etc.—Ibid., p. 115. [illegible]—Hemacandra, Triṣaṣṭi Śalākā, Parva X, 165, p. 70.



ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરો

તેરમી શતાબ્દિના હસ્તલિખિત કલ્પસૂત્રના તાડપત્ર ઉપરથી.

[illegible] સમિતિ

આ ઉપદેશ સર્વજ્ઞ, જગતના દ્રષ્ટા, સંપૂર્ણ જ્ઞાની જિન ભગવાનના શિષ્યો ગણધરો આપવામાં આવ્યો હતો અને તેઓએ આજસુધી ચાલી આવતી ગુરુપરંપરાને વારસ આપ્યો.[1] આમ આપણે જૈનધર્મ વિષે જે કાંઈ હવે પછી કહેવાનું છે તે બધાનું મૂળ જિન ભગવંતો છે.

એમાં શક નથી કે મૂળ સિદ્ધાંતના હિસાબે તેના આધારો બધા પાછળના કાળ છે, પરંતુ મૂળ અને રૂપાંતરને જુદા પાડવાં તે મુશ્કેલ નથી, કારણ કે શાર્પેન્ટિયરે[3] કહ્યું છે કે "મૂળ સિદ્ધાંતોને દરવાની બાબતો રહેવામાં નાનકડી જૈન કોમની પૂર્ણ નિષ્ઠા તેનું મજબૂત સાધન થઈ પડી છે." અનેક મહાન વિપત્તિઓના ભોગ થયાં છતાં જૈનોએ પોતાના શાસ્ત્ર લગભગ અબાધિત જાળવી રાખ્યાં છે. ઈ. સ. પહેલી બીજી સદીના સ્મરણ શિલાલેખ તેઓની સત્યતાના પૂરાવા મળી આવે છે. તેથી પહેલાના સમયનો અને જૂની ભાષાઓનો વિચાર કરતા "મહાવીરના સમય સુધી અને દંતકથાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દિના અંતમાં મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મળેલી પાટલીપુત્રની મહાસભા સુધી પહોંચી જાય છે."[4] બાહ્ય ધર્મો વ સંસ્થાઓમાં બને છે તેમ જૈનધર્મની વિગતો અને વ્યાવહારિક આચારમાં રૂપાંતર થયાં હશે તેમ છતાં સિદ્ધાંતો તો જળવાયેલા જ રહ્યા છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા પર આવતા આપણને જણાય છે કે દુનિયાદારી ભોગમાં કષ્ટ તેનું અસ્તિત્વ સમજાવવું, અને જીવનનું ખરું સુખ વધારવું તેજ ધર્મનો હેતુ છે. હવે જૈનધર્મની વિચારશ્રેણી શી છે અને તે મનુષ્યના આધ્યાત્મિક જીવનની મુશ્કેલી અને જરૂરીઆતને પહોંચી વળવાને કયાં સુધી સફળ થયો છે તે આપ ટૂંકમાં જોઈએ. પ્રત્યેક વસ્તુ જે હતી, છે અને થવાની છે તેના જૈનધર્મે જીવ અને અજીવ એમ બે વિભાગ પાડે છે; અને દરેકમાં ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવત્વ એ ત્રણ ગુણ રહેલા છે. આ એક ત્રિપદી છે કે જે વડે બ્રાહ્મણધર્મમાંથી આવતા વિદ્વાનો તથા પોતાના ગણધરોને જૈનધર્મ સ્વીકારતા મહાવીરે સત્કાર કર્યો હતો અને જે હૃદયમાં ધારણ કરીને ગણધરોએ આગમોની રચના કરી હતી.[5]

1 Beginning from Indrabhuti and ending with Prabhasa, Mahāvīra had altogether eleven Gaṇadharas.

2 [illegible] —Ibid., Ibid., p.

3 Charpentier, C.H.I. I, p. 160

4 Macdonell, India's Past, p. 71. Jacobi, op. cit. Int., pp. xl-xlii; Ghoshal, Dravya-samgraha, S.B.J., I, pp. 3-4.

5 [illegible] etc.—Kalpa Sutra, Subodhika-Tika, pp. 114-115 [illegible] etc.—Ibid., p. 115 [illegible]—Hemacandra, Trishashti Salaka, Parva X. 165, p. 70.

જૈનશાસ્ત્ર અનુસાર વિશ્વના દરેક પદાર્થોના બે વિભાગ છે જે દરેક શાશ્વત, નિત્ય, પર્યાપ્ત અને સ્વતંત્ર છે. જીવને ચેતના અથવા આત્મપ્રકાશપણું ઓળખી શકાય છે.[1] અને જડપદાર્થ બધા અજીવ છે જૈન દૃષ્ટિએ આ વિભાગ પૂર્ણ અને સમગ્ર છે. અજીવના ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.[2] તેમ કેટલાક કાળ પણ ઉમેરે છે.[3] જીવ અથવા આત્મા નિર્વાણની અંતિમ દશા સિવાય અજીવ સાથે હંમેશા સંલગ્ન છે તેના પરિણામે કર્મની સત્તા ઉત્પન્ન થાય છે, જે મુક્તિ પૂર્ણના અથવા શાંતિની બાધક છે આ કર્મો અથવા આત્માના દોષો પુણ્ય સહિત સારા અથવા નરસા હોય છે અને તેમનાજ કારણે આ દુનિયામાં જન્મ અને પુનર્જન્મના બધા દુઃખો અનુભવવા પડે છે.[4] એટલાજ માટે આપણા જીવન દુઃખનું મૂળ અહીં રહેલું હોવાથી જીવ અને અજીવ એ બન્ને તત્ત્વો તેમજ વિશ્વ પ્રથા પર સ્થાપેલો તેમનો પરસ્પર સંબંધ સમજાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ નવ તત્ત્વો રજૂ કર્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ.[5] આ નવ તત્ત્વોનો જૈન અધ્યાત્મશાસ્ત્રીઓએ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર્યો છે પણ આપણે તેટલી બધી વિગતોમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.[6]

1. Stevenson (Mrs.) op. cit., p. 94.

2. Things enjoyable by the senses, the five senses themselves, the mind, the Karmas, and all other material objects are called *Pudgalas*, or matters. All material things are ultimately produced by the combination of atoms. The smallest individual particle of matter is called an atom (*Anu*). In their atomic theory we place the Jainas first, because they seem to have worked out their system from the most primitive notions about matter. —Jacobi, *E.R.E.*, II p. 199

3. [illegible] धर्माधर्मनभःपुद्गलाः —Haribhadra, op. cit. p. 60. Yogindrācārya in his *Paramātma Prakāśa* includes *Kāla*, 142.

4. Matter is without consciousness, soul is conscious. Matter has no choice but to be moulded by the soul. The connection of soul and matter is material and it is effected by the soul's activity. The bondage is called Karma, since it is the Karma or deed of the soul. It is material, forming a subtle bond of extremely refined Karmic matter which keeps the soul from flying up to its natural abode of full knowledge and everlasting peace. —Jaini, op. cit. p. 28. बन्धः शुभाशुभं कर्म मोक्षः कर्मक्षयश्च —Haribhadra, op. cit. 48.

5. जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्रवसंवरौ ।
बन्धश्च निर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥

—Haribhadra, op. cit. 47. Cf. also Kundakundācārya, *Pañcāstikāya*, 108.

6. Cf. Stevenson (Mrs.) op. cit. pp. 299-311.

જૈનશાસ્ત્ર અનુસાર વિશ્વના દરેક પદાર્થોના બે વિભાગ છે જે દરેક શાશ્વત, નિત્ય, પર્યાપ્ત, અને સ્વતંત્ર છે. જીવને ચેતના અથવા આત્મપ્રકાશપણું ઓળખી શકાય છે[1] અને જડપદાર્થ બધા અજીવ છે જૈન દૃષ્ટિએ આ વિભાગ પૂર્ણ અને શાશ્વત છે. અજીવના ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ એવા ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે[2] તેમ કેટલાક કાળ પણ ઉમેરે છે.[3] જીવ અથવા આત્મા નિર્વાણની અંતિમ દશા સિવાય અજીવ સાથે હંમેશા સંલગ્ન છે, તેના પરિણામે કર્મની સત્તા ઉદ્ભવમાં આવે છે જે મુક્તિ પૂર્ણતા અથવા શાંતિની બાધક છે આ કર્મો અથવા આત્માના કૃત્યો પુણ્ય સહિત સારા અથવા નરસા હોય છે અને તેમનાજ કારણે આ દુનિયામાં જન્મ અને પુનર્જન્મનાં બધા દુઃખો અનુભવવા પડે છે.[4] એટલાજ માટે આપણાં બધાં દુઃખનું મૂળ અહીં રહેલું હોવાથી જીવ અને અજીવ એ બન્ને તત્ત્વો તેમજ વિશાળ પાયા પર સ્થાપેલો તેમનો પરસ્પર સંબંધ સમજાવવા માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ નવ તત્ત્વો રજૂ કર્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે:

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ[5] આ બધાં તત્ત્વોનો જૈન અધ્યાત્મશાસ્ત્રોએ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કર્યો છે પણ આપણે તેટલી બધી વિગતોમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.[6]

1. Stevenson (Mrs.) op. cit p. 94

2. Things enjoyable by the senses, the five senses themselves, the mind, the Karmas, and all other material objects are called *Pudgalas*, or matters. All material things are ultimately produced by the combination of atoms. The smallest individual particle of matter is called an atom (*Anu*). In their atomic theory we place the Jainas first, because they seem to have worked out their system from the most primitive notions about matter —Jacobi, *E R E* p. 199

3. चैतन्य धर्माधर्माकाशपुद्गला —Haribhadra, op cit p 50 Yogendrācārya in his *Paramātma Prakāśa* includes Kāla, 142.

4. Matter is without consciousness soul is conscious Matter has no choice but to be moulded by the soul The connection of soul and matter is material, and it is affected by the soul's activity The bondage is called Karma, since it is the Karma or deed of the soul. It is material, forming a subtle bond of extremely refined Kārmic matter which keeps the soul from flying up to its natural abode of full knowledge and everlasting peace —Jaini, op cit., p. 20 [illegible] — Haribhadra, op cit., 48.

5. जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्रवसंवरौ ।
बन्धश्च निर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥

—Haribhadra, op. cit 47 Cf also Kundakundācārya, *Pañcāstikāyasāra*, 108.

6. Cf Stevenson (Mrs.) op. cit pp. 299-311.

આ તત્ત્વોમાં જેનામાં ચેતન હોય તે જીવ અને ચેતનારહિત હોય તે અજીવ.[1] ઉપર જણાવી ગયા તેમ આપણામાં જીવ અથવા આત્મા અને અજીવ એ બંને સાથે રહેલાં છે. આમ આપણું શરીરમાંનો આત્મા સારાં, નરસાં, બધા કૃત્યોનો કર્તા બને છે. તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મા અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્યનો માલિક છે.[2] તે અમૂર્ત છે. આત્મા જ્યારે તેના સત્ય અને શાશ્વત સ્વરૂપે હોય છે ત્યારે આ ચાર અનંતો (સિદ્ધિઓ) તે અનુભવે છે.[3]

સામાન્ય દૃષ્ટિએ કેટલાક મુક્ત જીવોને બાદ કરીએ તો બધા સંસારી જીવોની શક્તિ અને પવિત્રતા અનંત સમયોથી આવતા આવતાં કર્મના પુદ્ગલ રૂપ પાતળા પડળથી ઢંકાએલી હોય છે. આમ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આચ્છાદિત રહે છે અને તે કારણે પુણ્ય અને પાપની વિવિધ પરિસ્થિતિ અનુભવવી પડે છે. આમ આપણે પછીના બે વિભાગ પાપ અને પુણ્ય તરફ આવી પહોંચીએ છીએ.

આત્માને વળગેલ પુણ્યરૂપ પુદ્ગલો સારાં તેમજ પરોપકારી કાર્યોનું પરિણામ છે અને તેનો સમાવેશ પુણ્યમાં થાય છે, આથી વિપરીત તે પાપ.[4] કર્મની ઉજ્જ્વળ બાજુ તે શુભ કે પુણ્ય અને કાળી તે અશુભ કે પાપ. આમ જ્યારે આત્મા શુભાશુભ કર્મોની સત્તાનીચે આવે છે ત્યારે કાર્મિક પુદ્ગલોના આગમનને અવકાશ મળે છે અને તેના પરિણામે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારો વડે આત્મા કર્મો સાથે બંધાય છે યા તેનો વિરોધ કરે છે. આમ આપણે આસ્રવ સંવર અને બંધ સુધી પહોંચ્યા.

વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર જે આત્માને કર્મ પુદ્ગલના આગમનનો સંબંધ કરાવે છે તે આસ્રવ; મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ રૂપ પ્રવેશેલ કર્મોનો આત્મા સાથે થતો તન્મય સંબંધ તે બંધ[5] અને તે સંબંધ અટકાવનાર

1 चैतन्यलक्षणो जीवो यश्चैतद्विपरीतवान्, अजीवः स —Haribhadra, op cit 49

2 The Jainas distinguish between *Darśana* and *Jñāna*. *Darśana* is the knowledge of things without their details—e. g. I see cloth. *Jñāna* means the knowledge of details—e. g. I not only see the cloth but know to whom it belongs, of what quality it is, where was prepared, etc. In all cognition we have first *Darśana* and then *Jñāna*. The pure souls possess infinite general perception of all things as well as infinite knowledge of all things in all their details. —Dasgupta, op cit I, p. 189

3 Jaini, op cit p. 1.

4 पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः ।—Haribhadra, op cit 49 पापं तद्विपरीतं तु —Ibid 50

5 मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः
यैस्तु बन्धः समाख्यातः आस्रवः स विधीयते ॥
संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः
अन्योन्यानुगमात्मा तु यः सम्बन्धो द्वयोरपि ॥—Ibid, vv 50 51

આત્માના નિર્મળ પરિણામ અને તે કારણે થતી ક્રિયા એ સંવર. આત્માસાથે એકરૂપ બનેલાં કર્મોને શોષવી અથવા તપ આદિ ક્રિયાથી તેને આત્માથી જુદાં પાડી કાઢવાં તે નિર્જરા. સર્વ કર્મોથી એકી વખતે આત્માનું છૂટા પડવું તે મોક્ષ. આમ જોતાં જણાય છે કે જૈનધર્મ પ્રમાણે તો દરેક વ્યક્તિ પોતાની સ્થિતિ માટે પોતેજ જવાબદાર છે "અજ્ઞાની, દુઃખી, દયાહીન, ઘાતકી અને નઠારા ગમે તેવા કોઈએ તો પણ તેનું કારણ અનંતકાળ વા જન્મથી આપણે જે અદૃશ્ય પુદ્ગલોને લેતા રહ્યા છીએ અને જે પુદ્ગલો આત્માના જ્ઞાન, આનંદ પ્રેમ, દયા, અને શક્તિ આદિ રોકે છે તે છે અને તેજ આપણને અપકૃત્ય કરવા પ્રેરે છે.[1]

કર્મરૂપી આ બધા બંધનોથી પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ રોકાયે એમ ધારી નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી; જો કે મનુષ્યના કર્મો ઘણું ખરું તેને ઘડે છે છતાંય તેનામાં સત્કાર્ય માટે અનંત શક્તિ અને વીર્ય છે જેથી વખતોવખત કર્મની અસરથી દબાવા છતાંય કર્મ તે શક્તિને કદી પણ સ્વાધીન કરી શકતું નથી. જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે પૂર્ણ ધાર્મિક જીવન અને તપથી આ બધા કર્મોનો નાશ કરી શકાય છે અને આત્મા તેની સ્વાભાવિક ઉચ્ચ દશા જે મોક્ષ કહેવાય છે તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ડૉ. બ્યુલર કહે છે કે "નાતપુત્ત પ્રારમ્ભવાદી હતા તે દોષ પોતાના પ્રતિપક્ષી પક્ષપર અપકીર્તિ મેળવવાના ઉદ્દેશથી વિરોધી પક્ષે ઉત્પન્ન કરેલ કલ્પના માત્ર સમજવી જોઈએ."[2]

કર્મને ખંખેરી નાખવા અથવા તેનો ક્ષય કરવો તે નિર્જરા અને સર્વ કર્મોનો હંમેશા નાશ યા કાર્મિક પુદ્ગલોથી આત્માની સંપૂર્ણ મુક્તિ તે મોક્ષ કહેવાય છે. આત્માના પરિણામમાં સુધારા થવાથી, તેને લાગેલા કર્મો ભોગવવાથી અને પરિપાક પહેલાં તપશ્ચર્યાથી તેની નિર્જરા થાય છે. જ્યારે બધાય કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે મોક્ષ યા મુક્તિ મળે છે.[4]

1. Warren, *op. cit.* p. 6. The natural perfections of the pure soul are sullied by the different kinds of Karma matter. Those who obscure right knowledge of details (*Jñāna*) are called *Jñānāvaraṇīya*; those which obscure right perception (*Darśana*), as in sleep, are called *Darśanāvaraṇīya*; those which obscure the bliss nature of the soul and thus produce pleasure and pain are *Vedanīya*, and those which obscure the right attitude of the soul towards faith and right conduct, *Mohanīya*.—Dasgupta, *op. cit.* I, pp. 190-191. In addition to these four kinds of Karma there are other four kinds of Karma, which are called *Āyush-Karma*, *Nāma-Karma*, *Gotra-Karma* and *Antarāya-Karma*. They determine respectively the duration of life, the character of our individuality, the family or the nationality and the inborn energy which hinders or obstructs the progress or success of the soul.

2. Bühler, *op. cit.* p. 32. Cf. Jacobi, *I.A.* ix, pp. 159-160.

3. संवरकर्मणः शाटो यस्तु सा निर्जरा मता । आत्यन्तिको वियोगस्तु देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥—Haribhadra, *op. cit.*, 52.

4. विपाकात्तपसो वा कर्मपरिशाटो कर्मनिर्जरा निर्जरा; कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः —Umasvativacaka, *Tattvārthādhigama Sūtra*, (ed. Motilal Ladhaji) p. 7 n.

આ તત્ત્વોમાં જેનામાં ચેતન હોય તે જીવ અને ચેતનારહિત હોય તે અજીવ.[1] ઉપર જણાવી ગયા તેમ આપણામાં જીવ અથવા આત્મા અને અજીવ એ બંને સાથે રહેલા છે. આમ આપણા શરીરમાંનો આત્મા સારાં નરસાં બધાં કૃત્યોનો કર્તા બને છે. તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મા, અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતસુખ અને અનંત વીર્યનો માલિક છે[2] તે સંપૂર્ણ છે. આત્મા જ્યારે તેના સત્ય અને શાશ્વત સ્વરૂપે હોય છે ત્યારે આ ચારે અનંતો (સિદ્ધિઓ) તે અનુભવે છે.[3]

સામાન્ય દૃષ્ટિએ કેટલાક મુક્ત જીવોને બાદ કરીએ તો બધા સંસારી જીવોની શક્તિ અને પવિત્રતા અનંત સમયોથી આત્મા આવતા કર્મના પુદ્ગલ રૂપ પાતળાં પડોથી ઢંકાયેલી હોય છે. આમ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આચ્છાદિત રહે છે અને તે કારણે પુણ્ય અને પાપની વિવિધ પરિસ્થિતિ અનુભવવી પડે છે. આમ આપણે બાકીના બે વિભાગ પાપ અને પુણ્ય તરફ આવી પહોંચીએ છીએ.

આત્માને વળગેલ પુણ્યરૂપ પુદ્ગલો સારાં તેમજ પરોપકારી કાર્યના પરિણામ છે અને તેનો સમાવેશ પુણ્યમાં થાય છે. આથી વિપરીત તે પાપ.[4] કર્મની ઉજ્જ્વળ બાજુ તે શુભ કે પુણ્ય અને કાળી તે અશુભ કે પાપ. આમ જ્યારે આત્મા શુભાશુભ કર્મની સત્તાનીચે આવે છે ત્યારે કાર્મિક પુદ્ગલોના આગમનને અવકાશ મળે છે અને તેના પરિણામે મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારો વડે આત્મા કર્મો સાથે બંધાય છે યા તેનો વિરોધ કરે છે. આમ આપણે આસ્રવ સંવર અને બંધ સુધી પહોંચ્યા.

વધારે સ્પષ્ટ કહીએ તો મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર જે આત્માને કર્મ પુદ્ગલના આગમનનો સંબંધ કરાવે છે તે આસ્રવ; મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ રૂપ પ્રવેશેલ કર્મોનો આત્મા સાથે થતો તન્મય સંબંધ તે બંધ[5] અને તે બંધ અટકાવનાર

1 चैतन्यलक्षणो जीवो यश्चैतद्विपरीतवान् । अजीवः स —Haribhadra, op. cit. 49.

2 The Jainas distinguish between *Darśana* and *Jñāna*. *Darśana* is the knowledge of things without their details—e.g. I see a cloth. *Jñāna* means the knowledge of details—e.g. I not only see the cloth but know to whom it belongs, of what quality it is, where it was prepared, etc. In all cognition we have first *Darśana* and then *Jñāna*. The pure souls possess infinite general perception of all things as well as infinite knowledge of all things in all their details.—Dasgupta, op. cit. I. p. 189.

3 Jaini, op. cit. p. 1.

4 पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः ।—Haribhadra, op. cit. 49. पापं तद्विपरीतं तु —Ibid. 50.

5 [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥—Ibid., vv. 50-51.

જૈનદૃષ્ટિએ આ રત્નત્રયી એજ મુક્તિનું સાધન છે અને આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે તે જૈનયોગનો મૂળ પાયો અને મોક્ષનું કારણ છે.[1] પહેલાનો વિચાર કરીએ તો જિનમાં અથવા જિને પ્રરૂપેલાં તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા એ સમ્યગ્દર્શન,[2] તેથી વિપરીત પરિસ્થિતિ તે અશ્રદ્ધા. સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે જૈન નિયમો યા જિને પ્રરૂપેલાં સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન[3] જે મેળવવાનું છે તે "જૂઠા તર્ક, મિથ્યા વિતંડાવાદ અથવા નાસ્તિકતાથી ખવાઈ ગયેલી મિથ્યા દૃષ્ટિ વડે થઈ જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષને ઉછેરી તે જ્ઞાનને અમલમાં મૂકવા રૂપ સમ્યક્ચારિત્ર છે."[4] આ રત્નત્રયીમાં સમ્યગ્દર્શન સર્વોત્કૃષ્ટ છે કારણ કે તેજ આપણને નાસ્તિકતાના ભ્રમમાંથી બચાવે છે. વધારામાં સમ્યગ્જ્ઞાનથી શ્રદ્ધાવડે મેળવેલી બાબતો વિચાર કરવાનું શક્ય થાય છે. તે બીજું કાંઈ નહિ પણ તત્ત્વોમાં શુદ્ધ અને સાચી દૃષ્ટિ માત્ર છે ટૂંકમાં શ્રદ્ધાયુક્ત જ્ઞાન અંતિમ ધ્યેય સમ્યક્ચારિત્ર પ્રતિ લઈ જાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન એ બંને સમ્યક્ચારિત્ર સહિત હોય તો તે વ્યર્થ છે. જિને પ્રરૂપેલા સર્વે નિયમો પાળવામાં ચારિત્રનો સમાવેશ થાય છે અને તે દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે મોક્ષ એ અંતિમ ધ્યેય હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સમ્યક્ ચારિત્ર એવા પ્રકારનું હોય છે કે જ્યાં શરીરને ઓછું મહત્ત્વ અપાય છે પરંતુ આત્મવિકાસ એજ લક્ષ્ય રહે છે ટૂંકમાં મન, વચન અને કાયાના પાપરૂપ વ્યાપારનો ત્યાગ તેજ ચારિત્ર.[5]

વ્યાવહારિક જીવનમાં ચારિત્રના બે ભાગ કરાય છે, (૧) સાધુજીવન અને (૨) ગૃહસ્થજીવન, પરંતુ અહીં આપણે તે વિગતોમાં નહિ ઉતરીએ. એટલું કહેવું પૂરતું છે કે ગૃહસ્થજીવન કરતા સાધુજીવનના નિયમો સ્વાભાવિક રીતેજ કડક હોય છે, કારણ કે નિર્વાણનો ટૂંકો રસ્તો એજ છે. ગૃહસ્થજીવનનું ધ્યેય પણ તેજ છે છતાં તે ધીમો અને લાંબો રસ્તો છે.

જૈનધર્મ સ્વીકારતા પહેલાં તે પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસેથી નિયમનની તીવ્રતા, મજબૂત ઇચ્છાશક્તિ અને શુદ્ધ ચારિત્રની અપેક્ષા રાખે છે અહિંસા, સત્ય,

1. चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो योगस्तस्य च कारणम् । ज्ञानश्रद्धानचारित्ररूपं रत्नत्रयं च सः Hemacandra, op. cit., chap I, 15, p 1.

2. तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् Umāsvātivācaka, op. cit., chap. [illegible] 2 The Tattvas referred to here are the Nine Tattvas mentioned above Haribhadra, op. cit. p. 83.

3. तत्त्वानां
[illegible] सम्यग्ज्ञानं ॥

—Hemacandra—op. cit., chap 16, p. 1. The Jainas acknowledge five kinds of Jñāna, and mark with great precision the five degrees of knowledge that lead to Omniscience (1) Mati Jñāna (sense-knowledge) (2) Śruta Jñāna (testimony), (3) Avadhi-Jñāna (knowledge of the remote), (4) Manaḥ-Paryāya Jñāna (thought reading), (5) Kevala-Jñāna (Omniscience).

4. Jaini, op. cit p. 54.

5. सर्वसावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते —Ibid., chap. I, 18, p. 2.

આમ દરેક પદાર્થના તત્ત્વવિશેષથી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જ્યાંસુધી જીવ નાશ યા ખોટાં કર્મોથી નષ્ટપૂર્ણ આત્મશુદ્ધિ દ્વારા અંતિમ છુટકારો ન મેળવે ત્યાંસુધી એક યા બીજી રીતે કર્મો આત્મા સાથે સંકળાયેલા રહે છે અને તેથી આ જગતમાં કાર્મિક વર્ગણાયુક્ત જીવ અજ્ઞાન, દુઃખ દરિદ્રતા, વગેરે અધિકાંશ બાહ્ય સુખદુઃખ અનુભવે છે. આવી જાતના જીવના સિદ્ધાંત પરિભ્રમણને જ સંસાર કહેવામાં આવે છે તેમાંથી મુક્તિ મેળવવી તે મોક્ષપ્રાપ્તિ યા અંતિમ છુટકારો છે. આમ જીવને બહારથી કાંઈપણ મેળવવાનું નથી, પરંતુ કાર્મિક બંધનોના સપાટામાંથી છૂટી પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિ જ માત્ર પ્રાપ્ત કરવાની છે.

ટૂંકમાં બધા કર્મબંધનોથી આત્માની મુક્તિ તેજ મોક્ષ છે. શુભ યા અશુભ એ બંને પ્રકારનાં કર્મો આત્માને વાદળાંની માફક આવરણ રૂપ છે જેમ વાદળાં ખસી જવાથી ઝગઝગતો સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે તેમ કર્મરૂપ આવરણ ખસી જવાથી આત્માના સકળ ગુણો પ્રગટે છે. આમાં એક વસ્તુ બીજીની જગ્યા લે છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં વિઘ્નકર્તા વસ્તુનો નાશ થાય છે. જ્યારે કોઈ પક્ષી પાંજરામાંથી છૂટું થાય છે તેનો અર્થ એવો નથી કે પક્ષી પાંજરાને બદલે બીજી વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે પરંતુ તેનો અર્થ એવો તો છે જ કે પરતંત્રસ્વરૂપ પાંજરાનો તે ત્યાગ કરે છે. એજ રીતે આત્મા જ્યારે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે અર્થ પુણ્ય તથા પાપકર્મોનો સર્વથા નાશ કરી કોઈ નવીન વસ્તુ ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ આત્મા માત્ર શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે. આમ જ્યારે મોક્ષ મળે છે ત્યારે પવિત્ર અને મુક્ત આત્મા ભૌતિક શરીર અને તેના આવરણમાંથી છૂટી પોતાની સ્વાભાવિક દશા પ્રાપ્ત કરે છે તાત્પર્ય એ છે કે મુક્ત આત્મા પોતાની ઉજ્જ્વલતા, આનંદ, જ્ઞાન અને શક્તિસહિત પૂર્ણ રૂપે પ્રકાશે છે.

મુમુક્ષુપણાની તમામ પરિસ્થિતિના મૂળને આ રીતે સમજ્યા પછી મોક્ષ કેમ મેળવવો તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાંથી જીવના દુઃખમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ જૈનધર્મ બતાવે છે. નિર્વાણમાર્ગે જિન બનવાને બતાવ્યો છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નો દ્વારા મોક્ષ મળી શકે છે. વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ બુદ્ધ ધર્મના બૌદ્ધોના ત્રિરત્નો બુદ્ધ, નિયમ અને સંઘ એને મળતા આવે છે

1 [illegible] —Ibid. [illegible] —Hemacandra, Yoga-śāstra, Prakāśa or chap xi 61, p 1, MS B O R I. No 1316, of 1886-1892.

2 सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः —Umāsvātivācaka, op. cit., chap [illegible] L. Cf. Haribhadra, op. cit., 53

3 Barth, op. cit. p 147. It is interesting to compare these Three Jewels with the Buddhist Tri-Ratna: Buddha, the Law and the Order, and with the Mahommedan Triad Happiness (Khair), Mercy (Mihr), Prayer (Bandagi) and again with the Parsi Triad: Holy Mind, Holy Speech and Holy Deeds. —Stevenson (Mrs), op. cit., p 247

વખત સર્વોત્તમ પદે પહોંચ્યા પછી તેનું પતન સંભવિત નથી. શ્રી ઉમાસ્વાતિ કહે છે કે:

दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तम् प्रादुर्भवति नाङ्कुरः।
कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः॥

જમીનમાંના બીજ બળી ગયા પછી તેમાંથી જેમ અંકુર ફૂટવા નથી તેમ કર્મરૂપ બીજ બળી ગયા પછી સંસારરૂપ અંકુર ઉત્પન્ન થતા નથી.[1]

આમ "ઈશ્વર શબ્દથી જો કે કોઈ વ્યક્તિવિશેષનો નિર્દેશ નથી તો પણ સર્વમાન્ય ગુણો જ્યારે મનુષ્યમાં પૂર્ણ વિકસે છે ત્યારે તે ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ઈશ્વર મનુષ્યના આત્મામાં છુપાયેલ શક્તિમાં સર્વોત્તમ, મહાન અને સંપૂર્ણ પ્રકાશ યા વિકાસ માત્ર છે."[2]

અહીં એટલી સૂચના આપવાને નથી કે આવા સર્વજ્ઞ આત્માઓમાં કેટલાક નામકર્મના[3] પરિણામે તીર્થંકર કહેવાય છે. તીર્થંકરનું ખાસ લક્ષણ કેવળ ઉપદેશ સિવાય આત્માની સ્વયંઅનુભૂતિ છે અને તે તે દ્વારા સત્યનો પ્રચાર કરે છે. બીજા સામાન્યકેવળી અમુક છે.[4] તીર્થંકરો પોતાની અદ્વિતીય પ્રભુતા, પ્રગાઢ દૈવત, તેમજ અસાધારણ અને અલૌકિક ગુરુત્વા શક્તિ, પ્રતિભા અને પ્રકાશથી જગત પર ચિરસ્મરણીય વ્યક્તિત્વ મૂકતા જાય છે.

તીર્થંકર શબ્દ જૈનોનો ખાસ પારિભાષિક શબ્દ છે; ઘણી વખત સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાના ચતુર્વિધ સંઘના સ્થાપક જેવો પણ તેનો અર્થ કરાય છે પરંતુ ખરો અર્થ એ છે કે આ વિચિત્ર સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી પાર ઉતરવા માટે અને આધ્યાત્મિક સુખના શિખરે પહોંચવા સારું આત્મિક પ્રકાશદ્વારા જે દોરવણી કરે છે તેજ તીર્થંકર કહેવાય છે. આ તીર્થંકરો ધર્મને નવીન સત્વ, નવો પ્રકાશ અને પુનર્જાગૃતિ આપી જગતનું કલ્યાણ કરે છે અને પહેલાંનાં બધા જમાના કરતાં જગતને મોખરે મૂકતા જાય છે.[5] એ સ્વાભાવિક છે કે આત્માને વળગેલાં ચાર નસ્સા બધાય કર્મોનો સર્વથા નાશ કરનાર તે ઉચ્ચતમ દશા પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેના વિજયની નિશાની તરીકે બધાય તીર્થંકરો જિન યા વિજયી પણ કહેવાય છે. આચાર્ય યોગેન્દ્ર કહે છે કે જે આત્મામાં

1. Umāsvātivācaka, op. cit. chap. x, sūt. 6, p. 301 [illegible] —V [illegible], op. and loc. cit.

2. Radhakrishnan, op. cit., I, p. 331

3. Just as the Karma called *Gotra Karma* came in the way of Mahavira's being born to *Kshatriyāni* so we get here *Nāma Karma*. तीर्थकरनामकर्म [illegible] —Hemacandra, op. cit., chap. xi, 48, p. 30.

4. Cf. Jaini, op. cit., p. 2.

5. When a new Tirthankara rises, the followers of the preceding ones follow him, as the followers of Pārśva, followed Mahāvīra. —Stevenson (Mrs.), op. cit., p. 247.

અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતોથી શરૂઆત કરીને મન, વચન અને કાયાનો સંયમ કેળવી મનુષ્ય આધ્યાત્મિક જીવનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે જ્યાં જીવનમરણની ઇચ્છા નથી અને છેવટે અનશનવ્રતી યા અનશની બની મૃત્યુને ભેટે છે.[1]

જૈન આચારશાસ્ત્ર એટલું સૂક્ષ્મ અને વિચારપૂર્વક સ્થાપેલ છે કે તે પોતેજ અભ્યાસરૂપ બને તેવું છે.[3]

જનજીવન અને મોક્ષ સંબંધી ઉપર જે ચર્ચા કરી તેનો ટૂંક ઉલ્લેખ કરી આપણે જૈનધર્મના મુખ્ય અંગોનો વિચાર કરીશું. આચાર્ય કુંદકુંદના શબ્દોમા ઉપસંહાર કરીએ તો:

આત્મા જે પોતે કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે તે અજ્ઞાનરૂપ પડદાથી અંધ બની સંસારમા ભમે છે જે ભવ્યાણુ માટે મર્યાદિત અને અભવ્યાણુ માટે અમર્યાદિત છે.

"અજ્ઞાનનો પડદો જે સમજ અને ઇચ્છાશક્તિને ઘેરે છે તેને જડમૂળથી ચીરી રત્નત્રયીથી સજ્જ બની નિર્મળ થઈ પરિસ્થિતિએ ઉત્પન્ન કરેલ સુખદુઃખને છેદી આત્મજ્ઞાનના આદર્શમાંથી પ્રકાશ મેળવતો વિકટ રસ્તે વિચરતો યાત્રાળુ પૂર્ણતાના દૈવી મંદિરમાં પહોંચે છે.[4]

આમ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ ચાર કષાયથી મેલાઘેલા તેમજ આઠ નરસા કર્મોને કારણે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિથી બળાત્કારે દૂર થયેલ આત્મા જ્યારે આ બધા વિકારો અને બાહ્ય આવરણોથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે ઈશ્વર યા પરમાત્માના બધા ગુણો ધારણ કરે છે તેમ કહેવાય છે.[5] "કર્મરહિત થયા પછી સર્વજ્ઞ બનેલ આત્મા પ્રશાંત અવિકારી અને શાશ્વત સુખ મેળવે છે."[6] થઈ એટલે આવો આત્મા જૈનધર્મમા ઈશ્વરનો આદર્શ રજૂ કરે છે[7] અને એક

1 अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः [illegible] विमुक्तये ॥ —Hemacandra, op. cit. chap. I, 19, p. 2.

2 [illegible] —Uttarādhyayana-Sūtra, chap. xxx., 9

3 The value of Jaina philosophy lies not only in the fact that it, unlike Hinduism, has co-related ethical teaching with its metaphysical system but also in the searching knowledge of human nature which its ethics display. —Stevenson (Mrs.), op. cit. p. 123.

4 Kundakundācārya, Pancāstikāyasāra, S. B. J. III. 75-76.

5 In a word, believers in the creation theory make God a man, bring him down to the level of need and imperfection, whereas Jainism raises man to Godhood and imposes him to reach as near Godhood as possible by steady faith, right perfection, right knowledge, and above all, ascetic life. —Jaini, op. cit. p. 8.

6 Kundakundācārya, op. cit., 181 (trans. Jaini, op. cit. p. 77)

7 [illegible] —Viśeṣāvaśyaka, op. cit., p. 150.

સમાવેશ થાય છે."[1] પથ્થર, વૃક્ષો અને વહેતા ઝરણાં આદિમાં જીવના અસ્તિત્વની માન્યતાથી આ સિદ્ધાંત તદ્દન જુદો છે.[2] વૈદિકકાળનું યજ્ઞો દ્વારા થતો અમૂલ્ય જીવોનો નાશ આવા દેવોને સંતોષ આપે છે. પરંતુ જૈન માન્યતાનુસાર જીવ માત્ર પવિત્ર છે અને એકજ ધ્યેયને માટે ઉચ્ચ દશામાં જનાર હોવાથી કોઈપણ જાતના અત્યાચારથી જીવોને દુઃખ કે પીડા પહોંચાડવામાં આવતી નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત કે જે જૈનધર્મની મહાન વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે તેની પાછળ આ વિચાર રહેલો છે.[3] આચાર્ય હેમચંદ્ર અહિંસાની વ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે કે—

न यत् प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
त्रसानां स्थावराणां च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥

પ્રમાદવશ પંચેન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય તેમજ એકેન્દ્રિય જીવને ન હણવામાં અહિંસાવ્રતનું પાલન ગણાય છે.[4]

શ્રી હેમચંદ્ર યોગશાસ્ત્રમાં આ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતા જે દૃષ્ટાંત આપે છે તેવું બીજે ક્યાંય મળવા સંભવ નથી. તેઓ આપે છે કે શ્રેણિક રાજાના વખતમાં તેની હત્યા માટે પ્રખ્યાત એવો કાલસૌકરિક નામે કસાઈ હતો, તેને સુલસ નામે પુત્ર હતો, જે મહાવીરનો પરમ ભક્ત હતો અને તેથી ધર્મભાવે શ્રેણિક રાજાના પુત્ર અભયકુમારનો મિત્ર હતો. આ કસાઈનું માનસ એટલું ક્રૂર અને ક્ષુદ્ર હતું કે તેને જૈનોની અહિંસા તરફ વાળવો તે તદ્દન મુશ્કેલ હતું. શ્રેણિક મહાવીરનો પરમ ભક્ત હોવાથી આ કારણે તે ખૂબ દુઃખી થતો હતો અને ઉચ્ચ કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ તેણે કસાઈને કહ્યું.

सूनां विमुञ्च यत् ।
दास्येऽहमर्थमर्थस्य लोभात् त्वमसि सौनिकः ॥

જો તું તારો કસાઈનો ધંધો છોડી દે તો હું તને ધન આપીશ કારણ કે ધનના લોભથીજ તું કસાઈ છે.

રાજાની આ પ્રાર્થનાની કસાઈ પર કાંઈ અસર ન થઈ તેણે સ્વસ્થ ચિત્તે જવાબ આપ્યો.

सूनायां ननु को दोषो यया जीवन्ति मानवाः ।
तां न जातु त्यजामीति ॥

1. Jacobi, op. cit., Int., p. xxxi.

2. The animistic belief that nearly everything is possessed of a soul proves that Jainism is older than Mahavira and Buddha. This must have appeared at a very early time, when higher forms of religious beliefs and cults had not yet, more generally taken hold of the Indian mind. Cf. Jacobi, op. cit., xlv Int. p. xxxiii.

3. Cf. Smith, *Oxford History of India*, p. 55.

4. Hemacandra, op. cit., chap. I, 20, p. 2. (For trans. see Stevenson (Mrs), op. cit., p. 234)

સંપૂર્ણ ભાવના, સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને આનંદ અને અનંત શક્તિ છે તે પૂર્ણ સત્ છે અને તે સ્વયંપ્રકાશિત હોવાથી જિનદેવ અથવા આત્મવિજયી કહેવાય છે."[1] આ બધા સર્વજ્ઞ જીવાત્માઓ ભવભ્રમણનો નિશ્ચિત સમય પૂરો કરી અંતિમ ધ્યેય તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.[2] આ રીતે જૈનોનું નિર્વાણ તે મોક્ષ સુખસંતોષ સહિત અને પુનર્જન્મથી વિમુક્ત સ્થિતિ છે. બુદ્ધે પ્રરૂપેલ મોક્ષની માફક તે શૂન્યમાં સમાતું નથી. તેમાં દેહથી છૂટકારો છે પણ તેમાં અસ્તિત્વનો નાશ નથી જ; જૈનોની દૃષ્ટિએ અસ્તિત્વ અનિષ્ટ તો નથી જ; પરંતુ તે દ્વારા ઉદ્ભવતી પ્રક્રિયા અનિષ્ટ છે."[3] શરીર આત્માથી છૂટું પડી જાય એટલે જીવ અસ્તિત્વમાં રહેવા છતાં જન્મમરણની પરંપરાનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. આમ નિર્વાણ એ આત્માનો નાશ નથી, પરંતુ અનંત આનંદની સ્થિતિમાં આત્માનો પ્રવેશ માત્ર છે. "મુક્ત આત્મા લાંબો કે ટૂંકો નથી, કાળો કે સફેદ નથી, કડવો કે તીખો નથી, તે અશરીરી, પુનર્જન્મ રહિત અને અસંગપી છે. તે સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક નથી, પણ તે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે. મુક્ત આત્માના સ્વભાવની તુલના કરવા જેવી કોઈ ઉપમા નથી, તે અરૂપી છે તેમજ અવસ્થાવિશેષથી રહિત છે."[4]

જૈનધર્મના મુખ્ય અંગોનો વિચાર કરતાં સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે તેનો આગ્રહ પાડતો અહિંસાનો આદર્શ છે. આચાર્ય કુંદકુંદ કહે છે કે "જીવ ચેતન સહિત, અરૂપી, ઉપયોગવાળો, કર્મથી જકડાયેલો, કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા, નાના મોટા શરીરને ધારણ કરનાર અને કર્મબંધનથી છૂટી લોકના અગ્રભાગ સુધી જનાર છે."[5] જૈનોને મન, જીવ શાશ્વત છે અને કાર્યકારણના અબાધિત નિયમને આધીન છે. મનુષ્યમાં જીવ હોય છે એટલું જ નહિ પણ વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, જીવજંતુ, પૃથ્વી, અગ્નિ, પાણી, હવા આદિ જેવા ન દેખી શકાય એવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં પણ જીવ હોય છે. આથી કહે છે કે આ સિદ્ધાંત જૈનોની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને નીતિના નિયમો તથા તેઓની આખી તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિનો તેમાં

1 Cf Jaini, op cit p 78.

2 As a matter of detail we may observe that the Digambara sect of the Jainas agrees with the Buddhists in maintaining that no woman has the capacity of attaining Nirvana. To the Digambaras, before she can ever reach Moksha she has to undergo rebirth as man, while to the Svetambaras the path of Moksha is open to all, whether men or women. पुंवत् स्त्रीणामपि मुक्तिः (Like men there is Nirvana for women), says Sakatayanacarya in his स्त्रीमुक्तिकेवलिभुक्तिप्रकरणम्. —Cf. J S S ii Nos 3-4 Appendix 2, 2.

3 Buddhists seem to use their common word Nirvana as connoting extinction not only of desire, with which the Jainas would agree, but also of the soul itself, which they would indignantly deny —Stevenson (Mrs) op. cit., p 172.

4 Barth, op cit p 147

5 Jacobi, S B E xxii, p 52.

6 Kundakundacarya, S.B J iii, 37 cf Dravyasamgraha, S.B J i pp 6-7

સમાવેશ થાય છે."[1] પત્થર, વૃક્ષો અને વહેતા ઝરણાં આદિમાં જીવના અસ્તિત્વની માન્યતાથી આ સિદ્ધાંત વધુ જૂનો છે.[2] લોહીભૂખ્યા મંત્રો દ્વારા થતો અમૂલ્ય જીવોનો નાશ આવા દેવોને સંતોષ આપે છે. પરંતુ જૈન માન્યતાનુસાર જીવ માત્ર પવિત્ર છે અને એકજ ધ્યેયને માટે ઉચ્ચદશામાં જનાર હોવાથી કોઈપણ જાતના અસમાધાનથી જીવોને દુઃખ કે પીડા પહોંચાડવામાં આવતી નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત કે જે જૈનધર્મની મહાન વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે તેની પાછળ આ વિચાર રહેલો છે.[3] આચાર્ય હેમચંદ્ર અહિંસાની વ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે કે—

न यत् प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
त्रसानां स्थावराणां च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥

પ્રમાદવશ પંચેન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય તેમજ એકેન્દ્રિય જીવને ન હણવામાં અહિંસાવ્રતનું પાલન સમાયેલ છે.[4]

શ્રી હેમચંદ્ર યોગશાસ્ત્રમાં આ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં જે દૃષ્ટાંત આપે છે તેવું બીજે ક્યાંય મળવા સંભવ નથી. તેમાં આવે છે કે શ્રેણિક રાજાના વખતમાં તેની હત્યા માટે પ્રખ્યાત એવો કાલસૌકરિક નામે કસાઈ હતો, તેને સુલસ નામે પુત્ર હતો, જે મહાવીરનો પરમ ભક્ત હતો અને તેથી ધર્મભાવે શ્રેણિક રાજાના પુત્ર અભયકુમારનો મિત્ર હતો. આ કસાઈનું માનસ એટલું ક્રૂર અને ક્ષુદ્ર હતું કે તેને જૈનોની અહિંસા તરફ વાળવો તે વધુ મુશ્કેલ હતું. શ્રેણિક મહાવીરનો પરમ ભક્ત હોવાથી આ કારણે તે ખૂબ દુઃખી થતો હતો અને ઉચ્ચ કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ તેણે કસાઈને કહ્યું:

सूना विमुञ्च यद् ।
यस्तेऽर्थमर्थयस्व लोभात् त्यजसि सौनिक ॥

જો તું તારો કસાઈનો ધંધો છોડી દે તો હું તને ધન આપીશ કારણ કે ધનના લોભથીજ તું કસાઈ છે.

રાજાની આ પ્રાર્થનાની કસાઈ પર કોઈ અસર ન થઈ તેણે સ્વસ્થ ચિત્તે જવાબ આપ્યો:

सूनाया ननु को दोषो यया जीवन्ति मानवा ।
तां न जातु त्यजामीति ॥

1. Jacobi, op. cit. Int., p. xxxiii.

2. The animistic belief that nearly everything is possessed of a soul proves that Jainism is older than Mahāvīra and Buddha. This must have appeared at a very early time, when higher forms of religious beliefs and cults had not yet, more generally taken hold of the Indian mind. Cf. Jacobi, op. cit., xlv Int. p. xxxiii.

3. Cf. Smith, *Oxford History of India*, p. 53.

4. Hemacandra, op. cit. chap. I, 20, p. 2. (For trans. see Stevenson (Mrs) op. cit., p. 231)

જેનાથી મનુષ્યોનો નિર્વાહ થાય છે તે કતલથી શું નુકસાન છે? હું તે છોડવાનો નથી.

આ રીતે રાજાએ જોયું કે હવે બીજો કોઈ રસ્તો નથી ત્યારે તેને એક અંધારા કૂવામાં રાખ્યો અને આખી રાત તેમાં તેને લટકાવ્યો, પરંતુ ત્યાં પણ દુર્બુદ્ધિથી કૂવાની દિવાલ પર પશુઓના આકાર કાઢી ત્યાંને ત્યાં તેને હણવાની ભૂસી નાંખવા લાગ્યો. આ પછી તેને અસાધ્ય વ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને તે નરકે ગયો.

પિતાના મરણ પછી તરત જ સુલસના સંબંધીઓ એકઠા થયા અને કુલપ્રવૃત્તિ ચલાવવા તેને સમજાવ્યો, પરંતુ તેણે કહ્યું કે "જેમ મને મારો જીવ વહાલો છે તેમ બીજા પ્રાણીઓને પણ હોય જ અને આવું ફળ પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં એવો કોણ હોય જે હિંસાથી જીવવું પસંદ કરે?" સુલસના સંબંધીઓને આની કોઈ અસર ન થઈ અને તેઓએ તેના કર્મના ભાગીદાર બનવા તત્પરતા બતાવી. પછી સુલસે સૌને મારવાનો ડોળ કરી બાપની કુહાડી લઈ પોતાના પગ પર ઘા કર્યો અને મૂર્છિત થઈ જમીનપર પડ્યો. કેટલેક વખતે ભાન આવતા સંબંધીઓને તેણે પૂછ્યું

बान्धवो दुःखं विभजध्वं मम वेदनाम् ।

બંધુઓ, તમે મારા દુઃખમાં ભાગ પડાવો. પણ તેઓ તેને સાંત્વન આપવા સિવાય કાંઈ કરી શક્યા નહિ ત્યારે તેણે પ્રથમ વચનની યાદ આપી જણાવ્યું કે

व्यथामियतीमपि । नरके महतीमीदृशीं कथं सहिष्यथ ॥

તમે આટલું દુઃખ નથી લઈ શકતા તો નરકનાં દુઃખ તો કેમ જ લઈ શકશો! આ રીતે સુલસ પોતાની વાણીમાં સંબંધીઓને જીતી શક્યો અને જૈનોના બારવ્રત ગ્રહણ કરીને સ્વર્ગે ગયો.

આ કથાનો સાર સ્પષ્ટ છે. કર્મના સિદ્ધાંતના જેટલું જ અહિંસાના સિદ્ધાંત પ્રત્યેનું જૈનોનું મમત્વ આમાં જણાઈ આવે છે. યજ્ઞ માટે પશુહિંસા કરી શકાય છે એવા મનુના નિયમ વિષે યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે જેઓ હિંસાને પુષ્ટિ કરતો નિયમ બનાવે છે તે દુષ્ટ નાસ્તિક લોકો કરતા પણ વધારે પાપી છે.[1]

આજની દુનિયામાં પ્રવર્તતું ઉપાધિમય જીવન જોતાં પોતાના વ્યવહારિક જીવનમાં પણ પ્રત્યેક જીવ પ્રતિ જૈનોની દયા આશ્ચર્યજનક છે. આજે પ્રવર્તતા જૈન માટે અમે તેની ટીકા કરવા જેવું લાગતા છતાં પણ જૈનોનો અહિંસાનો મહાન આદર્શ અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પર પ્રેમ અને મિત્રતા એ અદ્ભુત છે તે સમજવા માટે દૃઢ વિવેચન પૂરતું થશે.

1 Hemacandra Yogaśāstra (with his own commentary), chap 30, pp 81 93. Very often heaven is taken to mean Moksha, but it is not so. To the Jainas Moksha is that stage from which the soul has never to return. According to Jainism there is limit to life in heaven, but when the soul reaches Moksha it enjoys bliss for ever.

2 Cf Hopkins, op cit, p 289

સાધુઓ માટે કોઈપણ જાતની હિંસા અટકાવવા માટે એવો નિયમ છે કે તેમને માત્ર ત્રણ વસ્તુઓ રાખવી. (૧) પાણી ગાળવા માટે એક વસ્ત્ર, (૨) એક રજોહરણ અને (૩) સૂક્ષ્મ જીવોની અજાણ્યે થતી હિંસા માટે મુહપત્તિ. "આ ઉપરાંત આજ કારણે પોતાના વાળનો લોચ કરવાનું કઠણ કામ કરવું પડે છે જે મૂળ નિયમ મુજબ પ્રથમ દીક્ષા વખતેજ ઉતારી લેવામાં આવે છે. જૈનોનો આ ખાસ રિવાજ છે જે ભારતવર્ષના બીજા સાધુ વર્ગોમાં જણાતો નથી."[1]

આમ અહિંસાવ્રતના ભંગ ન થવા દેવાના ઉદ્દેશથી એક ગૃહસ્થ પણ પોતાના દૈનિક જીવનમાં ખૂબ સાવધાન રહે છે, અને તેમાં પણ એક વિશિષ્ટતા છે કે સૂક્ષ્મ નાના જંતુના નાશના ભયથી રાત્રે યા સૂર્યાસ્ત પછી કાંઈ પણ ખાવાની અને બની શકે તો પીવાની પણ મનાઈ છે. તેથીજ શ્રી હેમચંદ્ર કહે છે કે "જ્યારે ખાનપાનમાં પડતા જીવો મનુષ્યની અંધકારથી બેસબેલ આંખો નથી જોઈ શકતી ત્યારે રાત્રે ભોજન કરવાનું કોણ પસંદ કરશે?"[2] આ બધા રિવાજો વિચારતા જણાય છે કે કોઈપણ હિંદુ જાતિએ અહિંસા એટલે કે જીવમાત્રની રક્ષા માટે આટલું સન્માન યા ત્યાગભાવને મહત્ત્વ આપ્યું નથી.

વ્યવહારુ જીવનમાં નિયમોની આ બધી મુશ્કેલીથી કોઈએ એક ક્ષણ પણ એમ માની લેવાનું નથી કે ઉપર્યુક્ત નિયમોના પાલનથી જૈનધર્મ જગતમાં ઉભી શકશે નહિ અને તે રાષ્ટ્રને ગુલામી, અકર્મણ્યતા અને દારિદ્ર્ય પ્રતિ ઘસડી જશે. "જૈનધર્મ માટે આ પ્રકારની થતી ગેરસમજનું કારણ તે વિષેની અપૂર્ણ માહિતી અને તે પ્રતિનો વિરોધ જણાય છે. જેટલી અનુકંપાથી તમારી ફરજ બજાવી શકાય તે રીતે તે બજાવો એ જૈનધર્મની પ્રથમ શિક્ષા છે. અહિંસા કોઈપણ મનુષ્યના કર્તવ્યમાં આડે આવી શકતી નથી."[4] જૈનોની અહિંસા એ દુર્જનની અહિંસા તો નથીજ પણ તે એક બહાદુર આત્માનું આત્મબળ છે કે જે જગતના બધા અનિષ્ટ બળોથી ઉચ્ચ છે અથવા ઉચ્ચ થવા સિદ્ધ છે.

'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ'[5] એ સૂત્ર શ્રી હેમચંદ્ર આચાર્યે ઠીક જ દર્શાવ્યું છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં જૈનવૃત્તિ સ્પષ્ટ કરતું ગરીબમાં ગરીબ, નીચમાં નીચ અને ભાન ભૂલેલા પ્રતિ દયાવિશ ભાવનું નીચે મુજબ દૃષ્ટાંત છે:

હરિકેશી નામનો એક ચાંડાળ હતા. તે ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને ઉચ્ચતમ ગુણ પ્રાપ્ત કરી મહાન સાધુ થયા. એક વખત ભિક્ષાર્થે જતા તે બ્રાહ્મણોના યજ્ઞના એક વાડા પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું

1 Bühler op. cit., p. 15
2 Hemacandra, op. cit., MS chap. iii., v. 43, p. 8
3 Barth, op. cit., p. 145.
4 Jaini, op. cit., p. 72
5 आत्मवत् सर्वभूतेषु —Hemacandra, op. cit., chap. i., 20, p. 2.

જેનાથી મનુષ્યોનો નિર્વાહ થાય છે તે કતલથી શું નુકશાન છે? હું તે છોડવાનો નથી.

આ રીતે લોકોએ જોયું કે હવે બીજો કોઈ રસ્તો નથી ત્યારે તેને એક અંધારા કૂવામાં નાખ્યો અને આખી રાત તેમાં તેને લટકાવ્યો, પરંતુ ત્યાં પણ દુર્બુદ્ધિથી કૂવાની દિવાલ પર પશુઓના આકાર કાઢી ત્યાંને ત્યાં તેને હાથવતી મારી નાંખવા લાગ્યો. આ પછી તેને અસાધ્ય વ્યાધિ લાગુ પડ્યો અને તે નરકે ગયો.

પિતાના મરણ પછી તરત જ સુલસના સંબંધીઓ એકઠા થયા અને કુલધર્મ ચલાવવા તેને સમજાવ્યો, પરંતુ તેણે કહ્યું કે "જેમ મને મારો જીવ વહાલો છે તેમ બીજા પ્રાણીઓને પણ હોય જ અને આવું ફળ પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં એવો કોણ હોય જે હિંસાથી જીવવું પસંદ કરે?" સુલસના સંબંધીઓને આની કાંઈ અસર ન થઈ અને તેઓએ તેના કર્મના ભાગીદાર બનવા તત્પરતા બતાવી. પછી સુલસે પોતાને મારવાનો ડોળ કરી બાપની કુહાડી લઈ પોતાના પગ પર ઘા કર્યો અને મૂર્છિત થઈ જમીનપર પડ્યો. કેટલેક વખતે ભાન આવતાં સંબંધીઓને તેણે પૂછ્યું

बान्धवा यूयं विभजध्वं मम वेदनाम् ।

બંધુઓ, તમે મારા દુઃખમાં ભાગ પડાવો. પણ તેઓ તેને સાંત્વન આપવા સિવાય કાંઈ કરી શક્યા નહિ ત્યારે તેણે પ્રથમ વચનની યાદ આપી જણાવ્યું કે

व्यथामिमामपि । ममे महीतुमीशिध्वे कथं नरकवेदनाम् ॥

તમે આટલું દુઃખ નથી લઈ શકતા તો નરકનાં દુઃખ તો કેમ જ લઈ શકશો? આ રીતે સુલસ પોતાની ધારણામાં સંબંધીઓને જીતી શક્યો અને જૈનોનાં બારવ્રત ગ્રહણ કરીને સ્વર્ગે ગયો.[1]

આ કથાનો સાર સ્પષ્ટ છે. જૈનોના સિદ્ધાંતના એકેએક અહિંસાના સિદ્ધાંત પ્રત્યેનું જૈનોનું મમત્વ આમાં જણાઈ આવે છે. યજ્ઞ માટે પશુહિંસા કરી શકાય છે એવા મનુના નિયમ વિષે યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે જેઓ હિંસાને પુષ્ટિ કરતો નિયમ બતાવે છે તે દુષ્ટ નાસ્તિક લોકો કરતાં પણ વધારે પાપી છે.[2]

આજની દુનિયામાં પ્રવર્તતું ઉપાધિમય જીવન જોતાં પોતાના વ્યાવહારિક જીવનમાં પણ પ્રત્યેક જીવ પ્રતિ જૈનોની દયા આશ્ચર્યજનક છે. આજે પ્રવર્તેલા જૈન માટે ગમે તેવી ટીકા કરવા જેવું લાગવા છતાં પણ જૈનોનો અહિંસાનો મહાન આદર્શ અર્થાત્ પ્રાણીમાત્ર પર પ્રેમ અને મિત્રતા એ અદ્ભુત છે. તે સમજવા માટે દૃઢ વિવેચન પૂરતું થશે.

1 Hemacandra, *Yogaśāstra* (with his own commentary), chap. II, [illegible] 30, pp. 91-93. Very often heaven is taken to mean *Moksha*, but it is not so. To the Jainas *Moksha* is that stage from which the soul has never to return. According to Jainism there is limit to life in heaven but when the soul reaches *Moksha* it enjoys bliss for ever.

2. Cf. Hopkins, *op. cit.*, p. [illegible]

છે કે તે પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની પરધર્મીઓની લાયકાત સ્વીકારે છે જ્યારે ભારતના ઘણા ખરા અન્ય ધર્મો તે સ્વીકારતા નથી."[1] બીજા માટે બહુમાન ધરાવવાની આ પ્રશસ્ત ભાવના જૈનધર્મની કેટલીક સર્વોત્તમ પ્રભાવશાળી વિભૂતિઓનું ખાસ લક્ષણ છે. ષડ્દર્શન સમુચ્ચયના જૈનવિભાગની શરૂઆતમા આચાર્ય હરિભદ્ર લખે છે કે

> पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
> युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

"મારે વીર પ્રતિ પક્ષપાત નથી કે કપિલ આદિ પ્રતિ દ્વેષ નથી; જેનું કથન યુક્તિયુક્ત હોય તે સ્વીકારવામા કશોય દુરાગ્રહ ન હોય."[2]

જૈનોની આ ઉદાર ભાવના ઉપરાંત તેના અહિંસાના આદર્શે જૈનધર્મમા પ્રાયશ્ચિત્તના તત્ત્વને ઉચિત મહત્ત્વ આપ્યું છે. મનુષ્યના જીવનમા હિંસા કેટલેક અંશે અનિવાર્ય છે અને તેથી આખરી ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે આપણા વિચારમા થતા પાપો તેમજ ભૂલોનું દિન પ્રતિદિન ભાન થાય અને તેનું દૈનિક પ્રાયશ્ચિત્ત થાય તે આવશ્યક છે. જૈનધર્મનું આ અદ્વિતીય લક્ષણ ન ગણાય, તો પણ જે મહત્ત્વ જૈનધર્મે પ્રાયશ્ચિત્તને આપ્યું છે તે સાચે જ અદ્વિતીય છે. પ્રાયશ્ચિત્તના તત્ત્વમાથી ફલિત થતા સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ એ બે વિધાનો સાધુ તેમજ શ્રાવકના જીવનમા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સુધર્માસ્વામીનું આવશ્યકસૂત્ર ત્યાસુધી કહે છે કે "સામાયિકથી શરૂ થતુ અને બિંદુસાર (ચૌદમું પૂર્વ) થી પૂર્ણ થતુ જ્ઞાન સત્યજ્ઞાન છે; તેનું પરિણામ સમ્યક્ચારિત્ર છે અને ચારિત્રથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે."

સામાયિક વ્રત એટલે ઓછામા ઓછી ૪૮ મિનિટ ધ્યાનમા ગાળવી;[3] જેનાથી આત્મા સમભાવ કેળવે છે. તે માટે 'કરેમિ ભંતે'નો પાઠ મુખ્ય છે; જેનો અર્થ નીચે મુજબ છે:

"હે ભગવંત! હું સામાયિક કરું છું, હું પાપમય વ્યાપારોથી પાછો હટું છું. મન, વચન અને કાયાથી આજીવન હું પાપો નહિ કરું, તેમજ કોઈ પાસે કરાવીશ પણ નહિ. હે ભગવન! હું જૂના પાપોથી પાછો ફરું છું. ગુરુ અને આત્માની સાક્ષીએ હું પાપને ધિક્કારું છું અને પાપમય કાર્યોથી મારા આત્માને મુક્ત રાખવા હું સામાયિક વ્રત ગ્રહણ કરું છું."[4]

1 Stevenson (Mrs), op cit p 242.

2 Haribhadra, op cit, p. 39 see also

> भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
> ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥
>
> —Hemacandra, Mahādevastotra, 41

3. सामाइयमाइय
   बिन्दुसार —Āvaśyaka Sūtra III, p 89

4 Cf Stevenson (Mrs), op. cit, p 215

5. करेमि भंते ! वोसिरामि —Āvaśyaka Sūtra, p. 454

“ અરે બ્રાહ્મણો ! તમે શા માટે અગ્નિ સળગાવી પાણીથી બાહ્ય પવિત્રતા મેળવો છો ? સુજ્ઞ પુરુષો કહે છે કે જે બાહ્ય પવિત્રતા તમે શોધો છો તે ખરી વસ્તુ નથી.

તમે કુશઘાસ યજ્ઞના થાંભ લાકડાં અને પરાળ વાપરો છો, સવાર સાંજ પાણીને સ્પર્શો છો અને તમે જીવતા જંતુનો નાશ કરો છો અને પરિણામે તમારા અજ્ઞાનથી તમે વારંવાર પાપ કરો છો.

ધર્મ એ મારું સરોવર છે, બ્રહ્મચર્ય એ સ્નાનાગાર છે જે મલિન નથી, પરંતુ આત્માર્થે અતિ વિશુદ્ધ છે. તપ એ જ્યોતિ છે. ધર્મવ્યાપાર એ મારા યજ્ઞનો ચાટવો છે. શરીર એ સૂકું છાણું છે, કર્મ એ મારાં લાકડાં છે. સંયમ એ ખરો પુરુષાર્થ છે અને શાંતિ એ બલિદાન છે. જ્ઞાની સાધુપુરુષોએ પ્રશંસા કરી છે અને તે હું આપું છું.

ઉત્તરાધ્યયન પોકારીને કહે છે કે “તપશ્ચર્યાનું ફળ પ્રત્યક્ષ છે, જન્મનું મહત્ત્વ કશુંય નથી. શ્વપાકના સુપુત્ર પવિત્ર હરિકેશી પ્રતિ જુઓ, તેમની શક્તિ અનંત છે.[1]

ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંત જૈનોને આવા એવા નૈતિક મુદ્દા કદાપિ છે, આ ધર્મની સર્વવ્યાપકતા એ તેની વિશિષ્ટતા છે અને તેની પાછળ અહિંસાનો મહાન આદર્શ રહેલો છે જે જૈનો સમક્ષ કેવળ મોક્ષાર્થી સાધુનો આદર્શ નહિ, પરંતુ બીજાને તારવા માટે તત્પર અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી ભિક્ષુ એવા મહાન સાધુનો આદર્શ રજૂ કરે છે. “સર્વ મનુષ્યમાત્રને માત્ર કુલીન આર્યોને નહિ, પરંતુ હલકા કુળના શૂદ્રો તેમજ હિંદમાં ઘણાજ તિરસ્કારપાત્ર ગણાતા પરદેશી મ્લેચ્છોને પણ મુક્તિ પ્રતિ દોરી તે માટે પોતાના દ્વાર તેમના માટે ખુલ્લા હોવાનો મહાન ઉદ્દેશ જૈન ધર્મ જણાવે છે.”[2]

અમે તે હલકી જાતિના મનુષ્યોને પોતાના ધર્મમાં જોડવાની ભાવનાને દૂર રાખીએ તો પણ બીજા ધર્મો પ્રતિ જૈનોએ રાખવી જોઈતી દૃષ્ટિ ખરેખર પ્રશંસનીય છે. તે બતાવે છે કે જૈનધર્મ કેટલી હદ સુધી બીજાની લાગણી ન દુભાવવા માટે સાવચેત હતો. શ્રીમતી સ્ટીવન્સનને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે “જૈનધર્મની અદ્વિતીય પ્રતિભા એ

1 Jacobi, S.B.E. xlv pp. 50-56.

2 Bühler op cit p 3. "The Jaina community is only divided into Yatis and Śrāvakas, and if in any part of India, the Jainas practically recognise the distinctions of caste, it is just the same with the Christians and Mahomedans of Southern India, and even with the Buddhists of Ceylon. This has nothing to do with the religion, it is only the adoption of social distinctions, which are rooted too deeply in the mind of the Indian nation to be abolished by the word of religious reformer. —Jacobi, Kalpa Sūtra, Int., p 4.

3 Hiouen Tsang's notes on the appearance of Nirgranthas or Digambaras in Kiapisi (Beal, Si-Y-ki, i., p 55) point apparently to the fact that they had, in the North West at least, spread their missionary activity beyond the borders of India."—Bühler op. cit. p 4.

છે કે તે પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની પરધર્મીઓની શક્યતા સ્વીકારે છે જ્યારે ભારતના ઘણા ખરા અન્ય ધર્મો તે સ્વીકારતા નથી."[1] બીજા માટે બહુમાન ધરાવવાની આ પ્રશસ્ત ભાવના જૈનધર્મની કેટલીક સર્વોત્તમ પ્રભાવશાળી વિભૂતિઓનું ખાસ લક્ષણ છે. ષડ્દર્શન સમુચ્ચયના જૈનવિભાગની શરૂઆતમા આચાર્ય હરિભદ્ર લખે છે કે

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

"મારે વીર પ્રતિ પક્ષપાત નથી કે કપિલ આદિ પ્રતિ દ્વેષ નથી; જેનું કથન યુક્તિયુક્ત હોય તે સ્વીકારવામા કશોય દુરાગ્રહ ન હોય."[2]

જૈનોની આ ઉદાર ભાવના ઉપરાંત તેના અહિંસાના આદર્શે જૈનધર્મમા પ્રાયશ્ચિત્તના તત્ત્વને ઉચિત મહત્ત્વ આપ્યુ છે. મનુષ્યના જીવનમા હિંસા કેટલેક અંશે અનિવાર્ય છે અને તેથી આખરી ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે આખા દિવસમા થતા પાપો તેમજ ભૂલોનું દિન પ્રતિદિન ભાન થાય અને તેનું દૈનિક પ્રાયશ્ચિત્ત થાય તે આવશ્યક છે. જૈનધર્મનું આ અદ્વિતીય લક્ષણ ન ગણાય, તો પણ જે મહત્ત્વ જૈનધર્મે પ્રાયશ્ચિત્તને આપ્યું છે તે સાચે જ અદ્વિતીય છે. પ્રાયશ્ચિત્તના તત્ત્વમાથી ફલિત થતા સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ એ બે વિધાનો સાધુ તેમજ શ્રાવકના જીવનમા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સુધર્માસ્વામીનું આવશ્યકસૂત્ર ત્યાસુધી કહે છે કે "સામાયિકથી શરૂ થતુ અને બિંદુસાર (ચૌદમું પૂર્વ) થી પૂર્ણ થતુ જ્ઞાન સત્યજ્ઞાન છે; તેનુ પરિણામ સમ્યક્ચારિત્ર છે અને ચારિત્રથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે."

સામાયિક વ્રત એટલે ઓછામાં ઓછી ૪૮ મિનિટ ધ્યાનમા ગાળવી;[4] જેનાથી આત્મા સમભાવ કેળવે છે. તે માટે 'કરેમિ ભંતે'નો પાઠ મુખ્ય છે. જેનો અર્થ નીચે મુજબ છે:

"હે ભગવંત! હું સામાયિક કરું છું. હું પાપમય વ્યાપારોથી પાછો હઠું છું. મન, વચન અને કાયાથી આજીવન હું પાપો નહિ કરું, તેમજ કોઈ પાસે કરાવીશ પણ નહિ. હે ભગવન! હું જૂના પાપોથી પાછો હઠું છું. ગુરુ અને આત્માની સાક્ષીએ હું પાપને ધિક્કારું છું અને પાપમય કાર્યોથી મારા આત્માને મુક્ત રાખવા હું સામાયિક વ્રત ગ્રહણ કરું છું."[5]

1 Stevenson (Mrs), op. cit., p. 243

2 Haribhadra, op. cit., p. 39 see also

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥
—Hemacandra, Mahādevastotra, 44

3. [illegible]
[illegible] —Āvaśyaka Sūtra, III, p. 69

4 Cf Stevenson (Mrs), op. cit., p. 215

5. करेमि भंते । [illegible]—Āvaśyaka Sūtra, p. 454

5

મહાવીરે સંસારત્યાગ કરી સાધુ તરીકે દીક્ષા લીધી તે વખતે ઉપરોક્ત શબ્દો પ્રતિજ્ઞા રૂપે ઉચ્ચાર્યા હતા.[1] મલધારિસૂરિએ આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં સામાયિકની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે:

"તેણે ખરું સામાયિક કર્યું કહેવાય કે જેણે સમભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય અને જે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ પોતાના આત્માની માફક જોતા શીખે.[2] જ્યાં સુધી આત્મા રાગદ્વેષ છોડે નહિ ત્યાંસુધી કોઈ પણ જાતનું તપ લાભકારક નથી. જ્યારે જીવ પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ સમભાવે જોઈ શકે ત્યારે જ તે રાગ અને દ્વેષ પર વિજય મેળવી શકે છે."

પડિકમણું અથવા સંસ્કૃત પ્રતિક્રમણ એટલે પાપોનો સાફ દીલથી એકરાર અને તેની માફી માટેની તીવ્ર ઉત્કંઠા; દુષ્કર્મ આત્માને લાગેલ હોવાનું તે પ્રાયશ્ચિત છે. "પ્રતિક્રમણમાં જૈનો કોઈપણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવ પ્રતિ કરેલ અપરાધનો વિચાર કરી માફી માગે છે. તે ઉપરાંત આરોગ્યના નિયમ વિરુદ્ધ કોઈ પણ ઇચ્છાતૃપ્તિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો તેનો પણ આ સમયે વિચાર થાય છે."[4] અહિંસાના સિદ્ધાંતમાંથી જન્મેલ વિશ્વબંધુત્વના ગુણોનો વિકાસ તે આ શિક્ષાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ મુક્તિ અર્થે સંપૂર્ણ માફી મનુષ્યજાતિને માફ કરવાનો અર્થ તેમાંથી નીકળે છે તે ઉપરાંત જૈનોનું સામાયિક બંધારણ એવી રીતે ઘડાયું છે કે તેમાંથી ઉપરોક્ત આદર્શો વ્યવહારમાં ઉતારી શકાય.

હવે આપણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના એક વિશિષ્ટ લક્ષણનો વિચાર કરીએ અને તે ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં અપાયેલ જૈન દર્શનનો ખાસ ફાળો ગણાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ અને પ્રચાર એ બધા ધર્મોનો હેતુ હોય છે. દરેક ધર્મ મનુષ્યને દૃશ્યોની પેલેપાર જવાનું શીખવવા પ્રયાસ કરે છે અને જૈનધર્મ પણ એજ વસ્તુ કહે છે પરંતુ તફાવત એ છે કે તે વસ્તુનું એકાંતસ્વરૂપ મર્યાદિત દૃષ્ટિબિંદુથી ઓળખાવાતું નથી.

સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જૈનધર્મ પાસે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે જે સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાય છે. "નયનો (દૃષ્ટિબિંદુનો) સિદ્ધાંત જૈન ન્યાયનું ખાસ લક્ષણ છે"[5] આપણે જોયું છે કે જૈન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર

1 [illegible] —Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, p 96 Cf Āvaśyaka Sūtra p. 301

2 [illegible] —Āvaśyaka Sūtra, p 329

3 Cf Dasgupta, op cit p 201

4 Stevenson (Mrs) op. cit p 101

5 Radhakrishnan, op cit p 298

જગતના બે પ્રકાર—જીવ અને અજીવ માને છે અને તે દરેકમાં ઉત્પાદ—ઉત્પત્તિ વ્યય—નાશ અને ધ્રુવત્વ—નિત્યત્વ ગુણો સ્વીકારે છે.[1] અહીં ઉત્પત્તિનો અર્થ નવું સર્જન નથી, કારણ કે જૈનદૃષ્ટિએ આખું વિશ્વ શાશ્વત જ છે ઉત્પાદનો અર્થ એ છે કે શાશ્વત જગતમાં નિરંતર પદાર્થોનાં રૂપાંતર થયા કરે છે.[2] દરેક વસ્તુ—પદાર્થના સહજ—સ્વાભાવિક ગુણોની અપેક્ષાએ તે સત્—ધ્રુવ—નિત્ય છે. તે જ પદાર્થ બીજા પદાર્થના ગુણ—ધર્મની અપેક્ષાએ સત્ ન હોવાથી અસત્ એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. અનુભવથી એમ પણ જણાય છે કે શાશ્વત તત્ત્વ દરેક ક્ષણે કેટલાક ગુણોને તજી નવા ગુણો ગ્રહણ કરે છે."[3] ટૂંકમાં આ સિદ્ધાંત અનેકાંતવાદ કહેવાય છે,[4] અથવા "બુદ્ધોના અનેક વર્ણાકાર, ઉપનિષદ્‌ના અનેકત્વ દ્વૈતવાદની સામે જ જૈનોનો અનેકાંતવાદ છે."[5] આ ઉપર જ જૈનોનો સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત ઘડાયેલો છે. "આ વિધાનોપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આપેલ પદાર્થને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાથી નાના પ્રકારના વિરુદ્ધ દેખાતા ધર્મો આવી શકાય છે."[6]

દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મો—ગુણો રહેલા છે જે બધાય એકજ વખતે જણાવ થઈ શકતા નથી; પરંતુ જુદીજુદી અપેક્ષાએ એ બધા ધર્મો સિદ્ધ થઈ શકે છે. દરેક વસ્તુનો ચાર જુદીજુદી દૃષ્ટિએ વિચાર થઈ શકે છે: દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ. આમ "સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત એ પ્રતિપાદન કરે છે કે દરેક વસ્તુ જુદા જુદા અનંત ધર્મોવાળી હોવાથી ગમે તે દૃષ્ટિબિંદુથી નક્કી કરેલ વિધાન એકાંત સત્ય માની શકાય નહિ."[7] આ રીતે દરેક પદાર્થમાં જુદીજુદી અપેક્ષાએ વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો તે જ સ્યાદ્વાદ છે; "વસ્તુને સંયોગાત્મક રીતે જાણવાની આ પદ્ધતિ છે."[8]

સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતને ઘણી વખત સંશયવાદ તરીકે ગણવામાં આવે છે[9] પરંતુ

1 उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् —Hemacandra, Syādvādamañjarī, p. 168. Cf. ibid. vv. 21-22.

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्सत्तदिष्यते ।
अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥

—Haribhadra, op. cit., 67.

2. Cf. Warren, op. cit., pp. 22-23.

3. Dasgupta, op. cit. i, p. 175.

4. [illegible] —Hemacandra, op. cit., p. 170.

5. Dasgupta, op. cit., i, p. 175. [illegible] —Vācaspatyābhidhāna, v. 2166, p. 693.

6. Belvalkar, op. cit., p. 112.

7. Dasgupta, op. cit., p. 179.

8. Warren, op. cit., p. 20.

9. Cf. Hastings, E.R.E., vii, p. 113. "In contrast to the Nihilistic Buddhist, the Jaina assumes a doubtful attitude, so that he is termed the may-be philosopher, Syādvādin, in opposition to the Buddhist, the philosopher of the void." —Hopkins, op. cit., p. 291.

વધારે સત્ય તો એ છે કે તેને વૈકલ્પિક શક્યતાના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાવો તે જ યોગ્ય છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે "સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત સંશયવાદ તો નથી જ તે મનુષ્યને વિશાળ અને ઉદાર દૃષ્ટિએ વસ્તુ જોવા પ્રેરે છે અને વિશ્વની વસ્તુઓનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું તે શીખવે છે."[1] તે વસ્તુનું એકાંત અસ્તિત્વ સ્વીકારતો નથી તેમજ તે સ્વીકારવાની તદ્દન ના પણ કહેતો નથી, પરંતુ જણાવે છે કે વસ્તુ છે અથવા નથી અર્થાત્ અનેક દૃષ્ટિબિંદુમાંની એક દૃષ્ટિએ તેનું વિધાન થયેલું છે તે સ્પષ્ટ કરે છે. વાસ્તવિકતાનું સાચું અને સચોટ પ્રતિપાદન તો માત્ર આપેક્ષિક અને તુલનાત્મક જ હોઈ શકે, અને તે પ્રતિપાદનની શક્યતા સ્વીકારે છે. પ્રત્યેક સિદ્ધાંત સત્ય હોય છે પરંતુ તે કેટલાક ચોક્કસ સંજોગોમાં જ વસ્તુના અનેક ધર્મો હોવાના કારણે કોઈ પણ સત્ય કહી શકાતું નથી. વસ્તુના વિવિધ ધર્મો બતાવવા માટે ધર્મના વિધાન અને નિષેધને દર્શાવતા શબ્દપ્રયોગો સાત પ્રકારના હોવાનું દર્શાવાયું છે.[3] સાત પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની પદ્ધતિને સપ્તભંગી નય અથવા સાત વચનપ્રયોગો પણ કહે છે. આ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત ખૂબ ગહન અને રહસ્યપૂર્ણ છે એટલું જ નહિ પણ તે ખાસ પારિભાષિક છે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા નીચેના સરળ અને સુંદર વિવરણથી કોઈ વધારે આપી શકતા નથી.

વેદાન્તીઓ માને છે કે એક આ બ્રહ્મતત્ત્વ જ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવે છે બીજું કોઈ નહિ (एकमेव-अद्वितीयम्) અને તે નિત્ય છે બીજું બધું અસત્-માયિક છે આમ આત્મવાદ એકવાદ યા નિત્યવાદ કહેવાય છે. તેમની દલીલ એવી છે કે જેમ ઘડો, રકાબી જેવી વસ્તુ જ નથી, તે તો જુદા જુદા નામોથી સંબોધાતી માટી માત્ર છે, તેવી જ રીતે જુદા જુદા નામોથી ઓળખાતા વિશ્વના પદાર્થો એક આત્મતત્ત્વના જુદા જુદા પ્રકારો માત્ર છે બીજી તરફ બૌદ્ધો કહે છે કે મનુષ્યને નિત્ય આત્મા જેવા કોઈ તત્ત્વનું સાચું જ્ઞાન જ નથી, એ તો માત્ર કલ્પના છે કારણ કે મનુષ્યનું જ્ઞાન ઉત્પત્તિ વિનાશ અને લય પામી જનારા પદાર્થોમાં પરિમિત થાય છે આ સિદ્ધાંત આથી અનિત્યવાદ કહેવાય છે માટી પદાર્થરૂપે

1 Cf Fleet I A vii p. 107 The view ... called Syādvāda, since it holds all knowledge to be only probable. Every position given as only perhaps, may be, or Syāt. We cannot confirm or deny anything absolutely of any object. There is nothing certain on account of the endless complexity of things. —Radhakrishnan, op cit p. 302.

2 Kamtaprasad, Syadvada-Manjari, Int., p 6.

3 उपाधिभेदोपहितं विरुद्धं
नार्थेष्वसत्त्वं सदवाच्यते च ।
—Hemacandra, op cit 24, p. 194

4 Radhakrishnan, op cit i, p. 302, [illegible] —Vidyadharamati, op cit p 151

નિત્ય હોય, પણ ઘટ તરીકે અનિત્ય છે એટલે અસ્તિત્વમા આવી નાશ પામે છે અર્થાત્ વેદાન્તીઓની માન્યતા અનુસાર જીવ શુદ્ધ નથી પરંતુ અનેક વસ્તુમય છે અને તે માટે વસ્તુ વિધાન સત્યનો અંશ માત્ર છે. વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મના વિધાન તથા નિષેધને લગતા શબ્દપ્રયોગો સાત પ્રકારે થાય છે જેને જૈનો સપ્તભંગી તરીકે ઓળખે છે આ વિધાન સ્યાત્શબ્દના ઉપયોગ સાથે અસ્તિ નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરવાથી થઈ શકે છે વસ્તુના સ્વપર્યાયપર ભાર મૂકીએ ત્યારે સ્યાદસ્તિ; તેના પરપર્યાયરૂપી લોપર ભાર મૂકીએ ત્યારે સ્યાન્નાસ્તિ; જ્યારે તેના સત્ અને અસત્ એ બન્નેપર સમાન ભાર મૂકીએ ત્યારે સ્યાદસ્તિનાસ્તિ એમ કહેવાય પરંતુ જ્યારે એકપર ભાર મૂક્યા વિના તે પદાર્થ વાણીવડે વ્યક્ત થઈ શકે તેવો નથી એમ બતાવવા માટે સ્યાદવક્તવ્ય વપરાય; તેજ રીતે અમુક અપેક્ષાએ નિત્ય હોવા છતા અવક્તવ્ય છે તે બતાવવા સ્યાદસ્તિ અવક્તવ્ય કહેવાય; અને અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુ અનિત્ય હોવા છતા અવક્તવ્ય છે તે બતાવવા માટે સ્યાન્નાસ્તિ અવક્તવ્ય વપરાય. આ ઉપરાંત અમુક અમુક અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય અને અનિત્ય હોવાની સાથેજ અવક્તવ્ય છે એમ બતાવવા સારુ સ્યાદસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય એમ કહેવાય છે. આ સાત પ્રકારપરથી જાણવાનુ એટલુંજ છે કે બધે વખતે, બધી રીતે અને બધારૂપે એક વસ્તુનું અસ્તિત્વ વિચારી શકાય નહિ પરંતુ એક જ જગ્યાએ અસ્તિત્વ ધરાવતુ હોય અને બીજીમા ન હોય, એક જ વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતુ હોય ત્યારે બીજા વખતે ન હોય."[1]

"જૈનધર્મનું આ સ્પષ્ટીકરણ વેદાન્તી અને બૌદ્ધોના બે અતિરેકનો સમન્વય છે અને તે બુદ્ધિમાન્ અનુભવપર સ્થાપેલો છે."[2] યાકોબી અને બેલવેલકર આને સંજય બેલટ્ઠીપુત્તના અજ્ઞેયવાદના વિરોધાત્મક સિદ્ધાંત તરીકે માને છે. "જ્યારે સંજય કહે છે કે તે છે તે હું કહી શકતો નથી અને તે નથી તેમ પણ હું કહી શકતો નથી ત્યારે મહાવીર એમ કહે છે કે હું કહી શકું છું કે એક દૃષ્ટિએ વસ્તુ છે અને વિશેષમા એ પણ કહી શકું છું કે અમુક દૃષ્ટિએ તે નથી."[3]

ટૂંકમા સ્યાદ્વાદ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું અદ્વિતીય લક્ષણ છે. જૈન બુદ્ધિમત્તાનું આથી અધિક સુંદર શુદ્ધ અને કિંમતી દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય તેમ નથી. જૈન સિદ્ધાન્તની આ શોધનું માન મહાવીરને ઘટે છે.[4] દાસગુપ્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વિષયપરત્વે જૈનશાસ્ત્રોમા નોંધી પહેલો ઉલ્લેખ ભદ્રબાહુની સૂત્રકૃતાંગ નિર્યુક્તિની (ઇ. સ. પૂર્વે

1. Cf Bhandarkar Report [illegible] MSS., 1883-1884, pp. 95-96. Rice (E. P.) Kanarese Literature, pp. 23-24.

2. Dasgupta, op. cit. I., p. 175.

3. Belvalkar op. cit. p. 114. Cf Jacobi, S. B. E. xlv p. xxvii. Belvalkar and Ranade op. cit., pp. 433 n., 454 ff.

4. Cf. Belvalkar op. cit., p. 114.

૪૩૩-૩૫૭) ની ટીકામાં વર્ણન કરીને મળી આવે છે.[1] આ નિવેદન માટે તે વિદ્વાને મ. મ. ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું છે.[2] જેમણે પોતાના આધાર તરીકે નિર્યુક્તિનો નીચેનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે:

असियसयं किरियाणं
अकिरियाणं च होइ चुलसीती ।
अन्नाणिय सत्तट्ठी
वेणइयाणं च बत्तीसा ॥

[3] ક્રિયાવાદના ૧૮ ભેદ, અક્રિયાવાદના ૮૪, અજ્ઞાનવાદના ૬૭ અને વૈનયિક વાદના ૩૨.

આ પરથી જણાય છે કે સ્વ. ડૉ. જેવા ખોટા ખ્યાલમાં હતા કે નિર્યુક્તિના ઉપરોક્ત શ્લોકમાં સપ્તભંગીનયનો ઉલ્લેખ છે. જૈનોએ માનેલા ચાર નાસ્તિક મતોના ૩૬૩ ભેદો અહીંયાં મળી આવે છે.[4] ખરું જોતાં અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે જૈનોના સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંત અને સાત નયનો ઉલ્લેખ સ્થાનાંગ, ભગવતી અને બીજાં જૈનશાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે.[5] ઉમેરો લાલા કન્નોમલના શબ્દોમાં કહીએ તો આ સિદ્ધાંતના તત્ત્વજ્ઞોએ સત્ય સ્વરૂપ અને તેની ખૂબીઓ સમજાવવા માટે અનેક મહાન ગ્રંથો રચ્યા છે જે વાસ્તવમાં પ્રવર્તિત પરસ્પર વિરોધી જણાતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કે જે ઘણી વખત વિખવાદો વધારી મૂકે છે તે સમજાવવા આ વિચારપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સમાધાન પ્રતિ પ્રયાણ વધવું શક્ય છે.[6]

આમ જે અહિંસા એ જૈનધર્મનો મુખ્ય નૈતિક ગુણવિશેષ ગણાય તો સ્યાદ્વાદ એ જૈન અધ્યાત્મવાદનું મુખ્ય તેમજ અદ્વિતીય લક્ષણ ગણાય અને શાશ્વત જગતના કર્તા જેવા સંપૂર્ણ ઈશ્વરનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરીને જૈનધર્મ જણાવે છે કે "હે મનુષ્ય! તું તારો જ મિત્ર છે." આ સંદેશને અનુસરીને જ જૈન વિધિવિધાનોની ગૂંથણી થઈ છે.[7]

1 Dasgupta, *op. cit.* I, p. 151.

2 Vidyabhushana, *History of the Mediaeval School of Indian Logic*, p. 8; *History of Indian Logic*, p. 167.

3 *Sūtrakṛtāṅga* (Āgamodaya Samiti) 119, p. 209.

4 *Cf.* Jacobi, *op. cit.*, Int., p. xxvi; *Ibid.*, pp. 315 ff.

5 *Sthānāṅga* (Āgamodaya Samiti) p. 200, etc. 532; *Bhagavatī* (Āgamodaya Samiti), sut. 493, p. 832. For further references see Sukhlal and Becharadas, *Sanmatitarka of Siddhasena*, Int., p. 441, n. 10.

6 Kannoomal, *op. cit.*, Int., p. 7.

7 Dasgupta, *op. cit.*, p. 370.

અહિંસાના આદર્શો સાથે ઉપરોક્ત સર્વ વસ્તુઓ આપણને શીખવે છે કે-

He prayeth well, who loveth well
Both men and bird and beast,
He prayeth best, who loveth best
All things both great & small.

(Coleridge)

જે મનુષ્ય કે પશુપક્ષીને પ્રેમથી ચાહે છે તે જ ઠીક પ્રાર્થના કરી શકે છે. જે નાના મોટા સર્વ પદાર્થોને ઉચ્ચ ભાવે ચાહે છે તે જ ઉત્તમ પ્રકારની પ્રાર્થના કરે છે અને એટલા માટે હંમેશા જૈનો કહે છે કે-

खामेमि सव्वजीवे सव्वे जीवा खमन्तु मे ।
मेत्ती मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणइ ॥

"હું બધા જીવોને ખમાવું છું અને બધા જીવો મને માફી આપો. સર્વ જીવો સાથે મારે મૈત્રીભાવ છે મારે કોઈની સાથે વેર નથી."

હવે આ સિદ્ધાંતોના એક પણ લક્ષણ માટે ગેરસમજ ઉભી કરવી કે વિપરીત રીતે તે સમજવા તે જૈનધર્મના સત્ય સ્વરૂપને અન્યાયકર્તા છે ત્યારે આપણે ખુલ્લા દીલે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મહાવીરના ઉદ્દેશો ઉચ્ચ અને પવિત્ર હતા અને મનુષ્ય અને તેમજ સર્વ જીવાત્માની સમાનતાનો સંદેશ ભારતના બ્રાહ્મણાદિથી ત્રાસિત અને જાતિભેદોથી કંટાળી ગયેલ લોકો માટે ઉદાર અને મહાન આશીર્વાદરૂપ હતો.

૪

મહાવીરે સુધારેલ જૈનધર્મ સંબંધી વિવરણ કર્યા પછી આપણે હવે તેમાં પડેલ ખાસ મહત્ત્વના મતભેદો વિષે સંક્ષેપમાં વિચારીએ. મહાવીરના સમયમાં પડેલ આ મતભેદો જૈનસમાજ કેમ પચાવી શક્યો તેનો પણ તે સાથે વિચાર કરવો પડશે.

બધાય પયગંબર અને સુધારકના જીવનમાં બને છે તેમ મહાવીરના સંપ્રદાયને પણ કમનસીબે તેમના પોતાના સમયમાં જ તેમજ તે પછી પણ પાખંડી ધર્મગુરુઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આમાં જૈનોને જાણીતા સાત निण्हगो (निह्नवो)[1] અર્થાત્ જિને પ્રરૂપેલા ધર્મ વિરુદ્ધ મતપ્રચાર કરનારાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જમાલિ, તીસગુત્ત, આસાઢ, અશ્વમિત્ર ગંગ, છલુએ અને ગોઠ્ઠમાહિલ એ સાત નિહ્નવો છે.[2] આ બધામાં સૌથી વધારે વિખ્યાત અને મહાવીરનો પ્રચંડ હરીફ

1. *Āvaśyaka Sūtra*, p. 703

2. बहुरय [illegible] जीव [illegible] निण्हगा [illegible] समुप्पन्ना.—*Āvaśyaka Sūtra*, 778, p. 311
[illegible] [illegible]—Merutunga, Vicāraśreṇī, *J S S*, ii, Nos. 3-4, Appendix, pp. 11-12.

3. *Bhagavatī-Sūtra* (*Āgamodaya Samiti*), i, pp. 410-430

૭૩૩–૭૫૭) ની ટીકામાં પણ ફરીને મળી આવે છે.[1] આ નિવેદન માટે તે વિદ્વાને સ્વ૰ ડૉ સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું છે.[2] તેમણે પોતાના આધાર તરીકે નિર્યુક્તિનો નીચેનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે

असियसयं किरियाणं
अकिरियाण च होइ चुलसीई ।
अन्नाणिय सत्तट्ठी
वेणइयाणं च बत्तीसा ॥

* ક્રિયાવાદના ૧૮૦ ભેદ, અક્રિયાવાદના ૮૪ અજ્ઞાનવાદના ૬૭ અને વૈનયિક વાદના ૩૨

આ પરથી જણાય છે કે સ્વ ડૉ એવા ખોટા ખ્યાલમાં હતા કે નિર્યુક્તિના ઉપરોક્ત શ્લોકમાં સપ્તભંગીનયનો ઉલ્લેખ છે. જૈનોએ માનેલા ચાર નાસ્તિક મતોના ૩૬૩ ભેદો અહીંથી મળી આવે છે.[4] ખરું એવો અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે જૈનોના સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંત અને સાત નયનો ઉલ્લેખ સ્થાનાંગ, ભગવતી અને બીજા જૈનશાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે.[5] ઉમેરે ચાલા કલ્પોમાના શબ્દોમાં કહીએ તો આ સિદ્ધાંતના તત્ત્વજ્ઞોએ સત્ય સ્વરૂપ અને તેની ખૂબીઓ સમજાવવા માટે અનેક મહાન ગ્રંથો રચ્યા છે જો ભારતમાં પ્રવર્તિત પરસ્પર વિરોધી જણાતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કે જે ઘણી વખત વિખવાદો જગાડી મૂકે છે તે સમજાવવા આ વિચારપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સમાધાન પ્રતિ પ્રત્યક્ષ પગલું ભરી શકાય છે.[6]

આમ જો અહિંસા એ જૈનધર્મનો મુખ્ય નૈતિક ગુણવિશેષ ગણાય[7] તો સ્યાદ્વાદ એ જૈન અધ્યાત્મવાદનું મુખ્ય તેમજ અદ્વિતીય લક્ષણ ગણાય અને શાશ્વત જગતના કર્તા એવા સંપૂર્ણ ઈશ્વરનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરીને જૈનધર્મ જણાવે છે કે "હે મનુષ્ય! તું તારો જ મિત્ર છે" આ ભીંતને અનુસરીને જ જૈન વિધિવિધાનોની ગૂંથણી થઈ છે.

1 Dasgupta, op. cit., I p. 181, 1.

2 Vidyabhushana, *History of the Mediaeval School of Indian Logic*, p. 8; *History of Indian Logic*, p. 167

3 *Sūtrakṛtāṅga* (Āgamodaya Samiti) 118, p. 209

4 *Cf* Jacobi, *op. cit.*, Int., p. xxvi *ibid.*, pp. 315 ff.

5 *Sthānāṅga* (Āgamodaya Samiti) p. 390, *sūt.* 553; *Bhagavatī* (Āgamodaya Samiti), *sūt.* 469, p. 592. For further references see Sukhlal and Bechardas, *Sanmatitarka of Siddhasena* ..., p. 441, n. 10

6 Kannoomal, *op. cit.* Int., p. 7

7 Dasgupta, *op. cit.*, p. 200.

ધાર્મિક જાગૃતિમાંથી પસાર થતું હતું કે “ આપણે ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે તે સમયમાં તત્ત્વજ્ઞાન-જીવન અને ચારિત્રથી પર-માત્ર વિદ્વત્તા તથા ક્રિયાકાંડ માટે શોભારૂપ ગણાતુ ન હતું....; પરંતુ અનેક જાતના વિધિવિધાનો અને તપશ્ચર્યા રચનાર અનેક પ્રબળ અને વિચિત્ર વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ લોકોના દૈનિક જીવનમાં આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ચારિત્રનો સમન્વય કરવા માટે આ પાખંડી ગણાતા સ્વતંત્ર વિચારકોને યશ ઘટે છે. મંખલિ ગોસાલની આજીવક જાતિ માટે લખાયું છે કે તેઓ વસ્ત્રોને તિરસ્કારે છે સર્વ શિષ્ટાચારો કોરે મૂકી વર્તે છે પોતાના હાથમાં જ ભોજન ચાટી જાય છે માછલી કે માંસ ખાતા નથી, દારૂ કે માદક પદાર્થ વાપરતા નથી, કેટલાક એક ઘેરથી અને એક જ કોળિયો ભિક્ષા લાવે છે બીજા બે કે સાત ઘેર ભિક્ષા માગે છે કેટલાક એક જ વખત ભોજન લે છે કેટલાક બે દિવસે, સાત દિવસે કે પખવાડિયે એક દિવસ ભોજન લે છે. વળી આ કાંઈ અપવાદરૂપ નહોતું એમાં વિચારની સ્વકીયતા અને ઉગ્રતા તેમ જ આચારનું સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્ય વધુ માનભર્યાં લેખાતા હતા.”[1]

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે ગોસાલ મહાવીરના સંઘને પુષ્ટિ આપવાને બદલે શરૂઆતથી જ તેમના સુધારેલા જૈનધર્મની પ્રગતિમાં બાધારૂપ થઈ પડ્યો હતો, ખાસ તેણે બૌદ્ધોની સત્તા મજબૂત કરવામાં અને મહાવીરની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠાને સખ્ત ફટકો લગાડવામાં ભાગ ભજવ્યો હતો.[2] આ રીતે તપાસતાં મહાવીર અને ગોસાલના પ્રાથમિક સંયોગનાં પરિણામો બંને-ગુરુ અને શિષ્ય માટે ખરેખર ભયાવહ હતા. “ચારિત્ર અને સ્વભાવે બંને એટલા બધા જુદા પડતા હતા કે છ વર્ષ પછી ગોસાલના અવિશ્વાસ અને ચાલાકીથી બંનેનો સંબંધ છૂટો થયો.

પોતાના ગુરુથી જુદા પડ્યા પછી ગોસાલે શ્રાવસ્તીમાં એક કુંભારણના ઘરમાં પોતાનું મથક રાખી ત્યાં ભારે અસર જમાવી.[4] મહાવીરથી જુદા પડી તરત જ તેણે

1 Belvalkar and Ranade, *History of Indian Philosophy*, ii, pp. 460-461.

2 The bone of contention was theory of reanimation which Gosāla formulated from his observation of periodical reanimation of plant life, and generalised it to such an extent as to apply it indiscriminately to all forms of life —Barua, *J.D.L.*, ii, p. 8 Cf also Barua (Baruya), *op. cit.*, p. 60

3. Hoernle, *op. cit.*, p. 109 Gosāla, having learnt from him the possession of the *Tejolesyā* or power of ejecting flame, and having learnt from certain of the disciples of Pārśvanātha what is technically called the *Mahānimitta* of the eight *Aṅgas*, forming probably their scriptural doctrines, set up for himself as Jina and quitted his master. — Wilson, *op. cit.*, i, pp. 295-296.

4. स्थविरा सार्धांतिरकिन्द श्रावस्त्यां तैर्योदिर्वर्णीतारपणी —*Āvaśyaka-Sūtra*, p. 214

ગોસાલ મંખલિપુત્ત હતો, જે પાલી સૂત્રોમાં ઉલ્લેખાયેલા બુદ્ધના છ પાખંડી પ્રતિસ્પર્ધીઓમાંના એક મંખલી ગોસાલો સાથે ઘટાવી શકાય તેમ છે.[1] તેના અને તેણે સ્થાપેલ આજીવક નામ સંબંધમાં નહિ જેવું જાણવાનું મળે છે. "હજી પણ હયાતી ધરાવતા જૈન અને બુદ્ધ એ બે મહાન ધર્મોની સભ્યતા અને મહત્ત્વમાં એક વખત હરીફાઈ કરનાર આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને ક્રિયાકાંડ વિષે આપણે વાસ્તવિક રીતે અંધારામાં જ છીએ.[2] ગોસાલ પછી આપણે મહાવીરના જમાઈ જમાલિ, પવિત્ર તીસગુત્ત વગેરેનો વિચાર કરવાનો છે.[3]

ગોસાલ પ્રથમ મહાવીરને નાલંદામાં મળ્યો અને ત્યાં તે વાસ્તવ તેમનો શિષ્ય બન્યો. તે ગૌશાળામાં જન્મ્યો હતો તેથી ગોસાલ કહેવાતો હતો.[4] તેનો પિતા ભિક્ષુક હતો. આ બધા નામો આજીવક કહેવાતા ધાર્મિક ભિક્ષુગણના સ્થાપકની વિનીત ઉત્પત્તિ બતાવવા પૂરતા છે.[5] "સાતમા અંગમાં ગોસાલે સદ્દાલ પુત્તને આજીવક સંપ્રદાયમાં સ્વીકાર્યાનું કહેવાય છે, તેમજ પાંચમા અંગ ભગવતી સૂત્રમાં તે નગ્નમતના મુખી ગોસાલનો વૃત્તાંત મળે છે. બુદ્ધે ઉપાલકાર્યે વીસી કરેલ છ ભિક્ષુસંઘના નેતાઓમાંના એક તરીકે અનેક વાર પવિત્ર બૌદ્ધગ્રંથોમાં ગોસાલ મંખલિપુત્તનો ઉલ્લેખ મળે છે, છતાં સ્પષ્ટ રીતે આજીવક સાથે સંબંધ ધરાવનાર તરીકે તેમાં કદી પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ જૈન અને બૌદ્ધ એ બંને તેને સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિના અને નૈતિક જવાબદારીના નિષેધના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત (નિયતિવાદ) ના પ્રચારક તરીકે સ્વીકારે છે. આમ જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય આ બાબતમાં સ્પષ્ટ રીતે સમાન માન્યતા ધરાવે છે.[6]

જે સમયનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે પ્રાચીન ભારતના ધાર્મિક જીવનનો સંક્રાંતિ કાળ અર્થાત્ આપણા ઇતિહાસમાં બુદ્ધિવાદનો યુગ હતો. આ એક ઉત્થાનનો યુગ હતો જે સમયમાં ગોસાલ મંખલિપુત્ત, સંજય બેલટ્ઠિપુત્ત અને બીજા તત્ત્વવેત્તાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. ખરું જોતાં ભારતવર્ષે તે સમયે એવી

1. Jacobi, *Kalpa Sūtra*, Int., p. 1.

2. Hoernle, *Uvāsaga-Dasāo*, Int., p. xx. Cf. Bühler I. A. xx., p. 362.

3. In the fourteenth year of Mahāvīra's office as prophet his nephew and son-in-law Jamāli, headed opposition against him, and similarly two years afterwards, holy man in the community named Tīsagutta, made an attack. Both these merely concerned trifles. Jamāli, however persisted in his heretical opinions till his death.—Charpentier, *C. H. I.*, p. 163.

4. *Kalpa Sūtra*, Subodhikā Ṭīkā, p. 102. Gosāla, son of professional mendicant Mankhali and his wife Bhaddā. He saw the light of day in the cowshed of the wealthy Brahmana Gobahula at Saravaṇa. Sastri [illegible], *J. B. O. R. S.*, xii, p. 55.

5. The name Ājīvika, it appears, was originally meant to stigmatise Gosāla and his followers as professionals, though no doubt in later times, when it became the distinctive name of mendicant order, it lost that offensive meaning.—Hoernle, *E. R. E.*, i., p. 259.

6. *Ibid.*

ધાર્મિક જાગૃતિમાંથી પસાર થતું હતું કે “...આપણે ભારપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે તે સમયમાં તત્ત્વજ્ઞાન-જીવન અને ચારિત્રથી પર-માત્ર વિદ્વત્તા તથા ક્રિયાકાંડ માટે શોભારૂપ ગણાતું ન હતું ...; પરંતુ અનેક જાતના વિધિવિધાનો અને તપશ્ચર્યા સ્વનાર અનેક પ્રબળ અને વિચિત્ર વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ લોકોના દૈનિક જીવનમાં આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ચારિત્રનો સમન્વય કરવા માટે આ પાખંડી ગણાતા સ્વતંત્ર વિચારકોને યશ ઘટે છે. મંખલિ ગોસાલની આજીવક જાતિ માટે લખાયું છે કે ‘તેઓ વસ્ત્રોને તિરસ્કારે છે સર્વ શિષ્ટાચારો કોરે મૂકી વર્તે છે પોતાના હાથમાં જ ભોજન ચાટી જાય છે માછલી કે માંસ ખાતા નથી, દારૂ કે માદક પદાર્થ વાપરતા નથી, કેટલાક એક ઘેરથી અને એકજ કોળિયો ભિક્ષા લાવે છે બીજા બે કે સાત ઘેર ભિક્ષા માગે છે કેટલાક એકજ વખત ભોજન લે છે કેટલાક બે દિવસે, સાત દિવસે કે પખવાડિએ એક દિવસ ભોજન લે છે વળી આ કાંઈ અપવાદરૂપ નહોતું એમ વિચારની સ્વાધીનતા અને ઉગ્રતા તેમજ આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય અને વૈચિત્ર્ય બધું માનસમાં દેખાતા હતા.”[1]

એ તો સ્પષ્ટજ છે કે ગોસાલ મહાવીરના સંઘને પુષ્ટિ આપવાને બદલે શરૂઆતથીજ તેમના સુધારેલા જૈનધર્મની પ્રગતિમાં બાધારૂપ થઈ પડ્યો હતો; આમ તેણે બોદ્ધીની સત્તા મજબૂત કરવામાં અને મહાવીરની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠાને સખ્ત ફટકો લગાડવામાં ભાગ ભજવ્યો હતો.[2] આ રીતે તપાસતા મહાવીર અને ગોસાલના પ્રાથમિક સંયોગના પરિણામો બંને-ગુરુ અને શિષ્ય માટે ખરેખર અમંગલ હતાં. ચારિત્ર અને સ્વભાવે બંને એટલા બધા જુદા પડતા હતા કે છ વર્ષે પછી ગોસાલના અવિશ્વાસ અને આશાતનાથી બંનેનો સંબંધ છૂટો થયો.”[3]

પોતાના ગુરુથી જુદા પડ્યા પછી ગોસાલે શ્રાવસ્તીમાં એક કુંભારણના ઘરમાં પોતાનું મથક રાખી ત્યાં ભારે અસર જમાવી.[4] મહાવીરથી જુદા પડી વસ્તવ તેણે

1 Belvalkar and Ranade, *History of Indian Philosophy*, ii., pp. 460-461

2 The bone of contention was the theory of reanimation which Gosala formulated from his observation of periodical reanimation of plant life, and generalised it to such an extent as to apply it indiscriminately to all forms of life —Barua, *JDL*, iii., p. 8. Cf. also Sen (Banerji), op. cit., p. 68

3 Hoernle, op. cit., p. 110 Gośāla, having learnt from him the possession of the *Tejolesyā*, or power of ejecting flame, and having learnt from certain of the disciples of Pārśvanātha what is technically called the *Mahānimitta* of the eight *Angas*, intending probably their scriptural doctrines, set up for himself as Jina and quitted his master. —Wilson, op. cit., I., pp. 295-296.

4. स्वामिना षाड्वार्षिकविहार श्रावस्त्यां तेजोनिसर्गसामान्यानि —*Āvaśyaka-Sūtra*, p. 214

પોતે સાધુવાની સર્વ મોક્ષ દશા અર્થાત્ જિનપદ પ્રાપ્ત કર્યાનું જાહેર કર્યું “મહાવીર પોતે કેવલજ્ઞાન પામ્યા તેના બે વર્ષ પહેલા ગોસાલે પોતાનો આ દાવો રજૂ કર્યો હતો.”[1] જૈન દંતકથાપ્રમાણે મહાવીરે ગોસાલને પ્રત્યક્ષ નહિ જોયાનું જણાય છે. મહાવીર કેવલજ્ઞાની થયા પછી ચૌદમા વર્ષે પહેલીજ વખત શ્રાવસ્તી આવ્યાનું જણાય છે અને ત્યાં તેની જીંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં ગોસાલને જોયો હોય એમ લાગે છે. એવી પણ નોંધ મળે છે કે અહીં ગોસાલનો અસ્થિર સ્વભાવ ઠેકાણે આવ્યો અને પોતાના ગુરુ[2] પ્રતિ અનિષ્ટ વર્તન કરવા બદલ તેણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો.[3]

આ ઉપરાંત એક વાત દુર્લક્ષ્ય કરવા જેવી નથી કે મહાવીર અને ગોસાલનો સંબંધ અથવા તો ભારતના ધાર્મિક ઉત્થાનની મહાન ચળવળમાં મધ્યબિંદુતાનું સ્થાન કાંઈક નિશ્ચયાત્મક ખુલાસો માગી લે છે. હું બહુજ કાંઈક ખાત્રીપૂર્વક કહેવા જણાય છે કે એટલું કહેવું પૂરતું છે કે જૈન અથવા બૌદ્ધ માર્ગો દ્વારા મેળવેલી માહિતીથી એમ સાબીત થઈ શકતું નથી કે જૈનો માને છે તેમ ગોસાલ મહાવીરના એક ઢોંગી શિષ્યોમાંનો એક હતો; ઉલટું તેથી વિપરીત સાબીત થાય છે. અર્થાત્ હું એમ કહેવા માગું છું કે આ વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન પર નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવા ઇતિહાસવેત્તાઓ પ્રયત્ન કરે તો તેઓને એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી કે આ માટે જો કોઈ જવાબદાર હોય તો તે ખરેખર ગુરુ છે નહિ કે જૈનોએ માની લીધેલ ઢોંગી શિષ્ય.

આ વિધાનની મતલબ એ છે કે પ્રથમ તો મહાવીર પાર્શ્વનાથના પંથના હતા અને એક વર્ષ પછી જ્યારે તેઓ અચેલક થયા ત્યારે તે આજીવક પંથમાં ભળ્યા.[4] આ માન્યતા સર્વસિદ્ધ જૈન માન્યતા અને કથાઓને અનુસરે છે એટલું જ નહિ પણ, ગોસાલના અનુયાયીઓ આજીવક શા માટે કહેવાયા તેનું તદ્દન સમાધાન આપે છે. પહેલા જોઈ ગયા તેમ પાર્શ્વના ધર્મસિદ્ધાંતો અને મહાવીરના સિદ્ધાંતો વચ્ચે વિચારપ્રગતિનો ભેદ હતો અને આજીવક શબ્દનો ઉપયોગ આજીવક જાતિનો ખરો સ્વભાવ પ્રકટિત કરવા માટે જૈનો અને બીજાઓ તરફથી ઘૃણાની દૃષ્ટિએ

1. Charpentier C H I i p 159.

2. Some Jainas believe that, because he so sincerely repented before his death, he went not to hell, but to one of the *Devaloka*—i.e. heavens. —*Stevenson (Mrs) op cit* p 60

3. Cf *ibid*. His last act was to acknowledge to his disciple the truth of Mahavira's statement respecting himself and to instruct them to bury him with every mark of dishonour and publicly to proclaim his shame —Hoernle, *op cit* p 260.

4. Barua, *op cit* pp 17 18.

5. Cf *ibid*

મોકલવામાં આવ્યો હતો.[1] આમ મહાવીરને આજીવક પંથમાં જોડાવાનો કોઈ અર્થ જ ન હતો; તેમજ ગોસાલે ખુલ્લી રીતે પોતાના ગુરુસામે બળવો કર્યો તે પહેલાં અર્થાત્ પોતાનો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો તે પહેલાં તેવી કોઈ ખાસ જાતિ અસ્તિત્વમાં હોવાનું અશક્ય હતું.

એ તો તદ્દન સત્ય વાત છે કે ગોસાલ અને તેના અનુયાયીઓ વિષે જે કાંઈ થોડું ઘણું જાણીએ છીએ તે જૈન અને બૌદ્ધગ્રંથોને આધારે છે. "તેમના નિવેદન અલબત્ત આપણે સંભાળપૂર્વક સ્વીકારીએ પરંતુ આવશ્યક બાબતોમાં બંને એકમત છે એટલે ઘણું ખરું વિશ્વસનીય છે, કેમ કે તેનો આધાર બે સ્વતંત્ર સાધનો છે."[2] અમે ત્યાંથી છૂટીછવાઈ બે ચાર બાબતો મેળવ્યાથી એવું સપ્રમાણ સાધન નથી મળી જતું કે જે આપણને એમ કહેવા પ્રેરે કે બેમાંથી કોઈ હોય તો તે ખરેખર ગુરુ છે નહિ કે જેનો એ માની લીધેલ હોંશી શિષ્ય. આમ કહેવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે ઉપરોક્ત વ્યાપક અનુમાનના સાધન જ તેનાથી વિરુદ્ધ કહે છે.

એક અથવા બીજી રીતે નિર્ણય કરતાં પહેલાં પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટરના હિસાબે ટીકાકારને પહેલો મુદ્દો એ વિચારવાનો રહે છે કે "મહાવીર પહેલાં ગોસાલના જિનપદ પામ્યાની વાત ભગવતીમાં મંખલીપુત્રના ઇતિહાસથી શંકારહિત સિદ્ધ થઈ શકે છે અને આમાંની કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો કલ્પસૂત્રમાં મહાવીર વિષે આપેલી હકીકતમાં નાખી શકાય છે."[3]

અમે માનીએ છીએ કે ટીકાકાર સમક્ષ આ બાબત વિચારવા માટે મુશ્કેલી નહોતી. અમને લાગે છે કે લેખક આખા બનાવ વિષે ગંભીર ગેરસમજ ઉભી કરવા માગે છે. સૂત્રમાં કોઈ પણ જગ્યાએ અથવા આખા જૈન સાહિત્યમાં ક્યાંય ગોસાલના જિનપદ પામ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે ગોસાલ પોતાની મેળેજ સ્વમાનિત જિન અથવા તીર્થંકર બની બેઠો.[4] 'બુદ્ધ એના ઉપર અબ્રહ્મચર્યનો આરોપ મૂકે છે'[5] મહાવીરનું કથન પણ એટલુંજ ભારપૂર્વક છે. સૂત્રકૃતાંગમાં મહાવીરના શિષ્ય આર્દ્રક અને ગોસાલ વચ્ચે થયેલ સંવાદમાં ગોસાલે એમ કહ્યું કહેવાય છે કે "અમારા નિયમ પ્રમાણે કોઈ પણ સાધુ પાપ કરતો નથી. સ્ત્રી સાથે સંયોગ કરે છે."[6] તે પોતાના અનુયાયીઓને સ્ત્રીઓના ગુલામ તરીકે સંબોધે છે

1. It is clear that in the mouth of the Buddhists, Ājīvika was the term of reproach applicable to *Mendicants* or *Ekadandins* of the baser sort. —Hoernle, *op. cit.*, p 260.

2 *Ibid.*, p. 261

3 Barua, *op. cit.* p. 18

4 अजिणे जिणप्पलावी ... अकेवली केवलिप्पलावी ... विहरइ —*Bhagavatī-Sūtra* (Āgamodaya Samiti), xv p 659 Cf *Āvaśyaka-Sūtra*, p 214 Charpentier *op. cit.* p. 159,

5 *Cf* Hoernle, *op. cit.* p. 261.

6. Jacobi, *S. B. E.* xlv p 411.

પોતે સાધુતાની સર્વે શ્રેષ્ઠ દશા અર્થાત્ જિનપદ પ્રાપ્ત કર્યાનું જાહેર કર્યું.[1] મહાવીર પોતે કેવલજ્ઞાન પામ્યા તેના બે વર્ષ પહેલા ગોસાલે પોતાનો આ દાવો રજુ કર્યો હતો. જૈન દંતકથાપ્રમાણે મહાવીરે ગોસાલને પ્રત્યક્ષ નહિ જોયાનું જણાય છે. મહાવીર કેવલજ્ઞાની થયા પછી ચૌદમા વર્ષે પહેલીજ વખત શ્રાવસ્તી આવ્યાનું જણાય છે અને ત્યાં તેની જીંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં ગોસાલને જોયો હોય એમ લાગે છે. એવી પણ નોંધ મળે છે કે અહીં ગોસાલનો અસ્થિર સ્વભાવ ઠેકાણે આવ્યો અને પોતાના ગુરુ[2] પ્રતિ અનિષ્ટ વર્તન કરવા બદલ તેણે પશ્ચાત્તાપ કર્યો.[3]

આ ઉપરાંત એક વાત દુર્લક્ષ કરવા જેવી નથી કે મહાવીર અને ગોસાલનો સંબંધ અથવા તો ભારતના ધાર્મિક ઉત્થાનની મહાન લહેરમાં મંખલિપુત્રનું સ્થાન કાંઈક નિશ્ચયાત્મક ખુલાસો માગી લે છે. ડૉ૰ બરૂઆ કાંઈક ખાતિપૂર્વક કહેતા જણાય છે કે "એટલું કહેવું પૂરતુ છે કે જૈન અથવા બૌદ્ધ માર્ગો દ્વારા મેળવેલી માહિતીથી એમ સાબીત થઈ શકતુ નથી કે જૈનો માને છે તેમ ગોસાલ મહાવીરના બે હઠી શિષ્યોમાંનો એક હતો, ઉલટું તેથી વિપરીત સાબીત થાય છે અર્થાત્ હું એમ કહેવા માગું છું કે આ વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન પર નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવા ઇતિહાસવેત્તાઓ પ્રયત્ન કરે તો તેઓને એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી કે આ માટે જો કોઈ દોષી હોય તો તે ખરેખર ગુરુ છે નહિ કે જૈનોએ માની લીધેલ ચેલો શિષ્ય."[4]

આ વિદ્વાનની સમજણ એ છે કે પ્રથમ તો મહાવીર પાર્શ્વનાથના પંથના હતા અને એક વર્ષ પછી જ્યારે તેઓ અચેલક થયા ત્યારે તે આજીવક પંથમાં ભળ્યા.[5] આ માન્યતા સત્યસિદ્ધ જૈન માન્યતા અને દંતકથાઓને અવગણે છે એટલુંજ નહિ પણ ગોસાલના અનુયાયીઓ આજીવક શા માટે કહેવાયા તેનું તદ્દન અજ્ઞાન દર્શાવે છે. પહેલાં જોઈ ગયા તેમ પાર્શ્વના ધર્મસિદ્ધાંતો અને મહાવીરના સિદ્ધાંતો વચ્ચે વિચારપ્રગતિનો ભેદ હતો અને આજીવક શબ્દનો ઉપયોગ આજીવક વ્યક્તિનો ખરો સ્વભાવ પ્રકાશિત કરવા માટે જૈનો અને બીજાઓ તરફથી ઘૃણાની દૃષ્ટિએ

1 Charpentier *C H I* I p 160.

2 Some Jainas believe that, because he so sincerely repented before his death, he went not to hell, but to one of the *Devaloka*-heavens —Stevenson (Mrs), op cit p 60

3 Cf ibid His last act was to acknowledge to his disciple the truth of Mahāvīra's statement respecting himself and to instruct them to bury him with every mark of dishonour and publicity to proclaim his shame —Hoernle, op cit p 260

4. Barua, op cit pp 17 18.

5. Cf ibid

યોજવામાં આવ્યો હતો.[1] આમ મહાવીરને આજીવક પંથમાં જોડવાનો કોઈ અર્થ જ ન હતો, તેમજ ગોસાલે ખુલ્લી રીતે પોતાના ગુરુસામે બળવો કર્યો તે પહેલાં અર્થાત્ પોતાનો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો તે પહેલાં તેવી કોઈ ખાસ વ્યક્તિ અસ્તિત્વમાં હોવાનું અશક્ય હતું.

એ તો તદ્દન સત્ય વાત છે કે ગોસાલ અને તેના અનુયાયીઓ વિષે જે કંઈ થોડું ઘણું જાણીએ છીએ તે જૈન અને બૌદ્ધગ્રંથોને આધારે છે. "તેમના નિવેદન અલબત્ત આપણે સંભાળપૂર્વક સ્વીકારીએ, પરંતુ આવશ્યક બાબતોમાં બંને એકમત છે એટલે ઘણું ખરું વિશ્વસનીય છે કેમ કે તેનો આધાર બે સ્વતંત્ર સાધનો છે."[2] અમે ત્યાંથી છૂટીછવાઈ બે ચાર બાબતો મેળવ્યાથી એવું સપ્રમાણ સાધન નથી મળી જતું કે જે આપણને એમ કહેવા પ્રેરે કે જો કોઈ હોય તો તે ખરેખર ગુરુ છે નહિ કે જૈનોએ માની લીધેલ ઢોંગી શિષ્ય. આમ કહેવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે ઉપરોક્ત વ્યાપક અનુમાનના સાધન જ તેનાથી વિરુદ્ધ કહે છે.

એક અથવા બીજી રીતે નિર્ણય કરતા પહેલાં પ્રસિદ્ધ ટીકાકારના હિસાબે ટીકાકારને પહેલો મુદ્દો એ વિચારવાનો રહે છે કે "મહાવીર પહેલાં ગોસાલના જિનપદ પામ્યાની વાત ભગવતીમાં મંખલીપુત્તના ઇતિહાસથી સંકલિત સિદ્ધ થઈ શકે છે અને આમાંની કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો કલ્પસૂત્રમાં મહાવીર વિષે આપેલી હકીકતમાં નાખી થાય છે."[3]

અમે માનીએ છીએ કે ટીકાકાર સમક્ષ આ બાબત વિચારવા માટે મુદ્દો જ નહોતી. અમને લાગે છે કે લેખક આખા બનાવ વિષે ગંભીર ગેરસમજ ઊભી કરવા માગે છે. સૂત્રમાં કોઈ પણ જગ્યાએ અથવા આખા જૈન સાહિત્યમાં ક્યાંય ગોસાલના જિનપદ પામ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે ગોસાલ પોતાની મેળે જ સ્વમાનિત જિન અથવા તીર્થંકર બની બેઠો.[4] "બુદ્ધ એના ઉપર અબ્રહ્મચર્યનો આરોપ મૂકે છે."[5] મહાવીરનું કથન પણ એટલું જ ભારપૂર્વક છે. સૂત્રકૃતાંગમાં મહાવીરના શિષ્ય આર્દ્રક અને ગોસાલ વચ્ચે થયેલ સંવાદમાં ગોસાલે એમ કહ્યું કહેવાય છે કે "અમારા નિયમ પ્રમાણે કોઈ પણ સાધુ પાપ કરતો નથી જો સ્ત્રી સાથે સંયોગ કરે છે."[6] તે પોતાના અનુયાયીઓને સ્ત્રીઓના ગુલામ તરીકે સંબોધે છે

1 It is clear that in the mouth of the Buddhists, Ājīvika was the term of reproach applicable to [illegible] or [illegible] of the baser sort. —Hoernle, op. cit., p. 260.

2 Ibid., p. 261

3 Barua, op. cit., p. 18.

4 अजिणे जिणप्पलावी [illegible] अकेवली केवलिप्पलावी [illegible] विहरइ —Bhagavatī Sūtra (Āgamodaya Samiti), xv p. 659 Cf. [illegible]-Sūtra, p. 214 Charpentier op. cit., p 159.

5 Cf. Hoernle, op. cit. p. 261.

6 Jacobi, S. B. E. xlv p. 411.

અને ઉમેરે છે કે "તેઓ ચારિત્રશીલ જીવન જીવતા નથી."[1] પોતાના અશુદ્ધ સિદ્ધાંતોથી પ્રસિદ્ધ થયેલ આવો માણસ જિનપદ પામ્યાનું કેમ માની શકાય? અને જ્યારે તેના જિનપદ પામ્યાની વાત જૈનશાસ્ત્રના આધારે હોવાનું જણાવાય છે ત્યારે તો તે વધારે વિચિત્ર જ લાગે છે.

એક પ્રસંગે લેખક ભગવતીસૂત્રમાં જણાવેલ ખાસ પ્રસંગો સાથે ગોસાલના ૭ પૂર્વજન્મના સંબંધ બતાવી જણાવે છે કે "ગોસાલના પૂર્વજન્મોનો ભગવતીનો ઉલ્લેખ ભલે તે વિચિત્ર અને કાલ્પનિક જણાય, પણ આજીવકપંથના ઇતિહાસને ગોસાલથી ૧૧૭ વર્ષ પહેલાં કાલમાં ઇતિહાસકારને મદદ કરે છે."[2] આ પરથી જણાય છે કે મહાવીરના સત્તાવીસ ભવની પ્રસિદ્ધ દંતકથા અહીં ભૂલી જવાઈ છે. આજીવકપંથનો પ્રાક્ મહાવીરી ઇતિહાસ[3] એમ વિધાન કરતાં લેખક કેમ પ્રેરાય તેજ સમજી શકાતું નથી.

આમ [illegible] બરુઆએ ટીકાકારની વિચારણા માટે કેટલાક વધારે મુદ્દા રજૂ કર્યાં છે પરંતુ દરેક સ્થળે તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે 'એ કલ્પનાના મહાન પ્રયોગ છે.'[5] આજીવક પ્રતિ 'બુદ્ધિગમ્ય સહાનુભૂતિ'[6] પર સ્થાપેલ અનુમાનો ટકાવી રાખવા આગળ રજૂ થયેલ બધી દલીલોના એક એક મુદ્દાનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો ગોસાલ વિષે એક નાનો એવો નિબંધજ લખવો પડે. એટલું તો કહેવું પડે છે કે વિદ્વાન ડૉક્ટરે ઘણું ખરું જૈન અને બૌદ્ધ દંતકથાઓને ખોટી પાડવાનો તે દ્રાગ્રહ પ્રયત્ન કર્યો છે, જ્યારે ડૉ. યાકોબી કહે છે કે "ખાસ પુરાવાની ગેરહાજરીમાં આ દંતકથાઓની બાબતમાં જરૂર કાળજી રાખવી જોઈએ છે."[7]

આમ છતાંય એ વાત તદ્દન સત્ય છે કે "ગોસાલનું વર્તમાન આ દેશમાં તદ્દન નવીન વસ્તુજ હતી." એટલું ખાતર છે કે કેટલાક પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાંતો અને અસંગત મતભેદોવાળી નાજુક પરિસ્થિતિમાં મહાવીરે જૈનધર્મ સંબંધી જે કાંઈ મેળવ્યું તે ભારતીય વિચારના પદ્ધતિસર વિકાસને બંધબેસતું હતું[8] આ

1. Ibid., pp 145, 270 Vijaya Rājendra Sūri, Abhidhānarājendra, vol. ii, p. 103.

2. Barua, op cit p. 7

3. Ibid

Ibid., p. 23

5. Ibid.

6. Jacobi, op cit I p xxxi

7. Barua, op cit., p 37

8. While Sañjaya's dialectics was purely negative, Gosāla, by his Trairāśika, or three membered dialectics of 'it may be,' 'it may not be,' 'it may both be and not be,' had already paved the way for Mahāvīra's seven membered Syādvāda.—Belvalkar and Ranade, op cit pp 456-457 Cf Hoernle, op. cit p 202.

ઉપરાંત ડૉ૦ યાકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે મર્યાદિત રીતે એમ કહેવામાં વિરોધ નથી કે "મહાવીરના સિદ્ધાંત પર વધારેમાં વધારે અસર મંખલીના પુત્ર ગોસાલની થઈ છે."[1] કેમ કે ગોસાલના વ્યવહારુ તેમજ અવ્યવહારુ જીવનની ખરેખરી અસર મહાવીરના મન પર થઈ હતી. ફરી કહીએ તો વિચાર દૃષ્ટિએ ગોસાલ પ્રારબ્ધવાદી હતો. એ એમ માનતો હતો કે "ઉદ્યમ વા પરિશ્રમ વા પૌરુષ વા મનુષ્યબળ એવી કોઈ વસ્તુ નથી પણ એ વસ્તુ અપરિવર્તનીય નિશ્ચિત થઈ ચૂકેલી છે."[2] એના બાહ્ય જીવનમાં એ અબ્રહ્મચારી હતો.[3] આથી સ્વાભાવિક રીતે તેના જીવનના પાપમય વ્યાપારોથી સાધુસમાજને માટે સખ્ત નિયમો ઠરવાની જરૂર પડી; તેમજ પ્રારબ્ધવાદનો સિદ્ધાંત ચારિત્રરહિત અનીતિમય જીવનરૂપે પરિણમવાનો હતો જ. જૈનધર્મ આ પ્રારબ્ધવાદને સ્વીકારતો નથી પણ તે એમ સૂચવે છે કે બધું જો કે કર્મથી નિશ્ચિત થાય છે તો પણ આપણે પોતે આપણા બાહ્ય જીવન વડે પૂર્વકર્મોની અસર પહોંચાડી શકીએ છીએ.[4]

આમ મહાવીરના જીવનપર કે સુધારેલા જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોપર ગોસાલની કાંઈ પણ અસર થઈ હોય તો તે આટલા પૂરતી જ, નહિ કે તેથી કાંઈ અધિક. તે ઉપરાંત એટલું તો ઉમેરી શકાય કે જૈનધર્મના આ અનિષ્ટ મતભેદોના કારણે "ભારતવર્ષમાં એકધર્મસત્તાક સ્થાપવાની મહાવીરની ભાવના નષ્ટ થઈ હતી."[5]

ગોસાલ માટે આટલું બસ છે. આપણે જોયું છે કે મહાવીરના કેવલી તરીકેના ચૌદમા વર્ષમાં ગોસાલ મરણ પામ્યો. આ બનાવ એમ બંધબેસતો થઈ પડે છે કે મહાવીરના કેવલિપણાના ત્રીસ વર્ષમાંથી ચૌદ વર્ષ બાદ કરીએ તો તે મહાવીર પહેલા સોળ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો. આ રીતે મહાવીરના નિર્વાણની તારીખ જે આપણે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ થી ૪૬૭ ઠરાવી છે તે પ્રમાણે ગોસાલનું મૃત્યુ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૯૬ થી ૪૮૩ લગભગ મૂકી શકાય. ભગવતીસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોસાલની આ તારીખને એ વાતથી ટેકો મળે છે કે તેનું મૃત્યુ તથા રાજા કૂણીય (અજાતશત્રુ) અને વૈશાલીના રાજા ચેટક વચ્ચે અદ્વિતીય એવા હાથીના સ્વામિત્વના કારણે થએલા યુદ્ધના બનાવો

1 Jacobi, op. cit., Int. p. xxxi.

2 Hoernle, Uvāsaga-Dasāo, i, pp. 97, 115, 116. Cf. ibid. ii, pp. 109-110, 132.

3 Majjhima-Nikāya, i, 514 ff. Cf. Hoernle, E. R. E. i, p. 261.

4 Stevenson (Mrs), op. cit., p. 60. It was probably owing to Gosala's conduct that Mahavira added the vow of chastity to the four vows of Pārśvanātha's order. —Ibid., p. 59. Cf. also ibid., p. 185. Hoernle, op. cit., p. 264.

5 Sastri (Banerji), op. cit., p. 56. "From the 6th to the 3rd century B.C. Buddhism under a common leader spread all over India and beyond. Divided counsel crippled Jainism at the start. But the Jainas have the satisfaction of knowing that the once powerful Ājīvikas survive only as a memory."—Ibid., p. 58.

સમકાલીન છે.[1] આ હાથી કૂણિકના પિતા બિંબિસારે ચેટક રાજાની પુત્રી ચેલ્લણા નામની તેની પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલ નાના પુત્ર વિહલ્લને આપ્યો હતો. રાજ્યગાદી હાથ કરી અજાતશત્રુએ પોતાના નાના ભાઈ પાસેથી તે હાથી મેળવવા પ્રયાસ કર્યો; પણ વિહલ્લ હાથીને લઈને પોતાના દાદાને ત્યાં વૈશાલી નાસી ગયો. “કૂણિક ચેટકથી તેને પાછો મેળવવામાં ન ફાવ્યો એટલે તેણે ચેટક સામે યુદ્ધ શરૂ કર્યું.”[2] આમ આ યુદ્ધ કૂણિકે રાજ્યસત્તા મેળવી તે સમય દરમિયાન જ બન્યું છે તેથી તેને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૪ માં મૂકી શકાય.[3]

આજીવિક જાતિનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આપણને જણાય છે કે તે તેના પ્રવર્તકના અવસાન સાથે નાશ પામી ન હતી. બૌદ્ધસાહિત્ય તેના સંબંધનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તેમને “જૈન કે આજીવિક એ કોઈની સાથે ખાસ વેર રાખવાનું કારણ ન હતું. અશોક અને દશરથ જેવા બૌદ્ધ રાજાઓએ આજીવિકને નાગાર્જુની અને બરાબર ટેકરીઓ પર ગુફાસ્થાનો એ જ કારણથી આપેલા કે જે કારણથી તેમણે અન્ય સ્થળે બૌદ્ધ સ્તૂપો બાંધ્યા હતા વા બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી હતી. બૌદ્ધોનો વૈરભાવ આજીવિક કે જૈનોપર ઉતર્યો ન હતો તો પણ પાછળથી બ્રાહ્મણો પર તો ઉતર્યો હતો.”[4]

આજીવિકોનો સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ અશોકના તેરમા વર્ષમાં અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૭ માં[5] ગયાપાસેની બરાબરની ટેકરીના ખડકમાં કોતરી કાઢેલ બે ગુફાઓની દિવાલો પર કોતરેલ એક ટૂંકા શિલાલેખમાં મળે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે: “રાજા પ્રિયદર્શી એ પોતાના રાજ્યના તેરમા વર્ષમાં આ ગુફા આજીવિકોને આપી છે.”[6]

1 Hoernle, *Uvāsaga Dasāo*, Appendix I, p 7 [illegible] —*Bhagavatī* (Āgamodaya Samiti) p. 316, ed 300 Cf Hemacandra, *Triṣaṣṭi śalākā, Parva X*, vv 205-806

2 Hoernle, op. and loc cit Cf also Tawney *Kathākośa*, pp 178-179 [illegible] —*Āvaśyaka Sūtra*, p 684

3 Dr Hoernle, taking 484 B C. as the date of Mahāvīra's death, puts 500 B. C. as the date (approximate) of Gosāla and of the war between Ajātaśatru and his grandfather Cf Hoernle, *E R E* i, p 261.

4 Sastri (Banerji), op cit, p. 88

5 Taking Asoka's coronation as about 270 269 B.C Cf Smith, *Asoka*, p 73 (3rd ed) Mookerji (Radhakumud) *Asoka*, p 37

6 Hoernle, op cit p 266 Cf. *IA* xx, pp. 361 ff ; Smith, *Asoka*, p 144 (1st ed) Asoka seems to have inherited his partiality towards the *Ājīvikas* from his parents, if we may believe in the legends. The *Mahāvaṃsa-ṭīkā* (p 126), as has been already noticed, refers to the family preceptor of his mother Queen Dharma, being an Ājīvika of the name of Janasāna (*[illegible]*) whom King Bindusara summoned to interpret the meaning of the Queen's dream before the



બીજો ઉલ્લેખ અશોકના સુવિખ્યાત શાસનસ્તંભોમાં મળી આવે છે જ્યાં રાજા અશોક પોતાના ધર્માધિકારીઓની ફરજ જણાવતા આજીવિકોની પણ સંભાળ રાખવાનું કાર્ય તેમને સોંપે છે.[1] 'વળી રાજ્યારોહણના વીસમા વર્ષમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ માં તે રાજાએ એક ત્રીજી ભૂસ્થાન ગુફા આજીવિકોને રહેવા માટે આપી."[2] આ ઉપરાંત એક ઉલ્લેખ તેના અનુગામી દશરથના રાજ્યના પ્રથમ વર્ષમાં એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦ માં નાગાર્જુની ટેકરી પર ત્રણ ખડકવાળી કોતરેલી ગુફાની દિવાલ પર આલેખેલા ટૂંક શિલાલેખમાં મળી આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે "આ ગુફા નામદાર દશરથ મહાત્મ્યએ તેના ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ સંમાન્ય આજીવિકોને ચંદ્રસૂરજ તપે ત્યાંસુધી નિવાસસ્થાન તરીકે વાપરવા આપી છે."[3]

આમ "સાત ગુફાઓમાંની બે બરાબરની ટેકરીઓ અને ત્રણ નાગાર્જુની ટેકરીઓનો (આજીવિકેહિ) 'આજીવિકોને આપવાનો ઉલ્લેખ છે. આજીવિકેહિ શબ્દ બુદ્ધિપુરસ્સર ત્રણ વખત કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે જ્યારે બીજા દરેક શબ્દો જેવા ને તેવા જોઈ શકાય છે."[4] આ કૃત્ય કોણે કર્યું હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ એટલું ચોક્કસ જાણી શકાય છે કે રાજા દશરથ પછી બરાબર ટેકરીઓ જૈન રાજા ખારવેલના હાથમાં આવી હતી. તેના રાજ્યના આઠમા વર્ષમાં અર્થાત્ અશોક અને દશરથ પછી તરત જ તે ગોરથગિરિમાં હતો. શિલ્પના નિયમ પ્રમાણે લોમશ ઋષિ ગુફા પરથી પણ આ નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે.[5] એક પવિત્ર જૈન તરીકે ખારવેલે "ઢોંગી ગોસાલના આજીવિકો અનુયાયીઓ હતા તેમનું તિરસ્કૃત નામ ભૂંસી (ઘસી) કાઢી તેમના જૂનાં ચિહ્નો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હશે.[6]

birth of Asoka while in the *Divyāvadāna* (chap. xxvi.) Bindusara himself summons the Ājīvika ascetic Pingalavatsa for the examination of all his sons to find out who was the best to be his successor on the throne. —Mookerji (Radhakumud) *op. cit.*, pp. 64-65.

The Ājīvika ascet. Pingalavatsa, summoned by the King, judged Asoka as the fittest of his sons for the throne. —*Ibid.*, p. 3

1. Smith, *op. cit.*, p. 153 *E I* ii., pp. 270, 272, 274

2. Smith, *op. cit.*, p. 64 (3rd ed.).

3. Hoernle, *op. cit.*, p. 266. Cf. *I A.*, xx. pp. 361 ff. Smith, *op. cit.*, p. 165 (1st ed.)

4. Sastri (Banerji) *op. cit.*, p. 59

5. *Ibid.*, p. 60. *Cf.* also: A comparison of the two sites leaves hardly a doubt that the Gorathagiri façade and inscription are intimately connected with the Udayagiri (Kharavela) inscriptions and façades, both done by a Jaina who signed his creed in the mutilation of the letters Ājīvika. —*Ibid.*, p. 61.

6. *Ibid.*, p. 60. He (Khāravela) naturally turned out the Ājīvikas, chiselled off their names and put in his Kalingan troops in the Barābar Caves. The unfinished Lomasa Rsi he must have found quite handy. In any case Kharavela seems to have employed Post Mauryan craftsmen to polish up the wall. —Sastri (Banerji) *J B O R S* xii., p. 310



બરાબર ટેકરી પર આવેલી લોમસ ઋષિ ગુફા

સૌજન્ય: ડાયરેક્ટર જનરલ—આર્કિયોલૉજિકલ
સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા

જૈનધર્મના પહેલા મહત્ત્વના પંથભેદનો ઉપરના થોડા શબ્દમાં વિચાર કર્યા પછી આપણે જૈનધર્મના શ્વેતાંબર-દિગંબર નામના બીજા પ્રખ્યાત મતભેદનો વિચાર કરીએ. ખરું જોતાં જૈન સમાજમાં આ ભાગલાનું મૂળ ક્યાં છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબ[ર] દંતકથાઓને એક બીજાને લાગુ પડતા આ મતભેદ વિષે જે કહેવાનું છે તે બહુજ બાલિશ અને અનૈતિહાસિક જણાય છે અને તે રીતે પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જૈન કોમની સર્વ સાધારણ પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં આ મતભેદે ઘણુંજ નુકશાન કર્યું છે. વળી જૈનસાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં રજૂ કરાતી વિરુદ્ધ દંતકથાઓથી બન્ને જાતિઓએ ખૂબ સહન કર્યું છે. તેઓ પરસ્પર વિરોધથી અને કોઈ કોઈ વખત તેથી પણ અધિક ઘૃણાની નજરે જુએ છે.[1] મહાવીરના ધર્મના મૂળ સંસ્થાપકો કહેવડાવવાના ઉત્સાહમાં બેમાંના કોઈ પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કાંઈ કહેતા નથી. બન્ને હરીફ જાતિની માન્યતાઓ અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે નિર્માલ્ય તિરસ્કારયુક્ત ટીકાઓ કરે છે.

પ્રથમ દિગંબર દંતકથાઓ લેતાં આપણને જણાય છે કે દિગંબરો પોતે જૈનધર્મમાં પડેલા આ ફિરકાઓ વિષે એકમત નથી. આચાર્ય દેવસેન પોતાના દર્શનસારમાં કહે છે કે "શ્વેતાંબર સંઘની શરૂઆત વિક્રમરાજાના મૃત્યુ પછી ૧૩૬ વર્ષે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ વલ્લભીપુરમાં થઈ."[1] આ વિદ્વાન આચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્વેતાંબરની ઉત્પત્તિનું કારણ પૂજ્ય ભદ્રબાહુના શિષ્ય આચાર્ય શાંતિસૂરિના શિષ્ય જિનચંદ્રનું દુષ્ટ અને વ્યભિચારી જીવન હતું.[2]

કયા ભદ્રબાહુનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ નથી. જો આ ભદ્રબાહુ ચંદ્રગુપ્તના વખતના હોય તો મતભેદનો સમય ખોટો ઠરે છે. આ ઉપરાંત દિગંબર દંતકથાપરથી ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં પડેલ મહાન દુષ્કાળના કારણે ભદ્રબાહુ અને તેના અનુયાયીઓનું ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ દેશમાં ગમન અને તેના પરિણામરૂપ શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે સંપ્રદાયો થયાનું અનુમાન હોય તો એટલું ચોક્કસ છે કે તે સિવાય બીજા કોઈ ભદ્રબાહુ નથી.

દેવસેનસૂરિએ તેજ વાત ભાવસંગ્રહમાં કહી છે પણ તેમાં ભદ્રબાહુના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા દુકાળ વિષે પણ ઉમેરો કરે છે. અહીં પણ જિનચંદ્રને એજ રૂપે ચિતર્યો છે. ખરાબ રસ્તે વિચરતો હોવાના કારણે ઠપકો આપવા માટે તેના ગુરુ શાંતિ-

1 [illegible] etc.—Devasenasūri, *Bhāvasaṃgraha* (Bom's ed.), 100, p 39 Cf Premi, *Darśanasāra*, p 57 [illegible] etc.—*Āvaśyaka Sūtra*, p. 324

2 [illegible] संघो ।—Premi, *Darśanasāra*, 11, p 7

3 *Ibid.*, vv 12 13.

શિલાલેખના પ્રદેશમાં આ જૈન-આજીવિક દુશ્મનાવટ વિષે લખતાં મિ. મુકરજી લખે છે કે અહીં આવેલ સિત્તર કે બરાબર ગુફાઓના અશોકના શિલાલેખો અને દશરથના નાગાર્જુની ગુફાઓના ત્રણ શિલાલેખો આજીવિકોને તે ગુફાઓ આપ્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ આમાંના ત્રણ શિલાલેખોમાં આજીવિકેહિ શબ્દ ભૂંસી નાખવાનો પ્રયત્ન જણાય છે. બનવા જોગ છે કે આ જાતિનું નામ કોઈનાથી સહન ન થયું હોય અને તે ભૂંસી નાખવા પ્રેરાયો હોય! હવે એ કોણ હશે? હુલ્ટ્ઝ ધારે છે કે તે મૌખરિ અનંતવર્મન્ હોવો જોઈએ કે જેણે બરાબર ગુફાઓમાંની એક કૃષ્ણને અને નાગાર્જુની બે ગુફાઓ શિવ અને પાર્વતીને અર્પેલી છે. આમ હોવાથી તેનું હિંદુ માનસ આજીવિકોને સહન ન કરી શક્યું હોય. ડૉ. બેનરજી શાસ્ત્રી વધારે વિચારશીલ ધારણા રજૂ કરે છે કે તે ખારવેલના ઉપર આ આપત્તિનું આળ મૂકે છે કે જે જૈન હતો અને આજીવિકો પ્રત્યેની એની જૈનની ચાલતી આવેલી વિરોધવૃત્તિ જાણીતી હતી; અને આ કાર્ય મૌખરિના સમય કરતાં ઘણું પહેલાં જ્યારે અશોકની બ્રાહ્મી લિપિ ભુલાઈ ગઈ હતી ત્યારે થયું હોવું જોઈએ.[1]

આમ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આજીવિક જાતિ ચાલુ વર્ષમાંથી ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીના અંતમાં નાશ પામી,[2] જો કે પછીના સાહિત્યમાં અર્થાત્ વરાહમિહિરમાં, શીલાંકની સૂત્રકૃતાંગટીકામાં, હલાયુધની અભિધાનરત્નમાલામાં તેમજ વિજયપુર પાસે પોયગઈ આગળ આવેલા પેરુમાલ મંદિરની દિવાલો પર લખેલા શિલાલેખ આદિ કેટલેક કેટલેક જગાએ તેનો સંબંધ મળી આવે છે. આ બધા લેખો આજીવિકોની સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા નથી અથવા તો તે આજીવિકો સંબંધિત માત્ર આરોપાયેલ નથી. વળી જગાએ આજીવિક શબ્દ જૈનોની દિગંબર જાતિ માટે પણ વપરાયેલ છે.[4]

1 Mookerji (Radhakumud), op. cit., p. 206. Hultzsch's view is untenable. (1) He assumes without assigning any reason that Anantavarman in the 6th 7th century A.D. was familiar with Aśoka Brāhmī of the 3rd century B.C. —Sastri (Banerji), op. cit., p. 87. The second reason put forward by the learned scholar is that Anantavarman, himself being Hindu, had no special grievance against an Ājīvika, who was popularly regarded as follower of Vishnu or Krishna.—Ibid. This is based on the authority of Kern (IA xx pp. 361 ff.), but there is nothing in Jaina canonical or other literature to support this. Anyhow it may safely be said that can hardly be Hindu or Buddhist who could have done this. The only alternative left is Jaina. Historically also the Jaina-Ājīvika enmity makes it almost certainty. —Sastri (Banerji), op. cit., p. 60. For Hultzsch' statement see C.I.I. I Int., p. xxviii (new ed., 1925).

2 Sastri (Banerji), op. cit., p. 83.

3 Hoernle, op. cit., pp. 266-267.

4 There can be no doubt, therefore, that since the 6th century A.D., when Varāhamihira used the term, the name has signified the Digambara sect of the Jainas.—Ibid, p. 268.

જૈનધર્મના પહેલા મહત્ત્વના પંથભેદનો ઉપરના બીજા શબ્દમાં વિચાર કર્યા પછી આપણે જૈનધર્મના શ્વેતાંબર-દિગંબર નામના બીજા પ્રખ્યાત મતભેદનો વિચાર કરીએ. ખરું જોતાં જૈન સમાજમાં આ ભાગલાનું મૂળ શું છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબર દંતકથાઓને એક બીજાને લાગુ પડતા આ મતભેદ વિષે જે કહેવાનું છે તે બહુજ બાલિશ અને અનૈતિહાસિક જણાય છે. ગમે તે રીતે પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જૈન કોમની સર્વ સાધારણ પ્રગતિ અને ઉન્નતિમાં આ મતભેદે ઘણુંજ નુકશાન કર્યું છે. વળી જૈનસાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં ઘણું કરવી વિરુદ્ધ દંતકથાઓથી અને વ્યક્તિઓએ ખૂબ નુકસાન કર્યું છે. તેઓ પરસ્પર વિદ્વેષથી અને કોઈ કોઈ વખત તેથી પણ અધિક ઘૃણાની નજરે જુએ છે.[1] મહાવીરના ધર્મના મૂળ સંસ્થાપકો કહેવડાવવાના ઉત્સાહમાં બેમાંના કોઈ પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કાંઈ કહેતા નથી. બને હરીફ જાતિની માન્યતાઓ અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે નિર્માલ્ય તિરસ્કારયુક્ત ટીકાઓ કરે છે.

પ્રથમ દિગંબર દંતકથાઓ લેતાં આપણને જણાય છે કે દિગંબરો પોતે જૈનધર્મમાં પડેલા આ ફિરકાઓ વિષે એકમત નથી. આચાર્ય દેવસેન પોતાના દર્શનસારમાં કહે છે કે "શ્વેતાંબર સંઘની શરૂઆત વિક્રમરાજાના મૃત્યુ પછી ૧૩૬ વર્ષે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ વલ્લભીપુરમાં થઈ.[2] આ વિદ્વાન આચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્વેતાંબરની ઉત્પત્તિનું કારણ પૂજ્ય ભદ્રબાહુના શિષ્ય આચાર્ય શાંતિસૂરિના શિષ્ય જિનચંદ્રનું દુષ્ટ અને વ્યભિચારી જીવન હતું.[3]

કયા ભદ્રબાહુનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્પષ્ટ નથી. જો આ ભદ્રબાહુ ચંદ્રગુપ્તના વખતના હોય તો મતભેદનો સમય ખોટો ઠરે છે. આ ઉપરાંત દિગંબર દંતકથાપરથી ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં પડેલ મહાન દુષ્કાળના કારણે ભદ્રબાહુ અને તેના અનુયાયીઓનું ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ દેશમાં ગમન અને તેના પરિણામરૂપ શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બે સંપ્રદાયો થયાનું અનુમાન હોય તો એટલું ચોક્કસ છે કે તે સિવાય બીજા કોઈ ભદ્રબાહુ નથી.

દેવસેનસૂરિએ તેજ વાત ભાવસંગ્રહમાં કહી છે પણ તેમાં ભદ્રબાહુના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા દુષ્કાળ વિષે પણ ઉમેરો કરે છે. અહીં પણ જિનચંદ્રને એક રૂપે ચિતર્યો છે. ખરાબ રસ્તે વિચરતો હોવાના કારણે ઠપકો આપવા માટે તેના ગુરુ શાંતિ-

1 [illegible] etc. — Devasena, *Bhāvasaṃgraha* (Soni ed.), 160, p. 38. Cf. Premi, *Darśanasāra*, p. 57. [illegible] etc. — *Ārādhanā Sūtra*, p. 124.

2 छत्तीसे वरिससए [illegible] सोरट्ठे वलहीए [illegible] सेवडो संघो ।—Premi, *Darśanasāra*, 11, p. 7.

3 *Ibid.*, vv. 12-13.

સૂરિનું ખૂન કર્યાનું કહેવાય છે.[1] વિચિત્ર વાત તો એ છે કે તે પણ પંથભેદોની એક તારીખ ગણાવે છે.[2]

આમ બંને દંતકથાઓમાં બતાવેલ ભદ્રબાહુ વિષે કાંઈક સ્પષ્ટ ગેરસમજ કે અપૂર્ણતા રહી જાય છે. અથવા તો તેમાં કોઈ બીજા ભદ્રબાહુનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ. અથવા તો ઐતિહાસિક બાબતો માટે કાલક્રમનો વિચાર કર્યા વિના તે દંતકથાઓ મૂકવામાં આવી છે. આ બંને દંતકથાઓ નિર્દોષ બને તે માટે [illegible] [illegible] ભદ્રબાહુના ચરિત્રમાં નીચેની વાતો ઉમેરી છે. ભદ્રબાહુના સમયમાં અર્ધફાલક (અર્ધું વસ્ત્ર પરિધાન કરેલ) ના નામથી મતભેદ શરૂ થયો અને સ્થૂલભદ્ર જેવું આ દેશકાર રજૂ કરનારની સામે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો તેને મારી નાખવામાં આવ્યા અને ઘણા સમયે વલભીપુરના રાજાની રાણી ઉજ્જયિનીના રાજાની પુત્રી ચંદ્રલેખાના કહેવું છેવટ તક પગ્યા.[3]

આના વિરોધમાં એક બીજી દંતકથા એમ કહે છે કે સ્થૂલભદ્રનો પોતાનો દિગંબરોના નગ્નત્વના આગ્રહ સામે વિરોધ હતો અને તેના પછી તેના શિષ્ય મહાગિરિએ "નગ્નતાના આદર્શને પુનર્જીવન આપ્યું. તે સાચા સાધુ હતા અને તે એમ માનતા હતા કે સ્થૂલભદ્રના શાસનમાં ધર્મમાં ઘણી શિથિલતા દાખલ થઈ ગઈ હતી." તેમના આ પ્રયાસક્રમમાં સુહસ્તિએ વિરોધ કર્યો. જે સુહસ્તિ મહાગિરિના હાથ નીચે જનકોમના નેતાઓમાંના એક હતા.[4]

શ્વેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે પંથભેદોના મૂળ નીચેના કારણોમાં રહેલાં આવે છે. રથવીર ગામમાં શિવભૂતિ અથવા સહસ્રમલ્લ નામનો એક માણસ રહેતો હતો. એક વખત તેની મા તેના પર ગુસ્સે થઈ તેથી તે ઘર છોડી નાસી ગયો અને જૈન સાધુ થયો; એમ બન્યું કે તેની સાધુ તરીકેની દીક્ષા પછી રાજાએ તેને એક મૂલ્યવાન કામળી આપી અને તે તેનાથી આસક્ત થયો. આ જોઈ તેના ગુરુએ તેનું ધ્યાન તે તરફ દોર્યું અને ત્યારથી તે નગ્ન થઈ ગયો અને તેણે દિગંબર પંથ શરૂ કર્યો. તેની બહેન ઉત્તરાએ પણ પોતાના ભાઈને અનુસરવા

1 [illegible] etc.—Devasenasūri, op. cit., [illegible], p. [illegible] Cf Premi, op. cit. p. 66

2 [illegible] etc.—Devasenasūri, op. cit. 137 p. 33. Cf Premi, op. cit. p. 68.

3 Premi, op. cit. p. 60. According to the Digambaras, under Bhadrabāhu, the eighth age after Mahāvīra, the last Tīrthankara, there rose the sect of *Ardhaphālakas* with laxer principles, from which developed the present sect of Śvetāmbaras (p. [illegible]) —Dasgupta, op. cit. p. 170

4 Stevenson (Mrs), op. cit. p. 73

5 *Ibid.*, p. 74. I think that the divisions became marked from the time of Ārya Mahāgiri and Ārya Suhastin. —Jhaveri, *Nirvāṇa Kalikā*, Int., p. 7

પ્રચલિત કર્યો પરંતુ સ્ત્રીઓ નગ્ન રહે એ યોગ્ય ન લાગવાથી શિવભૂતિએ તેને કહ્યું કે સ્ત્રી મુક્તિની અધિકારી નથી.[1]

આ પંથભેદની તારીખ શ્વેતાંબરો મહાવીર પછી ૬૦૯ મું વર્ષ જણાવે છે.[2] મહાવીર નિર્વાણ અને વિક્રમ વર્ષની ૪૭૦ વર્ષની ગણત્રી મુજબ વિક્રમના મૃત્યુ પછી ૧૩૯ વર્ષે આ તારીખ આવે છે. આમ તારીખની બાબતમાં બંને શ્વેતાંબર અને દિગંબર પક્ષ સંમત થાય છે. દિગંબરો પંથભેદ વિક્રમ પછી ૧૩૬ વર્ષે અને શ્વેતાંબરો ૧૩૯ વર્ષે થયાનું કહે છે. સમયની બાબતમાં આમ મળતા છતાં પંથભેદનાં કારણોની બાબતમાં તેઓ મળતા થતા નથી. જિનચંદ્ર અને શિવભૂતિ અતિહાસિક કરતાં કાલ્પનિક વધુ લાગે છે. કેમકે બંને પક્ષોના સ્થાપકોએ આવા કોઈની પોતાના પંથમાં ગણના કરતા નથી. આજ કારણને લઈને દિગંબર વિદ્વાન નાથુરામ પ્રેમી કહે છે કે "આ ઉપરથી શું આપણે એવું અનુમાન કરવું કે એમાંના એક પણ પંથની ઉત્પત્તિ કોઈ જાણતુંજ નહોતું? કાંઈક તો કહેવુંજ જોઈએ તે દૃષ્ટિએ પછીથી તેમના મગજમાં જે આવ્યું તે લખી નાખ્યું."[3] કાંઈક કહેવા ખાતર છતાં આ ટીકા એ વાત સાબીત કરે છે કે બંને ફિરકા મહાવીરના સમયથી માત્ર જમ્બૂસ્વામી—જે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૪ વર્ષે અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૩ વર્ષે કાલધર્મ પામ્યા ત્યાં સુધીની ગુરુઓની વંશાવળી સ્વીકારે છે.[4] જમ્બૂ પછી બંને પક્ષો પોતપોતાના ગુરુઓની તદ્દન જુદી વંશાવળીઓ રજૂ કરે છે, પરંતુ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયેલ ભદ્રબાહુનો બંને સ્વીકાર કરે છે.[5] ખરું જોતાં આ બધી પરસ્પરવિરોધી દંતકથાઓમાંથી સત્ય હકીકત મેળવી શકાય તેમ નથી અને તેથી જૈન સમાજના આ મહાન પંથભેદની ચોક્કસ તારીખ નક્કી કરવાનું કામ તદ્દન મુશ્કેલ છે.

આ મુશ્કેલીની સાથેજ બે વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે બંને મતોનો વિરોધ જૈન સાધુએ નગ્ન રહેવું અથવા પોતાની જાતને ઢાંકવા માટે એક યા બીજું વસ્ત્ર રાખવું તે પ્રશ્ન પર નિર્ભર છે. બીજો મુદ્દો બંને ફિરકાના ઉદ્ભવના સમયની બંનેની સર્વસાધારણ એકમાન્યતા છે.

1. This is given in the प्रवचनपरीक्षा of Upadhyaya Dharmasagara. Cf Hardel (H.) op. cit., pt. i. p. 15. बोडियसिवभूइउप्पत्ति इम ... रहवीरपुरे समुप्पन्न—Āvaśyaka Sūtra, p. 324

2 छव्वाससयाइ नवुत्तराइ तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स ।
तो बोडियाण दिट्ठी रहवीरपुरे समुप्पन्ना ॥

—Ibid., p. 323. The origin of the Digambaras is attributed to Śivabhūti (p. 83), by the Śvetāmbaras as due to schism in the old Śvetāmbara church. —Dasgupta, op. cit., i, p. 170.

3 Premi, op. cit. p. 30

4 Cf Stevenson (Mrs) op. cit., p. 69

5 Cf Premi, op. and loc. cit.

સૂરિનું ખૂન કર્યાનું કહેવાય છે.¹ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે તે પણ પંથભેદની એ જ તારીખ કહેવાય છે.²

આમ બંને દંતકથાઓમાં બતાવેલ ભદ્રબાહુ વિશે કોઈક સ્પષ્ટ ગેરસમજ કે અપૂર્ણતા રહી જાય છે, અથવા તો તેમાં કોઈ બીજા ભદ્રબાહુનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ અથવા તો ઐતિહાસિક બાબતો માટે કાલક્રમનો વિચાર કર્યા વિના તે દંતકથાઓ મૂકવામાં આવી છે. આ બંને દંતકથાઓ નિર્દોષ બને તે માટે ભટ્ટારક સંપ્રદાયે ભદ્રબાહુના ચરિત્રમાં નીચેની વાતો ઉમેરી છે. ભદ્રબાહુના સમયમાં અર્ધફાલક (અર્ધ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલ) ના નામથી મતભેદ શરૂ થયો અને સ્થૂલભદ્ર જેવે આ પ્રકાર રજૂ કરનારની સામે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા તેને મારી નાખવામાં આવ્યા અને ઘણા સમયે વલ્લભીપુરના રાજાની રાણી ઉજ્જયિનીના રાજાની પુત્રી ચંદ્રલેખાના કારણે છેવટે ત પડ્યા.³

આના વિરોધમાં એક બીજી દંતકથા એમ કહે છે કે સ્થૂલભદ્રનો પોતાનો જિનવરોના નગ્નત્વના આગ્રહ સામે વિરોધ હતો અને તેના પછી તેના શિષ્ય મહાગિરિએ "નગ્નતાના આચારોને પુનર્જીવન આપ્યું તે સાચા સાધુ હતા અને તે એમ માનતા હતા કે સ્થૂલભદ્રના શાસનમાં ધર્મમાં ઘણી શિથિલતા દાખલ થઈ ગઈ હતી."⁴ તેમના આ પ્રચારકાર્યમાં સુહસ્તિએ વિરોધ કર્યો જે સુહસ્તિ મહાગિરિના હાથ નીચે જૈનોમાંના નેતાઓમાંના એક હતા.⁵

શ્વેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે પંથભેદનાં મૂળ નીચેના કારણોમાં દેખાઈ આવે છે: રથવીર ગામમાં શિવભૂતિ અથવા સહસ્રમલ્લ નામનો એક માણસ રહેતો હતો. એક વખત તેની મા તેના પર ગુસ્સે થઈ તેથી તે ઘર છોડી નાસી ગયો અને જૈન સાધુ થયેલ. એમ બન્યું કે તેની સાધુ તરીકેની દીક્ષા પછી રાજાએ તેને એક મૂલ્યવાન કામળી આપી અને તે તેનાથી અંજાઈ ગયો. આ જોઈ તેના ગુરુએ તેનું ધ્યાન તે તરફ દોર્યું અને ત્યારથી તે નગ્ન થઈ ગયો અને તેણે દિગંબર પંથ શરૂ કર્યો. તેની બહેન ઉત્તરાએ પણ પોતાના ભાઈને અનુસરવા

1 सीसे सीसेण वीरसेणे ! बसिरे धरण मुणी etc.—Devasenasūri, op. cit., 153, p. 30 Cf Premi, op cit p 56.

2 छत्तीसे वरिससए सोरट्ठे वल्लहीए etc.—Devasenasūri, op cit 137 p. 38. Cf Premi, op cit p. 55.

3. Premi, op cit p. 60 According to the Digambaras, under Bhadrabāhu, the eighth age after Mahāvīra, the last Tīrthaṅkara, there rose the sect of *Ardhaphālaka* with laxer principles, from which developed the present sect of Śvetāmbaras (n. 80) —Dasgupta, op cit p 170

4 Stevenson (Mrs), op cit p 73

5 Ibid, p 74 I think that the divisions became marked from the time of Ārya Mahāgiri and Ārya Suhastin —Jhaveri, *Nirvāṇa Kalikā*, Int., p. 7

થયું કહીને ભદ્રબાહુના વખતમાં બનાવાઈ હશે જ્યારે દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે પંથભેદની શરૂઆત થઈ હતી.[1] આ સમયે સ્પષ્ટ ભેદ હજી દેખાયો ન હતો. હવે આપણે સ્થૂલભદ્ર અને મહાગિરિની દંતકથાઓનો વિચાર કરીએ અને પછી ઈ. સ. ની પહેલી સદીના અંત સુધી આવીએ કે જે સમયે શ્વેતાંબર અને દિગંબર માન્યતાઓ ખરેખર વિભક્ત થઈ[2] તો કે બંને ફિરકાઓએ રજૂ કરેલી દંતકથાઓ દંભપૂર્ણી અને બાલિશ દેખાય છે તો પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જૈન ઇતિહાસના આ ખાસ સમયે કાંઈ વિચિત્ર કે અસાધારણ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ, જે આ બધી સાંપ્રદાયિક દંતકથાઓ માટે કારણભૂત ગણી શકાય. આમ છતાં આપણે એમ કહી શકતા નથી કે અહીં જ બે ફિરકાઓનો મતભેદ રહેલો છે કારણ કે મથુરાના શિલાલેખો ઉપરથી આપણને કેટલાક મુદ્દા મળે છે જે બતાવે છે કે બંને ફિરકાઓને તે વખતે પણ ઘણી વસ્તુઓ સમાન હતી, જે પાછળથી બંને માટે ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી.

વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરવા આપણે એમ કહી શકીએ કે જે મુખ્ય મુદ્દાઓ બંને ફિરકાઓના મતભેદના વિષય છે તે આ પ્રમાણે છે. મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ એ વાત દિગંબરો સ્વીકારતા નથી; સ્ત્રી મોક્ષની અધિકારી નથી અને કેવલી આહાર લેતા નથી આ બે માન્યતાઓ શ્વેતાંબરો સ્વીકારતા નથી. આ ઉપરાંત જૈનોનું પ્રાચીન સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે એમ દિગંબરો માને છે.[3] કેટલાક વિધિવિધાનો અને સામાન્ય બાબતોની વાત જવા દઈએ તો આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે કે જેના વિષે બંને ફિરકાઓ એકમત નથી.

મથુરાના શિલ્પકામનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે મહાવીરના ગર્ભના અપહરણના શિલ્પમાં તીર્થંકર મહાવીરને નગ્ન દર્શાવ્યા છે; શિલ્પમાં નેમેષના ડાબા ઘૂંટણે નાના સાધુ રહેલા દેખાય છે તે મહાવીર જ છે. શિલ્પકામમાં તે પ્રસંગ બતાવવાના ઉદ્દેશથી સાધુના ઉપકરણો દેખાડ્યા છે[4] અને તે હજી જન્મ્યા ન હોવાથી તેમજ અર્હત્પદ પામ્યા ન હોવાથી બહુ જ નાના બતાવ્યા છે. આ રીતે મથુરાના એક જ શિલ્પમાં

1 It thus appears that the Jaina division into Digambaras and Svetambaras may be traced back to the very beginning of Jainism, it being entirely due to the antagonism of the two associated leaders, Mahavira and Gosala, who are the representatives of the two hostile sect. —Hoernle, op. cit. p. 264

2 M. Jhaveri, in his introduction to his edition of Nirvana-Kalika, writes: From the colophon of the work it appears that even in the first century of Vikrama the divisions of the Digambaras and the Svetambaras were in existence. The colophon of the Sutra of Siddhasena Divakara confirms the existence of such division in ancient times. —Int., p. 7

3 [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

—Pravd., op. cit., vv. 13-14, p. 8.

4 At his (Nemesa's) left knee stands a small naked male characterised by the cloth in his left hand as an ascetic and by the uplifted right hand. —Buhler, E. I. II, p. 314. & Ind., p. 317

બંને ફિરકાઓના નામોજ તેના અર્થ સૂચવે છે. દિશા રૂપી વસ્ત્ર છે જેને એવા દિગંબરો એવી માન્યતા ધરાવે છે કે સાધુના માટે વસ્ત્ર નગ્નતા એ આવશ્યક છે; બીજા ફિરકાનો શ્વેત વસ્ત્રો ધારણનાર એ અર્થ છે. મહાવીર નગ્ન હતા એ વાત શ્વેતાંબરો સ્વીકારે છે તેમ છતાં માને છે કે વસ્ત્રના ઉપયોગ માત્રથી ઉચ્ચતમ મોક્ષપદ અટકી જતું નથી.[1] જો આ નિર્ણયો સત્ય હોય તો જૈનધર્મના મૂળમાં કોણ હશે તે વિષે બંનેએ વાદવિવાદ કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે તેમની માન્યતાના આધારે જૈનધર્મને આદિ કે અંત છે જ નહિ. ઐતિહાસિક અને બુદ્ધિતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ આપણે કહી શકીએ કે શ્વેતાંબરો મહાવીર કરતાં પાર્શ્વનાથને વધારે મળતા આવે છે જ્યારે દિગંબરો પાર્શ્વનાથ કરતા મહાવીરની વધુ નજીક જણાય છે; કારણ કે મહાવીરે પોતાનું સાધુ જીવન નગ્નાવસ્થામાં વિશેષ ગાળ્યું હતું જ્યારે પાર્શ્વનાથ અને તેમના અનુયાયીઓ સવસ્ત્ર જીવન ગાળતા હતા.[2] આ ઉપરાંત શ્વેતાંબરોના શાસ્ત્રીય પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવે તો એક પગલું આગળ વધીને કહી શકાય કે દિગંબરોએ મહાવીરના નિયમોનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું જ્યારે શ્વેતાંબરોએ કોઈ પણ રીતે નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી; કારણ કે મહાવીરે પોતાની નિર્વિકલ્પ ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં જે અનુસર્યું તેને ગમે તે આધ્યાત્મિક દશામાં પોતાના અનુયાયીઓ અક્ષરશઃ વળગી રહે એવી તેમની ધારણા ન હતી.

આમ છતાં જૈનધર્મના મૂળમાં નિગ્રંથી કોણ છે તે પ્રશ્ન અમારો વિષય નથી કારણ કે જૈનકોમમાં જૈનધર્મના આદિ અનુયાયી કોણ છે અથવા કોણ હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓનો એ વિષય નથી. જે કાંઈ તેને શોધવાનું છે તે જૈનધર્મમાં પડેલા આ પક્ષોનો સમય છે. આપણી પાસે પહેલા શતકોની વિચારપૂર્વક સમાલોચના કરવાનું પણ શક્ય નથી; જે કાંઈ કહી શકાય તેમ છે તે એ છે કે મહાવીરના સમયમાં મંખલિપુત્તે આવીને પોતાના મતની પ્રરૂપણા કરી ત્યારે આ પક્ષોનો દ્રષ્ટિ બગડી મુશ્કેલ હતો. તેના મૃત્યુ પછી આજીવિકોનું બળ ઘટ્યું ઘટી ગયું હતું તો પણ કેટલાક નિ મણો એવા હતા જે નગ્નતા, કર્મકાંડની અનાવશ્યકતા, જીવન માટે ભિક્ષાચરી હતું ખાસ નિશાન આદિ આવી બીજી બાબતોમાં આજીવિકો સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. આ સહાનુભૂતિ

1 Nudity as a part of asceticism was practised by several sects in the time of Mahavira, but it was also reprobated by others (including all Buddhists) who felt it to be barbarous and unedifying. —Eliot, op. cit. p. 112

2 Cf. Jacobi, SBE xlv pp. 119-129. The probability is that there had always been two parties in the community: the older and weaker section, who wore clothes and dated from Pārśvanātha's time, and who were called Sthavira Kalpa (the spiritual ancestors of the Śvetāmbaras) and the Jina Kalpa, or Puritans, who kept the extreme letter of the law as Mahavira had done, and who are the forerunners of the Digambaras. —Stevenson (Mrs) op. cit. p. 79

3. Hoernle, op. cit., pp. 207 ff.

થયું કરીને ભદ્રબાહુના વખતમાં બતાવાઈ હશે જ્યારે દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે પથભેદની શરૂઆત થઈ હતી.[1] આ સમયે સ્પષ્ટ ભેદ હજી દેખાયો ન હતો. હવે આપણે સ્થૂલભદ્ર અને મહાગિરિની દંતકથાઓનો વિચાર કરીએ અને પછી ઈ. સ. ની પહેલી સદીના અંત સુધી આવીએ કે જે સમયે શ્વેતાંબર અને દિગંબર માન્યતાઓ બરાબર વિભક્ત થઈ.[2] જો કે બંને ફિરકાઓએ રજૂ કરેલી દંતકથાઓ રંગપૂરેલી અને બાલિશ દેખાય છે તો પણ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે જૈન ઇતિહાસના આ ખાસ સમયે કોઈ વિચિત્ર યા અસાધારણ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ; જે આ બધી સાહિત્યિક દંતકથાઓ માટે કારણભૂત ગણી શકાય. આમ છતાં આપણે એમ કહી શકતા નથી કે અહીં જ બે ફિરકાઓનો મતભેદ રહેલો છે. કારણ કે મથુરાના શિલાલેખો ઉપરથી આપણને કેટલાક પુરાવા મળે છે જે બતાવે છે કે બંને ફિરકાઓને તે વખતે પણ ઘણી વસ્તુઓ સમાન હતી જે પાછળથી બંને માટે ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી.

વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરવા આપણે એમ કહી શકીએ કે જે મુખ્ય મુદ્દાઓ બંને ફિરકાઓના મતભેદના વિષય છે તે આ પ્રમાણે છે. મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ જે વાત દિગંબરો સ્વીકારતા નથી; સ્ત્રી મોક્ષની અધિકારી નથી અને કેવલી અનાજ લેતા નથી. આ બે માન્યતાઓ શ્વેતાંબરો સ્વીકારતા નથી. આ ઉપરાંત જૈનોનું પ્રાચીન સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે એમ દિગંબરો માને છે.[3] કેટલાક વિધિવિધાનો અને સામાન્ય બાબતોની વાત જવા દઈએ તો આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે કે જેના વિષે બંને ફિરકાઓ એકમત નથી.

મથુરાના શિલ્પકામનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે મહાવીરના ગર્ભના અપહરણના શિલ્પમાં તીર્થંકર મહાવીરને નગ્ન દર્શાવ્યા છે. શિલ્પમાં નેમેસના ડાબા ઘૂંટણે નાના સાધુ રહેલા દેખાય છે તે મહાવીર જ છે. શિલ્પકારોએ તે પ્રસંગ બતાવવાના ઉદ્દેશથી સાધુના ઉપકરણો દેખાડ્યા છે[4] અને તે હજી જન્મ્યા ન હોવાથી તેમજ અર્હત્પદ પામ્યા ન હોવાથી બહુજ નાના બતાવ્યા છે. આ રીતે મથુરાના એકજ શિલ્પમાં

1 It thus appears that the Jaina division into Digambara and Śvetāmbara may be traced back to the very beginning of Jainism, it being entirely due to the antagonism of the two associated leaders, Mahāvīra and Gośāla, who are the representatives of the two hostile sects. —Hoernle, op. cit. p. 264.

2 M. Jhaveri, in his Introduction to his edition of Nirvāṇa-Kalikā, writes: From the colophon of the work it appears that even in the first century of Vikrama the divisions of the Digambaras and the Śvetāmbaras were in existence. The colophon of the Satra of Siddhasena Divākara confirms the existence of such division in ancient times. —Int., p. 7

3 तम सिमं मयमयं दुवीयं अंच तम्मरे मोक्खं।
केवलणाणीण पुणो अदुक्खदत्तं तहा रोगो ॥
अवरणीभो वि मो जिणाइ वीरस्स गमहारण।
—Premi, op. cit., vv. 13-14, p. 8.

4 A bas (Nemeśa) left knee stands a small naked male characterised by the cloth in his left hand as an ascetic and with uplifted right hand. —Bühler E. I. II, p. 316.

5 Ibid., p. 317

દિગંબરની નગ્નતાની માન્યતા અને શ્વેતાંબરના અર્ધ આચ્છાદનની માન્યતા એમ બંને આવી જાય છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ઇ. સ. ની પહેલી સદી સુધી બંને ફિરકાઓ વચ્ચે ખરેખર મતભેદ ઉત્પન્ન થયો ન હતો.

આમ છતાં એ વાત લખવું પડે કે જૈન મૂર્તિશાસ્ત્ર શરૂઆતમાં જૈન તીર્થંકરોને નગ્નરૂપમાં બતાવે છે અને વધારે આગળ નહિ તો ઇ. સ. ની બીજી સદી સુધી તો આમજ જણાય છે. મનમોહન ચક્રવર્તી ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિના સ્મારકો વિષે બોલતાં કહે છે કે "માત્ર તીર્થંકરો નગ્નાવસ્થામાં જણાય છે. કોઈ કોઈ જગાએ તેઓને પણ પોતાના મનુષ્ય જીવનના પ્રસંગો બતાવવાના હોય છે ત્યાં તેમને વસ્ત્રસહિત બતાવ્યા છે. ભક્તો, રાજાઓ, દેવો, અર્હતો, યક્ષો તથા પરિચારકો વગેરે વસ્ત્રસહિત બતાવ્યા છે. મથુરા શિલ્પમાં નૃત્ય કરતી કન્યાઓ, સર્પો અને કેટલાક સાધુઓને નગ્ન બતાવ્યા છે. કોઈ કોઈ વખત બીજાઓ નગ્ન દેખાય છે પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસતાં વસ્ત્રની બહુજ બારીક રેખાઓ દેખાય છે જેમાંથી શરીરના મરોડ આરપાર દેખાઈ આવે છે."[1] પછીના ઇતિહાસમાં વરાહમિહિર પોતાના બૃહત્સંહિતા ગ્રંથમાં જૈન તીર્થંકરોને નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવે છે: "જૈનોના દેવ નગ્ન, યુવાન, સ્વરૂપવાન, શાંત મુખમુદ્રાવાળા, તેમ જ ઘુંટણ સુધી લાંબા હાથવાળા ચિતરવામાં આવ્યા છે."[2]

આમ જો કે ઈ. સ. ની શરૂઆત સુધી બે પંથો જેવું કાંઈ જણાતું ન હતું તો પણ એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે મહાન દુકાળના સમયની ભદ્રબાહુની દંતકથા તથા ઈ. સ. ૮૨ ની જિનચંદ્ર અને શિવભૂતિની કથાઓ આ મહાન મતભેદના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન ધરાવે છે. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ મતભેદ મહાવીર નિર્વાણ એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ પ્રમાણે ઈ. સ. ૪૫૪માં દેવર્ધિગણીના પ્રમુખ પદ નીચે વલભીમાં બીજી પરિષદ મળી ત્યારથી સ્પષ્ટ રીતે પડેલું જણાય છે. એમ પણ હોઈ શકે કે સ્પષ્ટ ભેદ આ પ્રસંગ પહેલાં થોડે સમયે થયો હોય, પરંતુ જૈનોનું સમગ્ર શાસ્ત્રીય સાહિત્ય નિશ્ચિત કરવા અને લખવાના સમયે ઉભા કેટલાક સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓની બાબતમાં મતભેદના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે બે વિભાગ પંથે કાયમ થયા.

1 Chakravarti (Mon Mohan) *Notes on the Remains in Dhauli and in the Caves of Udayagiri and Khandagiri* p. 2

2 *Brihat Samhita* chap. lix, trans. by Kern in *J. R. A. S.* (New Series) vi, p. 324. Cf Chakravarti (Mon Mohan) *op. and loc. cit.*

3 Cf. Prem *op. cit.* p. 31.

4 It seems certain that in A. D. 454 the Jain canon was reduced to writing, and that a large number of copies were made so that no monastery of any consequence should be without one. Stevenson Mrs. *op. cit.*, p. 15.

મહાન પંથભેદનો આ સમય જેમ્સ બર્ડ પશ્ચિમ ભારતની ગુફાઓના અભ્યાસના આધારે સ્વીકારે છે અને નિર્ણય પર આવે છે કે "દિગંબર જૈનોની ઉત્પત્તિ ઈ. સ. ૪૩૬ ની આસપાસમાં આ ગુફાઓની તારીખને બંધબેસતી આવે છે. કાઠિયાવાડમાં આવેલા પાલીતાણાના જૈન મંદિરોની કથા શત્રુંજય માહાત્મ્ય પણ દિગંબર જૈનોની ઉત્પત્તિનો આ સમય નિશ્ચિત કરે છે."

ટૂંકમાં આ પંથભેદના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર સર ચાર્લ્સ ઇલિયટના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય: "જાણવા જોગ છે કે દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો જૈન ધર્મની શરૂઆતથી જ લગભગ સાથે ચાલતા હોય, અને આમાં શ્વેતાંબરો મહાવીર સુધારા વધારા કર્યા તે પહેલાની પરિસ્થિતિના અનુયાયી કહી શકાય. આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્ધમાનનો નિયમ વસ્ત્રોનો નિષેધ કરે છે પણ મહાન પ્રવર્તક પાર્શ્વ નીચેનું અને ઉપરનું એવા બે વસ્ત્રો માટે અનુમતિ આપે છે, પરંતુ શાસ્ત્રોના નિર્માણ પહેલા પંથભેદે નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધું ન હતું."[2]

જૈન સમાજના આ પંથભેદનો ઇતિહાસ આટલો બધો ગુંચવાડાભર્યો હોવા છતાં એમ તો કહી શકાય કે બંને પંથો વચ્ચે મતભેદ જેવું બહુ થોડું જ છે. કેટલીક માન્યતાઓ અને વિધિવિધાનોમાં બંનેને મતભેદ છે જ પરંતુ ઘણા ખરા વિરોધાત્મક મુદ્દાઓ અનાવશ્યક અને અપ્રામાણિક છે. આ બાબતનો વિચાર આપણા સમયના ન્યાયપ્રિય અને મહામાન્ય જૈન વિદ્વાન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પણ ધરાવતા હતા. તેઓ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞ અને આધ્યાત્મિક પુરુષ હતા. તેમના વિચારો આજે પણ ઘણા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે.

ડૉ. દાસગુપ્તા કહે છે કે "શ્વેતાંબરોથી જુદા પડ્યા પછી દિગંબરોએ પોતાનો ખાસ ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ ઘડી કાઢ્યો તેમજ જુદો સાંપ્રદાયિક અને સાધુસંસ્થાવિષયક ઇતિહાસ લખી નાખ્યો જો કે મુખ્ય સિદ્ધાંત વિષે કોઈ તફાવત નજરે પડતો નથી."[4] આમ જૈન સંપ્રદાયો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પરસ્પર કાંઈ બહુ જુદા પડતા નથી. તેઓનો મતભેદ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ હતો અને વિલ્સને ઠીક જ કહ્યું છે કે "તેઓની ઉત્પત્તિના મૂળ વિષેની તીવ્રતા અને પરસ્પર વૈરભાવ એ બંને વચ્ચે કોઈ જ મેળ નથી."[5]

જૈન સંપ્રદાયના આ બીજા મહાન મતભેદોને બાજુએ મૂકી હવે આપણે શ્વેતાંબર જૈનોની અમૂર્તિપૂજક જાતિના ઊંડા મતભેદનો વિચાર કરીએ કે જે હાલ ઢુંઢિયા અથવા સ્થાનકવાસી કહેવાય છે. જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં આ મતભેદ બહુ જ પાછળથી આવ્યો છે અને કેટલેક અંશે એમ કહેવામાં હરકત નથી કે ભારતના

1. Bird, Historical Researches, p. 72.
2. Eliot, op. cit., p. 112.
3. [illegible] — Raichandji, [illegible] Int., p. 6.
4. Dasgupta, op. cit., I, p. 170
5. Wilson, op. cit., I, p. 340.

ધાર્મિક માનસ પર મુસલમાન ધર્મની તેને સીધી અસર થઈ શકત. શ્રીમતી સ્ટીવન્સન કહે છે કે મુસલમાની વિજયની એક અસર એ થઈ કે મૂર્તિખંડકોની સામે અનેક જૈનો તેના સાથી મૂર્તિપૂજકોના નિકટ સંબંધમાં આવ્યા અને બીજી અસર એ પણ થઈ કે મૂર્તિપૂજામાંથી કેટલાક ચલિત થયા. કોઈ પણ પૂર્વીય તેના દેશબંધુનો મૂર્તિપૂજા વિરોધક પ્રચાર પોતાના મનમાં આ ક્રિયાકાંડની પ્રામાણિકતાની શંકા થયા વિના સાંભળી શકતો નહિ.

સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ જે તે વખતે મુસલમાની અસર નીચે વધારે હતું ત્યાંજ પ્રથમ આપણે આ શંકાનાં ચિહ્નો દેખીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૪૫૨ માં સૌથી પહેલા જૈન જાતિમાં અમૂર્તિપૂજક લોંકા નામની કોમ અસ્તિત્વમાં આવી અને ઇ. સ. ૧૬૫૩ માં ઢુંઢિયા અથવા સ્થાનકવાસી કહેવાતો સંપ્રદાય તેને અનુસર્યો. નવાઈ છે કે આ પ્રવૃત્તિ યુરોપમાં લ્યૂથર તેમજ પ્યુરિટન પ્રવૃત્તિની સમકાલીન છે."[1]

જૈન કોમના આ સંપ્રદાય વિષે કાંઈ વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. જૈન ધર્મના જુદાજુદા સંપ્રદાયો વિષે બોલતાં એટલું કહેવું પૂરતું છે કે દિગંબરો મુખ્ય ચાર જાતિઓમાં વહેંચાયેલા છે.[2] શ્વેતાંબરો ૮૪ અને [3]સ્થાનકવાસી લગભગ ૧૧ જાતિઓમાં વહેંચાયેલા છે. ઈ. સ. ની દશમી સદી પહેલાં આ જાતિઓમાંની કોઈનો પણ જન્મ થયો ન હતો, તેમજ સ્થાનકવાસી જૈનો સિવાય [illegible] વ્યાપારી જાતિઓનો લોપ પણ થયો છે. જે કેટલાક અસ્તિત્વમાં હશે તે શ્વેતાંબર દિગંબરના વિરોધની જેમ [illegible] પરસ્પર ગુસ્સો તિરસ્કાર કે કડવાશ ધરાવતા હશે.

અહીં એટલું કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે મહાવીરના સમયથી કહો કે તે પહેલાંથી મતભેદનું તત્ત્વ એ જૈનધર્મની ખાસિયત જણાય છે. ભારતના બીજા સંપ્રદાયો વિષે એમ હશે કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ જણાય છે કે તેઓ જૈનોના જેટલી હદે કદી પહોંચ્યા જણાતા નથી. ૨ [4]વર્ષ ઉપરાંતના આ ગાળામાં જૈન સમાજના જીવનમાં જે મતભેદો ઉત્પન્ન થયા છે તે ઘણું કરીને નીચેના કારણોને લઈ ઉદ્ભવ્યા જણાય છે. કેટલાક તો મહાવીરના કથનની ગેરસમજૂતી અથવા કોઈક નાપસંદગીના કારણે ઉભા થયા હશે. બીજા જૈનધર્મ ગ્રહણ કરનાર લોકો જે દેશ અને જાતિમાં તેઓ ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યાંની ખાસ પરિસ્થિતિ અને સંજોગોને લીધે, અને છેવટે જૈન સાધુઓના મુખી યા ખાસ આચાર્યની જુદીજુદી માન્યતા અને જૈન સાધુઓના પરસ્પર મતભેદથી ઉભા થયા હશે.

1 Stevenson (Mrs), op. cit., p. 19

2 दिगम्बराः पुनर्नाग्न्यलिङ्गाः पाणिपात्राश्च ।
ते चतुर्धा काष्ठासंघ-मूलसंघ-माथुरसंघ-गोप्यसंघभेदात् ।

—Premi, op. cit. p. 44.

3 Cf Stevenson (Mrs), op. cit., p. 11.

4 Just [illegible] all these [illegible] may take for the first the seve [illegible] schisms and the

આ બધા મતભેદો અને સંપ્રદાયો હોવા છતાં "જૈનધર્મ હજી એક જીવંત જાતિ તરીકે ઉભો રહ્યો છે તે એક વિલક્ષણ વાત છે, જ્યારે બુદ્ધધર્મ તેના વતન ભારતવર્ષમાંથી અદૃશ્ય થયો છે"[1] દેખીતી રીતે આ કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે, પણ મી૦ ઇલિયટ કહે છે કે "જૈન સમુદાયને એક સંઘરૂપ બનાવીને તેમના કલ્યાણ માટે યોજના ઘડવાની તેમની શક્તિમાં તેનું પરિણામ અને તીર્થ પ્રયત્ન કેન્દ્રિત થયેલા છે[2] તેથી ઉલટું બૌદ્ધોમાં ભિક્ષુસમાજ ખરો ધર્મ મનાવા લાગ્યો અને જનસમુદાય (જેમ ચીન અને જાપાનમાં બરોબર બન્યું છે તેમ) ધાર્મિક બીજી સંસ્થાઓની માફક આ સંઘને પોતાના બહારની એક વસ્તુ તરીકે પવિત્ર પુરૂષોની માફક પૂજવા લાગ્યો. વળી જ્યારે હિન્દના બૌદ્ધ મઠોમાં સડો પેસવા લાગ્યો યા તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો ત્યારે જીવંત બૌદ્ધધર્મ જેવું લગભગ કંઈ ન રહ્યું, પરંતુ જૈનોના પરિભ્રમણ કરનારા સાધુઓએ પોતાનામાં ધર્મનું બળ એટલું કેન્દ્રિત કર્યું ન હોવાથી તેમજ તેમના નિયમનની સુખ્તાઈથી તેમની સંખ્યા પરિમિત રહી. ગૃહસ્થો ધનવાન હતા અને એક સંઘ બનાવી રહ્યા હતા, તેમને જુલમ શક્તિવાળેક થઈ ગઓ. પરિણામે આ જાતિ જયુ (યાહુદી) પારસી અને ક્વેકર આદિ જાતિ જેવી થઈ પડી કે બધામાં ગૃહસ્થોની શ્રીમંતાઈ થોડું યા નજીવું ક્રિયાકાંડપણું અને જુલમની સહનશીલતા આદિ સમાન લક્ષણો છે"[3]

Digambara-Śvetāmbara division in the Jaina church to which we have already referred, for the second we may mention the Osā and the Śrimāla sects of the Jainas, of which the latter is called so after the town of Śrimāla or Bhillamāla, the modern Bhamāl in the extreme south of Marvad (E. L, b p. 41) and finally for the third we may refer to the 84 Gacchas or divisions of the Śvetāmbara Jainas, of which Tapa, Kharatara and Āñcala may be particularly mentioned here. Of these, Kharatara Gaccha is said to have originated under the following circumstances Jinadatta was proud man, and even in his pert answers to others mentioned by Samatigani pride can be clearly detached He was therefore called Kharatara by the people, but he gloried in the new appellation and willingly accepted it. —Harshal (H), op. cit pt. pp 19-20.

1. Eliot, op. cit p. 122.

2 Dr Hoernle is no doubt right in maintaining that this good organisation of the Jaina lay community must have been factor of the greatest importance to the church during the whole of its existence, and may have been one of the main reasons why the Jaina religion continued to keep its position in India, whilst its far more important rival, Buddhism, was entirely swept away by the Brahman reaction —Charpentier, C. H. I., I, pp. 168-169

3. Eliot, op. cit p. 122. Th Buddhists had similar organisation of monks and laymen, but, as Smith has pointed out, they relied more on the Sangha of ordained friars than on the laity—Cf Smith, Oxford History of India, p 83. Among the Jainas the relations between the two sections were more balanced, and hence their social equilibrium was stable. Cf Stevenson (Mrs), op. cit., p. 67 Macdonell, India's Past, p. 70

બીજા વિદ્વાનો પણ આવીજ માન્યતા ધરાવે છે.[1] પરંતુ જ્યારે આપણે જૈનધર્મને ટકાવનાર બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે બીજાં કેટલાક કારણોની પણ આપણે ઉપેક્ષા કરી શકીએ નહિ. જો સાધારણ જનસમુદાય માટે જૈનધર્મ મુશ્કેલ મૂકવાથી જ જૈનધર્મ ટકી શક્યો હોય તો સાથે સાથે એમ પણ જણાવવું જ જોઈએ કે બૌદ્ધધર્મે કરેલાં સંકુચિત પ્રચારકાર્ય અને પૂજાના મુખ્ય કેન્દ્રો માટે પસંદ કરાયેલા એકાંત સ્થાનો પણ તે ધર્મના કારણો છે.[2] આથી મુસલમાની લૂંટો અને બ્રાહ્મણોના પુનરુત્થાનના સપાટામાં પણ જૈનધર્મ સહીસલામત રીતે ટકી શક્યો જ્યારે બૌદ્ધધર્મ હિંદમાં તેના ભાર નીચે દબાઈ ગયો.[3] "જૈનોના નાસ્તિક મનાતા ઉપર બ્રાહ્મણોએ તેમના પ્રતિ બતાવેલી સહિષ્ણુતાના કારણે તે સમયે ઘણા બૌદ્ધોએ જૈનસંપ્રદાયમાં આશ્રય લીધો."[4] આમ જ્યાં સુધી મુસલમાન સત્તાએ "શકની ધાર્મિક રાજકીય અને સામાજિક સત્તા તોડી નાખી અને નાનકડી જાતો, સમાજો તથા ધર્મો માટે સ્થિતિયુક્ત સ્થાને તે લોકમાં આવી ત્યાંસુધી જૈનોએ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું."[5]

ડૉ. કાર્પેન્ટિયર અને ડૉ. યાકોબીના અભિપ્રાય પ્રમાણે વાસ્તવમાં જ્યારે બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયો તૂટી પડ્યા હતા ત્યારે જૈનધર્મ ટકી રહેવાનું કારણ મહાવીરના સમયથી ચાલતા આવેલા સિદ્ધાંતોને મુસ્તાકીથી વળગી રહેવાની ઉત્કટ લાગણીમાં જણાય છે. "નાનકડી જૈન કોમની પોતાના મૂળ સિદ્ધાંતો અને સંસ્થાઓને વળગી રહેવાની આગ્રહભરી રુઢિચુસ્તપ્રિયતા જ ઘણું કરીને સખ્ત અત્યાચારોના સામે તેને ટકાવી રાખનાર મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે ઘણા સમય પહેલાં ડૉ. યાકોબીએ કહ્યું છે તેમ ઈ. સ. પૂર્વે ઘણાખરા

1. Dr Hoernle's discussion of this subject in his Presidential address of 1898 before the Asiatic Society of Bengal was singularly luminous, emphasising as it did the place accorded from the very first to the lay adherent as an integral part of the Jaina organisation. In the Buddhist order on the other hand, the lay element received no formal recognition whatsoever. Lacking thus any bond with the broad strata of the secular life of the people, Buddhism, under the fierce assault on its monastic settlements made by the Moslems of the twelfth and thirteenth centuries, proved incompetent to maintain itself and simply disappeared from the land. —Stevenson (Mrs) op. cit., Int., p. xii Cf. also Charpentier op. cit., pp. 168-169 ; Hoernle, *Proceedings of the Asiatic Society of Bengal*, 1898, p. 85

2. Jainism, less enterprising but more speculative than Buddhism, and lacking the active missionary spirit that in early times dominated the latter, has been content to spend a quiet life within comparatively narrow borders, and can show to-day in Western and Southern India not only prosperous monastic establishments but also lay communities, small perhaps, yet wealthy and influential. —Stevenson (Mrs), op. cit., Int., p. x. Never rising to an overpowering height but at the same time never sharing the fate of its rival Buddhism, that of complete extinction in its native land. ——Charpentier, op. cit., pp. 169-170.

3. Cf. Crooke, E.R.E., ii, p. 496.

4. Thite, op. cit., p. 141.

5. Barth, op. cit., p. 152.

૩૦૦ મા ભદ્રબાહુના સમયમાં પ્રથમ પ્રવેશ થયો ત્યારથી જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ઘણુંખરું અબાધિત રહ્યા છે. આ ઉપરાંત જો કે સાધુઓ અને ગૃહસ્થ માટેના કેટલાક સામાન્ય નિયમનો જે શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે તે અનુપયોગી અને વિસ્મરણ થઈ ગયા હોય તોપણ શંકારહિત એમ કહી શકાય કે બે હજાર વર્ષ પહેલાં જે ધાર્મિક જીવન હતું તેજ આજપણ લગભગ જેવું અને તેવું જણાય છે. એમ તો કબૂલ કરવુંજ પડશે કે રિવાજોનો બોજો અસ્વીકાર એજ જૈનધર્મની મજબૂત સલામતીનું કારણ થઈ પડ્યું છે."[1]

આ અવિયુક્ત સ્વભાવ, આજે જે સ્થિતિમાં જૈનસમાજ ઉભો છે તેમાં તેને તે લાભદાયક થઈ પડે કે નહિ એ શંકાસ્પદ વાત છે. તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસીને તો તેથી ઉલટુંજ જણાશે. સ્થિતિસ્થાપકતામાં તે અસહિષ્ણુતા, અસ્થિરતા અને ધાર્મિક કલહનું ચિન્હો જોશે. સમાદિત લેખો અને બીજી નોંધોપરથી સર ચાર્લ્સ ઇલિયટ જણાવે છે કે "આ નોંધો ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે જૈન કોમ ઘણા પેટાતિઓ અને પંથોની બનેલી છે તેથી આપણે એમ ધારી લેવાનું નથી કે જુદા જુદા ગુરુઓ એકબીજા પ્રત્યે વૈમનસ્ય ધરાવતા હતા પણ તેઓની પ્રવૃત્તિ આધુનિક પેટાજાતિઓના સમૂહના કારણભૂત તો કાંઈક અંશે હશેજ"[2] એક વાત તો ચોક્કસ છે કે આખા જૈનસમાજના સર્વસાધારણ હિતનો વિચાર કર્યા વિના આ બધા જુદા જુદા ગુરુઓએ તેઓની મનસ્વી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી છે.

કર્નલ ટૉડે કહ્યું છે કે 'તપગચ્છ અને ખરતરગચ્છે પ્રાચીન કેટલાક પુસ્તકો નાશ કરવામાં મુસલમાનોથીય વધારે નુકશાન કર્યું છે."[3] આજ વસ્તુ જૈનોના શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર ફિરકાઓ માટે પણ કહી શકાય તેમ છે. ભૂતકાળમાં તેમજ આજે તેઓની એકબીજા પ્રત્યેની પ્રવૃત્તિઓ મહાવીરના અનુયાયીઓને લાજે તેવી છે. નજીવી સ્થિતિ એવી છે કે કોઈ પણ જાતની ભેદસમજ ઉભી કર્યા સિવાય જરૂર કહી શકાય કે આ જાતનું વિરોધી વાતાવરણ તેમજ પરસ્પરના ઝઘડા જૈન સમાજમાં આજ રીતે થોડો વધારે વખત વસવાટ કરે તો એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે જૈન કોમ પણ પોતાના સંપુષ્ટ બૌદ્ધધર્મની માફક નાશ પામશે.

---

1 Charpentier, op. cit., p. 169. Cf. Jacobi, Z. D. M. G., xxxviii., pp. 17 ff.

2. Eliot, op. cit., p. 113.

3. Tod, *Travels in Western India*, p. 284. [illegible]

પ્રકરણ ૩

રાજવંશમા જૈનધર્મ

ઈ સ. પૂર્વે ૮૦૦–૨૦૦

આગળનાં પ્રકરણોમાં આપણે જૈનધર્મ વિષે જોઈ ગયા. પાર્શ્વનાથ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા અને મહાવીર તેમના સમયના કેટલાક રાજકુટુંબો સાથે એક રીતનો સંબંધ ધરાવતા હતા એ બંને બાબતો ઉપયોગી છે. કારણ કે આપણે જાણવું છે કે કેવા સંજોગોમાં "જૈનધર્મ અમુક રાજાઓનો રાજ્યધર્મ બન્યો એટલે કેટલા રાજાઓએ તે સ્વીકાર્યો યા તેને ઉત્તેજન આપ્યું તેમજ પોતાની પ્રજાને પણ પોતાની સાથે જૈનધર્મમાં લીધી."[1]

આમ ઉત્તરીય ભારત અને ઉત્તરીય જૈનોના ઇતિહાસ વચ્ચેની અનુસંધાનની કડીઓ મેળવવાનો પ્રયત્ન આમ છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે સમયે ભારતના રાજવંશો ઉત્તરના જૈનો સાથે શો સંબંધ ધરાવતા હતા તેનું વાસ્તવ ચિત્ર દોરવાનો આ પ્રયત્ન છે.

પ્રથમ તો પાર્શ્વનાથનો સમય લેતા આપણને જણાય છે કે એવું એક પણ ઉપયોગી સાધન નથી કે જેના પર આપણે આધાર રાખી શકીએ. "તેમના નામ સાથે સાહિત્યનો મોટો ભાગ એકઠો થયો છે છતાંય પાર્શ્વ નામના રાજન અને ફક્ત વિષેની આપણી માહિતી ઘણીજ પરિમિત છે."[2] પરંતુ જોઈ ગયા તેમ તેમના ઐતિહાસિક વસ્તુ હોય તો એટલીજ છે કે તે ક્ષત્રિયોના ઈક્ષ્વાકુવંશના બનારસના રાજા અશ્વસેનના પુત્ર હતા અને બંગાળમાં આવેલ સમેતશિખર પહાડ પર નિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમનો સાંસારિક સંબંધ રાજા પ્રસેનજિતના રાજકુળ સાથે થયો હતો, જેના પિતા નરવર્મા પૃથ્વીપતિ ગણાતા, જે કુશસ્થળમા રાજ્ય કરતા અને જે પોતાના છેલ્લા જીવનમા સાધુ બન્યા હતા. પ્રભાવતી નામની તેમની પુત્રી સાથે પાર્શ્વનાથનો વિવાહ થયો હતો.[4]

1. Smith, op. cit., p. 53.
2. Charpentier, op. cit., p. 154.
3. [illegible] ॥
[illegible] ।
—Hemacandra, Trishashti-śalākā, Parva IX, vv. 8, 14, p. 196.
4. [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥—Hemacandra, Trishashti-śalākā, Parva IX, vv. 58, 59, 61, 62, 66, 69, 210, pp. 196, 208.

આ હકીકતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાચી ગણી શકાય કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે કારણ એ છે કે આ બધા માટે જૈનો જે સાધનો રજૂ કરે છે તેના પરજ આધાર રાખવાનો છે, કારણ કે તેના પૂરાવા માટે અન્ય કોઈ ઐતિહાસિક નોંધ કે સાધન મળતા નથી કે જેનો વિચાર કરી શકાય. આજ મુશ્કેલી મહાન એલેકઝાન્ડર પહેલાના અને ઘણી વખત તો તે પછીના સમયના ભારતના આખાય ઇતિહાસ માટે ઉભીજ છે. મુખ્યત્વે ખ્રિસ્તીયુગ પહેલાનું જૈનશાસ્ત્રીયસાહિત્ય અને અન્ય સાહિત્યનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ જોતા તેમજ આધુનિક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને ઇતિહાસવેત્તાઓએ આપેલી સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠા જોતા એમ કહેવું વિશેષ પડતું નથી કે બૌદ્ધ અને હિંદુશાસ્ત્રોની માફક જૈનશાસ્ત્રોની પણ વિશેષતા છે અને તેને પણ યોગ્ય સ્થાન આપવું ઘટે.

ડૉ૦ યાકોબીના શબ્દોમા કહીએ તો "જૈનસમાજની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસના સંબંધમા આજે પણ કેટલાક વિદ્વાનો શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ છે પણ આખાય પ્રશ્નની આનુપૂર્વિતિએ તે દૃષ્ટિ બદલાવી જોઈએ, કારણ કે પ્રાચીન સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં લભ્ય છે જે જૈનધર્મના પહેલાના ઇતિહાસમાટે વિપુલ સાધનો રજુ કરે છે આપણે જાણીએ છીએ કે જૈનોનાં પવિત્ર શાસ્ત્રો જૂના છે અને તે પણ પ્રાકૃત સાહિત્ય કે જેને આપણે માણિક કહીએ છીએ તેથી પણ વધારે જૂના છે. તેઓની પ્રાચીનતા માટે તો કેટલાક ગ્રંથો ઉત્તરીય બૌદ્ધસાહિત્યના જૂનામાં જૂના ગ્રંથોની કોટીમાં ઉભા રહે તેવા છે. જ્યારે બુદ્ધ અને બૌદ્ધધર્મના ઇતિહાસ માટે બૌદ્ધગ્રંથો ઉપયોગમાં લઈ શકાય તો પછી જૈનોના ઐતિહાસિક પ્રમાણ માટે જૈનશાસ્ત્રોને વિશ્વસ્ત કેમ ન માનવા? હા, જો તે પરસ્પર વિરોધી બનાવોથી ભરેલા હોય અથવા તેમા દર્શાવેલી તારીખો ખોટાં અનુમાન પ્રતિ દોરી જતી હોય તો આ બધા સાધનોને શંકાની દૃષ્ટિથી જોવાની નીતિ વ્યાજબી ગણી શકાય, પરંતુ જૈનશાસ્ત્રોની આત્મિયત બૌદ્ધસાહિત્ય અને ખાસ કરીને ઉત્તરીય બૌદ્ધસાહિત્યથી આ માટે તો સાથેજ જુદી પડે છે."[1]

આમ આપણી પાસે જે સાધનો છે તેના આધારે કાશી અથવા બનારસના રાજા અશ્વસેન[2] અને કુશસ્થળના પ્રસેનજિત અથવા તેના પિતા નરવર્માને ઐતિહાસિક

1. Jacobi, S. B. E., xxii Int., p. ix. "We must leave to future researchers to work out the details, but I hope to have removed the doubts, entertained by some scholars, about the independence of the Jaina religion and the value of its sacred books as trustworthy documents for the elucidation of its early history." —*Ibid.*, Int., p. xlvii. Cf. Charpentier, *Uttarādhyayana-Sūtra*, Int., p. 23.

2. No such person as Asvasena is known from Brahman record to have existed: the only individual of that name mentioned in the epic literature was a king of the snakes (*Nāga*), and he cannot in any way be connected with the father of the Jaina prophet.—Charpentier *C. H. I.*, I, p. 154. It may by the way be mentioned here that all his life Pārśvanātha was connected with snakes, and to this day the saint's symbol is a 'hooded serpent' head. Cf. Stevenson (Mrs.), *op. cit.*, pp. 48-49.

પ્રકરણ ૩

રાજવંશોમાં જૈનધર્મ

ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦–૨૦૦

આગળના પ્રકરણોમાં આપણે જૈનધર્મ વિષે જોઈ ગયા. પાર્શ્વનાથ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા અને મહાવીર તેમના સમયના કેટલાક રાજકુટુંબો સાથે એક લોહીનો સંબંધ ધરાવતા હતા એ બન્ને બાબતો ઉપયોગી છે. હવે આપણે જોવું છે કે એવા સંજોગોમાં "જૈનધર્મ અમુક રાજ્યોનો રાજ્યધર્મ બન્યો એટલે કેટલા રાજાઓએ તે સ્વીકાર્યો યા તેને ઉત્તેજન આપ્યું તેમજ પોતાની પ્રજાને પણ પોતાની સાથે જૈનધર્મમાં લીધી.

આમાં ઉત્તરીય ભારત અને ઉત્તરીય જૈનોના ઇતિહાસ વચ્ચેની અનુસંધાનની સાંકળો મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે સમયે ભારતના રાજવીઓ ઉત્તરના જૈનો સાથે શો સંબંધ ધરાવતા હતા તેનું તાદૃશ ચિત્ર દોરવાનો આ પ્રયત્ન છે.

પ્રથમ તો પાર્શ્વનાથનો સમય લેતા આપણને જણાય છે કે એવું એક પણ ઉપયોગી સાધન નથી કે જેના પર આપણે આધાર રાખી શકીએ. "તેમના નામ સાથે સંકલિતનો મોટો ભાગ લેખકોએ લખ્યો છતાંય પાર્શ્વ નામના જીવન અને કથન વિષેની આપણી માહિતી તદ્દન પરિમિત છે."[1] પહેલા જોઈ ગયા તેમ તેમાં ઐતિહાસિક વસ્તુ હોય તો એટલીજ છે કે તે ક્ષત્રિયોના ઈક્ષ્વાકુવંશના બનારસના રાજા અશ્વસેનના પુત્ર હતા અને બંગાળમાં આવેલ સમેતશિખર પહાડપર નિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમનો સાંસારિક સંબંધ રાજા પ્રસેનજિતના રાજકુળ સાથે થયો હતો, જેના પિતા નરવર્મા પૃથ્વીપતિ કહેવાતા, જે કુશસ્થળમાં રાજ્ય કરતા અને જે પોતાના વૃદ્ધ જીવનમાં સાધુ બન્યા હતા. પ્રભાવતી નામની તેમની પુત્રી સાથે પાર્શ્વનાથનો વિવાહ થયો હતો.[4]

1 Smith, op. cit., p. 55.

2 Charpentier op. cit. p. 154.

3 [illegible] वाराणस्यभिधानतः ॥
तस्यामिक्ष्वाकुवंशोऽभूदश्वसेनो महीपतिः ।
—Hemacandra, *Trishashti [illegible]*, *Parva* IX, vv. 8, 14, p. 196.

4 [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥—Hemacandra, *Trishashti [illegible]*, *Parva* IX, vv. 56, 59, 61, 62, 64, 69, 210, pp. 196, 205.

અને તે ભોગવિલાસમાં એટલો લીન થઈ ગયો હતો કે તેના ભાઈ ચિત્તનો ઉપદેશ તેને અસર કરી શક્યો નહિ અને અંતે તે નરકે ગયો.[1]

તેજ સૂત્રમાં આ વિષે એક બીજો ઉલ્લેખ કાંપિલ્યના રાજા સંજયનો પણ આવે છે "જેણે પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી પૂજ્ય સાધુ ગર્દભાલિના સમક્ષ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો."[2] આમ જોઈ શકાય છે કે પ્રાચ્ય કાશી અને પંચાલ અતિ વિસ્તીર્ણ અને પ્રભાવવાન એવા રાજ્યોમાંના બે[3]—વિવાહસંબંધથી જોડાયા હતા. વળી જ્યારે આપણે પાર્જિટરે તૈયાર કરેલી વંશાવલીમાં દક્ષિણ પંચાલના રાજા તરીકે કોઈ સેનજિતને જોઈએ છીએ ત્યારે તે વાત નિ:સંશય સાચી ઠરે છે[4] અને નામમાં બહુજ સૂક્ષ્મ તફાવત હોવાથી આ સેનજિતને આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રસેનજિત જરા પણ મુશ્કેલી વગર સ્વીકારી શકીએ છીએ.[5]

અતિ ઉપયોગી એક માત્ર અનુમાન આ ઉપરથી જે નીકળી આવે છે તે એ છે કે જૈનધર્મ મહાવીરના સમય કરતા પાર્શ્વના સમયમાં ઓછો રાજ્યાશ્રય ભોગવતો ન હતો. તેના અનુગામી કરતા તેના પ્રભાવનો વિસ્તાર જરાયે ઓછો ન હતો. તે કાશીના રાજવંશના પુરુષ હતા, પંચાલના રાજાના જમાઈ હતા,[6] તે ઉપરાંત તેમનું નિર્વાણ

1. चुलणीए बम्भदत्ते ॥ कम्पिल्ले सम्भूओ चित्ते । धम्मं सोऊण पव्वइओ ॥ पंचालराया वि य बम्भदत्तो तस्स वयणं अकाउं । सो नरए पविट्ठो ॥—*Uttarādhyayana Sūtra*, Lecture XIII, vv. 1, 2, 34. Cf. Jacobi, S. B. E., xlv pp. 57-61. The stories about Citra (Citta) and Sambhūta (Brahmadatta) and the fate they underwent in many births are common to Brahmans, Jainas and Buddhists. Cf. *ibid.*, pp. 56, 57 Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 86 Charpentier, *Uttarādhyayana*, pt. ii, pp. 328-331.

2. कम्पिल्ले नयरे राया ।
नामेणं संजए ॥
संजओ चइउं रज्जं निक्खन्तो जिणसासणे ।
गद्दभालिस्स भगवओ अणगारस्स अन्तिए ॥

—*Uttarādhyayana-Sūtra*, Lecture XVIII, vv. 1, 19 Cf. Jacobi, *op. cit.*, pp. 80, 82 Raychaudhuri, *op.* and *loc. cit.*

3. The Jainas also afford testimony to the greatness of Kāśī, and represent Aśvasena, king of Benares, as the father of their Tīrthaṅkara Pārśva who is said to have died 250 years before Mahāvīra—i. e. in 777 B. C. —*Ibid.*, *op. cit.*, p. 61. Taking 480-467 B. C. as the date of Mahavira's *Nirvāṇa* we get 730-717 as the date of Pārśva *Nirvāṇa*.

4. Cf. Pargiter *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 146 Pradhan, *Chronology of Ancient India*, p. 108.

5. In other cases the first component is omitted. Bhāgavata calls Prasenajit of Ayodhya Senajit. —Pargiter, *op. cit.*, p. 127

6. Mazumdar seems to be labouring under some confusion here. According to him Pārśva was son-in-law of King Prasenajit of Oudh, and thus he connects the two dynasties of Kosal and Kāśī; but we think he has wrongly identified him with the Prasenajit of

પુરુષ તરીકે નક્કી કરવા મુશ્કેલ છે, પરંતુ બીજા કેટલાક ઐતિહાસિક તેમજ ભૌગોલિક બનાવો એવા છે કે એના પરથી આપણે કેટલાંક અનુમાનો કરી શકીએ અને એની પાછળ ઐતિહાસિક આધાર હોવાનું સાબીત કરી શકાય.

હવે આ હેમચંદ્રના હૈમકોશના આધારે નન્દોલાલ ડેએ કુશસ્થળ અને કનોજ અથવા કન્યાકુબ્જ એક બતાવ્યાં છે[1] અને બીજા વિદ્વાનોએ પણ આને સમર્થન આપ્યું છે.[2] આ ઉપરાંત રાયચૌધરી પ્રસિદ્ધ નગર કન્યાકુબ્જ અથવા કનોજની સ્થાપના સાથે પંચાલો કેવી રીતે સંકળાએલા છે તે કહે છે.[3] વળી પંચાલ અને કાશીનાં રાજ્યો પાસે પાસે આવ્યાંની વાતને જૈન તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્ય ટેકો આપે છે. બૌદ્ધ અંગુત્તરનિકાય અને જૈન ભગવતીસૂત્ર ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે આ સમયે અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વેની આઠમી શતાબ્દિમાં સોળ મહાજનપદ અથવા મોટાં એવા ઘણાં વિસ્તીર્ણ અને શક્તિસંપન્ન સોળ રાજ્યો હતાં[4] જેમાં કાશીનો ઉલ્લેખ બન્નેમાં સામાન્ય છે. જ્યારે પંચાલનો ઉલ્લેખ માત્ર પહેલામાં જ છે.[5]

પંચાલનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપણને જણાય છે કે તે મધ્ય દોઆબ અને રોહિલા ખંડને લગભગ મળતો આવે છે. મહાભારત, જાતક અને દિવ્યાવદાન આ રાજ્યના વિભાગને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બતાવે છે, ભાગીરથી તેમ ભાગ પાડતી જણાય છે. મહાભારત મુજબ ઉત્તર પંચાલની રાજધાની અહિચ્છત્ર અથવા છત્રાવતી (બરેલી પ્રાંતના આઓનલા પાસેનું હાલનું રામનગર) હતી. જ્યારે દક્ષિણ પંચાલની રાજધાની કાંપિલ્ય હતી અને ગંગાથી ચમ્બલ સુધી તેનો વિસ્તાર ગણાતો."[6]

પંચાલના ઇતિહાસની આ માહિતી માટે જૈનસૂત્રો [illegible] ત્યારે એક બે બીજી રીતનો સંબંધ આપણને મળે છે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં બ્રહ્મદત્ત નામના પંચાલના રાજાનો ઉલ્લેખ આવે છે એનો કાંપિલ્યમાં ચુલણીના પેટે જન્મ થયો હતો.[7] તે પૂર્વજન્મના તેના ભાઈ ચિત્તને મળે છે જે આ જન્મમાં શ્રમણ થયો હતો. બ્રહ્મદત્ત સાર્વભૌમ રાજા ગણાતો

1 Dey op. cit., pp. 88, 111.

2 Kanyakubja was also called Gadhipura, Mahodaya and Kusasthala.—Cunningham, *Ancient Geography of India* (ed. Majumdar), p. 707.

3 Raychaudhuri, *Political History of Ancient India*, p. 86. Kanauj was primarily the capital of the kingdom of Pañcāla.—Smith, *Early History of India*, p. 391.

4 Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 59, 60. *Cf.* Rhys Davids, *C. H. I.*, p. 172.

5 Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 60.

6 Ibid., p. 85. *Cf.* also Smith, *op. cit.*, pp. 391-393. Dey, *op. cit.*, p. 148.

7 Little is known about the history of Kāmpilya, apparently the modern Kampil in the Farrukhabad District.—Smith, *op. cit.*, p. 392.

અને તે ભોગવિલાસમાં એટલો લીન થઈ ગયો હતો કે તેના ભાઈ ચિત્તનો ઉપદેશ તેને અસર કરી શક્યો નહિ અને અંતે તે નરકે ગયો.[1]

તેજ સૂત્રમાં આ વિષે એક બીજો ઉલ્લેખ કંપિલ્યના રાજા સંજયનો પણ આવે છે, "જેણે પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી પૂજ્ય સાધુ ગર્દભાલિના સમક્ષ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો."[2] આમ જોઈ શકાય છે કે પ્રાચ્ય કાશી અને પાંચાલ અતિ વિસ્તીર્ણ અને પ્રભાવવાન સોળ રાજ્યોમાંના બે[3]—વિવાહસંબંધથી જોડાયાં હતા. વળી જ્યારે આપણે પાર્જિટરે તૈયાર કરેલી વંશાવલીમાં દક્ષિણ પાંચાલના રાજા તરીકે કોઈ સેનજિતને જોઈએ છીએ ત્યારે તે વાત નિઃસંશય સાચી ઠરે છે[4] અને નામમાં બહુજ સૂક્ષ્મ તફાવત હોવાથી આ સેનજિતને આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રસેનજિત જરા પણ મુશ્કેલી વગર સ્વીકારી શકીએ છીએ.[5]

અતિ ઉપયોગી એક માત્ર અનુમાન આ ઉપરથી જે નીકળી આવે છે તે એ છે કે જૈનધર્મ મહાવીરના સમય કરતાં પાર્શ્વના સમયમાં ઓછો રાજ્યાશ્રય ભોગવતો ન હતો. તેના અનુગામી કરતા તેના પ્રભાવનો વિસ્તાર જરાયે ઓછો ન હતો. તે કાશીના રાજવંશના પુરુષ હતા, પાંચાલના રાજાના જમાઈ હતા;[6] તે ઉપરાંત તેમનું નિર્વાણ

1. चुलणीए बम्भदत्तो ॥ कम्पिल्ले सम्भूओ चित्तो । धम्मं सोऊण पव्वइओ ॥ पंचालराया वि य बम्भदत्तो तस्स वयणं अकाउं । सो नरए पविट्ठो ॥—*Uttarādhyayana-Sūtra*, Lecture XIII, vv. 1, 2, 34. *Cf.* Jacobi, S. B. E., xlv pp. 57-61. The stories about Kitta (Citta) and Sambhūta (Brahmadatta) and the fate they underwent in many births are common to Brahmans, Jainas and Buddhists. *Cf. Ibid.*, pp. 56, 57. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 86. Charpentier, *Uttarādhyayana*, pt. ii, pp. 328-331.

2. कम्पिल्ले नयरे राया ।
नामेणं संजए ॥
संजओ चइउं रज्जं निक्खन्तो जिणसासणे ।
गद्दभालिस्स भगवओ अणगारस्स अन्तिए ॥

—*Uttarādhyayana-Sūtra*, Lecture XVIII, vv. 1, 19. *Cf.* Jacobi, *op. cit.*, pp. 80, 82. Raychaudhuri, *op. and loc. cit.*

3. The Jainas also afford testimony to the greatness of Kāśi, and represent Aśvasena, king of Benares, as the father of their Tīrthaṅkara Pārśva who is said to have died 250 years before Mahāvīra—i. e. in 777 B. C. —*Ibid.*, *op. cit.*, p. 61. Taking 460-467 B. C. as the date of Mahāvīra's *Nirvāṇa* we get 730-717 as the date of Pārśva's *Nirvāṇa*.

4. *Cf.* Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 146. Pradhan, *Chronology of Ancient India*, p. 103.

5. In other cases the first component is omitted. Bhāgavata calls Prasenajit of Ayodhya Senajit. —Pargiter, *op. cit.*, p. 127.

6. Mazumdar seems to be labouring under some confusion here. According to him Pārśva was son-in-law of King Prasenajit of Oudh, and thus he connects the two dynasties of Kanauj and Kāśi but we think he has wrongly identified him with the Prasenajit of

બંગાળના પાર્શ્વનાથ પર્વત પર થયું હતું.[1] આ સત્કાર્યના બળે તેમનો પ્રભાવ સ્વાભાવિક રીતેજ બીજા સમકાલીન સત્ત્વો અને તેમની પ્રજાપર ઘણો સારો હશે. સૂત્રકૃતાંગ અને બીજાં જૈનશાસ્ત્રોપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મહાવીરના સમયમાં પણ મગધની આસપાસ પાર્શ્વના અનુયાયીઓ હતા.[2] વળી આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ મહાવીરનું પોતાનું કુટુંબ પણ પાર્શ્વનાથનો ધર્મ પાળતું હતું એટલુંજ નહિ પણ પોતાના સમયમાં પાર્શ્વના શિષ્ય અનુયાયીઓનો જે ઉલ્લેખ જૈનશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આ યો છે તે સિદ્ધ કરે છે કે ઉત્તરીય ભારતના ઘણા મોટા ભાગમાં તે સમયે પણ જૈનધર્મે ખૂબ પ્રચાર પામ્યો હતો; જો કે તેની ચોક્કસ ભૌગોલિક સીમા દોરવી શક્ય નથી.[3] જણાવ્યા પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓની સંખ્યા ૧૬,૦૦૦ સાધુઓ, ૩૮,૦૦૦ સાધ્વીઓ, ૧,૬૪ ૦૦ શ્રાવકો અને ૩,૨૭,૦૦૦ શ્રાવિકાઓ અને તે ઉપરાંત કેટલાક હજાર વ્રતધારી સ્ત્રીપુરુષો હતા.[4]

the days of Mahavira, who was the father-in-law of King Bimbisara, the great Śaiśunāga, and one of the greatest royal supporters of Jainism. Furthermore he commits the same blunder when he says that *Pārśva died at the age of seventy-two.* We have already seen it was Mahāvīra who lived for seventy-two years, while Pārśva lived for one hundred. Cf. Mazumdar op. cit. pp 495, 551, 552; Mrs Stevenson also seems to be under the same misconception when she says, Pārśvanātha ... married Prabhāvatī, daughter of Prasenajita, king of Ayodhya. —Stevenson (Mrs), op. cit., p 48.

1 ... he reached deliverance at last on Mount Sameta Śikhara in Bengal, which was thenceforth known as the Mount Pārśvanātha. —Ibid., p 48.

2 Outside of Rājagṛha, in ... north-eastern direction, there was the suburb Nālandā ... and there in some house the venerable Gautama was staying. The venerable (man) was in the garden, and so was Udaka, the son of Pedhāla, *Nirgrantha and follower of Pārśva.* ... —Jacobi, op. cit. pp. 419-420; जिणे पासि ... नामेण केसीकुमारसमणे ... सव्वण्णू बुद्धे ... —*Uttarādhyayana-Sūtra*, Lecture XXIII, vv. 1-2, Cf. Jacobi, op. cit. pp 119-120.

3 One does not know on what grounds Mazumdar tries to define geographically the limits of Jainism in the days of Pārśva. His Jainism, observes the learned scholar ... prevailed from Bengal to Gujarat. The districts of Māldah and Bogra were great centres of his faith. His converts were mostly from the depressed classes of the Hindus and Non-Āryans ... In Rajputana his adherents grew very powerful. —Mazumdar, op. and loc. cit.

4 Cf. Jacobi, S. B. E. xxii, p. 274.

एवं विहरतो भर्तुः सहस्राः षोडशर्षयः ।
अष्टात्रिंशत्सहस्राणि साध्वीनां तु महात्मनाम् ॥
...... श्रावकाणां च ......॥
श्राविकाणां तु त्रिलक्षी सहस्रा ...... ।

—Hemacandra, op. cit., vv. 312, 314, 315, p. 219. Cf. *Kalpa Sūtra*, Subodhikā-Ṭīkā, sec. 161-164, pp. 130-131.

પાર્શ્વ થી મહાવીરના સમય સુધીનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આધાર રાખી શકીએ તેવા કોઈપણ ઐતિહાસિક સ્થળ યા સ્મારકના અભાવે જૈન ઇતિહાસનો આ ૨૫૦ વર્ષનો સમય એ એક કોરું પાનું ગણાય. ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ બે તીર્થંકરો વચ્ચેનું અંતર પૂરવું શક્ય નથી તેમ છતાં જૈનધર્મ એ જીવંત ધર્મ હતો તેમ કહેવામાં હરકત નથી.[1] આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ પાર્શ્વના શિષ્યોએ પોતાનું પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું અને મહાવીર તેમજ તેના શિષ્યોને ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં સુધારેલા જૈનધર્મ પ્રતિ તેમને આકર્ષવા માટે તેમના વર્ગના કેટલાક પ્રતિનિધિઓને તેમને મળવું પડ્યું હતું.

મહાવીરના સમયના કાંઈક વધારે ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળવાની આશા રાખવા છતાં જૈન અને બૌદ્ધ શાસ્ત્રો અને અન્ય દંતકથાઓ સિવાય કાંઈ નથી કે જેના પર આપણે આધાર રાખી શકીએ.[2] સુભાગ્યે જૈનશાસ્ત્રોએ આપણા માટે સત્ય હકીકતો અને બનાવો જાળવી રાખ્યા છે, જો કે તે અપૂર્ણ હશે તેમ છતાંય જૈન ઇતિહાસના આ સમયનું જીવંત ચિત્ર આપણી આંખ સમક્ષ રજૂ કરવા તે પૂરતા છે. પાર્શ્વની જેમજ મહાવીર પણ તે સમયના રાજવંશો સાથે એક લોહીનો સંબંધ ધરાવતા હતા. તેના પિતા સિદ્ધાર્થ પોતે એક મોટા સરદાર હતા અને તે જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિય જાતિના હતા. તેમનું નિવાસસ્થાન કુંડપુર યા કુંડગ્રામ (કુંડગ્રામ) હતું.[3] જૈનશાસ્ત્રની હકીકત પ્રમાણે તે પોતાની જાતિનો મુખી હતો અને એક નાના યા મોટા રાજ્યનો ધણી હતો.[4] આપણે હવે પછી જોઈશું તેમ તે એક પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અધિકારી હશે જેનો મુખ્ય વિભાગ કુંડપુર હશે, પરંતુ તે વખતના સમાજમાં જે સ્થાન તે ભોગવતા હશે તે એક સ્વતંત્ર

1. *Cf* Hoernle, *Uvāsaga Dasāo*, ii., p. 6, 8

2. Early Indian history as yet resembles those maps of our grandfathers in which

Geographers for lack of towns
Drew elephants on pathless downs.

though the Jainas have kept historical records of their own, it is very difficult to correlate these records with known facts in the world's history —Stevenson (Mrs), *op. cit.*, p 7

3 It is another name for Vaiśālī (modern Besarh) in the district of Mozaffarpur (Tirhut) in fact Kundagama (Kundagrāma,) now called Basukund, was part of the ancient town of Vaiśālī, the latter comprising three districts or quarters: Vaiśālī proper (Besarh) Kundapur (Basukund) and Vāṇiyagāma (Baniya). —Dey *op. cit.*, p 107

4 In the *Kalpa-Sūtra* the interpreters of the dreams of Triśalā, mother of Mahāvīra, are said to have come to the front gate of Siddhārtha's excellent palace, jewel of its kind. —Jacobi, *op. cit.*, p 245. At another place in the same *Sūtra* Siddhārtha is said to have celebrated the birthday of Mahāvīra by ordering his police authorities quickly to set free all prisoners in the town of Kundapura, to increase measures and weights, and so on. Cf. *Ibid* p. 252; Hemacandra, *op. cit.*, *Parva* X, vv 128, 132, p. 16.

રાજ્યના માત્ર અધિકારી કરતાં વિશિષ્ટ એવું સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે પોતાનું સ્થાન ભોગવતા હશે.[1]

સોળ મહાજનપદનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે વજ્જિનું રાજ્ય જૈન અને બૌદ્ધ બન્નેને સામાન્ય છે. ડૉ. રાયચૌધરી કહે છે કે "પ્રો. રાઈસ ડેવીડ્ઝ અને કનિંગહામના આધારે વજ્જિઓનું રાજ્ય આઠ સહાયકારી જાતિઓ (અટ્ઠકુલ)નું બનેલું છે જેમાં વિદેહો, લિચ્છવિઓ, જ્ઞાતૃકો અને વજ્જિઓ ખાસ અગત્યના છે. બીજી જાતિઓનું ઓળખાણ અનિશ્ચિત છે. આમ છતાં એ નોંધવા જેવું છે કે સૂત્રકૃતાંગના એક ફકરામાં ઉગ્ર, ભોગ, ઐક્ષ્વાકુ અને કૌરવ જાતિઓનો જ્ઞાતૃ અને લિચ્છવિ જાતિઓ સાથે એક જ રાજાની પ્રજા અને એક જ સભાના સભ્યો તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે"[2]

વિશેષ બૌદ્ધ પ્રમાણોના આધારે ડૉ. પ્રધાન આ સહાયકારી મંડળમાં એક વધારે જાતિ ગણાવે છે અને ઉમેરે છે કે "તે નવ જાતિઓનું બનેલું છે. તેમાંની કેટલીક લિચ્છિવિ અથવા લિચ્છવિ વૃજિજ અથવા વજ્જિ જ્ઞાતૃક અને વિદેહ છે. આ સહાયકારી મંડળો લિચ્છિવિ અથવા વૃજિજના મંડળ તરીકે ઓળખાતાં, કારણ કે તે નવ જાતિમાં લિચ્છિવિ અને વૃજિજ અગત્યના હતાં. આ નવ લિચ્છિવિ જાતિઓ પાછળથી નવ મલ્લકિ જાતિ અને કાશી-કોશલના અઢાર ગણરાજાઓ સાથે જોડાઈ હતી." વિદ્વાન પંડિતના આ નિવેદનને જૈનસૂત્રો ટેકો આપે છે.[4]

ડૉ. યાકોબી કહે છે કે "રાજા ચેટક જેના ઉપર ચંપાનો રાજા કુણિક બળવાન લશ્કર સહિત ચઢી આવ્યો હતો તેણે કાશી, કોશલ, લિચ્છવિ અને મલ્લકિ આદિ અઢાર સહાયકારી રાજાઓને બોલાવી પૂછ્યું હતું કે કુણિકની માંગણીઓ તેઓ

1. Barnett, the *Antagada Dasão* and *Anuttarovavāiya-Dasão*, Int p vi. Dr Jacobi, in trying to expose the fond belief of the Jainas that Kundagrama was a large town and Siddhartha a powerful monarch, seems to have gone to the other extreme when he observes "From all this it appears that Siddhartha was no king, nor even the head of his clan but in all probability only exercised the degree of authority which in the East usually falls to the share of landowners, especially of those belonging to the recognised aristocracy of the country" — Jacobi, *op cit* Int p xii.

2. Raychaudhuri, *op cit* pp 73 74. The Ugras and Bhogas were Kshatriyas. The former were, according to the Jainas, descendants of those whom Rishabha, the first Tirthankara, appointed to the office of Kotwals or prefects of towns, while the Bhogas were descendants of those whom Rishabha acknowledged as persons deserving honour —Jacobi, *S B E.*, xlv p 71. 3 Cf Hoernle, *op cit* Appendix III p [illegible].

3 Pradhan, *op cit* p 215.

4 नव मल्लइ नव लेच्छइ कासीकोसलगा अट्ठारसवि गणरायाणो — *Bhagavati, sut* 300, p. 316. Cf. Hemacandra, *op cit.*, p. 166.

સ્વીકારવા ઇચ્છે છે કે તેઓ તેની સાથે યુદ્ધ કરશે. તે ઉપરાંત મહાવીરના નિર્વાણ પ્રસંગે ઉપરોક્ત અઢાર રાજાઓએ પ્રસંગોચિત ઉત્સવ કર્યો હતો."[1]

આ બધા ઉપરથી એમ ચોક્કસ લાગે છે કે આ બધા સહાયકારી મંડળોનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે આમના મહુખિયા મ ભો મહાવીર અને તેના કથનની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર નીચે આવ્યા હતા. આ બધા ધર્મે જૈન હતા કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ એટલું તો ખરું છે કે તેઓ બધા તેમને ધાર્મિક સહાનુભૂતિ કરતા કાંઈક અધિક સંગીન મદદ આપતા હતા.

પહેલા વિદેહનો વિચાર કરતા જણાય છે કે "તેઓની રાજધાની મિથિલા હતી જેને કેટલાક નેપાળની સરહદમાં આવેલ નાના ગામ જનકપુરના સ્થાને હોવાનું કહે છે પણ તેમાંનો એક વિભાગ વૈશાલીમાં આવી વસ્યો હોય. મહાવીરના માતા રાજકુમારી ત્રિશલા જે વિદેહદત્તા પણ કહેવાય છે તે સાથે આ વિભાગના હતા."[2] આગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે જૈનસૂત્રોમાં મહાવીરના વિદેહો સાથેના સંબંધ વિષે અહીંતહીં છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળે છે. આચારાંગસૂત્રમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે "મહાવીરની માતાના ત્રણ નામ હતાં ત્રિશલા, વિદેહદત્તા અને પ્રિયકારિણી."[3]

"તે સમયે તે કાળે, શ્રમણ ભ૦ મહાવીર જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિય, જ્ઞાતૃપુત્ર, વિદેહનિવાસી, વિદેહના રાજકુમાર વિદેહ ના નામથી ૩૦ વર્ષ રહ્યા."[4]

કલ્પસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે "શ્રમણ ભ૦ મહાવીર ; જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિય, જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિયના સુપુત્ર જ્ઞાતૃવંશના ચંદ્રમણિ વિદેહ, વિદેહદત્તાના પુત્ર, વિદેહનિવાસી વિદેહના રાજકુમાર તેમના માતપિતાના સ્વર્ગગમન સુધી ૩૦ વર્ષ વિદેહમાં રહ્યા હતા."[5]

આમ જૈનસૂત્રોમાંથી નીચેના મુદ્દાઓ મળે છે વિદેહોની એક જાતિ વિદેહની રાજધાની વૈશાલીમાં આવી વસી હતી;[1] ત્રિશલાદેવી આ વિદેહ જાતિના હતા અને મહાવીર વિદેહો સાથે ગાઢ સંબંધથી જોડાએલા હતા. આમ છતાં પ્રથમ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે જેમ મહાવીર વિદેહ હતા તેમ ડૉ૦ યાકોબીની માન્યતાનુસાર તે વૈશાલીક એટલે વૈશાલીનિવાસી પણ હતા. આ રીતે રાજા સિદ્ધાર્થનું કુંડપુર અથવા

1 Jacobi, S.B.E. xxii, Int., p. xii. Cf. ibid., p. 256. Law (B. C.), Some Kshatriya Tribes of Ancient India, p. 11. Raychaudhuri, op. cit., p. 121. Bhagavati, sut. 300, p. 316. Hemacandra, op. and loc. cit. Kalpa Sutra, Subodhika Tika, sut. 128, p. 121. Pradhan, op. cit. pp. 128-129. Hoernle, op. cit. II, Appendix II, pp. 59-60.

Raychaudhuri, op. cit., p. 74 [illegible] —Kalpa Sutra, Subodhika Tika, sut. 109, p. 91.

3 Jacobi, op. cit., p. 193.

4 Ibid., p. 194.

5 Ibid., p. 256.

6 Ibid., Int., p. xi.

રાજ્યના ગામુખી અધિકારી કરતાં વિશિષ્ટ એવું સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા તરીકે પોતાનું જીવન ગાળતા હશે.[1]

ગ્રામ મહાજનપદનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે વજ્જિનું રાજ્ય જૈન અને બૌદ્ધ બન્નેને સામાન્ય છે. ડૉ. રાયચૌધરી કહે છે કે "પ્રો. રાઈસ ડેવીડ્સ અને કનિંગહામના આધારે વજ્જિઓનું રાજ્ય આઠ સહાયકારી જાતિઓ (અટ્ઠકુલ)નું બનેલું છે જેમાં વિદેહો, લિચ્છવિઓ, જ્ઞાતૃકો અને વજ્જિઓ ખાસ અગત્યના છે. બીજી જાતિઓનું ઓળખાણ અનિશ્ચિત છે. આમ છતાં એ નોંધવા જેવું છે કે સૂત્રકૃતાંગના એક ફકરામાં ઉગ્ર, ભોગ, ઐક્ષ્વાકુ અને કૌરવ જાતિઓનો જ્ઞાતૃ અને લિચ્છવિ જાતિઓ સાથે એક જ રાજ્યની પ્રજા અને એક જ સભાના સભ્યો તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે."[2]

વિશેષ બૌદ્ધ પ્રમાણોના આધારે ડૉ. પ્રધાન આ સહાયકારી મંડળમાં એક વધારે જાતિ જણાવે છે અને ઉમેરે છે કે તે નવ જાતિઓનું બનેલું છે. તેમાંની કેટલીક લિચ્છિવિ અથવા લિચ્છવિ, વૃજિજ અથવા વજ્જિ, જ્ઞાતૃક અને વિદેહ છે. આ સહાયકારી મંડળ લિચ્છિવિ અથવા વૃજિજના મંડળ તરીકે ઓળખાતું, કારણ કે તે નવ જાતિમાં લિચ્છિવિ અને વૃજિજ અગત્યના હતા. આ નવ લિચ્છિવિ જાતિઓ પાછળથી નવ મલ્લકિ જાતિ અને કાશી-કોસલના અઢાર ગણરાજ્યો સાથે જોડાઈ હતી."[3] વિદ્વાન પંડિતના આ નિવેદનને જૈનસૂત્રો ટેકો આપે છે.[4]

ડૉ. યાકોબી કહે છે કે "રાજા ચેટક જેના ઉપર ચંપાનો રાજા કૂણિક બળવાન લશ્કર સહિત ચડી આવ્યો હતો તેણે કાશી, કોસલ, લિચ્છવિ અને મલ્લકિ આદિ અઢાર સહાયકારી રાજાઓને મેળવી પૂછ્યું હતું કે કૂણિકની માગણીઓ તેમણે

1. Barnett, the *Antagada-Dasao* and *Anuttarovavaiya-Dasao*, Int. p. vi. Dr Jacobi, in trying to expose the fond belief of the Jainas that Kundagrama was a large town and Siddhartha a powerful monarch, seems to have gone to the other extreme when he observes "From all this it appears that Siddhartha was no king, nor even the head of his clan, but in all probability only exercised the degree of authority which in the East usually falls to the share of landowners, especially of those belonging to the recognised aristocracy of the country." — Jacobi, *op. cit.* Int. p. xii.

2. Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 73–74. The Ugras and Bhogas were Kshatriyas. The former were, according to the Jainas, descendants of those whom Rshabha, the first Tirthankara, appointed to the office of Kotwals or prefects of towns, while the Bhogas were descendants of those whom Rshabha acknowledged as persons deserving honour. —Jacobi, *S. B. E.*, xlv, p. 71, n. 2. *Cf.* Hoernle, *op. cit.*, Appendix III, p. 56.

3. Pradhan, *op. cit.*, p. 215.

4. नव मल्लइ नव लेच्छइ कासीकोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो. — *Bhagavati*, *sut* 300, p. 316. *Cf.* Hemacandra, *op. cit.*, p. 165.

સ્વીકારવા ઇચ્છે છે કે તેઓ તેની સામે યુદ્ધ કરશે. તે ઉપરાંત મહાવીરના નિર્વાણ પ્રસંગે ઉપરોક્ત અઢાર રાજાઓએ પ્રસંગોચિત ઉત્સવ કર્યો હતો."[1]

આ બધા ઉપરથી એમ ચોક્કસ લાગે છે કે આ બધા સહાયકારી મંડળોનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે આમના વહીવટ અંગે મહાવીર અને તેના કથનની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર નીચે આવ્યા હતા. આ બધા ધર્મે જૈન હતા કે નહિ તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ એટલું તો ખરું છે કે તેઓ બધા તેમને ધાર્મિક સહાનુભૂતિ કરતા કાંઈક અધિક સંગીન મદદ આપતા હતા.

પહેલા વિદેહનો વિચાર કરતા જણાય છે કે "તેઓની રાજધાની મિથિલા હતી જેને કેટલાક નેપાલની સરહદમાં આવેલ નાના ગામ જનકપુરના સ્થાને હોવાનું કહે છે પણ તેમનો એક વિભાગ વૈશાલીમાં આવી વસ્યો હોય. મહાવીરના માતા રાજકુમારી ત્રિશલા જે વિદેહદત્તા પણ કહેવાય છે તે પ્રાયઃ આ વિભાગના હતા."[2] આગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે જૈનસૂત્રોમાં મહાવીરના વિદેહો સાથેના સંબંધ વિષે અહીંતહીં છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળે છે. આચારાંગસૂત્રમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે 'મહાવીરની માતાના ત્રણ નામ હતાં ત્રિશલા, વિદેહદત્તા અને પ્રિયકારિણી."[3]

"તે સમયે તે કાલે, શ્રમણ ભ૦ મહાવીર જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિય, જ્ઞાતૃપુત્ર વિદેહનિવાસી વિદેહના રાજકુમાર વિદેહના નામથી ૩૦ વર્ષ રહ્યા."[4]

કલ્પસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે કે "શ્રમણ ભ૦ મહાવીર ; જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિય, જ્ઞાતૃ ક્ષત્રિયના સુપુત્ર, જ્ઞાતૃવંશના ચંદ્રમણિ, વિદેહ વિદેહદત્તાના પુત્ર, વિદેહનિવાસી, વિદેહના રાજકુમાર તેમના માતપિતાના સ્વર્ગગમન સુધી ૩૦ વર્ષ વિદેહમાં રહ્યા હતા."[5]

આમ જૈનસૂત્રોમાંથી નીચેના મુદ્દાઓ મળે છે. વિદેહોની એક જાતિ વિદેહની રાજધાની વૈશાલીમાં આવી વસી હતી;[6] ત્રિશલાદેવી આ વિદેહ જાતિના હતા અને મહાવીર વિદેહો સાથે માતૃપક્ષથી જોડાયેલા હતા. આમ છતાં પ્રથમ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. જેમ મહાવીર વિદેહ હતા તેમ જૈન શાસ્ત્રોની માન્યતાનુસાર તે વૈશાલીક એટલે વૈશાલીનિવાસી પણ હતા. આ રીતે રાજા સિદ્ધાર્થનું કુંડપુર અથવા

1 Jacobi, S. B. E., xxii, Int., p. xv. Cf. ibid., p. 266; Law (B. C.) Some Kshatriya Tribes of Ancient India, p. 11; Raychaudhuri, op. cit., p. 125; Bhagavati, sut. 300, p. 316; Hemachandra, op. and loc. cit.; Kalpa Sutra, Subodhika Tika, sut. 128, p. 121; Pradhan, op. cit., pp. 127-129; Hoernle, op. cit., II, Appendix II, pp. 59-60.

2 Raychaudhuri, op. cit., p. 74. [illegible] —Kalpa Sutra, Subodhika Tika, sut. 109, p. 89.

3. Jacobi, op. cit., p. 193.

4. Ibid. p. 194.

5. Ibid., p. 254.

6. Ibid., Int., p.

કુંડગ્રામ વિદેહના રાજવંશની રાજધાની વૈશાલીનો મુખ્ય ભાગ સિવાય અન્ય કંઈ હોઈ શકે નહિ.[1]

મહાવીર અને વિદેહો વચ્ચે ઉપસ્થિત ગાઢ સંબંધના આ બધા દાખલાઓ સિવાય જૈન શાસ્ત્રોમાં કેટલાક બીજા પુરાવાઓ પણ એમ પુરવાર કરે છે કે વિદેહો જૈનધર્મમાં સારો રસ લેતા હતા. રાજજ્યોતિષી નમિ વિષે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર કહે છે કે

नमी नमेइ अप्पाणं सक्खं सक्केण चोइओ।
चइऊण गेहं च वइदेही सामण्णे पज्जुवट्ठिओ॥

"નમિએ પોતાની જાતને નમ્ર બનાવી; શક્રના અંગત પ્રોત્સાહનથી વિદેહના રાજાએ ઘર છોડ્યું અને શ્રમણ દીક્ષા અંગીકાર કરી."[2]

આ ઉપરાંત કલ્પસૂત્ર પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે વિદેહની રાજધાની મિથિલામાં મહાવીરે છ ચાતુર્માસ કર્યાં હતા જે બતાવે છે કે મહાવીર વિદેહીઓ સાથે કેટલા ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા હતા. ટૂંકમાં તેમના વિષે જે આપણે જોયું તે પરથી એક વાત સ્પષ્ટ છે કે બધા નહિ તો વિદેહનો અમુક વિભાગ તો જૈનધર્મ જરૂર પાળતો હતો.

લિચ્છવિઓનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં પૂર્વ ભારતમાં તે એક મહાન અને શક્તિસંપન્ન જાતિ હતી, વળી એ વાતની પણ ના ન પાડી શકાય કે જ્ઞાતૃકોની સાથે તેઓ પણ મહાવીરના ઉપદેશની અસર નીચે આવ્યા હોવા જોઈએ. તેમની માતા ત્રિશલા ક્ષત્રિઓની લિચ્છવિ જાતિના વૈશાલીના રાજા ચેટકની બેન હતી અને પિતાના સંબંધથી મહાવીર પોતે જ્ઞાતૃક હતા.

અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો ત્રિશલા લિચ્છવિ જાતિની રાજકુમારી હતી તો તેને શા માટે વિદેહદત્તા નામ આપવામાં આવ્યું હશે તે સમજાતું નથી.[4] આ સંબંધમાં શક્ય સમાધાન એ જણાય છે કે વિદેહના નામથી પહેલેથી સુપ્રસિદ્ધ પ્રદેશની હોવાથી તે એમ કહેવાતી હશે અને આપણે હમણાં જોયું તેમ વૈશાલી વિદેહની રાજધાની હતી. ડૉ. રાયચૌધરીના શબ્દોમાં કહીએ તો વિદેહ રાજવંશના અધઃપતન પછી વજ્જિઓનું

1. Kundagrama, therefore, was probably one of the suburbs of Vaisali, the capital of Videha. This conjecture is borne out by the name Vesalie—i. e. Vaisalika—given to Mahavira in the Sutrakritanga, 1, 2. The commentator explains the passage in question in two different ways, and at another place a third explanation is given. Vaisalika apparently means a native of Vaisali, and Mahavira could be rightly called that when Kundagrama was a suburb of Vaisali, just as a native of Turnham Green may be called a Londoner.—Jacobi, op. and loc. cit.

2. Uttaradhyayana-Sutra, Lecture IX, 61. Cf. ibid. 62; Lecture XVIII, 45 (trans. Jacobi, S B E xlv pp. 41, 87). For a full description of the legendary tale of Nami see Meyer (J. J.), Hindu Tales, pp. 147–169.

3. Jacobi, Kalpa-Sutra, p. 113.

4. In the opinion of several scholars Cetaka was a Licchavi. But the secondary names of his sister (Videhadatta) and daughter (Vaidehi) probably indicate that he was a Videhan domiciled at Vaisali.—Raychaudhuri, op. cit. p. 78, n. 2.

સંગઠન થયું હોવું જોઈએ. આમ ભારતની ઉત્પત્તિ ગ્રીસના પ્રાચીન શહેરોની ઉત્પત્તિને બરાબર મળતી આવે છે. બધા વીરયુગની રાજસત્તાઓ પ્રજાસત્તાકના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી.[1] આ ઉપરાંત બીજી હકીકતો પરથી એ કલ્પના થઈ શકે છે કે વિદેહના અધ:પતન પછી તેમાંનો એક વિભાગ લિચ્છવિ કહેવાતો હોય.[2]

આમ ત્રિશલા રાજકુમારી હોવા છતાં વિદેહદત્તા કહેવાતી હોય તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક નથી. આ ત્રિશલાનો લગ્ન સંબંધ સિદ્ધાર્થ સાથે થયો હતો, જે જૈન માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરના પુરોગામી પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા. આથી સ્વાભાવિક એ અનુમાન થઈ શકે કે કાંતો લિચ્છવિનો રાજવંશ જૈનધર્મ પાળતો હતો અથવા તો સામાજિક પરિસ્થિતિ એવી હતી કે તે પોતાની કન્યા બીજા જૈન રાજવંશમાં આપી શકતા હતા. આ ખાસ પ્રસંગ પરથી એટલું તો સૂચિત થાય છે કે લિચ્છવિઓને જૈનો માટે ખાસ માન હતું, પણ જૈનોની સાહિત્યિક અને ઐતિહાસિક હકીકતો આવા એકજ પ્રસંગથી અટકતી નથી. આગળ આપણે જોઈશું કે રાજા ચેટકની[3] સાત કન્યાઓમાંની સૌથી નાની પુત્રી ચેલ્લણા જે વૈદેહિ પણ કહેવાતી તે મગધના મહાન શૈશુનાગ બિંબિસારને પરણી હતી અને તેઓ બંને જૈન હતા.[4]

ચેલ્લણા ઉપરાંત ચેટકને બીજી છ કન્યાઓ હતી, જેમાંની એક સાધ્વી બની હતી અને બીજી પાંચ પૂર્વ ભારતના એક યા બીજા રાજવંશમાં પરણી હતી. આ બીના કેટલે અંશે ઐતિહાસિક ગણી શકાય તે અમે કહી શકતા નથી. પરંતુ આધુનિક સંશોધનના પરિણામે લિચ્છવિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા બધા રાજવંશો સંપૂર્ણપણે ગણી શકાય તેમ છે. આ લિચ્છવિ રાજકન્યાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: પ્રભાવતી, પદ્માવતી, મૃગાવતી, શિવા જ્યેષ્ઠા, સુજ્યેષ્ઠા અને ચેલ્લણા.[5]

1. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 78.

2. In the time of Buddha, and for many centuries afterwards, the people of Vaiśālī were called Lecchavis and in the *Trikāṇḍaśesha* the names of Lecchavi, Videha, and Tīrabhukti have been given as synonymous. —Cunningham, *op. cit.*, p. 609

3. वेसालिगो चेडगो गण रायाणो — *Āvaśyaka Sūtra*, p. 676.

4. Bimbisara had a son known as Vedehi-Putto Ajātasattū in the canonical Pāli texts, and as Kūṇika by the Jains. The later Buddhist tradition makes him a son of the Kosala Devi; the Jaina tradition, confirmed by the standing epithet of Vedehi Putta, son of the princess of Videha, in the older Buddhist books makes him a son of Cellanā. —Rhys Davids, *C.H.I.* i., p. 183

चेल्ला चेटकस्य सार्धमन्येद्युरपत् नृपः ।
धीरं समवसरणस्थितं वन्दितुमन्यदा ॥
वन्दित्वा श्रीमद्वीरं वलितौ तौ च दम्पती ।

—Hemacandra, *op. cit.*, vv. 11 12, p. 66.

5. *Āvaśyaka Sūtra*, p. 676; Hemacandra, *op. cit.*, 187, p. 77

આર્મની સૌથી મોટી રાજકુમારી પ્રભાવતી વીતભય નગરના રાજા ઉદાયનને પરણી હતી, જેનો ઉલ્લેખ જૈનસાહિત્યમાં સિંધુસૌવીર દેશના નગર તરીકે કરવામાં આવેલો છે.[1] દેશના આ ભાગ માટે આ સાહિત્યિક પ્રદેશનો ઉલ્લેખ છે તે સ્પષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી કારણ કે જુદા જુદા પ્રમાણોના આધારે ભારતના ઉત્તર પશ્ચિમ અથવા તો પશ્ચિમના પ્રદેશમાં તે ભાગ મૂકવામાં આવ્યો છે. કનિંગહામ તેને "ખંભાતના અખાતના મથાળે આવેલા ઇડર અથવા ભારતી પ્રાંતની સાથે સરખાવે છે."[2] ડૉ. રાઈસ ડેવીડ્ઝ કનિંગહામને પૈઠે ઘણો ટેકો આપે છે અને સૌવીરને પોતાના નકશામાં કાઠિયાવાડની ઉત્તરે અને કચ્છના અખાત તરફ મૂકે છે.[3] આલ્બેરુની તેને મુલતાન અને જાહરાવાડ કહે છે અને શ્રી દે આનો સ્વીકાર કરે છે.[4] જ્યારે બીજી તરફ જૈન ટીકાકારો તે માટે નીચે મુજબ કહે છે। શ્રી અભયદેવસૂરિ ભગવતીસૂત્રની પોતાની ટીકામાં નીચેના શબ્દો વાપરે છે:

सिंधुनद्या आसन्नाः सौवीरा–जनपदविशेषाः सिंधुसौवीरास्तेषु विगता ईतयो भयानि च यस्मात्‌-रहितमना भित्यर्थाः केचित्.[5]

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાંથી મી. મેયરે ભાષાંતર કરેલી ઉદાયનની કથામાં વીતભય માટે નીચે પ્રમાણે છે: "સિંધુ અને સૌવીરના પ્રદેશોમાંના વીતભય નગરમાં ઉદાયન નામનો રાજા હતો."[6]

"શત્રુંજય માહાત્મ્ય તેને સિંધુ કે સિંધમાં મૂકે છે."[7]

આ બધાં અનુમાનોથી એમ જણાય છે કે તે પ્રદેશ આપણાની ઉત્તર પશ્ચિમ તરફ આવેલ રાજપૂતાના અને સિંધુનદીના પૂર્વ કિનારે આવેલ સિંધના વિભાગને ઘણું ખરું મળતો આવે છે. આ એ વાતથી સાબિત થાય છે કે અર્વાચીન સમય સુધી જાહેર કરેલ હકીકતો ઉદાયન મારવાડ અને રાજપૂતાનાના સ્થળોમાં થઈને ગયો હતો જ્યાં તેનું લશ્કર તરસથી મરવા લાગ્યું હતું.[8]

1. सिंधुसौवीरेसु वीतीभए नगरे उदायणे नाम राया पभावती नामं देवी —*Bhagavatī*, sūt 491, p. 618. Cf also *Āvaśyaka-Sūtra*, p. 676; Hemacandra, *op cit* 190, p 77; सिन्धुसौवीरदेशेष्वस्ति पुरं वीतभयाभिधम् —*Ibid*, 227 p. 147; Meyer (J J), *op cit* p 97

2 Cunningham, *op cit* p. 569

3. Rhys Davids, *Buddhist India*, map facing p 320.

4 Sachau, *Alberuni's India*, I., p 302. Cf. Day *op cit* p 183

5. *Bhagavatī*, sūt. 492, pp. 620-621

6 Meyer (J J), *op cit*, p 97 For the story in the *Uttarādhyayana* see Lakṣmī Vallabha's commentary (Dhanapatisimha edition), pp 553-561

7 Cf Day *op cit* p 183

8 उदायणो य राया सिंधुसोवीरेसु वीतिभए नगरे *Āvaśyaka-Sūtra*, p. 299 Cf Meyer (J J), *op cit* p 180 It may be mentioned here that, according to the Buddhist traditions, Roruka was the capital of Sauvira Cf *C H I* 1 p 173 Day *op cit* p 170. According to Cunningham, Roruk was probably Alor the old city of Sind, —Cunningham, *op cit* p 700



ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્ય તથા તેમના શિષ્ય રાજા કુમારપાળ

સામે ૯૭ પાનાન

આ બધા અનુમાનો ઉપરાંત વરાહમિહિરના ભારતવર્ષના વિભાગ પરથી સિંધુસૌવીર દેશ વિષે આપણને એક વસ્તુ મળે છે કે જે નવ વિભાગોમાં દેશ વહેંચાયેલો હતો તેમાંનો તે એક હતો.[1] આનાથી પ્રાપ્ત થતી ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વિશેષતા કેટલેક અંશે જૈન આધારને પ્રામાણિક ઠરાવે છે—તે એમ કહે છે કે વીતભય સહિત ઉદાયન બીજાં ૩૬૩ ગામનો શાસક હતો.[2] વિશેષ ઈ. સ. બારમી શતાબ્દિમાં થયેલ રાજા કુમારપાળના ચરિત્ર ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે તેમની કારકિર્દીમાં તે એક જૈન પ્રતિમા[3] પાટણ[4] લાવ્યા હતા જે હેમચંદ્રાચાર્યના કથન પ્રમાણે ઉદાયનના સમયથી વીતભયના ખોદકામમાં દટેલી હતી.[5]

આટલું સિંધુસૌવીર દેશ અને તેના શહેર વીતભય વિષે. તેના શાસક ઉદાયન વિષે ઐતિહાસિક અનુમાનો નીકળે એવું બહુજ થોડું છે. ડૉ૦ રાયચૌધરીના શબ્દોમાં કહીએ તો "વૈદિક દંતકથાઓના કોઠામાંથી ઐતિહાસિક તત્ત્વ તારવવું મુશ્કેલ છે,"[6] પણ એ સ્વીકારવું જોઈએ કે બહુજ થોડી હકીકતો એવી છે કે જે જૈન સાહિત્યમાંથી

1. Varāhamihira calls each of the Nava-Khaṇḍas Vargas. He says: By them (the Vargas) Bhāratavarsha—i.e. half of the world—is divided into nine parts: the central one, the eastern one, etc. —Sachau, op. cit. p. 297. Cf. ibid., pp. 298–302. Cunningham, op. cit., p. 6. According to this arrangement Sindhu Sauvīra was the chief district of the west but there is a discrepancy between this epitome of Varāha and his details, as Sindhu Sauvīra is there assigned to the south west along with Ānarta. —Ibid., p. 7

2. वीतभयादिनगरत्रिषष्टित्रिशतीप्रभुः—Hemacandra, op. cit., 328, p. 147. This King Udāyana lived exercising the sovereignty over sixteen countries, beginning with Sindhu-Sauvira, three hundred and sixty three cities, beginning with Vītabhaya. —Meyer (J. J.), op. cit. p. 97

3. Anahila Pattana, Viravali-Pattana or Pattana, called also Northern Baroda in Gujarat, founded in Samvat 802 or A. D. 746, after the destruction of Valabhi by Banarāja or Vanarāja. The town was called Aṇahillapattana, after the name of a cowherd who pointed out the site. Hemacandra, the celebrated Jaina grammarian and lexicographer, flourished in the court of Kumārapāla, the king of Anahilapattana (A. D. 1143–1173), and was his spiritual guide. He died at the age of eighty four in A. D. 1172, in which year Kumārapāla became a convert to Jainism but according to other authorities, the conversion took place in A.D. 1159. After the overthrow of Valabhi in the eighth century Aṇahillapattana became the chief city of Gujarat, or Western India, till the fifteenth century. —Dey, op. cit., p. 6

4. Jayasiṃhasūri, Kumārapāla-Bhūpāla-Carita-Mahākāvya, Sarga IX, vv. 251, 253, 260.

5. [illegible] । देव प्रतिमा । [illegible] । [illegible] मम प्रतिमादिविशति ॥—Hemacandra, op. cit., vv. 20, 22, 83, pp. 159–160

6. Raychaudhuri, op. cit., p. 121. This war between the two, according to the legend, had taken place because Pradyota had run away with a servant girl and an image of Jina which belonged to Udāyana. Thereupon he sent a messenger to Pajjoya: "I care nothing for the servant girl. Send me the image." He did not give it. Udāyana hurriedly took the field together with the ten kings (his vassals). When Pajjoya descended he was bound (captured) by Udāyana. —Meyer (J. J.), op. cit. pp. 109–110. Cf. Āvaśyaka-Sūtra, p. 298.

“ જ્ન ઇતરેમા તેને ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં મૂકે છે. તેની પુત્રી ચંદના અથવા ચંદનબાળાએ મહાવીરના કૈવલ્યજ્ઞાન પછી વસ્ત્રજ સ્ત્રી તરીકે સૌથી પહેલાં જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી.”[1] મહાવીરની આ પ્રથમ શિષ્યા વિષે જૈન કથાનક અને બીજા સાહિત્યમાં ઘણું વિવેચન મળે છે. મહાવીરના સમયમાં તે તેમની શિષ્યાઓમાં મુખ્ય હતી.[2] તેના જીવન સાથે જોડાયેલ રાજકીય સંબંધ એ છે કે “જ્યારે કૌશામ્બીના રાજા શતાનીકે દધિવાહનની રાજધાની ચંપા પર હલ્લો કર્યો ત્યારે ચંદના એક સૈનિકના હાથમાં આવી પડી હતી, પણ તેણે સંયમના નિયમોનું સખત પાલન કર્યું હતું.”[3] રાયચૌધરીનું આ અનુમાન જૈન કથાનક પર અવલંબિત છે. ટૂંકમાં ચંદનાની કથા નીચે પ્રમાણે છે. રાજા શતાનીક અને તેના પિતા વચ્ચેના યુદ્ધમાં તે દુશ્મનના લશ્કરના કોઈ માણસના હાથમાં પકડાઈ હતી અને કૌશામ્બીના ધનાવહ નામના શ્રેષ્ઠિને ત્યાં વેચાઈ હતી. તે તેને ચંદના નામથી બોલાવતો, જ્યારે તેનું મૂળનામ વસુમતી હતું. થોડા સમયમાં ધનાવહની પત્ની મૂળાને તેની ઈર્ષ્યા થઈ અને તેના વાળ ઉતરાવી ભોંયરામાં તેને પૂરી. આ સ્થિતિમાં એક વખત તેણે મહાવીરને પોતાના ભોજનમાંથી એક ભાગ વહોરાવ્યો અને અંતે સાધ્વીસંઘમાં તે જોડાઈ.[4]

ચેટકની ત્રીજી પુત્રી મૃગાવતીનો વિચાર કરતા પહેલા જૈન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચંપાવિષે થોડા શબ્દો અસ્થાને નહિ ગણાય. હાલમાં તે ભાગલપુરના પાદરમાં થોડે દૂર આવેલું છે અને આપણને તે ચંપાપુરી ચંપાનગર માલિની અને ચંપામાલિની આદિનામે પરિચિત છે.[5] જૈન ઇતિહાસમાં તેની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે મહાવીરે અંગની રાજધાની ચંપા અને તેના પાસ પૃષ્ઠચંપામાં ત્રણ ચોમાસાં ગાળ્યા હતા. પછી બારમા તીર્થંકર વાસુપૂજ્યની જન્મ અને નિર્વાણ ભૂમિતરીકે તે આપણને જાણીતી છે. વળી ચંદના અને તેના પિતાના મુખ્ય મથક અને જૈનધર્મના મુખ્ય કેંદ્ર તરીકે તે જૈનોને પરિચિત છે. ત્યાં દિગંબર તેમજ શ્વેતાંબર એ બંને ફિરકાના વાસુપૂજ્ય તેમજ બીજા તીર્થંકરોની મુખ્ય મૂર્તિસહિત

1. Raychaudhuri, op. cit. p. 60. Cf. Dey op. cit., p. 221.

2. समणस्स भगवओ महावीरस्स अज्जचंदणापामुक्खाओ छत्तीसं अज्जियासाहस्सीओ हुत्था —Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, art. 133, p. 123. Cf. Dey op. and loc. cit.

3. Raychaudhuri, op. and loc. cit. Cf. ibid. p. 84. Campā was occupied and destroyed by Śatānīka II, the king of Kauśāmbī, few years before Bimbisāra's accession. —Pradhan, op. cit., p. 214.

4. Cf. Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, art. 118, pp. 103–107. Cf. Āvaśyaka Sūtra, pp. 223–226; Hemacandra, op. cit. pp. 59–62. For further references about Candanā see Barnett, op. cit., pp. 96–100, 102, 106.

5. Cf. Dey The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India, p. 44. Cunningham, op. cit., pp. 546–547, 722–723. Now represented by the village of Champāpur on the Ganges, near Bhagalpur; anciently it was the capital of the country of Aṅga, corresponding to the modern district of Bhagalpur.

જૂના તેમજ નવા જૈન મંદિરો જોવામાં આવે છે.[1] ઉવાસગદસાઓ તથા અંતગડદસાઓ જણાવે છે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછી તેમના અગિયાર ગણધરો-માંના એક સુધર્માના સમયમાં ચંપામાં પુણ્યભદ્રનામે એક ચૈત્ય હતું.[2] "જૈન સમાજના આચાર્ય સુધર્મા, કૂણિક અથવા અજાતશત્રુના સમયમાં ચંપા આવ્યા હતા ત્યારે શહેર બહાર તેમના નિવાસસ્થાને તે ગણધરના દર્શનાર્થે ઉઘાડા પગે આવ્યો હતો. સુધર્માના અનુગામી જંબૂ અને તેના અનુગામી પ્રભવ અને તેના અનુગામી સ્વયંભવ આ નગરમાં રહ્યા હતા જ્યાં સ્વયંભવે પવિત્ર જૈન સિદ્ધાંતોના સારરૂપ દશાધ્યયનગર્ભિત દશવૈકાલિકસૂત્ર બનાવ્યું હતું."[3]

"બિંબિસારના મરણ પછી કૂણિક યા અજાતશત્રુએ ચંપાને પોતાની રાજધાની બનાવી. પણ તેના મૃત્યુપછી તેના પુત્ર ઉદાયિને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં બદલી.[4] ચંપક શ્રેષ્ઠિ-કથા નામના જૈનગ્રંથ પરથી જણાય છે કે તે નગર ઘણું જ સમૃદ્ધ હતું. શરૂઆતમાં ત્યાંની જાતિઓ અને ધંધાઓના નામો આવે છે. ત્યાં સુગંધી દ્રવ્યો વેચનાર તેલના વેચનાર, સાકરના વેપારી ઝવેરીઓ, ચામડાં કેળવનારા, હાર બનાવનારા, સુતારો સોનીઓ, વણકરો અને ધોબીઓ હતા."[5]

ચેટકની ત્રીજી પુત્રી મૃગાવતીનો વિચાર કરતા આપણને જણાય છે કે તે કૌશામ્બિના[6] રાજા શતાનીકને[7] પરણી હતી અને વિદેહની રાજકુમારીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. "વિનયવિજયગણિ કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકામાં કહે છે કે જ્યારે મહાવીર કૌશામ્બિ આવ્યા ત્યારે તે દેશમાં શતાનીક રાજા હતા અને રાણી મૃગાવતી હતી."[8]

1. Dey op. cit., pp. 44–45 From the inscriptions on some Jaina images exhumed from the neighbourhood of an old Jaina temple at Ajmer it appears that these images, which were of Vāsupūjya, Mallinātha, Pārśvanātha and Vardhamāna, were dedicated in the thirteenth century A.D.— ranging from Samvat 1239–1347 —Ibid., p 45. Cf J A S B vii p. 62.

2 Hoernle, op cit ii, p 2, notes. Verily Jambū, in those days ... there was ... city named Campa ... sanctuary Punnabhadda. —Barnett, op. cit pp. 97–98, 100 Cf Dey op and loc cit

3. Ibid [illegible] सुधर्मा ... । [illegible] ॥ तदा ... कूणिक ... । [illegible] । [illegible] ॥—Hemacandra, Pariśiṣṭaparvan, Canto IV vv 1, 9, 33, 35

4 Ibid., Canto VI, vv 21 ff

5. Dey op. and loc. cit.

6 Śatānīka himself was styled also Parantapa Cf Rhys Davids, op. cit., p. 3

7 Kauśāmbi, Kosambi nagar or Kosam, an old village on the left bank of the Jamuna, about 30 miles to the west of Allahabad. —Dey op. cit p 96

8 Śatānīka ... married ... princess of Videha, as his son is called Vaidehiputra —Raychaudhuri, op. cit., p. 84 Cf Law (B C.), op. cit., p. 136

9 Pradhan, op. cit., p. 287 [illegible] मृगावती देवी —Kalpa-sūtra, Subodhikā Ṭīkā sūt. 118, p. 106

મળી આવે છે અને ઇતિહાસવેત્તાઓને કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. જૈન સાહિત્ય અનુસાર સૌવીર દેશના ઉદાયને તેના આશ્રિત અવન્તીના ચંડપ્રદ્યોત રાજાને લડાઈમાં હરાવ્યો હતો[1] જે ઐતિહાસિક પુરુષ છે અને જેના વિષે આપણે ચેટકની બીજી પુત્રી શિવાના પતિ તરીકે વિસ્તારથી લખ્યું. વિદિશામાં આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે ઉદાયન પછી તેનો ભત્રીજો કેશિ રાજા થયો, જેના રાજ્યમાં વીતભયનો સર્વથા નાશ થયો.[2] એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે આ બધું કલ્પિત છે કે તેના સાધન નથી મળતા. તેનું આ કારણ છે કે સપ્રમાણ આપણે એટલું જાણી શકીએ છીએ કે તે એક વખત ભારતના નવ વિભાગોમાંનો એક હતો.

ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતીના જૈનધર્મ પ્રતિ વલણ માટે આપણી સમક્ષ વિશ્વસ્ત જૈન શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અનેક પૂરાવા છે. એક જગ્યાએ રાજકન્યા પ્રભાવતી જૈન પ્રતિમાનું પૂજન કર્યા પછી કહે છે કે રાગદ્વેષ રહિત, સર્વ આઠે સિદ્ધિયુક્ત દેવાધિદેવ, અર્હત્ ભગવાન, મને આપના જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આપો. આ બતાવે છે કે સૌવીરની રાણી જૈનધર્મપ્રતિ કેવી માનભરી દૃષ્ટિથી જોતી હતી.[4] વળી ઉત્તરાધ્યયન અને બીજાં સૂત્રોપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે રાજા પણ મૂળ તાપસભક્ત,[5] હોવા છતાં જૈનધર્મને શ્રેષ્ઠ માનનાર ન હતો એટલું જ નહિ પણ તે સંસારત્યાગ કરવાની હદ સુધી પહોંચ્યો હતો,[6] અને જ્યારે તેના પુત્ર અભીચિનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો સવાલ આવ્યો ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે "જો હું કુમાર અભીચિને રાજ્યાસન આપીને સંસારત્યાગ કરું તો અભીચિ રાજસત્તા અને રાજ્યભોગથી કામભોગમાં લુબ્ધ થશે અને અનાદિઅનંત એવા સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરશે. તેથી મારી બેનના પુત્ર કેશિને રાજ્યાસન આપીને પછી હું સંસારત્યાગ કરું તે વધુ ઇષ્ટ છે."

1. [illegible] —*Āvaśyaka-cūrṇi*, pp. [illegible] Cf Hemacandra, *op cit* [illegible], p. 15[illegible].

2. [illegible] —*Bhagavatī Sūtra*, [illegible] 491, p. 619. When he (Udāyana) died, deity let shower of dust fall. Even to this day it lies buried. —Meyer (J J), *op cit*, pp 115-116.

3. *Ibid*, p. 105.

4. [illegible] —*Āvaśyaka-Sūtra*, p. 29[illegible]. Cf Meyer (J. J.), *op* and *loc cit* Hemacandra, *op. cit.*, 404, p. 150.

5. Meyer (J. J.), *op cit*, p. 108. [illegible] —*Āvaśyaka-Sūtra*, p. [illegible]; Hemacandra, *op. cit.*, v. [illegible], p 140

6. Udāyana, the last of kings of Sauvīra, renounced the world and turned monk; he entered the order and reached perfection —Jacobi, *S.B.E.*, xlv p 87 In note to this Jacobi wrote He was contemporary with Mahāvīra —*Ibid*

7. [illegible] —*Bhagavatī*, [illegible], p. [illegible] Meyer (J J), *op. cit.*, p. 114.

8. *Ibid* pp 113 114. [illegible] —*Bhagavatī*, [illegible] 491, p 619.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટાંતથી ઉદાયનના અંતઃકરણનો પલટો જોઈ શકાય છે જ્યાથી તેનો સંસારત્યાગ જૈનો માટે લોકોક્તિરૂપ થયો છે. અંતગડદસાઓસૂત્રમાં ઉદાયન વિષે નીચેનો ઉલ્લેખ છે "પછી રાજા અલખે ઉદાયનની જેમ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, અપવાદ એટલો હતો કે તેણે પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો હતો."[1] અહીં એમ કહી શકાય કે આ વિષેની નોંધમાં ડૉ૦ બારનેટ ભૂલથી આ ઉલ્લેખ "વૈશાલીના રાજા ચેટકની પુત્રી મૃગાવતીથી ઉત્પન્ન થયેલ શતાનીકના પુત્ર કૌસાંબીના રાજા" ઉદાયનને ઉદ્દેશી કરેલો જણાવે છે.[2]

આ ઉપરાંત યુદ્ધકેદી અવન્તીપ્રદ્યોત પ્રતિ ઉદાયને બતાવેલું વર્તન સાબીત કરે છે કે "પર્યુષણાપર્વમાં ગમે તેવા વેરભાવને વિસરી ક્ષમા આપવાની આજ્ઞા તેણે ચુસ્તભાવે પાળી હતી."[3] એમ બન્યું કે પર્યુષણાપર્વમાં એક દિવસ ઉદાયનને ઉપવાસ હતો, પરંતુ ચંડપ્રદ્યોતને તેની ઇચ્છાનુસાર ભોજન આપવા આજ્ઞા કરી હતી; પણ ચંડપ્રદ્યોતે વિષની બીકથી પોતાને માટે તૈયાર કરેલું ભોજન લેવાની અનિચ્છાથી એમ કહ્યું કે પોતે પણ ઉદાયનની માફક જૈન હોવાથી ઉપવાસ કર્યો છે! જ્યારે ઉદાયનને આ વાત જણાવવામાં આવી ત્યારે તેણે કહ્યું કે "હું જાણું છું કે તે લુચ્ચો છે પણ જ્યાંસુધી તે કેદી છે ત્યાંસુધી મારા પર્યુષણા પવિત્ર અને મંગલકારી ગણાય નહિ."[4]

પદ્માવતી સંબંધમાં એમ જાણવાનું મળે છે કે જૈનધર્મના એક વખતના કેંદ્રસ્થાન[5] તરીકે પ્રસિદ્ધ ચંપાનગરીના રાજા દધિવાહનને તે પરણી હતી.[6] આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાં હરિભદ્રસૂરિ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે રાજા અને રાણી બન્ને જૈનધર્મના મહાન ઉપાસક હતા. જૈનસાહિત્યમાં ચંપાના ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો વિચાર કરતા એમ માનવું અનુચિત નથી કે દધિવાહનનું કુટુંબ જૈન સિદ્ધાંતોમાં અત્યંત રસ લેતું હતું.[7]

1. Barnett, op. cit. p. 96.
2. Ibid., p. 96, n. 2.
3. Bhandarkar Report for 1883-1884 p. 142. Pajjusana or Paryushana, the sacred festival at the close of the Jaina year. Cf. Stevenson (Mrs.) op. cit., p. 78. [illegible] — Kalpa-Sūtra, Subodhikā-Ṭīkā, sut. 59, pp. 191-192.
4. Cf. Bhandarkar, op. and loc. cit. Meyer (J. J.) op. cit., pp. 110-111. Kalpa-Sūtra, Subodhikā-Ṭīkā, sut. 59, p. 193 [illegible] etc.—Āvaśyaka-Sūtra, p. 300.
5. [illegible] —Ibid. pp. 676, 677. Cf. Meyer (J. J.), op. cit. p. 122.
6. Cf. Dey op. cit., p. 44. Dey J.A.S.B. (New Series), 1914, p. 334.
7. Haribhadra tells us that, leaving the kingdom to their son Karakaṇḍū, both the king and the queen joined the order [illegible] —Āvaśyaka-Sūtra, pp. 716, 717, 718. It is further said that Karakaṇḍū also, like his father, finally joined the order. Cf. ibid., p. 719. For further reference about Karakaṇḍū and his parents see Meyer (J. J.), op. cit., pp. 122-136, Shatyāchārya, Uttarādhyayana-Laghuvṛtti, pp. 300-303; Laxmi Vallabha, Uttarādhyayana-Dīpikā, pp. 254-259.

મળી આવે છે અને ઇતિહાસવેત્તાઓને કેટલેક અંશે ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. જૈન સાહિત્ય અનુસાર સૌવીર દેશના ઉદાયને તેના આશ્રિત અવન્તીના ચંડપ્રદ્યોત રાજાને લડાઈમાં હરાવ્યો હતો. જે ઐતિહાસિક પુરુષ છે અને જેના વિષે આપણે ચેટકની ચોથી પુત્રી પ્રભાવતીના પતિ તરીકે વિસ્તારથી જોયું. વિશેષમાં આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે ઉદાયન પછી તેનો ભત્રીજો કેશિ રાજા થયો, જેના રાજ્યમાં વીતભયનો સર્વથા નાશ થયો.[2] એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે આ બધું કલ્પિત છે કે તેનાં સાધન નથી મળતા તેનું આ કારણ છે. જો કે સમગ્રપણે આપણે એટલું જાણી શકીએ છીએ કે તે એક વખત ભારતના નવ વિભાગોમાંનો એક હતો.

ઉદાયન અને તેની રાણી પ્રભાવતીના જૈનધર્મ પ્રતિ વલણ માટે આપણી સમક્ષ નિઃશંક જૈન શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અનેક પુરાવા છે. એક જગ્યાએ રાજકન્યા પ્રભાવતી જૈન પ્રતિમાનું પૂજન કર્યા પછી કહે છે કે "રાગદ્વેષ રહિત, સર્વ આઠે સિદ્ધિયુક્ત દેવાધિદેવ, અર્હત્ ભગવાન, મને આપના જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આપો."[3] આ બતાવે છે કે સૌવીરની રાણી જૈનધર્મપ્રતિ કેવી માનભરી દૃષ્ટિથી જોતી હતી.[4] વળી ઉત્તરાધ્યયન અને બીજાં સૂત્રોપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે રાજા પણ મૂળ તાપસભક્ત,[5] હોવા છતાં જૈનધર્મને ઓછો માનનાર ન હતો, એટલું જ નહિ પણ તે સંસારત્યાગ કરવાની હદ સુધી પહોંચ્યો હતો, અને જ્યારે તેના પુત્ર અભીનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે "જો હું કુમાર અભીને રાજ્યાસન આપીને સંસારત્યાગ કરું તો અભી રાજસત્તા અને રાજભોગોની કામનાઓમાં લુબ્ધ થશે અને અનાદિઅનંત એવા સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરશે. તેથી મારી બેનના પુત્ર કેશિને રાજ્યાસન આપીને પછી હું સંસારત્યાગ કરું તે વધુ ઇષ્ટ છે."

1 उदायणो राया । [illegible] पज्जोएण [illegible] —Āvaśyaka-sūtra, pp. 296-299. Cf. Hemacandra, op. cit. 578, p. 156.

2 तए णं से केसीकुमारे राया जाए [illegible] —Bhagavatī Sūtra, sū. 491, p. 619. When he (Udāyana) died, a daily jet shower of dust fell. Even to this day it lies buried.—Meyer (J. J.), op. cit., pp. 115–116.

3. Ibid. p. 108.

4. [illegible] —Āvaśyaka-Sūtra, p. 296. Cf. Meyer (J. J.), op. and loc. cit. Hemacandra, op. cit., 404, p. 150.

5. Meyer (J. J.), op. cit. p. 108. [illegible]—Āvaśyaka-Sūtra, p. 296; Hemacandra, op. cit., v. 258, p. 149.

6. Udāyana, the bull of kings of Sovira, renounced the world and turned monk; he entered the order and reached perfection.—Jacobi, S.B.E. xlv. p. 87. In note to this Jacobi writes: He was contemporary with Mahāvīra.—Ibid.

7. तए णं से उदायणे राया [illegible] —Bhagavatī, sū. 492, p. 620. Meyer (J. J.), op. cit., p. 114.

8. Ibid. pp. 113-114. [illegible] —Bhagavatī, sū. 491, p. 619.

જૂનાં તેમજ નવાં જૈન મંદિરો જોવામાં આવે છે.[1] ઉવાસગદસાઓ તથા અંતગડદસાઓ જણાવે છે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછી તેમના અગિયાર ગણધરો માંના એક સુધર્માના સમયમાં ચંપામાં પુણ્ણભદ્દનામે એક ચૈત્ય હતું.[2] "જૈન સમ્પ્રદાયના આચાર્ય સુધર્મા, કૂણિક અથવા અજાતશત્રુના સમયમાં ચંપા આવ્યા હતા ત્યારે શહેર બહાર તેમના નિવાસસ્થાને તે ગણધરના દર્શનાર્થે ઉઘાડા પગે આ રાજા ગયો હતો. સુધર્માના અનુગામી જંબૂ અને તેના અનુગામી પ્રભવ અને તેના અનુગામી સય્યંભવ આ નગરમાં રહ્યા હતા અને સય્યંભવે પવિત્ર જૈન સિદ્ધાંતોના સારરૂપ દશઅધ્યયનગર્ભિત દશવૈકાલિકસૂત્ર બનાવ્યું હતું."[3]

"બિંબિસારના મરણ પછી કૂણિક યા અજાતશત્રુએ ચંપાને પોતાની રાજધાની બનાવી. પણ તેના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર ઉદાયિને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં આણી.[4] ચંપક શ્રેષ્ઠિકથા નામના જૈનગ્રંથ પરથી જણાય છે કે તે નગર ઘણું જ સમૃદ્ધ હતું. શરૂઆતમાં ત્યાંની જાતિઓ અને ધંધાઓનાં નામો આવે છે. ત્યાં સુગંધી દ્રવ્યો વેચનાર, તેજાના વેચનાર, સાકરના વેપારી, ઝવેરીઓ, ચામડાં કેળવનારા, હાર બનાવનારા, સુતારો, સોનીઓ, વણકરો અને ધોબીઓ હતા."[5]

ચેટકની ત્રીજી પુત્રી મૃગાવતીનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તે કૌશામ્બીના[6] રાજા શતાનીકને[7] પરણી હતી અને વિદેહની રાજકુમારીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી.[8] "વિનયવિજયગણિ કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકામાં કહે છે કે જ્યારે મહાવીર કૌશામ્બિ આવ્યા ત્યારે તે દેશમાં શતાનીક રાજા હતા અને રાણી મૃગાવતી હતી."[9]

1. Dey op. cit., pp. 44 45. From the inscriptions on some Jaina images exhumed from the neighbourhood of an old Jaina temple at Ajmer it appears that these images, which were of Basupūjya, Mallinātha, Pārśvanātha and Vardhamāna, were dedicated in the thirteenth century A.D.— ranging from Samvat 1239–1247 —Ibid., p 45. Cf J A S B vii p. 82.

2 Hoernle, op cit., ii, p 2, notes. Verily Jambū, in those days there was city named Campā sanctuary Punnabhadde —Barnett, op. cit., pp. 97–98, 100 Cf. Dey op. and loc cit

3. Ibid [illegible] सुधर्मा । [illegible] ॥ तदा कूणिकः । [illegible] । सुधर्मस्वामिन [illegible] ॥—Hemacandra, Pariśiṣṭaparvan, Canto IV vv 1, 2, 33, 35

4 Ibid., Canto VI, vv 21 ff

5. Dey op. and loc cit.

6 Śatānīka himself was styled also Parantapa. Cf Rhys Davids, op cit., p 3

7 Kauśāmbī, Kauśāmbī nagar or Kosam, an old village on the left bank of the Jamuna, about 30 miles to the west of Allahabad —Dey op cit., p 98.

8 Śatānīka married princess of Videha, as his son is called Vaidehīputra —Raychaudhuri, op cit., p. 84 Cf Law (B C.), op cit., p. 136.

9. Pradhan, op. cit., p. 257 [illegible] —Kalpa-Sūtra, Subodhikā-Tīkā sut. 118, p. 106.

“ જૈન દંતકથા તેને ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં મૂકે છે. તેની પુત્રી ચંદના અથવા ચંદનબાળાએ મહાવીરના કેવલજ્ઞાન પછી તરતજ સ્ત્રી તરીકે સૌથી પહેલાં જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી.”[1] મહાવીરની આ પ્રથમ શિષ્યા વિષે જૈન કથાનક અને બીજા સાહિત્યમાં ઘણું વિવેચન મળે છે. મહાવીરના સમયમાં તે તેમની સાધ્વીઓમાં મુખ્ય હતી.[2] તેના જીવન સાથે જોડાયેલ રાજકીય સંબંધ એ છે કે “જ્યારે કૌશામ્બિના રાજા શતાનીકે દધિવાહનની રાજધાની ચંપા પર હલ્લો કર્યો ત્યારે ચંદના એક લૂંટારાના હાથમાં આવી પડી હતી, પણ તેણે સંયમના નિયમોનું સખ્ત પાલન કર્યું હતું.”[3] રાયચૌધરીનું આ અનુમાન જૈન કથાનક પર અવલંબિત છે. ટૂંકમાં ચંદનાની કથા નીચે પ્રમાણે છે: રાજા શતાનીક અને તેના પિતા વચ્ચેના યુદ્ધમાં તે દુશ્મનના લશ્કરના એક માણસના હાથમાં પકડાઈ હતી અને કૌશામ્બિના ધનાવહ નામના શ્રેષ્ઠિને ત્યાં વેચાઈ હતી. તે તેને ચંદના નામથી બોલાવતો, જ્યારે તેનું મૂળનામ વસુમતી હતું. થોડા સમયમાં ધનાવહની પત્ની મૂળાને તેની ઈર્ષ્યા થઈ અને તેના વાળ ઉતરાવી બેડીઓમાં તેને પૂરી. આ સ્થિતિમાં એક વખત તેણે મહાવીરને પોતાના ભોજનમાંથી એક ભાગ વહોરાવ્યો અને અંતે સાધ્વીસંઘમાં તે જોડાઈ.[4]

ચેટકની ત્રીજી પુત્રી મૃગાવતીનો વિચાર કરતા પહેલાં જૈન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચંપાવિષે થોડા શબ્દો અસ્થાને નહિ ગણાય. હાલમાં તે ભાગલપુરના પાડોશમાં થોડે દૂર આવેલું છે અને આપણને તે ચંપાપુરી, ચંપાનગર, માલિની અને ચંપામાલિની આદિનામે પરિચિત છે.[5] જૈન ઇતિહાસમાં તેની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે મહાવીરે અંગની રાજધાની ચંપા અને તેના પરા પૃષ્ઠચંપામાં ત્રણ ચોમાસા ગાળ્યા હતા. વળી બારમા તીર્થંકર વાસુપૂજ્યની જન્મ અને નિર્વાણ ભૂમિતરીકે તે આપણને જાણીતી છે. વળી ચંદના અને તેના પિતાના મુખ્ય મથક અને જૈનધર્મના મુખ્ય કેન્દ્ર તરીકે તે જૈનોને પરિચિત છે. ત્યાં દિગંબર તેમજ શ્વેતાંબર એ બંને ફિરકાના વાસુપૂજ્ય તેમજ બીજા તીર્થંકરોની મુખ્ય મૂર્તિસહિત

1. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 69. Cf. Dey, *op. cit.*, p. 321.

2. समणस्स भगवओ महावीरस्स अज्जचंदणापामोक्खाओ छत्तीसं अज्जियासाहस्सीओ हुत्था —*Kalpa Sūtra*, *Subodhikā-Tīkā*, sū. 135, p. 123. Cf. Dey, *op.* and *loc. cit.*

3. Raychaudhuri, *op.* and *loc. cit.* Cf. *ibid.*, p. 84. Campā was occupied and destroyed by Śatānīka II, the king of Kauśāmbī, a few years before Bimbisāra's accession. —Pradhan, *op. cit.*, p. 214.

4. Cf. *Kalpa Sūtra*, *Subodhikā Tīkā*, *sū.* 118, pp. 106–107. Cf. *Āvaśyaka Sūtra*, pp. 223-225; Hemacandra, *op. cit.*, pp. 60–62. For further references about Candanā see Barnett, *op. cit.*, pp. 98, 100, 102, 106.

5. Cf. Dey, *The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India*, p. 44; Cunningham, *op. cit.*, pp. 546–547, 722–723. Now represented by the village of Champāpur on the Ganges, near Bhagalpur. Anciently it was the capital of the country of Anga, corresponding to the modern district of Bhagalpur.

ચેટકની ચોથી પુત્રી શિવાનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તે અવન્તી યા પ્રાચીન માળવાની રાજધાની ઉજ્જૈનના[1] ચંડપ્રદ્યોતને પરણી હતી.[2] તે ચંડપ્રદ્યોત મહાસેન ભયંકર પ્રદ્યોત, મહાન લશ્કરનો અધિપતિ[3] અને વંશ અથવા વત્સ દેશની યા ત્યાંની કૌશામ્બિના રાજા ઉદાયનના શ્વશુર તરીકે જાણીતો છે.[4] ડૉ૦ રાઈસ ડેવીડ્સ કહે છે કે "બુદ્ધના સમયમાં અવન્તીનો રાજા ભયંકર પ્રદ્યોત હતો કે જે ઉજ્જૈનમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને લગતી દંતકથા બતાવે છે કે તે અને તેનો પરોશી કૌશામ્બિનો રાજા ઉદેન સમકાલીન હતા, તે ઉપરાંત વૈવાહિક સંબંધથી એ બંધાયેલા હતા અને લડાઈમાં પણ બન્નેએ ભાગ લીધો હતો."[5] આ દંતકથા જૈન સાહિત્યને સંપૂર્ણ મળતી આવે છે.

ઉપરોક્ત પ્રમાણોથી જાણી શકીએ છીએ કે વત્સનો રાજા ઉદાયન અવન્તીના પ્રદ્યોતની કન્યા વાસવદત્તાને[6] પરણ્યો હતો.[7] આ૦ હેમચંદ્ર આપણને ટૂંકમાં કહે છે કે ચંડપ્રદ્યોતે શતાનીક પાસે મૃગાવતીની માગણી કરી હતી અને તેની ના પાડવાથી તેના ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. તે દરમિયાન એમ બન્યું કે શતાનીક મરણ પામ્યો અને જ્યારે મહાવીર કૌશામ્બિ આવ્યા ત્યારે ચંડપ્રદ્યોતે તેમની પ્રતિજ્ઞાથી ચઢાઈ વૃત્તિ છોડી અને ઉદાયનને કૌશામ્બિનો રાજા બનાવવાના વચન સાથે મૃગાવતીને સાધ્વી થવા રજા આપી.

"વત્સનો રાજા આ ઉદાયન પ્રેમ અને સાહસપૂર્ણ પ્રાકૃત કથાઓના મહાન પરાક્રમ મધ્યસ્થ વ્યક્તિ છે અને તેમાં અનુપમ સુંદરી વાસવદત્તાનો પિતા ઉજ્જૈનનો રાજા પ્રદ્યોત પણ ઓછો ભાગ ભજવતો નથી."[8] હમણાં જ ઉપર કહી ગયા તેમ તેણે અવન્તી, વત્સ અને મગધના રાજકુટુંબો સાથે વૈવાહિક સંબંધ બાંધ્યો મનાય છે. સંપૂર્ણ વિશ્વસ્ત ન પણ હોય એવા જુદાજુદા પ્રમાણોથી આપણે જાણીએ છીએ કે

1. Cf *Āvaśyaka Sūtra*, p 677
2. Cf Dey *op. cit* p. 209
3. Cf Pradhan, *op cit* p 230
4. Cf Raychaudhuri *op cit*, p. 83 Kosambi-Nagar or Kośam was the capital of Vamsadesa or Vatsyadeśa, the kingdom of Udayana. —Dey *op. cit.*, p. 96. Cf. *ibid* p. 28.
5. Rhys Davids, *C.H.I.*, I., p. 185.
6. Cf *Āvaśyaka Sūtra*, p 674 Hemacandra, *Triṣaṣṭi-śalākā*, *Parva* X, pp. 142 143.
7. Avanti roughly corresponds to modern Mālwā, Nimar and the adjoining parts of the central provinces. Prof. Bhandarkar points out that the *Janapada* was divided into two parts the northern part had its capital at Ujjain, and the southern part, called Avanti Dakṣiṇāpatha had its capital at Māhissati or Māhiṣmatī, usually identified with the modern Māndhātā on the Narmada. —Raychaudhuri, *op. cit.*, p 92
8. Cf Hemacandra, *op. cit.*, 232, p. 107
9. Rapson, *C.H.I.*, I., p. 311. Cf. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 122 Pargiter *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 285.

રાજા અને રાણી બન્ને મહાવીરના ભક્ત હતા તેમ જૈન સાહિત્ય પરથી સિદ્ધ થાય છે. જે કુટુંબના વાત્સલ્યપૂર્ણ તે ઉછરી હતી તે જોતાં સ્વાભાવિક રીતે મૃગાવતી પાસે તેમ આશા રાખી શકાય.[1] એટલું જ નહિ પણ જૈન લેખકો સ્પષ્ટ કહે છે કે રાજાનો અમાત્ય અને તેની પત્ની પણ જૈનધર્મી હતાં.[2]

ઉદયન અને શતાનીક વચ્ચે થયેલ હકીકત વિષે કહ્યું ઐતિહાસિક મહત્ત્વની બીજી વાત જૈન સાહિત્યમાંથી એ મળે છે કે "તેનો પુત્ર અને અનુગામી બિંબિસારનો સમકાલીન પ્રસિદ્ધ ઉદાયન હતો.[3] ડૉ. પ્રધાન કહે છે કે "ઉદાયનના પિતામહનું સહસ્રાનીક એવું નામ ભાસ આપે છે અને વસુદામન એવું નામ પુરાણો આપે છે. સહસ્રાનીક બિંબિસારના સમસમયી હતા અને મહાવીરનો ધર્મોપદેશ તેમણે મેળવ્યો હતો. જૈનો તેને શતાનીક કહે છે જે સહસાનીકનું ટૂંકું રૂપ છે જે સંસ્કૃત સહસ્રાનીક'નું પ્રાકૃત રૂપ છે. શતાનીક એ માત્ર પુરાણના વસુદામન છે અને તેને શતાનીક બીજા નામનો પુત્ર હતો. ઉદાયન શતાનીક બીજાનો પુત્ર હતો."[4]

વિદ્વાન ડૉક્ટરને આના ટેકામાં જૈનોના પાંચમા અંગ ભગવતીસૂત્રનો પૂરો આધાર મળે છે.[5] આપણે આગળ જોઈએ કે શતાનીકની બેન જયન્તી પણ મહાવીરની દૃઢ અનુયાયિની હતી.[6] ઉદાયન, તેના શ્વસુર ચંડપ્રદ્યોત તથા તેના અનુગામીઓ વિષે વધુ વિસ્તારથી પછી વર્ણન કરીશું, પરંતુ અહીં માત્ર એટલું કહી શકાય કે જૈનો તે જૈન હોવાનો દાવો કરે છે એટલું જ નહિ પણ માને છે કે તે એક મહાન રાજા હતો, જેણે કેટલીક મહાન જીતો મેળવી હતી અને અવન્તી, અંગ તથા મગધના રાજકુટુંબો સાથે વૈવાહિક સંબંધ બાંધ્યા હતા."[7]

1. Mahāvīra had been to Kauśāmbī during the years of his wanderings before he was endowed with Kevala jñāna. It so happened that during his stay there Lord Mahāvīra, owing to some vow that he had taken, did not accept any food for some days, and hence [illegible]
—Āvaśyaka-Sūtra, p. 223. Cf. Stevenson (Mrs.), op. cit., p. 40.

2. [illegible] —Āvaśyaka-Sūtra, pp. 222, 223. Cf. Kalpa-Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, sū. 118, p. 106.

3. Raychaudhuri, op. and loc. cit. Cf. Barnett, op. cit., p. 98, n. 2.

4. Pradhan, op. and loc. cit. The Kathā Sarit Sāgara says that Śatānīka's son Sahasrānīka was the father of Udayana. Thus the Kathā-Sarit-Sāgara reverses the order certainly wrongly.—Ibid. Cf. Tawney (ed. Penzer), Kathā Sarit Sāgara, I, pp. 95-96. Raychaudhuri, op. and loc. cit.

5. [illegible] etc.—Bhagavatī, sū. 441, p. [illegible].

6. [illegible] —Ibid., sū. 443, p. [illegible].

7. Pradhan, op. cit., p. 123.

ચેટકની ચોથી પુત્રી શિવાનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તે અવન્તી યા પ્રાચીન માળવાની રાજધાની ઉજ્જૈનના[1] ચંડપ્રદ્યોતને પરણી હતી.[2] તે ચંડપ્રદ્યોત મહાસેન ભયંકર પ્રદ્યોત, મહાન લશ્કરનો અધિપતિ[3] અને વંસ અથવા વત્સ દેશની રાજધાની કૌશામ્બિના રાજા ઉદાયનના શ્વસુર તરીકે જાણીતો છે.[4] ડૉ. રહીસ ડેવીડ્સ કહે છે કે "બુદ્ધના સમયમાં અવન્તીનો રાજા ભયંકર પ્રદ્યોત હતો કે જે ઉજ્જૈનમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને લગતી હકીકત બતાવે છે કે તે અને તેનો પડોશી કૌશામ્બિનો રાજા ઉદેન સમકાલીન હતા, તે ઉપરાંત વૈવાહિક સંબંધથી જોડાયેલા હતા અને લડાઈમાં પણ બંનેએ ભાગ લીધો હતો."[5] આ હકીકત જૈન સાહિત્યને સંપૂર્ણ મળતી આવે છે.

ઉપરોક્ત પ્રમાણોથી જાણી શકીએ છીએ કે વત્સનો રાજા ઉદાયન અવન્તીના પ્રદ્યોતની કન્યા વાસવદત્તાને[6] પરણ્યો હતો.[7] આ૦ હેમચંદ્ર આપણને ટૂંકમાં કહે છે કે ચંડપ્રદ્યોતે શતાનીક પાસે મૃગાવતીની માગણી કરી હતી અને તેની ના પાડવાથી તેના ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. તે દરમિયાન એમ બન્યું કે શતાનીક મરણ પામ્યો અને જ્યારે મહાવીર કૌશામ્બિ આવ્યા ત્યારે ચંડપ્રદ્યોતે તેમની પ્રતિભાથી ખરાબ વૃત્તિ છોડી અને ઉદાયનને કૌશામ્બિનો રાજા બનાવવાના વચન સાથે મૃગાવતીને સાધ્વી થવા રજા આપી.

"વત્સનો રાજા આ ઉદાયન પ્રેમ અને સાહસયુક્ત પ્રાકૃત કથાઓના મહાન નાયકમાં મધ્યસ્થ વ્યક્તિ છે અને તેમાં અનુપમ સુંદરી વાસવદત્તાનો પિતા ઉજ્જૈનનો રાજા પ્રદ્યોત પણ ઓછો ભાગ ભજવતો નથી."[9] હમણાં જ ઉપર કહી ગયા તેમ તેણે અવન્તી, અંગ અને મગધના રાજકુટુંબો સાથે વૈવાહિક સંબંધ બાંધ્યો મનાય છે. સંપૂર્ણતઃ વિશ્વસ્ત ન પણ હોય એવા જુદાજુદા પ્રમાણોથી આપણે જાણીએ છીએ કે

1. Cf Āvaśyaka-Sūtra, p 677
2. Cf Dey op. cit p. 209
3. Cf Pradhan, op cit p 230
4. Cf Raychaudhuri, op cit, p. 83 Kośāmbi-Nagar or Kośam was the capital of Vatsadeśa or Vatsyadeśa, the kingdom of Udayana. —Dey op. cit, p. 96. Cf. ibid, p. 22.
5. Rhys Davids, C.H.I., I, p. 185.
6. Cf Āvaśyaka-Sūtra, p 674 Hemacandra, Triṣaṣṭi-śalākā, Parva X, pp. 143–145.
7. Avanti roughly corresponds to modern Mālwā, Nimar and the adjoining parts of the central provinces. Prof. Bhandarkar points out that the Avanti was divided into two parts the northern part had its capital at Ujjain, and the southern part, called Avanti Dakshināpatha had its capital at Māhissati or Māhismati, usually identified with the modern Māndhātā on the Narmada. —Raychaudhuri, op. cit, p. 82
8. Cf Hemacandra, op. cit, XII, p. 107
9. Rapson, C.H.I., I, p. 311. Cf. Raychaudhuri, op. cit., p. 122 Pargiter, Ancient Indian Historical Tradition, p. 285.

અવન્તીના રાજા પ્રદ્યોતની કન્યા વાસુલદત્તા વા વાસવદત્તા તથા મગધના રાજા દર્શકની બેન પદ્માવતી અને અંગના રાજા દધિવાહનની પુત્રી તેની રાણીઓ હતી.[1] આમાં વાસવદત્તા એ ઉદાયનની પટ્ટરાણી હતી. બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્ને સાહિત્યમાં 'અવન્તીના પ્રધાનની કન્યા વાસુલદત્તા કૌશામ્બિના ઉદેનની રાણી અથવા તેની ત્રણ રાણીઓમાંની એક કેવી રીતે બની તેની અદ્ભુત અને લાંબી કથા આપેલી છે'[2] ધર્મ પ્રતિ તેની મનોવૃત્તિ વિષે તો ઉદાયનની સામે તેની માતા, બિમ્બિસાર શ્રેણિક અને અન્ય સંબંધીઓ જે તે સમયે જૈનધર્મના અગ્રણી હતા તેના આદર્શો હતા અને કોઈ નહિ તો તેના મનમાં આ બધું જૈનધર્મ પ્રતિ સન્માન અને સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય રહેજ નહિ.[3]

અવન્તીના પ્રદ્યોત અને તેની પત્ની શિવાના જૈનધર્મ પ્રતિ આદર માટે આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે તેમને જૈનધર્મ માટે ખૂબ માન હતું અને તેની આજ્ઞા પછી અંગારવતી આદિ તેની આઠ રાણીઓએ કૌશામ્બિની મૃગાવતી સાથે સાધ્વીધર્મ સ્વીકાર્યો હતો.[4] સૌવીરના ઉદાયન સાથેના સંબંધમાં એવું મનાય છે કે પ્રદ્યોતે પોતે જાહેર કર્યું હતું કે પોતે જૈન છે. જો કે બૌદ્ધ અને જૈનો એ બન્ને અવંતીપતિના ક્રૂરતા અને ધૂર્તતાથી પરિચિત છે[5] પરંતુ આ ખાસ પ્રસંગમાં તેને પોતાની જાતને ખોટી રીતે જૈન કહેવાનું કંઈ ખાસ કારણ જણાતું નથી. જો તેણે પોતાને માટે શંકા હોત તો આ કરતાં બીજા કોઈ બહાનાથી તે ખાવાની ના પાડી શકત. આ વાત સત્ય હો કે કલ્પિત, છતાં એક વાત ચોક્કસ છે કે આ પ્રસંગનો ઉદ્દેશ આ કે બીજા રાજાના આશય સ્વભાવની છાપ આપવા કરતાં જુદો છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે ઉદાયન પ્રદ્યોતનો વૈરી હોવા છતાં પોતાના ધાર્મિક અનુષ્ઠાનના દિવસોમાં જૈન કે અજૈન કોઈને પણ તે કેદી જેવા ઇચ્છતો ન હતો.

1 Cf Raychaudhuri, op. and loc. cit. Pradhan, op. cit. pp. 222, 246. "Tradition has preserved a long story of adventures of Udena and his three queens."—Rhys Davids, op. cit., p. 167

2 Cf Rhys Davids, *Buddhist India*, p. 4; *Āvaśyaka Sūtra*, p. 674; Hemacandra, op. cit., pp. 143–145

3 [illegible] etc.—*Bhagavatī*, sū. 442, p. 536.

[illegible] ।
[illegible] ॥

—Hemacandra, op. cit., 233, p. 167

4 Cf Rhys Davids, op. and loc. cit. [illegible] —*Āvaśyaka Sūtra*, p. 300; Bhandarkar op. and loc. cit. [illegible] —*Kalpa Sūtra*, *Subodhikā-Ṭīkā*, sū. 62, p. 193

Cf *Āvaśyaka Sūtra*, p. 300; Meyer (J. J.), op. cit., pp. 110-111; *Kalpa Sūtra*, *Subodhikā-Ṭīkā*, sū. 59, p. 192

આમ ચેટકની સાત કન્યાઓમાંની પ્રભાવતી, પદ્માવતી, મૃગાવતી, શિવા અને ચેલણા એ અનુક્રમે સૌવીર, અંગ, વત્સ (વંશ) અવન્તી અને મગધના રાજાઓ સાથે પરણી હતી. આમાંના છેલ્લા ચાર નામો સોળ મહાજનપદોની બૌદ્ધ અને જૈન યાદીઓમાં આવે છે;[1] જ્યારે સૌવીર દેશ વિષે કાંઈ વિશેષ કહી શકાય તેમ નથી. ચેટકની બાકી રહેલ બે કન્યાઓમાં જ્યેષ્ઠા મહાવીરના મોટાભાઈ કુંડગ્રામના રાજા નંદિવર્ધનને પરણી હતી,[2] જ્યારે સુજ્યેષ્ઠા મહાવીરની શિષ્યા સાધ્વી થઈ હતી.[3] આ બધી હકીકતો વર્ધમાનનો પ્રભાવ તેમની માતા લિચ્છવિ રાજકન્યા ત્રિશલા દ્વારા કેટલો ફેલાયેલો હતો તે ઠીક સ્પષ્ટ કરે છે. આ પરથી એટલું તો જણાય છે કે મહાવીરના પોતાના સમયમાં લિચ્છવિઓ ક્ષત્રિયો કહેવાતા, જે પોતાના ઉચ્ચ કુળનું અભિમાન રાખતા અને પૂર્વ ભારતમાં ઉચ્ચતમ ગણાતા રાજાઓ તેમની સાથે વિવાહ-સંબંધ જોડવામાં ગૌરવ માનતા.

ટૂંકમાં મહાવીરના સુધારેલ ધર્મને લિચ્છવિઓ અને તેમને અંગે વૈશાલીના રાજવંશો દ્વારા તેની શરૂઆતના વખતમાં ચારે બાજૂથી સારો આશ્રય મળ્યો.[4] તે ઉપરાંત મહાવીરનો ધર્મ તેમનાથી જ તે વખતના મહાન સમૃદ્ધ રાજ્યો સૌવીર, અંગ, વત્સ, અવન્તી, વિદેહ અને મગધમાં ફેલાયો. આજ કારણથી બૌદ્ધગ્રંથો વૈશાલીના રાજા ચેટકનો ઉલ્લેખ જ કરતા નથી. જો કે તે આપણને વૈશાલીના વ્યવસ્થિત બંધારણની માહિતી આપે છે.[5] ડૉ૰ યાકોબીના શબ્દોમાં કહીએ તો બુદ્ધોએ તેનો ઉલ્લેખ એટલા માટે નથી કર્યો કે તેના પ્રભાવનો લાભ પોતાના હરીફને મળ્યો હતો; પરંતુ જૈનોએ પોતાના તીર્થંકરના મામા અને આશ્રયદાતા જેના પ્રભાવથી વૈશાલી જૈનધર્મનો મજબૂત કિલ્લો બન્યો હતો તેનું બહુમાન કર્યું છે જ્યારે બુદ્ધો તેને પાખંડીઓના એક મઠ તરીકે જણાવે છે."[6]

આ ઉપરાંત લિચ્છવિઓ વિષે જૈનસૂત્રોમાં છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળી આવે છે જે એમ પૂરવાર કરે છે કે તેઓ જૈનો જ હતા. સૂત્રકૃતાંગ જોતાં આપણને જણાય છે કે તેઓના માટે જૈનો બહુમાન ધરાવતા હતા. તેમાં જણાવ્યું છે કે "બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ઉગ્ર અથવા લિચ્છવિ જાતિની કોઈપણ વ્યક્તિ સંઘમાં દાખલ થઈ ભિક્ષા માગી જમે છે છતાં તે પોતાના ઉચ્ચ ગોત્રના કારણે ગર્વિત થતી નથી."

1. Cf. Raychaudhuri, op. cit., pp. 59–60.
2. Cf. Ācārāṅga Sūtra, p. 877; Hemacandra, op. cit., 192, p. 77.
3. Cf. Āvaśyaka Sūtra, p. 685; Hemacandra, op. cit., 266, p. 80.
4. Cf. Dey, Notes on Ancient Aṅga, p. 322; Bühler, Indian Sect of the Jainas, p. 27.
5. Cf. Jacobi, S.B.E., xxii, Int. p. xii; See Turnour, J.A.S.B., vii, p. 992.
6. Jacobi, op. cit., Int., p. xxi.
7. Jacobi, S.B.E., xlv, p. 321.

કલ્પસૂત્રમાં ઉલ્લેખ આવે છે કે “ જે રાત્રે શ્ર૦ મહાવીર સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી નિર્વાણ પામ્યા તે રાત્રે કાશી કૌશલના રાજાઓ, નવ મલ્લકિ રાજાઓ અને નવ લિચ્છવિ રાજાઓએ મનાતા દિવસ તરીકે ઉત્સવ ઉજવ્યો હતો,' કારણ કે તેઓએ કહ્યું કે 'સર્વજ્ઞરૂપ આધ્યાત્મિક દીપક અસ્ત થતાં પાર્થિવ દીપક કરીએ. ”[1]

જૈનસૂત્રોના આ બે ઉલ્લેખ ઉપરાંત ઉવાસગદસાઓમાં જિતશત્રુ રાજાનો ઉલ્લેખ છે જે હર્નલેના અભિપ્રાય પ્રમાણે જૈન અને લિચ્છવિ રાજા ચેટકનો નિર્ણય કરવામાં બહુ ઉપયોગી છે. જૈનોના સાતમા અંગના ઉક્ત અધ્યયનમાંના પ્રથમ અધ્યયનમાં સુધર્મા[3] જંબૂને કહે છે કે

“ અરે ભાઈ ! જંબૂ ! તે કાળે તે સમયે વાણિજ્યગ્રામ નામે નગર હતું....વાણિજ્યગ્રામની બહાર ઈશાન ખૂણામાં એક દ્વિપલાસ નામનું ચૈત્ય હતું તે વખતે વાણિજ્યગ્રામનો રાજા જિતશત્રુ હતો ...તે સમયે તે ગામમાં આનંદ[4] નામનો ગૃહસ્થ વસતો હતો જે સમૃદ્ધ અને સર્વશ્રેષ્ઠ હતો.

“ તે સમય, તે કાળે શ્રમણ ભ૦ મહાવીર ત્યાં પધાર્યા. લોકસમૂહ ત્યાં ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યો હતો. રાજા કુણિકે એક પ્રસંગે કર્યું હતું તેમ રાજા જિતશત્રુ પણ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા બહાર આવ્યો હતો અને આમ તે તેમની સેવામાં રહ્યો હતો.”[5]

અહીં જે જિતશત્રુનો ઉલ્લેખ છે તેને ડૉ. હર્નલ અને ડૉ. બારનેટ[6] મહાવીરના મામા ચેટક કે ચેડગ તરીકે ઓળખાવે છે. કારણ કે આપણે હવે પછી જોઈશું તેમ જિતશત્રુનું વાણિજ્યગ્રામ એ વૈશાલીનું બીજું નામ કે તે નામથી ઓળખાતો તેનો કોઈ ભાગ હતો. ડૉ૦ હર્નલેના શબ્દમાં મૂકીએ તો "સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં જિતશત્રુનો વિદેહની રાજધાની મિથિલાના સત્તાકર્તા તરીકે ઉલ્લેખ છે.... અહીં તેનો વાણિજ્યગ્રામ અથવા વૈશાલીના રાજ્યકર્તા તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. બીજી તરફ મહાવીરના મામા ચેડગ વૈશાલિ અને વિદેહના રાજા કહેવાય છે. આ પરથી જણાય છે કે જિતશત્રુ અને ચેડગ એક જ વ્યક્તિ છે. વળી રાજા કુણિક જેની સાથે રાજા જિતશત્રુની તુલના કરવામાં આવી છે તે બીજો કોઈ નહિ પણ મગધના રાજા બિંબિસારનો પુત્ર અને અનુગામી અજાતશત્રુ છે. વળી જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે કુણિક તેના પિતાની જેમ મહાન જૈન હતો

1 The Jainas celebrate the *Nirvāṇa* of Mahāvīra with an illumination on the night of new moon in the month Kārttika —Jacobi, *S B E.*, xxii p 266.

2 *Ibid*

3 one of the eleven disciples (*Gaṇadharas*) of Mahāvīra, who succeeded him as head of the Jaina sect, being himself succeeded by Jambū, the last of the so-called Kevli. —Hoernle, *op cit* p. 2, 5

4 Ānanda is known to the Jainas as typical example of faithful lay adherent of Jainism. Cf Hemacandra, *Yoga Śāstra* chap iii 151; Hoernle, *op cit* pp 7 ff.

5 *Ibid* pp 3 7 ff.

6 Barnett, *op cit* Int p. vi For further references to Jiyasattu in the eighth and the ninth *Angas* of the Jainas see *ibid*, pp 62, 113

7 Hoernle, *op cit* p 6, 9

ત્યારે તુલના અધમેસવી લાગે છે. આ પરિસ્થિતિ તેની છેવટ સુધી ટકી હતી કે કેમ તે પછી તપાસીશું પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેને જૈન ધર્મ માટે ખાસ સહાનુભૂતિ હતી[1] અને તે એકથી વધારે વખત મહાવીરના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો.

આપણે જોયું છે કે આ કૂણિક અથવા કૂણિકને લીધી—જેને લઈને તેનો નાનો ભાઈ વૈશાલી નાસી ગયો હતો તેને—માટે તેના પિતામહ ચેટકની સાથે યુદ્ધ થયું હતું આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અજાતશત્રુ સાથે હરિફાઈમાં ચેટક જિતશત્રુ કહેવાયો હોય. ડૉ. હર્નલે કહે છે કે "મગધનો રાજા અજાતશત્રુ જે એક વખત મહાવીરનો અનુયાયી હતો અને પછી બુદ્ધનો અનુયાયી બન્યો હતો તેની સામેની હરિફાઈમાં તેણે જિતશત્રુ નામ ધારણ કર્યું હોવું જોઈએ. જૈનોને અજાતશત્રુ કૂણિકના નામથી જાણીતો છે અને તેજ નામથી અહીં અને બીજે જિતશત્રુ સાથે તેને સરખાવવામાં આવ્યો છે."[2]

આ બધી હકીકતો પરથી લિચ્છવિ ક્ષત્રિયો વિષે એમ શક્ય લાગે છે કે વિદેહોની જેમ તેઓ પણ જૈનો હતા. આ માન્યતા સ્વીકારીએ તો શક્તિસંપન્ન લિચ્છવિ જાતિ મહાવીરના સુધારેલા ધર્મને સંગઠિત કરવાનો મુખ્ય આધાર હતી. તેમની રાજધાની મહાવીરના સમયમાં જૈનોનું કેન્દ્ર બની હતી. જૈન સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે મહાવીર લિચ્છવિઓની રાજધાની સાથે નિકટ સંબંધમાં આવ્યા હતા. વૈશાલી જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકરને પોતાનો પુત્ર હોવાનો દાવો કરે છે. સૂત્રકૃતાંગ મહાવીર વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે "પૂજ્ય અર્હત્, નાતપુત્ર, વૈશાલીના પ્રસિદ્ધ નિવાસી, સર્વજ્ઞ, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને દર્શનયુક્ત આ પ્રમાણે બોલ્યા."[4] "જૈન સૂત્ર ઉત્તરાધ્યયનમાં આજ હકીકત થોડા ફેરફાર સહિત મળી આવે છે.[5] મહાવીર વેસાલિએ અથવા વૈશાલિક યા વૈશાલીનિવાસી કહેવાય છે. વળી અભયદેવ ભગવતીની ટીકામાં (૨,૧. ૧૨,૨) વૈશાલિકને મહાવીર તરીકે ઓળખાવે છે અને વૈશાલીને મહાવીરજનની અથવા મહાવીરની માતા કહે છે.[6] આ ઉપરાંત કલ્પસૂત્ર પરથી જણાય છે કે મહાવીર પોતાના સાધુજીવનમાં પોતાની માતૃભૂમિને ભૂલ્યા ન હતા અને તેથી ૪૨ ચોમાસામાંથી લગભગ ૧૨ ચોમાસાં તેમણે વૈશાલીમાં કર્યાં હતાં.

વિશેષમાં જુદા જુદા પ્રમાણોથી લિચ્છવિની રાજધાની સાથે રાજકીય અને સામાજિક દૃષ્ટિએ જાણીતી લાગવગ ધરાવનાર સમૃદ્ધ રાજવંશનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો

1. एए णं से कूणिए राया   समण भगव महावीर   वदति णमसति   —Aupapatika Sutra, 32, p. 76

2. Hoernle, op. and loc. cit.

3. For further facts about the strength of Jainism in Vaisali see Law (B. C.), op. cit. pp. 73-76. Jacobi, op. cit., p. 194

4. Jacobi, S.B.E. xiv p. 261.

5. Cf. Uttaradhyayana Sutra, Lecture VI, 17. Jacobi, op. cit. p. 27

6. Law (B. C.), op. cit., pp. 31 32.

7. Jacobi, S.B.E., xxii, p. 264. Cf. Law (B. C.) op. cit. pp. 31-32.

૧૩

જાણ્યા તે વિષે કલ્પસૂત્ર કહે છે કે "વૈશાલી અને વાણિજ્યગ્રામની બહાર."[1] ડૉ. હર્નલે અને નરીમાન ટ આથી એક પગલું આગળ વધે છે અને કહે છે કે વૈશાલીનું પ્રાચીન શહેર કુંડપુર અથવા વાણિજ્યગ્રામના નામથી ઓળખાતું હતું, તેમ છતાં અંતે એ વાત કબૂલ કરે છે કે લિચ્છવિઓની રાજધાની વૈશાલીના તે બન્ને વિભાગો હતા.[2]

આમ એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે કુંડગ્રામ વૈશાલીના મુખ્ય ત્રણ ભાગોમાંનો એક હતો, જેની રાજ્યવ્યવસ્થા ઠીક સમજને મળતી આવે છે. આ સમયની નવીન રાજ્યવ્યવસ્થા, સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ, રીતરિવાજો ધાર્મિક વિચારો તેમજ વિધિવિધાનો ભારતના નવયુગારંભની આગાહીને ખુલ્લી કરાવે છે. વળી આ વખતે પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિ નવીન વિકાસ સાધી રહી હતી અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય પ્રવૃત્તિ જેમાંથી આ સામાજિક ધાર્મિક નવીન ઉત્ક્રાંતિ જન્મી હતી તેની અસર નીચે મગધ પરિવર્તન કરી રહી હતી.

ડૉ. હર્નલે કહે છે કે "તે એક અલ્પજનસત્તાક રાજ્ય હતું. તેની સત્તા ક્ષત્રિય જાતિના મુખ્ય માણસોની બનેલી મંડળીમાં વેષ્ટિત થતી હતી. તેમનો નામ ધારણ કરનાર અધિકારી તેના પ્રમુખ કહેવાતા અને તેને અમાત્ય તથા સેનાપતિ સહાયક હતા."[3] આવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં વૈશાલીના વજ્જિ અને કુશિનારા (કુશિનગર) તેમજ પાવાના મલ્લિ રાજ્યો મહત્ત્વના હતા. જેમની જેમ વિદેહમાં રાજસત્તા પછી ભાગવાથી વજ્જિઓની પ્રજાસત્તા સ્થપાઈ હતી."[4] આમ જૂની રાજસત્તાને બદલે કુંડગ્રામ તથા બીજા સ્થળોની ક્ષત્રિય જાતિના પ્રમુખપદે વૈશાલી જેવા પ્રજાસત્તાક મહારાજ્યો સ્થપાયાં. જો કે દેશના રાજકીય વાતાવરણમાં પ્રસરેલી શિશુનાગની મહાન સત્તાનો વિચાર કરતાં આવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અલ્પસમયી હતાં.

ડૉ. લૉ કહે છે કે "આર્યોની સાર્વભૌમ રાજનીતિની વૃદ્ધિ અને વિકાસ પહેલાંના ઉત્તર હિંદમાં ફરતી જુદી જુદી આર્યપ્રજામાં પ્રચલિત રાજકીય સંસ્થાઓના પાછલા ભાગના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આપેલા નિર્દેશો ઉપરથી પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજનીતિનો ઠીક ખ્યાલ

1. Jacobi, op. cit., p. 284

2. "Vāṇiyagāma, Skr. Vāṇijyagrama another name of the well known city of Vesāli (Skr. Vaiśālī), the capital of the Lacchavi country ... In the Kalpa Sūtra ... it is mentioned seperately but in close connection with Vesāli. The fact is, that the city commonly called Vesālī occupied a very extended area, which included within its circuit ... besides Vesāli proper (now Basarh), several other places. Among the latter were Vāṇiyagama and Kuṇḍagāma or Kuṇḍapura. These still exist as villages under the names of Baniya and Basukunda. ... Hence the joint city might be called, according to circumstances by any of the names of its constituent parts. —Hoernle, op. cit., ii, pp. 3-4. "Bāṇiyagāma—Vesāli or (Basārh) in the district of Mozaffarpur (Tirhut). In fact, Bāṇiyagama was a portion of the ancient town of Vaiśālī. ... Kuṇḍagāma—it is another name for Vaiśālī (modern Besarh) in the district of Mozaffarpur (Tirhut). In fact, Kuṇḍagrama (Kuṇḍagrama), now called Basukunda, was a part of the suburb of the ancient town of Vaiśālī. —Dey, op. cit., pp. 23, 107

3. Cf. Stevenson (Mrs.), op. cit., p. 22; Raychaudhuri, op. cit., pp. 75-76.

4. Ibid., pp. 82, 116. Cf. Thomas (F. W.), C.H.I., i, p. 491.

જણાય છે ત્યારે જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર લિચ્છવિઓના નિકટ સંબંધમાં હતા તેનું મહત્ત્વ સમજી શકાય તેમ છે. ડૉ. લૉ જણાવે છે કે "મહાનગરી સર્વ શ્રેષ્ઠ વૈશાલી ભારતીય ઇતિહાસમાં લિચ્છવિ રાજાઓની રાજધાની તરીકે તેમજ મહાન અને શક્તિશાળી વજ્જિ જાતિના કેન્દ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ મહાનગરી જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે નિકટ સબંધ ધરાવે છે એટલું જ નહિ પણ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચસો વર્ષ ઉપર ભારતના ઇશાન ખૂણામાં ઉત્પન્ન થયેલ બે મહાન ધર્મસંસ્થાપકોના પવિત્ર સ્મરણો પોતાના પટ પર સમાવે છે."[1]

એક વાત હજી વિચારવી રહે છે અને તે વૈશાલી અને કુંડગ્રામના સંબંધ વિષે.[2] ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર વૈશાલી ભારતનું એક સમૃદ્ધ શહેર હતું એમ નિશ્ચિત એક વાત ચોક્કસ છે કે કુંડગ્રામ એ ઉપર મુજબ વૈશાલીનો એક વિભાગ હતો. જૈન અને બૌદ્ધ એ બન્નેની હકીકતોના આધારે હાર્નલે[3] રોકહીલ[4] વગેરે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે કે વૈશાલી ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું હતું "એક વૈશાલી પોતે કુંડપુર અને વાણિજ્યગ્રામ જે આખા નગરના ક્ષેત્રફળના અનુક્રમે નૈઋત્ય, ઇશાન અને પશ્ચિમ વિભાગરૂપ હતા."[5] આ ઉપરાંત એ ત્રણે વિભાગો સાથે વૈશાલીનો નિકટ સંબંધ હતો, કારણ કે મહાવીર કુંડગ્રામમાં જન્મ્યા છતાં વૈશાલીનિવાસી કહેવાતા અને વૈશાલીમાં ? બાર ચોમાસા મહાવીરે

1 Law (B. C.), op. cit., p. 31. "This was the capital of the Licchavi clan, already closely related by marriage to the kings of Magadha. It was the headquarters of the powerful Vajjian confederacy. It was the only great city in all the territories of the free clans who formed so important a factor in the social and political life of the sixth century B.C. It must have been a great flourishing place."—Rhys Davids, *op. cit.*, pp. 40-41; Charpentier, *C.H.I.*, I, p. 157.

2 "Under the name of Kundagrama the city of Vaisali is mentioned as the birthplace of Mahavira, the Jaina Tirthankara, who was also called Vesalie or the man of Vaisali. It is the Kotigama of the Buddhists."—Dey, *The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India*, p. 107.

3 Hoernle, *op. cit.*, pp. 3-7.

4 Rockhill, *The Life of Buddha*, pp. 62-63.

5 Hoernle, *op. cit.*, p. 4. *Cf.* Law (B. C.), *op. cit.*, p. 38; Dey, *op. cit.*, p. 17. It may be mentioned here that in the *Uvāsaga-Dasāo* there is something in connection with Vāṇiyagāma to the following effect: वाणियगामे नयरे उच्चनीयमज्झिमाइं कुलाइं (At the city of Vāṇiyagāma, to the upper, lower and middle classes")—Hoernle, *op. cit.*, I, p. 36. Curiously enough this agrees with the description of Vaisali given in the *Dulva*.—Rockhill, *op. cit.*, p. 62. "There were three districts in Vaisali. In the first district were 7000 houses with golden towers, and in the middle district were 14,000 houses with silver towers and in the last district were 21,000 houses with copper towers; in these lived the upper, the middle and the lower classes according to their positions."—*Cf.* Hoernle, *op. cit.*, II, p. 4. 6 Dey has taken the three districts or quarters "Vaisali proper (Besarh), Kundapura (Basukunda), and Vaniyagama (Bania)" as "inhabited by the Brahmans, Kshatriya and Bania castes respectively."—Dey, *op. cit.*, p. 170.

આજ્યા તે વિશે કલ્પસૂત્ર કહે છે કે “વૈશાલી અને વાણિજ્યગ્રામમાં બાર”[1] ડૉ. હર્નલે અને નંદોલાલ દે આથી એક પગલું આગળ વધે છે અને કહે છે કે વૈશાલીનું પ્રાચીન શહેર કુંડપુર અથવા વાણિજ્યગ્રામના નામથી ઓળખાતું હતું તેમ ઇતિહાસ અંતે એ વાત કબૂલ કરે છે કે લિચ્છવિઓની રાજધાની વૈશાલીના તે બંને વિભાગો હતા.[2]

આમ એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે કુંડગ્રામ વૈશાલીના મુખ્ય ત્રણ ભાગોમાંનો એક હતો; જેની તત્કાલીન વ્યવસ્થા ઠીક રાજ્યને મળતી આવે છે. આ સમયની નવીન રાજ્યવ્યવસ્થા, સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ, રીતરિવાજો, ધાર્મિક વિચારો તેમજ વિધિવિધાનો ભારતના ત્રણમહત્ત્વની આપણને ઝાંખી કરાવે છે. વળી આ વખતે પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિ નવીન વિકાસ પામી રહી હતી અને વિચારપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ, જેમાંથી આ ગણતાંત્રિક ધાર્મિક નવીન દૃષ્ટિબિંદુ જન્મી હતી તેની અસર નીચે ભારે પરિવર્તન કરી રહી હતી.

ડૉ. હર્નલે કહે છે કે “તે એક આપખુદસત્તાક રાજ્ય નહોતું. તેની સત્તા ક્ષત્રિય જાતિના મુખ્ય માણસોની બનેલી એ સભામાં કેન્દ્રિત થતી હતી. રાજા નામ ધારણ કરનાર અધિકારી તેના પ્રમુખ કહેવાતા અને તેને અમાત્ય તથા સેનાપતિ સહાયકો હતા.”[3] “આવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં વૈશાલીના વજ્જિ અને કુશિનારા (કુશિનગર) તેમજ પાવાના મલ્લિ રાજ્યો મહત્ત્વના હતા. રોમની જેમ વિદેહમાં રાજસત્તા પછી આવવાથી વજ્જિઓની પ્રજાસત્તા સ્થપાઈ હતી.”[4] આમ જૂની રાજસત્તાને બદલે કુંડગ્રામ તથા બીજાં સ્થળોની ક્ષત્રિય જાતિના પ્રમુખપદે વૈશાલી જેવાં પ્રજાસત્તાક મહારાજ્યો સ્થપાયાં. જો કે દેશના રાજકીય વાતાવરણમાં પ્રસરેલી શૈશુનાગની મહાન સત્તાનો વિચાર કરતાં આવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અલ્પસમયી હતા.

ડૉ. લૉ કહે છે કે “આર્યોની સર્વોત્તમ રાજનીતિની વૃદ્ધિ અને વિકાસ પહેલાંના ઉત્તર હિંદમાં વસતી જુદી જુદી આર્યપ્રજામાં પ્રચલિત રાજકીય સંસ્થાઓના પાલી ભાષાના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આપેલા નિર્દેશો ઉપરથી પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજનીતિનો ઠીક ખ્યાલ

1. Jacobi, op. cit., p. 264

2. Vāṇiyagāma, Skr. Vāṇijyagrāma, another name of the well known city of Vesāli (Skr. Vaiśālī), the capital of the Licchavi country ... In the Kalpa Sūtra ... it is mentioned separately but in close connection with Vesālī. The fact is, that the city commonly called Vesālī occupied a very extended area, which included within its circuit ... besides Vesālī proper (now Besarh), several other places. Among the latter were Vāṇiyagāma and Kuṇḍagāma or Kuṇḍapura. These still exist as villages under the names of Baniya and Basukuṇḍa. ... Hence the joint city might be called, according to circumstances, by any of the names of its constituent parts. —Hoernle, op. cit., ii, pp. 3-4. "Bāṇiyagāma—Vaiśālī or (Besārh) in the district of Mozafferpur (Tirhut). In fact, Bāṇiyagāma was a portion of the ancient town of Vaiśālī. ... Kuṇḍagrāma—It is another name for Vaiśālī (modern Besarh) in the district of Mozafferpur (Tirhut). In fact, Kuṇḍagrāma (Kuṇḍagrāma), now called Basukuṇḍa, was a part of the suburb of the ancient town of Vaiśālī. —Dey, op. cit., pp. 23, 107

3. Cf. Stevenson (Mrs.), op. cit., p. 23; Raychaudhuri, op. cit., pp. 75-76.

4. Ibid., pp. 82, 116. Cf. Thomas (F. W.), C.H.I., I, p. 491.

જણાય છે ત્યારે જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર લિચ્છવિઓના નિકટ સંબંધમાં હતા તેનું પણ મહત્ત્વ સમજી શકાય તેમ છે. ડૉ. લૉ જણાવે છે કે "મહાનગરી અને શ્રેષ્ઠ વૈશાલી ભારતીય ઇતિહાસમાં લિચ્છવિ રાજાઓની રાજધાની તરીકે તેમજ મહાન અને શક્તિશાળી વજ્જિ જાતિના કેંદ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ મહાનગરી જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે એટલુંજ નહિ પણ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચસો વર્ષ ઉપર ભારતના ઇશાન ખૂણામાં ઉત્પન્ન થયેલ બે મહાન ધર્મસંસ્થાપકોના પવિત્ર સ્મરણો પોતાના પટ પર સમાવે છે."

એક વાત હજી વિચારવી રહે છે અને તે વૈશાલી અને કુંડગ્રામના સંબંધ વિષે.[2] ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર વૈશાલી ભારતનું એક સમૃદ્ધ શહેર હતું એમ વિચારતાં એક વાત ચોક્કસ છે કે કુંડગ્રામ એ ઉપર મુજબ વૈશાલીનો એક વિભાગ હશે. જૈન અને બૌદ્ધ એ બંનેની દંતકથાઓના આધારે હૉર્નલે[3] રોકહીલ[4] વગેરે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે કે વૈશાલી ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાએલું હતું "એક વૈશાલી પોતે, કુંડપુર અને વાણિજ્યગ્રામ જે આખા નગરના ક્ષેત્રફળના અનુક્રમે નૈઋત્ય, ઈશાન અને પશ્ચિમ વિભાગરૂપ હતા."[5] આ ઉપરાંત એ ત્રણે વિભાગો સાથે વૈશાલીનો નિકટ સંબંધ હતો, કારણ કે મહાવીર કુંડગ્રામમાં જન્મ્યા છતાં વૈશાલીનિવાસી કહેવાતા અને વૈશાલીમાં જે બાર ચોમાસાં મહાવીરે

1 Law (B. C.) op. cit. p. 31. "This was the capital of the Licchavi clan, already closely related by marriage to the kings of Magadha. It was the headquarters of the powerful Vajjian confederacy. It was the only great city in all the territories of the free clans who formed so important a factor in the social and political life of the sixth century B.C. It must have been a great flourishing place."—Rhys Davids, *op. cit.* pp. 40-41. Charpentier *C.H.I.*, I, p. 157.

2 "Under the name of Kundagrama the city of Vaisali is mentioned as the birthplace of Mahavira, the Jaina Tirthankara, who was also called Vesalie or the man of Vesali. It is the Kotigama of the Buddhists."—Dey, *The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India*, p. 107.

3 Hoernle, *op. cit.* pp. 3-7.

4 Rockhill, *The Life of Buddha*, pp. 62-63.

5 Hoernle, *op. cit.* p. 4. Cf. Law (B. C.), *op. cit.* p. 35. Dey, *op. cit.* p. 17. It may be mentioned here that in the *Uvāsaga Dasāo* there is something in connection with Vāṇiyagāma to the following effect: वाणियगामे नयरे उच्चनीयमज्झिमाइं कुलाइं ("A... the city of Vāṇiyagāma, to the upper, lower and middle classes") —Hoernle, *op. cit.*, I., p. 26. Curiously enough this agrees with the description of Vaisali given in the *Dulva*.—Rockhill, *op. cit.*, p. 62. "There were three districts in Vaisali. In the first district were 7000 houses with golden towers, and in the middle district were 14,000 houses with silver towers, and in the last district were 21,000 houses with copper towers. In these lived the upper, the middle and the lower classes according to their position."—Cf. Hoernle, *op. cit.* II., p. 6, n. 8. Dey has taken the three districts or quarters "Vaisali proper (Besarh), Kundapura (Basukunda), and Vāṇiyagāma (Baniya)" as "inhabited by the Brahmans, Kshatriya and Baniā castes respectively."—Dey, *op. cit.* p. 170.

પાપમય વ્યાપારથી દૂર રહેતા[1] જેમકે સૂત્રકૃતાંગ જણાવે છે કે "પ્રાણીમાત્રની દયા માટે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાત્રિકો પાપમય વ્યાપારનો ત્યાગ કરતા હતા; તે ભિક્ષુ વળી ખાસ પોતાને માટે બનાવેલ ખોરાક પણ તેઓ લેતા ન હતા. જીવતાં પ્રાણીને દુઃખ થવાના ભયથી દુષ્કર્મોથી તેઓ દૂર રહેતા અને કોઈપણ પ્રાણીને નુકશાન કરતા નહિ, અને એવો ખોરાક પણ તેઓ લેતા નહિ. આ આપણા સમુદાયના સાધુઓનો આચાર છે"[2]

ઉવાસગદસાઓ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે જ્ઞાત્રિકો તેઓની રાજધાની કોલ્લાગની બહાર દ્વિપલાસનું ચૈત્ય ધરાવતા હતા.[3] ડૉ. હર્નેલે ચૈત્ય શબ્દનો અહીં "જૈનમંદિર અથવા પવિત્ર સ્થાન એવો અર્થ કરે છે પણ સામાન્ય રીતે ચૈત્ય શબ્દ પવિત્ર સ્થાન જેમ ઉદ્યાન, વનસંડ યા વનખંડ, સ્મારકચિહ્ન અને પૂજારીઓનું નિવાસસ્થાન આદી [illegible] છે એ અર્થમાં વપરાય છે."[4] જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે પાર્શ્વના અનુયાયી તરીકે જ્ઞાત્રિકોએ વૈશાલિ કે કુંડપુરમાં મહાવીરના તેમના શિષ્યો સાથેના સમય સમયના આગમન માટે ધાર્મિક સ્થાન બાંધ્યું હોવું જોઈએ ત્યારે ચૈત્ય શબ્દનો આ અર્થ બંધબેસતો થાય છે. આ ઉપરાંત સાધુપણાની દીક્ષા પછી મહાવીર જ્યારે પોતાની માતૃભૂમિમાં પધારતા ત્યારે તેઓ આવા ચૈત્યનો ઉપયોગ કરતા ત્યારે તે અર્થ વધારે નિશ્ચયાત્મક બને છે.[5]

જ્ઞાત્રિકો અને તેમના કુલકિરીટ મહાવીરે પ્રવર્તાવેલા ધર્મ તરફ તેમના બહુમાન માટે આ પૂરતું છે. ડૉ. લૉ કહે છે કે "તો પણ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે જ્ઞાત્રિકોને પૂર્વભારતની પરાશી કોમો સાથે નિકટના સંસર્ગમાં લાવનાર તેમજ આજે પણ લાખો લોકોથી પળાતો ધર્મ પ્રવર્તાવનાર મહાવીર જ હતા. જ્ઞાત્રિકોનું બીજું રત્ન આનંદ હતો જે મહાવીરનો એકનિષ્ઠ અનુયાયી હતો. જૈન સૂત્ર ઉવાસગદસાઓ જણાવે છે કે તેની પાસે સોનાના બાર કરોડ સોનૈયાનો ખજાનો હતો, વળી ઘણી અગત્યની બાબતો પર રાજા, મહારાજા, તેમના અધિકારીઓ અને વેપારીઓ તેની સલાહ લેવાનું જરૂરી માનતા હતા. તેને શિવનંદા નામે પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી."[6]

હવે વજ્જિઓનો વિચાર કરતા જણાય છે કે લિચ્છવિઓ અને તેમની વચ્ચે તફાવત શોધી કાઢવો મુશ્કેલ છે. "તેઓ વૈશાલિ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે જે

1 Cf Law (B. C.), op cit p 123

2 Jacobi, op. cit p 416. Dr. Jacobi makes note here that the term Jñātriputras is used as the synonym for the Jainas. Cf ibid

3. Cf Hoernle op. cit I p. 2

4. Ibid., ii, p 2, n. 4.

5 Cf. ibid., i, p. 6 ii p. 9 In the Kalpa Sūtra we do not get the Caitya named Dūipalāsa, but the park of the Saṇḍavana of the Nāya clan.—Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, 115, p 96 Cf. Jacobi, S.B E., xxii, p 257 Hoernle, op cit., pp. 4-5 Stevenson (Mrs.) op cit p. 31.

6. Law (B.C.), op cit p. 126 Cf Hoernle, op cit pp 7-9.

આવે છે અને આ બાબતને ધર્મસામ્રાજ્યની સ્થાપના માટે જવાબદાર રાજનીતિજ્ઞ પ્રાણપુરુષ ગણે છે." એટલું કહેવું પૂરતું છે કે નાત અથવા નાય જાતિના મુખ્ય પુરુષ સિદ્ધાર્થે સત્તા તેમજ રાજધર્મોમાં ઉચ્ચ પદ મેળવેલું હોવું જોઈએ કે જેના પરિણામે તે એક પ્રભાવશાળી રાજાની બેન ત્રિશલાને પરણી શક્યા હતા.[2]

હવે જ્ઞાતૃકોનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તેઓએ ભારતવર્ષને એક સર્વોત્તમ ધાર્મિક સુધારક આપ્યો છે અને જ્યારે વજ્જિ યા લિચ્છવિના રાજ્યતંત્રમાંની મુખ્ય વ્યક્તિઓમાં એમનું સ્થાન આપણે જોઈ ગયા છીએ ત્યારે ક્ષત્રિય જાતિ તરીકે તેની ઉપયોગિતા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. તેઓ "સિદ્ધાર્થ અને તેના પુત્ર મહાવીર જિનની જ્ઞાતિના હતા. તેમનું સ્થાન વૈશાલીના પરા કુંડપુર અથવા કુંડગ્રામ અને કોલ્લાગમાં હતું,[4] તેમ છતાં તેઓ વૈશાલિકો અથવા વૈશાલિનિવાસી કહેવાતા."[5]

સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલાના પુત્ર મહાવીર એ જ્ઞાતૃક જાતિનું ખરેખર એક રત્ન છે. આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનો મહાન પ્રભાવ તેના જાતિભાઈઓ પર કેટલો હતો તે વિષે તેના ધુરંધર વિરોધી બૌદ્ધોના શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે. "એઓ સંઘના મુખ્ય પુરુષ, મહાન ગુરુ, મહાન વિદ્વાન, લોકમાન્ય, અનુભવી દીર્ઘ તપસ્વી, વયોવૃદ્ધ અને પરિપક્વ ઉમરના છે."[6]

આપણે જોઈ ગયા કે મહાવીર અને તેમનાં માતપિતા પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતાં અને તેથી તેમની સાથે નાત ક્ષત્રિઓની આખી જાતિ જૈન ધર્મની ઉપાસક હોય તે બનવા જોગ છે. નાય જાતિ મહાવીરના પૂર્વગામી પાર્શ્વના અનુયાયી સાધુસમુદાયને પોષતી હતી એમ જણાય છે અને જ્યારે તે સાધુ થયા ત્યારે તે જાતિના સભ્યો તેમના શ્રદ્ધાળુ અનુયાયી બન્યા.[7] સૂત્રકૃતાંગ કહે છે કે મહાવીરે પ્રરૂપેલા ધર્મને જેમણે સ્વીકાર્યો તેઓ 'આચારી અને પ્રામાણિક હતા અને તેઓ અરસપરસ પરસ્પર સદ્ભાવ બતાવતા હતા.'[8]

આમ જ્ઞાતૃકો મહાવીરની જાતિના હોઈને સ્વાભાવિકરીતે નાતપુત્તના સિદ્ધાન્તો જલદી ગ્રહણ કર્યા. જૈન સૂત્રો જ્ઞાતૃકોનું આથી ભિન્ન સ્વરૂપ રજૂ કરતાં કહે છે કે તેઓ પાપ અને

1 Law (B. C.), op. cit. pp. 1 2.

2 Cf. Stevenson (Mrs.) op. cit. p. 22. Jacobi op. cit. Int. p. xi.

3 The name of the clan is also given as the Nāya or Nātha clan. Cf. Law (B. C.), op. cit. p. 121. Hoernle, op. cit. p. 4, n.

4 The Uvāsaga Dasāo says about Kollāga to the following effect: "Outside of the city of Vāṇiyagāma, in a north-easterly direction, there was a suburb called Kollāga, which was large, strong, ... palatial, etc."—Hoernle, op. cit., p. 8. Cf. ibid., p. 4. A suburb of Vaiśālī (Basar) in the district of Mozaffarpur (Tirhut) in which the Naya Kula Kshatriyas resided. Mahavira, the Jaina Tirthankara, belonged to this clan of Kshatriyas.—Dey, op. cit., p. 102.

5 Raychaudhuri op. cit. p. 74. Cf. Barnett, op. cit., Int., p. vi; Hoernle, ibid. and loc. cit.

6 Law (B. C.), op. cit. pp. 121-125.

7 Cf. Stevenson (Mrs.), op. cit. p. 31; Law (B. C.), op. cit., p. 121.

8 Cf. Jacobi, S.B.E. xlv, p. 256.

પછી જૈન સંઘમાં પડેલ પંથભેદ વિષે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આવેલ હકીકત આ વસ્તુ પુરવાર કરે છે. નિગ્રંથ નાતપુત્તના અનુયાયીઓ તેમના મહાન તીર્થંકરના નિર્વાણ પછી પાવામાં જુદા પડી ગયા હતા.[1] આ અનુયાયીઓમાં સાધુ અને શ્રાવક બંને હતા કારણ કે આપણે વાંચીએ છીએ કે સાધુઓના આ કલેશના કારણે શ્વેતવસ્ત્રોવાળા નાતપુત્તના ગૃહસ્થ અનુયાયીઓએ નિગંઠો પ્રતિ દુઃખ તિરસ્કાર અને અભાવ બતાવ્યાં હતા. આ ગૃહસ્થ જૈનો આજના શ્વેતાંબરો માફક શ્વેતવસ્ત્રોમાં રહેતા હોય એમ જણાય છે. બુદ્ધ અને તેમના મુખ્ય શિષ્ય સારિપુત્તે પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે મહાવીરના નિર્વાણ પછી જૈન સંઘમાં પડેલા વિભાગનો લાભ લીધો જણાય છે. પાસાદિકસુત્તમાં જણાવ્યું છે કે પાવાનો આગંતુક ચુંદ મહાદેશમાં સામગામમાં આનંદ પાસે મહાન તીર્થંકર મહાવીરના નિર્વાણના સમાચાર લાવે છે અને આનંદ આ બનાવનું મહત્ત્વ વિચારી કહે છે કે 'મિત્ર ચુંદ! આ મહત્ત્વનો પ્રસંગ ભ૦ બુદ્ધ પાસે લઈ જવાની આવશ્યકતા છે. ચાલો, આપણે જઈને તેમને આ વિષે જણાવીએ.' તેઓ ભ૦ બુદ્ધ પાસે ત્વરિત ગતિએ ગયા જ્યાં એક લાંબી ચર્ચા થઈ."[2]

વળી જૈન સાહિત્ય પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મલ્લકિ જાતિ જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર મહાવીરની પરમ ભક્ત હતી. આગળ જોયું તે મુજબ કલ્પસૂત્ર પરથી પણ જણાય છે કે મહાન તીર્થંકરનો નિર્વાણદિન ઉત્સવમાં નવ લિચ્છવિઓ સાથે નવ મલ્લકિ સરદારો પણ હતા જે બધાએ ઉપવાસવ્રત રાખ્યું હતું અને જ્યારે જ્ઞાનદીપક બુઝાઈ ગયો છે ત્યારે દ્રવ્યદીપક કરીએ, એમ કહી દીપોત્સવ કર્યો હતો.[3] આ ઉપરાંત જૈનોના આગમ ગ્રંથ અંતગડદસાઓમાં ઉગ્ર, ભોગ, ક્ષત્રિય અને લિચ્છવિઓ સાથે મલ્લકિનો ઉલ્લેખ આવે છે જે જૈનોના બાવીશમા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ અથવા અરિટ્ઠનેમિ બારવઈ (દ્વારિકા) શહેરમાં ગયા ત્યારે તેમના દર્શને તેઓ ગયા હતા.[4]

હવે કાસી-કોસલના અઢાર ગણરાજાઓનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તેઓ પણ લિચ્છવિઓ અને મલ્લકિઓની માફક મહાવીરના ભક્ત હતા. તેઓએ પણ મહાવીરના નિર્વાણ દિને ઉપવાસ અને દીપોત્સવ કર્યો હતો.[5] તે ઉપરાંત આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે જૈન સાહિત્ય જણાવે છે કે રાજા કૂણિકે જ્યારે તેના પર લડાઈ જાહેર કરી ત્યારે રાજા ચેટકે મલ્લકિ સરદારોની સાથે અઢાર કાસી-કોસલના રાજાઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા હતા.

કાસી-કોસલનો વિચાર કરતાં જુદા જુદા પ્રમાણોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કાસીની પ્રજા વિદેહ અને કોસલની પ્રજા સાથે શત્રુ અને મિત્ર એ બંને રીતે સંબંધમાં

1. Cf. Bühler op. and loc. cit.
2. Law (B. C.), op. cit., pp. 153-154. Cf. *Dialogues of Buddha*, pt. III, pp. 203 ff., 209, 212.
3. Jacobi, op. cit., p. 266.
4. Barnett, op. cit., p. 36.
5. Cf. *Kalpa-Sūtra, Subodhikā Ṭīkā*, sū. 128, p. 121.

લિચ્છવિઓની રાજધાની હતી એટલું જ નહિ પણ મુખ્ય વાણિજ્યમાર્ગનું કેંદ્ર હતું.[1] ડૉ. લૉના અભિપ્રાય મુજબ લિચ્છવિઓ અથવા વધારે વિશાળ અર્થમાં બોલીએ તો વજ્જિઓ દૃઢ ધાર્મિક ભાવના અને ઊંડી ભક્તિથી પ્રેરાયેલા જણાય છે. મગધ દેશ અને વજ્જિભૂમિમાં મહાવીર પોતાના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ આપીને સર્વ જીવ પ્રત્યે અસીમ દયાધર્મનો પ્રચાર કર્યો પછી તેમના અનુયાયીઓમાં લિચ્છવિઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં હતા અને બૌદ્ધધર્મ અનુસરનાર વૈશાલિના ઉચ્ચ પદવી ધરાવનાર કેટલાક માણસો પણ તેમના અનુયાયી હતા.

આમ વિદેહો, લિચ્છવિઓ, વજ્જિઓ અને જ્ઞાત્રિક જૈન ધર્મ સાથે કેટલા જોડાએલા છે તે જોયું. એમ જણાય છે કે વજ્જિ અથવા લિચ્છવિનું રાજ્યતંત્ર મહાવીરના સુધારેલ ધર્મને અનુકૂળ હતું. મલ્લકિઓનો વિચાર કરતા જણાય છે કે મહાન તીર્થંકર અને તેમના સિદ્ધાંતો પ્રતિ તેમને પણ અપૂર્વ લાગણી અને માન હતા.

મલ્લોનો દેશ સોળ મહાજનપદો—મહાન દેશોમાંનો એક કહેવાય છે તે વાત જૈનો અને બૌદ્ધો બન્ને સ્વીકારે છે. મહાવીરના સમયમાં તેઓ બે વિભાગમાં વહેંચાએલા જણાય છે, એકની રાજધાની પાવા અને બીજાની કુશિનારા હતી.[4] આ રાજધાની એક બીજાથી થોડે દૂર છે અને તે જૈનો અને બૌદ્ધોના તીર્થ તરીકે જાણીતી છે કારણ કે બન્નેના ધર્મસંસ્થાપકોના ત્યાં નિર્વાણ થયા છે. "આપણું આગમ જોઈ ગયા તે મુજબ હસ્તિપાળ રાજાની પોષાળમાં મહાવીર રહેતા હતા ત્યારે ત્યાં તેમનું નિર્વાણ થયું હતું અને સ્ટીવન્સનના કલ્પસૂત્ર પ્રમાણે જ્યારે તેઓશ્રી પાવાના રાજા હસ્તિપાળના મહેલમાં પર્યુષણ ગાળતા હતા ત્યારે નિર્વાણ પામ્યા. આજે ત્યાં તેમના નિર્વાણ સ્મારક તરીકે ચાર સુંદર મંદિરો આવેલા છે."[5]

મલ્લોનો જૈનો સાથેનો સંબંધ જો કે લિચ્છવિઓ જેટલો નિકટ ન જણાય, છતાં પણ તે તેમના ધર્મપ્રચાર માટે પૂરતો હતો. ડૉ. લૉના અભિપ્રાય મુજબ આ માટે બૌદ્ધ સાહિત્યના પ્રમાણો છે. વિદ્વાન કેસર જણાવે છે કે "પૂર્વ ભારતની બીજી જાતિઓની જેમ મલ્લકિ જાતિમાં પણ જૈન ધર્મના ઘણા અનુયાયી મળી આવે છે. મહાવીરના નિર્વાણ

1 Raychaudhuri, op. cit. pp. 74-75.

2 Law (B. C.), op. cit. pp. 67-73.

3 Cf. Raychaudhuri, op. cit. pp. 59-60.

4 Cf. Law (B. C.), op. cit., p. 147. Raychaudhuri, op. cit., p. 79. Rhys Davids, C.H.I., I, p. 175. Pāpā is a corruption of Apāpapurī. Pāpā or Pāvā has been wrongly identified by General Cunningham with Padraona, which is the modern name of ancient Pāvā, where Buddha ate food at the house of Cunda. Pāvāpurī is the modern name of the ancient Pāpā or Apāpapurī, seven miles to the east of Behar town, where Mahavira, the Jaina Tirthankara, died.—Dey, op. cit., pp. 149, 155. Kusinārā or Kusinagara is the place where Buddha died in 477 B.C. It has been identified by Professor Wilson and others with the present village of Kasia, in the east of Gorakhpur district, and it was also anciently known as Kusavati. Cf. Raychaudhuri, op. and loc. cit., Law (B. C.), op. cit. pp. 147-148. Dey, op. cit., p. 111.

5 Ibid., p. 149. Cf. Bühler, op. cit. p. 27. Stevenson (Rev.), Kalpa-Sūtra, p. 91.

૨

ઉપરોક્ત બધી વિગતોનો વિચાર કરતાં એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે લગભગ સોળ મહાજનપદોમાંના બધાય એક યા બીજી રીતે જૈન ધર્મની અસર નીચે આવ્યા હતા.[1] સોળ મહારાજ્યોમાંના મગધ વિષે આપણે ઓછું જ કંઈ વિચાર્યું છે. આનું કારણ એમ નથી કે બીજા મહારાજ્યો સાથે આનો વિચાર શક્ય નહોતો, પણ પ્રાચીન ભારતનો આ પ્રાક્-નોર્મન વેસેક્સ હવે પછીની જૈન ઐતિહાસિક ચર્ચાનું કેન્દ્ર થવાનું છે.

ડૉ. રાયચૌધરી કહે છે કે "સોળ મહાજનપદોમાંના દરેકનો સ્વતંત્ર સમય ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિ કે તેની આસપાસ પૂરો થાય છે. તે પછીનો ઇતિહાસ કેટલાક અનિયંત્રિત રાજ્યો નાનાં નાનાં રાજ્યોને ગળી ગયાં તેની અને પરિણામે મગધ સામ્રાજ્યમાં તે બધાંય રાજ્યોનો સમાવેશ થયો તેની કથા કહે છે."[1] પ્રાચીન ભારતના આ સામ્રાજ્યોએ આધુનિક જર્મન ઇતિહાસના પ્રશિયાની જેમ પોતાનો ભાગ કેમ ભજવ્યો તે વિષે વિગતમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી. જે કાંઈ કહેવાનું છે તે એ છે કે આ સામ્રાજ્ય પર જે જુદાજુદા રાજવંશોએ રાજ્ય કર્યું તે બધાય જૈન ધર્મ સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવતા હતા. શૈશુનાગ, નંદો અને મૌર્યોથી શરૂ થઈ આપણે ખારવેલના સમયસુધી આવીશું અને પછી જોઈશું કે ઉત્તરીય જૈન ઇતિહાસની વિશિષ્ટ મર્યાદા બાંધવાનું અદ્વિતીય માન અશોકની માફક ખારવેલને ફાળે જાય છે.

મગધના સત્તાવાળી ખાસ રાજવંશોનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મગધની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક અગત્યતા વિષે કાંઈ કહેવું એ અસ્થાને નહિ ગણાય. તે આધુનિક બિહાર પ્રાંતના પટણા અને ગયાને લગભગ મળતો આવે છે. તેની જૂની રાજધાની ગયા પાસે રાજગિર ટેકરીઓમાં આવેલ ગિરિવ્રજ અથવા પ્રાચીન રાજગૃહ હતું.[2] આ રાજધાની પાંચ ટેકરીઓથી રક્ષાયેલી હોઈ અજેય મનાતી. "તેની ઉત્તરે વૈભારગિરિ અને વિપુલગિરિ (પહેલી પશ્ચિમ અને બીજી પૂર્વ તરફ); પૂર્વે વિપુલગિરિ અને રત્નગિરિ યા રત્નકૂટ; પશ્ચિમે વૈભારગિરિનો એક ભાગ વિભાર અને

1. The names of the sixteen Great Nations, according to the Buddhist traditions, are as follows: Kāsi, Kosala, Anga, Magadha, Vajji, Malla, Cetiya (Cedi), Vaṁsa (Vatsa), Kuru, Pañcāla, Maccha (Matsya), Sūrasena, Assaka, Avanti, Gandhāra, Kamboja. The Jaina list in the *Bhagavatī* runs to the following effect: Anga, Banga, Magaha (Magadha), Malaya, Mālava, Accha, Vaccha (Vatsa), Koccha (Kaccha?), Pāḍha (Pāṇḍya), Lāḍha (Rāḍha), Bajji (Vajji), Moli, Kāsi, Kosala, Avāha, Sambhuttara (Sambhottara?). Dr. Raychaudhuri has made the following note on these lists: "It will be seen that Anga, Magadha, Vatsa, Vajji, Kāsi and Kosala are common to both the lists. Mālava of the *Bhagavatī* is probably identical with Avanti of *Anguttara*. Moli is probably a corruption of Malla."—Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 59-60.

2. *Pol.*, pp. 97-98. *Cf.* Law (B. C.), *op. cit.*, p. 161.

3. It is known by some other names also. For instance, the *Life of Hiuen Tsiang* observes: "The old city of Rājagṛha is that which is called Kiu-she-kie-lo-po-lo (Kuśāgrapura). This city is the centre of Magadha, and in old times many rulers and kings lived in it."—Beal, *Life of Hiuen Tsiang*, p. 113. *Cf.* Cunningham, *op. cit.*, p. 529. Indian Buddhist writers give still another name, Bimbisārapurī. *Cf.* Law (B. C.), *Buddhaghosha*, p. 87, n. 1. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 70.

આવેલી હતી.[1] "સોળ મહાજનપદોમાં કાશી સૌથી પ્રથમ પ્રબળ થયું ને સમૃદ્ધ હતું" અને તે બૌદ્ધો અને જૈનો પણ સ્વીકારે છે.[2] પાર્શ્વના સમયના જૈન ઇતિહાસ સાથેની તેની મહત્તા આપણે જોઈ ગયા. મહાવીર પણ વિહાર કરતા કરતા અહીં આવ્યા હતા.[3] અહીં એમ કહી શકાય કે અંતગડદસાઓમાં વાણારસી નગરના અલખ નામના રાજાનો ઉલ્લેખ આવે છે જે શ્રમણ [illegible] થયો હતો.[4]

હવે કાશી–કોસલના કોસલનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે કાશીની જેમ આ પણ સોળ વિસ્તૃત અને સમૃદ્ધ રાજ્યોમાંનું એક હતું અને જૈન તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તે મળી આવે છે.[5] ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કોસલ એ આજના અયોધ્યા પ્રાંતને મળતું આવે છે, અને તેના અયોધ્યા, સાકેત અને નાવસ્તી અથવા શ્રાવસ્તી નામનાં ત્રણ મોટાં શહેરો હોવાનું જણાય છે જેમાંનાં બે શહેરો એકજ હોવાનું મનાય છે.[6] આજના કોસલની રાજધાની[7] શ્રાવસ્તીમાં મહાવીર એક કરતાં વધારે વખત આવ્યા હતા અને ત્યાં તેમનું સન્માન થયું હતું.[8] "દંતકથા પ્રમાણે શ્રાવસ્તી અથવા ચંદ્રિકાપુરી યા ચંદ્રપુરી જૈનોના ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથ અને આઠમા તીર્થંકર ચંદ્રપ્રભુની જન્મભૂમિ કહેવાય છે. આજે પણ ત્યાં સોભનાથનું મંદિર છે જે સંભવનાથનું અપભ્રંશ નામ લાગે છે."[9]

જુદાં જુદાં પ્રમાણોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કોસલ અને વિદેહના વૈવાહિક સંબંધો નજીકના હતા. મહાકોસલની પુત્રી કોસલદેવી મહાવીરની મુખ્ય શ્રાવિકા [illegible] સાથે શ્રેણિકની પત્નીઓમાંની એક હતી.[10] આ ઉપરાંત કેટલીક બૌદ્ધ દંતકથાઓ આપણને જણાવે છે કે મિગાર અથવા મૃગધર મહાકોસલના પુત્ર શ્રાવસ્તીના પ્રસેનજિતનો મુખ્ય અમાત્ય હતો અને તે નિર્ગ્રંથ સાધુઓનો એકનિષ્ઠ ભક્ત હતો.[11]

1 Cf Raychaudhuri, op. cit p 44

2 Ibid., pp 52, 60

3 Cf Āvaśyaka Sūtra, p 221 Kalpa Sūtra, Subodhikā Ṭīkā, p 106.

4 Barnett, op cit p 96

5 Raychaudhuri, op and loc. cit.

6 Ibid., pp 60-63

7 Pradhan, op. cit p 214 Śrāvastī is the great ruined city on the south bank of Rapti called Saheth Maheth, which is situated on the borders of the Gonda and Bahraich districts of the United Provinces. —Raychaudhuri, op cit., p 60 Cf Dey op cit., pp 189-190

8 नयर सावत्थी कोट्ठे चेइए —Āvaśyaka Sūtra, p. 221. Cf. ibid., pp 204, 214. Kalpa Sūtra Subodhikā Ṭīkā, pp 103, 105 106 Barnett, op cit., p 93 ; Jacobi, op. cit., p. 264.

9 Dey op cit p 190. "Sravasti is the Śrāvastī or Śrāvastīpura of the Buddhists and Candrapura or Candrikāpuri of the Jainas" —Ibid., p 189

10 Cf Pradhan, op cit., p 213 Raychaudhuri, op cit p 93.

11 Cf Hoernle, op cit Appendix III pp 56-57 ; Rockhill, op cit pp. 70-71 ; Ralston, Schiefner Tibetan Tales, No VII p 110 Pradhan, op cit p 213.

૨

ઉપરોક્ત બધી વિગતોનો વિચાર કરતાં એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે લગભગ સોળ મહાજનપદોમાંના બધાય એક યા બીજી રીતે જૈન ધર્મની અસર નીચે આવ્યા હતા. સોળ મહારાજ્યોમાંના મગધ વિષે આપણે ભાગ્યેજ કંઈ વિચાર્યું છે; આનું કારણ એમ નથી કે બીજાં મહારાજ્યો સાથે આનો વિચાર શક્ય નહોતો, પરંતુ પ્રાચીન ભારતનો આ પ્રાક્-નોર્મન વેસેક્સ હવે પછીની જૈન ઐતિહાસિક ચર્ચાનું કેન્દ્ર થવાનું છે.

ડૉ. રાયચૌધરી કહે છે કે "સોળ મહાજનપદોમાંના દરેકનો સ્વતંત્ર સમય ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિ કે તેની આસપાસ પૂરો થાય છે. તે પછીનો ઇતિહાસ કેટલાંક પ્રતિસ્પર્ધી રાજ્યો નાના નાના રાજ્યોને ગળી ગયા તેની અને પરિણામે મગધ સામ્રાજ્યમાં તે બધાય રાજ્યોનો સમાવેશ થયો તેની સળંગ કથા છે."[1] પ્રાચીન ભારતના આ સામ્રાજ્યોએ આધુનિક જર્મન ઇતિહાસના પ્રશિયાની જેમ પોતાનો ભાગ કેમ ભજવ્યો તે વિષે વિગતમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી. જે કંઈ કહેવાનું છે તે એ છે કે આ સામ્રાજ્ય પર જે જુદાજુદા[2] રાજવંશોએ રાજ્ય કર્યું તે બધાય જૈન ધર્મ સાથે કંઈ સંબંધ ધરાવતા હતા. શિશુનાગ, નંદો અને મૌર્યોથી શરૂ થઈ આપણે ખારવેલના સમયસુધી આવીશું અને પછી જોઈશું કે ઉત્તરીય જૈન ઇતિહાસની વિશિષ્ટ મર્યાદા બાંધવાનું અદ્વિતીય માન અશોકની માફક ખારવેલને ફાળે જાય છે.

મગધના સત્તાવાળા ખાસ રાજવંશોનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મગધની ઐતિહાસિક અને પ્રાગૈતિહાસિક અગત્યતા વિષે કાંઈ કહેવું એ અસ્થાને નહિ ગણાય. તે આજના બિહાર પ્રાંતના પટણા અને ગયાને લગભગ મળતો આવે છે. તેની જૂની રાજધાની ગયા પાસે રાજગિર ટેકરીઓમાં આવેલ ગિરિવ્રજ અથવા પ્રાચીન રાજગૃહ હતું.[3] આ રાજધાની પાંચ ટેકરીઓથી ઘેરાયેલી હોઈ અભેદ્ય ગણાતી. "તેની ઉત્તરે વૈભારગિરિ અને વિપુલગિરિ (પહેલી પશ્ચિમ અને બીજી પૂર્વ તરફ) પૂર્વે વિપુલગિરિ અને રત્નગિરિ યા રત્નકૂટ પશ્ચિમે વૈભારગિરિનો ચઢ નામે વિભાગ અને

1. The names of the sixteen Great Nations, according to the Buddhist traditions, are as follows: Kasi, Kosala, Anga, Magadha, Vajji, Malla, Cetiya (Cedi), Vamsa (Vatsa), Kuru, Pañcala, Maccha (Matsya), Surasena, Assaka, Avanti, Gandhara, Kamboja. The Jaina list in the *Bhagavati* runs to the following effect: Anga, Banga, Magaha (Magadha), Malaya, Malava, Accha, Vaccha (Vatsa), Koccha (Kaccha?), Padha (Pandya), Ladha (Radha), Bajji (Vajji), Moli, Kasi, Kosala, Avaha, Sambhuttara (Sambhottara?). Dr. Raychaudhuri has made the following note to these lists: "It will be seen that Anga, Magadha, Vatsa, Vajji, Kasi and Kosala are common to both the lists. Malava of the *Bhagavati* is probably identical with Avanti of *Anguttara*. Moli is probably a corruption of Malla."—Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 59-60.

2. *Ibid.*, pp. 97-98. *Cf.* Law (B. C.) *op. cit.*, p. 161.

3. It is known by some other names also. For instance, the *Life of Hiuen Tsiang* observes "The old city of Rajagriha is that which is called Kiu-she-kie-la-po-lo (Kusagarapura). This city is the centre of Magadha, and in old times many rulers and kings lived in it."—Beal, *Life of Hiuen-Tsiang*, p. 113. *Cf.* Cunningham, *op. cit.*, p. 529. Indian Buddhist writers give still another name, Bimbasarapuri. *Cf.* Law (B. C.), *Buddhaghosha*, p. 87 n. 1. Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 70.

રત્નાગિરિ તથા દક્ષિણે ઉદયગિરિ, સોનગિરિ અને વિપુલગિરિ આવેલાં છે."[1] આ બધી ટેકરીઓ આજે પણ જૈન ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વૈભાર, વિપુલ, ઉદય અને સોનગિરિ પર મહાવીર, પાર્શ્વ અને બીજા તીર્થંકરોના દેરાં આવેલાં છે.[2]

આ ઉપરાંત આપણે હવે પછી જોઈશું તેમ મહાવીરે કેવળ સ્વતંત્ર ઉપદેશક તરીકે નહિ, પરંતુ પોતાના મહાન ધર્મપ્રચાર માટે સરકારના સીધા આશ્રય અને સહાનુભૂતિ વચ્ચે રાજગૃહ અને તેના પરા નાલંદામાં[3] ચૌદ ચાતુર્માસ ગાળ્યા હતા.[4] કલ્પસૂત્રનો આ ઉલ્લેખ મગધ સાથેના મહાવીરના ઘનિષ્ઠ સંબંધનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. વિશેષમાં સ્થવિરોની નામાવલિ પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે બે મહાવીરના અગિયાર ગણધરો પણ અનશન વ્રતની મહાન તપશ્ચર્યા બાદ ત્યાં કાળધર્મ પામ્યા હતા.[5]

મહાવીરના સમયથી ત્યાં સત્તા ધરાવતા જુદા જુદા રાજવંશોનો વિચાર કરવા આપણે શિશુનાગ વંશના બિંબિસારથી શરૂઆત કરવી પડશે; પરંતુ તેમ કરવા પહેલાં વર્ધમાનના સમય પૂર્વે જૈન ધર્મ અને મગધ વચ્ચે સ્થપિત સંબંધદર્શક કંઈ પ્રમાણ છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. "જૈનશાસ્ત્રો સમુદ્રવિજય અને તેના પુત્ર જયનો રાજગૃહના રાજા તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.[6] ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ભરતવર્ષમાં ચક્રવર્તી જયરાજાએ હજારો રાજાઓ સાથે સર્વસ્વત્યાગ કરી આત્મસંયમ કેળવી જિનોએ પ્રરૂપેલું મોક્ષપદ મેળવ્યાનો ઉલ્લેખ છે."[7]

જૈન ગ્રંથોની આ પરંપરાગત હકીકતો બાજુએ મૂકી આપણે ઐતિહાસિક અને એવી બીજી જાણીતી વિગતો સાથે જૈન ઉલ્લેખોનું સામ્ય તપાસીશું. પ્રથમ શિશુનાગ બિંબિસારનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે જૈન ગ્રંથોમાં આ રાજવી માટે એટલા બધા નિર્દેશો છે કે તે જ્ઞાતપુત્રનો અને તેમના સિદ્ધાંતોનો અનુયાયી હતો તેની ના પાડી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં તેમની કેટલીક હકીકતોની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરતા પહેલાં શિશુનાગના સમયમાં મગધનું આધિપત્ય કેટલું હતું તે જાણવું આવશ્યક છે, કારણ કે ધાર્મિક પ્રગતિ લોકો અને રાજ્યાશ્રય પર નિર્ભર છે.

1 Dey *op. cit.* p. 68. *Cf.* Cunningham, *op. cit.* p. 530.

2 *Ibid.*, pp. 530-532.

3 Nālandā is identified with Bargaon which lies seven miles to the north-west of Rajgir in the district of Patna. *Cf.* Cunningham *op. cit.*, p. 536. It contains beautiful Jaina temple of Mahavira. He appears to have dwelt at Nālandā, perhaps on the site of the present temple, while Buddha resided in the Pāvārika mango-orchard.—Dey *op. cit.* p. 137.

4 *Cf.* Jacobi *op.* and *loc. cit.*

5 *Ibid.* p. 287.

6 Raychaudhuri *op. cit.* p. 7. *Cf.* Jacobi *S.B.E.* xlv. p. 86.

7 चइत्ता भारहं वासं चक्कवट्टी नराहिओ।
जओ जिणक्खायं पत्तो गइमणुत्तरं ॥

—Uttarādhyayana, Adhyayana XVIII. 43. *Cf.* Jacobi, *op. cit.* pp. 85, 87; Raychaudhuri, *op.* and *loc. cit.*

8 ... Uttarādhyayana, Adhyayana XX. 54.

આ માટે આપણે મગધ સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અર્થે શિશુનાગ રાજાઓએ કરેલ યુદ્ધો અને દાવપેચોમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી. આપણે તો માત્ર જે કેટલાક મહાજનપદો ખુલ્લી રીતે હાર્યા હતા અથવા જેમણે પરોક્ષ રીતે મગધનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું તેજ માત્ર વર્ણવવાનું છે.

પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રંથો બિંબિસારના સમયની આન્તરપ્રાન્તીય રાજકીય પરિસ્થિતિ પર પૂરતો પ્રકાશ ફેંકે છે. ડૉ. રહીસ ડેવિડ્સ લખે છે કે "કેટલાક પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઉપરાંત ચાર મહાન રાજ્યો હતા."[1] બીજાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોની સાથે સાથે કેટલાક અનાર્ય રાજ્ય પણ હતા. આપણે જોઈ ગયા તેમ સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વૈશાલીના વજ્જીઓ અને કુશિનારા તથા પાવાના મલ્લિકો મુખ્ય હતા. આમ છતાં તે સમયના રાજકીય ઇતિહાસમાં બીજા સ્વતંત્ર રાજ્યો કે રાજા નહિ પણ પ્રસેનજિત ઉદાયન, પ્રદ્યોત, અને બિંબિસારથી અનુક્રમે શાસન કરાતા કોશલ, વત્સ, અવંતી અને મગધ એ ચાર જ મુખ્ય ભાગ ભજવતા હતા.[2]

આજુબાજુના પ્રભાવશાળી પડોશી રાજ્યો સાથે લગ્ન સંબંધ બાંધી મગધ રાજ્યના મૂળ સ્થાપક બિંબિસાર અથવા શ્રેણિકે પોતાની સત્તા મજબૂત કરી, જેમાંનો એક સંબંધ તેણે વૈશાલીની લાગવગ ધરાવતી લિચ્છવિ જાતિ સાથે અને બીજો કોશલના રાજવંશ સાથે બાંધ્યો હતો જેથી દાયજામાં એક લાખની આવકવાળો કાશી પ્રાન્તનો એક વિભાગ તેને મળ્યો હતો. આ લગ્નો વિષે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ પરંતુ અહીં એટલું કહેવું પડશે છે કે આ લગ્નો રાજકીય દૃષ્ટિએ અગત્યના હતા કેમકે તે દ્વારા મગધની ઉત્તર અને પશ્ચિમે તેના વિસ્તારનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. આમ દીર્ઘદૃષ્ટિ રાજનીતિથી ઉત્તર અને પશ્ચિમના પડોશી રાજ્યોની દુશ્મનાવટ દૂર કરી બિંબિસારે અંગદેશની રાજધાની ચંપા જીતવા પોતાનું લક્ષ દોર્યું. આપણે જાણીએ છીએ તે મુજબ આ અંગદેશ બિંબિસારે તાબામાં કર્યો તેના થોડા વર્ષો પહેલા કૌશામ્બીના શતાનીકે અંગની રાજધાની ચંપાનો નાશ કર્યો હતો. અંગના ઉમેરાથી મગધની મહત્તા અને ભવ્યતા શરૂ થાય છે.[4] જૈન સાહિત્ય પણ તેને ટેકો આપે છે કેમકે તે જણાવે છે કે ચંપા રાજધાનીવાળા અંગદેશ પર મગધનો રાજકુમાર કુણિક સ્વતંત્ર પ્રાન્ત તરીકે સત્તા ચલાવતો હતો.[5]

ડૉ. રાયચૌધરી કહે છે કે "આમ બિંબિસારે અંગ અને કાશીનો એક ભાગ પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઉમેરી વિજય અને [illegible] દ્વારા તેનો વિસ્તાર એટલો તો વધાર્યો

1 Rhys David Buddhist India, p 1
2 Cf Raychaudhuri, op cit pp 116 120
3 Cf Pradhan, op cit p 214 Raychaudhuri, op cit p 124
4 Cf Smith, Early History of India, p 33
5 चम्पायां कूणिको राजा बभूव —[illegible] v. 300, p 316 Cf Dey J A S B 1914 p. 322 Hemachandra, Parishishtaparvan Canto IV vv 1, 9; Raychaudhuri, op cit p 125 Aupapatika Sutra, sec 6.

કે તે અશોકે કલિંગ જીતી પોતાની તલવાર મ્યાન કરી ત્યારે અટક્યો. મહાવગ્ગમાં આપણે જોઈએ છીએ કે બિંબિસારનો પ્રદેશ ૮૦,૦૦૦ ગામોનો હતો, જ્યાંના મુખીઓ એક મહાન સભામાં મળતા હતા."[1]

શ્રેણિકના અનુગામી અજાતશત્રુ યા કુણિકના સમયમાં બિંબિસારના મગધ સામ્રાજ્યની સત્તા ઉન્નતિના શિખરે હતી. તેણે કોશલને નમાવ્યો હતો અને કાશીને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધું હતું; એટલું જ નહિ પણ જૈનો આપણને કહે છે તેમ વૈશાલીના રાજ્યને પણ તેણે મગધ સામ્રાજ્યમાં ઉમેર્યું હતું.[2] કોશલ સામે થયેલ યુદ્ધના પરિણામે પોતાના પિતાની માફક અજાતશત્રુને પણ કોશલની રાજકન્યા-પ્રસેનજીતની પુત્રી વજિરા મળી હતી અને તે સાથે કાશી પ્રાંતનો બીજો ભાગ પહેરામણીમાં મળ્યો હતો. આમ તેણે પોતાના પડોશી કોશલ પર પ્રાધાન્ય મેળવી છેવટે તેને મગધ રાજ્યના એક ભાગ તરીકે જોડી દીધું હતું,[3] કારણ કે ત્યાર બાદ તેનો સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ઉલ્લેખ મળતો નથી. આના કરતાં મલ્લકિ અને અન્ય મિત્ર રાજ્યો સહિત વૈશાલી પરનો અને તે સાથે કાશી કોશલના રાજાઓ પરનો કુણિકનો વિજય મગધ સામ્રાજ્યના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ નિર્ણયાત્મક અને સંપૂર્ણ હતો.[4]

ડૉ. સ્મિથ કહે છે કે "એમ માની શકાય કે વિજેતાએ પર્વતની તળેટી રૂપ કુદરતી હદસુધી પોતાનો હાથ લંબાવ્યો હશે અને પરિણામે ગંગા અને હિમાલય વચ્ચેનો સમગ્ર પ્રદેશ ઓછા કે વત્તા અંશે મગધની સીધી સત્તાહેઠળ આવી ગયો હશે."[5] પહેલવહેલાં તેને મગધ સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં દિગ્વિજયો આકાંક્ષી રૂપ લાગ્યા હશે અને તેથી આપણે તેને નિશ્ચય કરતો જોઈએ છીએ કે "હું આ વજ્જીઓ ગમે તેવા બળવાન હોય તો પણ તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ, હું તેઓને મારી નાખીશ,

1 Raychaudhuri op and loc cit Cf Pradhan, op cit pp 213 214

2 नव मल्लई नव लेच्छई कासीकोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो ॥ —Bhagavati, sut 300, p 315 Cf Āvaśyaka Sūtra, p 684; Hemacandra, Triṣaṣṭi-śalākā, Parva X, 180 p 168 Raychaudhuri, op cit pp 126-127

3 Cf Smith, op cit p 37 Raychaudhuri, op cit p 67; Pradhan, op cit p 215

4 The Bhagavati tells us that, in the war with Vaisali, Ajatasatru is said to have made use of Mahāśilākaṇṭaka and Rathamusala. The first seems to have been some engine of war of the nature of a catapult which threw big stones. The second was a chariot to which a mace was attached, and which, running about, effected a great execution of men. For a full description of these two wonderful engines of war see Bhagavati sut 300, 301, pp 316, 319 Cf Hoernle, op cit, Appendix II, pp 59 60 Raychaudhuri, op cit p 129 Tawney Kathākośa, p 179

5 Smith, op and loc cit "Kūṇika Ajātaśatru made protracted war on the confederacy of the Licchavis, the Mallakis and the eighteen Gaṇarājās of Kāśī Kośala for more than sixteen years, and at last was able to effect their ruin, which it was his firm resolve to do, although his cause was unrighteous." —Pradhan, op cit pp 215, 216 Cf Hoernle, op cit, Appendix I, p 7

હું આ વજ્જિઓનો સર્વથા નાશ કરીશ."[1] આમ કોસલ, લિચ્છવિ અને વજ્જિઓ સામેનાં તેનાં યુદ્ધો આકસ્મિક ન હતાં, પરંતુ તે મગધ સામ્રાજ્યના વિસ્તારની સર્વસાધારણ યોજનાના પરિણામો હતા.

આ યુદ્ધોના પરિણામે વૈશાલી વિદેહ, કાશી અને બીજા પ્રદેશોના જોડાણથી મગધના મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજાને તેના બરોબરિયા બીજા મહત્ત્વાકાંક્ષી અવંતીના રાજા પ્રદ્યોત સામે થવું પડ્યું હતું. અવંતીના પડોશી રાજ્યો તેનાથી બીતા હતા એ વાત મજ્ઝિમનિકાયના એ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ છે કે અજાતશત્રુએ રાજગૃહના રક્ષણ માટે કિલ્લો બાંધ્યો હતો, કારણ કે એને પોતાના પ્રદેશ પર પ્રદ્યોતના હુમલાની બીક હતી.[2] આ વાત અશક્ય પણ નથી કારણ કે વૈશાલી અને કોસલના પતન અને પરાજય પછી મગધનું પ્રતિસ્પર્ધી માત્ર અવંતી જ બાકી હતું.

આમ કુણિકના સમયમાં પૂર્વ ભારતના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોસહિત બધા રાજ્યો મગધમાં સમાઈ ગયા હતા. તેના પુત્ર અને અનુગામી ઉદાયિનના સમયમાં જૈન કથાનકો કહે છે કે મગધ અને અવંતી એક બીજાની સામે થઈ ગયા હતા.[3] સ્થવિરાવલિ અને બીજા જૈન ગ્રંથો જણાવે છે કે ઉદાયિન એક પ્રભાવશાળી રાજા હતો, જેણે લડાઈમાં કોઈ દેશના રાજાને હરાવી મારી નાંખ્યો હતો. તે રાજાનો પુત્ર ઉજ્જયિનિ ગયો હતો અને ત્યાંના રાજાને પોતાના દુઃખની વાત કહી હતી. અને પાલક કુમારે અવંતીના રાજાનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો અને તેની મદદથી સાધુના વેશે ઉપવાસ ઉદાયિનનો વધ કર્યો હતો. વિશેષ નહિ તો પણ આ દંતકથા ઉત્તર હિંદના પ્રતિસ્પર્ધી એવા અવંતી અને મગધ એ બે મહાન રાજ્યોની હરિફાઈનો ચિતાર આપે છે.[4]

આ ઉપરાંત અવંતીપતિની લડાઈખોર વૃત્તિથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે બન્ને વચ્ચેના કલહનું મૂળ ઉત્તરહિંદનું આધિપત્ય હતું. કથાસરિત્સાગર ૧૨ અને બીજી જૈન દંતકથાઓ જણાવે છે કે કૌશામ્બિ રાજ્યને આ સમયે પ્રદ્યોતના પુત્ર[5] અવંતીના રાજા પાલકે[6] પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું હતું. આમ અજાતશત્રુના સમયમાં શરૂ થયેલ મગધ અવંતી કલહ ઉદાયિનના રાજ્યમાં પણ ચાલુ જ હતો. "આ કલહનું છેવટ શિશુનાગના નેતૃત્વ નીચે મગધના લાભમાં આવ્યું. જેણે પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રદ્યોતના વંશજોની કીર્તિ અને લાગવગનો નાશ કર્યો હતો.[7] જોકે જૈન કથાનકો કહે છે કે ઉદાયિનના હાથે અવંતીનો વારંવાર પરાજય થયો હતો.[8]

1 *SBE* xi pp 1, 2 Cf Law (B C) *Some Kshatriya Tribes of Ancient India*, p 111 For detailed description about Magadha and Vaiśālī conflict see *ibid* pp 111 118

2 Cf Raychaudhuri, *op cit* p 123 Pradhan, *op cit* p 216

3 [illegible]—Hemacandra, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto VI, 191. Cf *Āvaśyaka Sūtra*, p 690 Cf Pradhan, *op cit*., p 217

4 Cf Hemacandra, *op cit* vv 189 190, 205 *Āvaśyaka Sūtra*, *op* and *loc cit*

5. Cf Raychaudhuri, *op cit* p 131

6. [illegible] etc —*Āvaśyaka Sūtra*, p 689

7 Pradhan, *op cit* p 217 Cf Raychaudhuri, *op cit*., p 132

8 [illegible] राजा [illegible]—*Āvaśyaka Sūtra*, p 690.

આમ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ઉદાયિનનો ઉત્તરાધિકારી કોણ હતો. ભારતીય ઇતિહાસની વિવાદાસ્પદ અને અચોક્કસ હકીકતોમાં ઉતર્યા વિના એટલી પુનરુક્તિ બસ થશે કે મગધ–અવંતી કલહનું પરિણામ કોઈપણ શૈશુનાગના હાથ નીચે મગધના લાભમાં આવ્યું હતું,[1] જે આપણને શિશુનાગ યા નંદિવર્ધનને નામે જાણીતો છે અથવા તો જૈન પ્રધાન કહે છે તેમ તેનું નામ નંદિવર્ધન–શિશુનાગ હશે.[2]

આ રીતે શૈશુનાગની સત્તા દરમિયાન મગધ રાજ્યના ધર્મોનો વિચાર કર્યા પછી જૈન ધર્મના સંબંધનો ટૂંકમાં વિચાર કરીએ. અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જુદા જુદા સમાજો અને વર્ગો જેમને જૈનો પોતાના ધર્માનુયાયી યા હિતચિંતક માને છે તેમના વિશે જે કાંઈ કહેવાયું છે અને કહેવાશે તેજ પ્રમાણે બૌદ્ધોએ પણ કહ્યું છે. ભારતીય ઇતિહાસની આ પરિસ્થિતિનાં ઘણાં કારણો છે, આપણે તેની વિગતમાં ઉતરવાની કાંઈ અગત્ય નથી કારણ કે તેમ કરવાથી આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતા નથી કે અમુક રાજા ધર્મે જૈન કે બૌદ્ધ હતો. શિલાલેખો અને પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોની અનુમતિ વિના કોઈપણ વસ્તુ ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે રજૂ કરી ન શકાય અને જૈન શાસ્ત્રો, તેમજ કેટલીક સાહિત્યિક અને લૌકિક દંતકથાઓ આધાર તરીકે હોય તો તે શુદ્ધ સત્ય તારવવું જરા પણ સહેલું નથી.

પ્રથમ બિંબિસાર અથવા તો જૈનોના શ્રેણિક વિશે વિચારતા એમ કહી શકાય કે બૌદ્ધોનો તેના ધર્મમાં જેમ તેટલો દાવો હોય તોપણ જૈનોએ રજૂ કરેલ પુરાવા તે મહાવીરના ભક્ત હતો તે સાબીત કરવા પૂરતા છે. તેના અને તેના ઉત્તરાધિકારી વિશે જૈનોએ એટલું બધું લખ્યું છે કે જૈન ધર્મ સાથેનો તેનો સંબંધ દર્શાવવા તેની કારકિર્દીનો કેટલોક ઉલ્લેખ કરવો પડશે. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર આપણને કહે છે કે એક વખત શ્રેણિકે મહાવીરને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. "હે યુવાન સાધુ! યુવાવસ્થામાં આપે સંસારત્યાગ કર્યો, સુખોપભોગની વયે આપ એક શ્રમણ તરીકે વિચરો છો, હે મહાન સાધુ! તે વિષયમાં આપનો ખુલાસો સાંભળવા હું ઉત્સુક છું."

આ મહાવીર નાતપુત્તે એક પ્રવચન કર્યું જે સાંભળી રાજાને એટલો સંતોષ થયો કે તેણે પોતાની ઉર્મિઓ નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી "આપે મનુષ્યભવનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ કર્યો છે. આપ એક સાચા જૈન બન્યા છો, હે મહાન સંત! આપ મનુષ્યજાતિ તેમજ આપની જાતિના રક્ષક છો, કારણ કે આપે જિનોનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે. આપ બધા અનાથોના શરણ છો. હે પ્રભુ! હું આપની ક્ષમા યાચું છું. મને આપ સન્માર્ગે દોરો. મેં આપને આવો પ્રશ્ન પૂછી આપના ધ્યાનમાં વિક્ષેપ કર્યો છે અને ભોગવિલાસ માટે લલચાવ્યા છે આ બધા માટે આપ મને ક્ષમા કરો."

1 Cf Pradhan, op cit pp 217 220 Raychaudhury op cit pp. 133 134.
2 Cf Pradhan, op cit p 220 Raychaudhuri, op cit, pp. 132 133.
3 Jacobi, S B E xlv p 101.
4 Ibid p 107

અહીં સમાપ્તિ કરતાં ઉત્તરાધ્યયન સાચું જ કહે છે કે "આ રીતે જ્યારે રાજસિંહે મહાન ભક્તિથી અનગાર સાધુઓમાં સિંહ સમાન મહાવીરની સ્તુતિ કરી ત્યારથી તે પોતાની રાણીઓ, મંત્રીઓ અને સેવકો સહિત શુદ્ધ મનથી સર્વનો એકનિષ્ઠ ભક્ત બન્યો."[1]

બિંબિસારનો લગ્નસંબંધ વર્ધમાનના મામા ચેટકની પુત્રી ચેલ્લણા સાથે થયેલો જાણવું જોઈએ. સાથી એનો તથા પોતાની ફઈ ત્રિશલા જે ભ૦ મહાવીરની માતા હતી તે સંબંધના કારણે તે મહાવીરના પ્રસંગમાં સ્વાભાવિક રીતેજ આવી હતી.[2] બિંબિસારના ઉત્તરાધિકારી અજાતશત્રુની માતા હોવાથી તે મગધાધિપતિની પટરાણી હોવી જોઈએ તેથી તેની આ વૃત્તિ ધ્યાન ખેંચે છે. આમ હોવાથી દિવ્યાવદાન અજાતશત્રુને વૈદેહીપુત્ર કહે છે અને અન્ય સ્થળે ઉમેરે છે કે "રાજગૃહમાં બિંબિસાર રાજ્ય કરે છે વૈદેહી તેની મહાદેવી યા પટરાણી છે અને તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ યુવરાજ છે."[3]

આ ઉપરાંત બૌદ્ધ ગ્રંથો ચેલ્લણાને વૈદેહી કહે છે અને તેજ ન્યાયે "અજાતશત્રુને વેદેહિપુત્તો અર્થાત્ વિદેહની કુમારીના પુત્ર તરીકે નિર્દેશે છે"[4] આમ છતાં થુસ અને તજ્જમૂકર જાતક ઉપરની કેટલીક ટીકાઓ જણાવે છે કે અજાતશત્રુની માતા કોસલ રાજની બેન હતી; ટીકાકારે અહીં બિંબિસારની બે રાણીઓ વચ્ચે ગૂંચવણ ઉભી કરી છે.[5] જૈન માન્યતા સ્વીકારણીય છે કેમકે કૂણિક ચેલ્લણાનો એક પુત્ર હતો અને તેથી મહાવીરની જેમ તે પણ વેદેહિપુત્તો કહેવાતો.[6]

ચેલ્લણા અને કોસલદેવી ઉપરાંત બિંબિસારને બીજી અનેક રાણીઓ હતી તે બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોથી જણાય છે.[7] આ મુજબ ચેલ્લણાના કૂણિક હલ્લ અને વિહલ્લ એ ત્રણ

1. एवं थुणित्ताण स रायसीहो
अणगारसीहं परमाइ भत्तीए ।

—Uttarādhyayana, Adhyayana XX, 58 Cf Jacobi, op and loc cit

2. [illegible] च [illegible] सिरिसिरोमणिः । [illegible] स [illegible] चेल्लणया सार्धं [illegible] नृपः । वीरं [illegible] ॥—Hemacandra, Trishashti Śalākā, Parvan X, vv 6, 10, 11, p. 86. "Once upon time, when great stress of cold had fallen on the country the king went with Queen Cellanā to worship Mahavira. —Tawney op cit, p 175 For further references about this see Ibid p. 220.

3. Rājagṛhe nagare Bimbisāro [illegible] rājyaṃ kārayati Vaidehī mahādevī Ajātaśatruḥ kumāraḥ, Cowell and Neil, Divyāvadāna, p. 545. Cf ibid., p 55 Law (B C) op cit p 107

4 Ibid p. 108. Cf Saṃyutta Nikāya, pt p 268 Raychaudhuri, op cit p. 184 Rhys Davids, C H I, i p. 183.

5 Law (B. C.), op. and loc cit Cf Fausboll, Jātaka, iii, p 121, and iv p. 342 Raychaudhuri, op. and loc cit Rhys Davids, op cit., p. 183; Rhys Davids (Mrs.) The Book of Kindred Sayings, pt. I, p 109, 1

6 कोणिए [illegible] चेल्लणाए देवीए अत्तए —Āvaśyaka Sūtra, p 678. विदेहपुत्ते [illegible] —Bhagavatī, sat 300, p. 315; विदेहपुत्ते कोणिए —Ibid., sat 301, p 317 Cf Rhys Davids, Buddhist India, p 3 Pradhan, op cit., p 212

7 Cf Bhagavatī, sat. 6, p. 11 Antagada Dasāo, sat 14, 17 p. 25 Barnett, op cit., p 97

પુત્રો¹ ઉપરાંત એને બીજા પણ પુત્ર હતા,² જે બધાના નામો મળતા આવતા હોય કે નહિ તો પણ અસલના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. શ્રેણિકના આ બધા પુત્રો અને રાણીઓ વિષે જૈન ગ્રંથોનો એવો દાવો છે કે તેમના ઘણા ખરા મહાવીરના સમયમાં જન્મ્યા હતા અને નિર્વાણ પામ્યા હતા. જૈનોનો આ દાવો થોડી ઘણી અતિશયોક્તિ સિવાય અસમર્થિત તો નથી જ. મહાવીરે કુશળ જનસમાજ સમક્ષ જે મહાન સંદેશ મૂક્યો તેણે તેમના સંબંધીઓને આકર્ષણ ઉત્પન્ન કીધું હોય તે સ્વાભાવિક છે. મહાવીર અને તેમના સ્વજનથી અનુયાયીઓની વાત બાજુ પર મૂકીએ તો પણ શ્રેણિક સંબંધી જૈનોની ઐતિહાસિક અને દંતકથાઓ એટલી આવશ્યક અને વિવિધ છે કે પોતાના મહાન આશ્રયદાતા રાજાની પ્રતિ જૈનો જે માન ધરાવતા તેની તે સાક્ષી પૂરે છે⁴ અને સુખાશ્રે તેની ઐતિહાસિકતા શંકાથી પર છે.

હવે જૈનોના કુણિકનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તેના સંબંધી કથાઓ તેના પિતા શ્રેણિક જેટલી હૃદયંગમ નથી, જો કે તેના જીવનના હમણાજ બધાજ પ્રસંગોપર પ્રકાશ ફેંકતું ઘણું સાહિત્ય હસ્ત છે.⁵ આમ છતાં જૈનો અને બૌદ્ધો પ્રતિ આ મહાન રાજાની વૃત્તિ સ્પષ્ટ કરતી તેની કારકિર્દીમાંથી એક વસ્તુ મળે તેવી છે.

કુણિકના જીવનનો આ પ્રસંગ મગધની રાજગાદી સાથે સંકળાયેલો છે. બૌદ્ધો નિશ્ચિતપણે કહે છે કે "તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ બિંબિસારને મારવાની અણીપર હતો ત્યારે અધિકારીઓએ તેને પકડી લીધો હતો, પરંતુ બિંબિસારે પોતાની

1 Cf. Āvaśyaka Sūtra, p. 679. Raychaudhuri, op. cit., p. 136. "Bimbisāra is said to have contracted marriage alliances with the kings of several states. These we may be sure, were quite common in ancient India."—Beni Prasad, *The State in Ancient India*, p. 163.

2 Cf. *Āvaśyaka-Sūtra*, p. 679. *Anuttaraupapātika-Daśā*, sec. 1, 2, pp. 1-2. Barnett, op. cit., pp. 110-113. Raychaudhuri, op. and loc. cit.; Pradhan, op. cit., p. 213.

3 [illegible] —*Antagaḍa Daśā*, sec. 16-26, pp. 25-32. Cf. Barnett, op. cit., pp. 97-107. *Āvaśyaka-Sūtra*, p. 687. Hemacandra, op. cit., 408, p. 171. Of the sons of Śreṇika, Datta, Vehalla, Abhaya, Nandisena, Meghakumāra and others are said to have joined the order of Mahāvīra. Cf. *Anuttaraupapātika Daśā*, sec. 1, p. 1; Ibid., sec. 2, p. 2; Barnett, op. cit., pp. 110-113. *Āvaśyaka Sūtra*, pp. 682, 686.

4 For Śreṇika's attachment towards Mahāvīra see [illegible] —*Bhagavatī*, sec. 4-6, pp. 6, 10; [illegible] —*[illegible] Sūtra*, sec. 23, p. 60. Cf. *Kalpa-Sūtra*, Subodhikā Ṭīkā, p. 23. (श्रेणिक) राजा [illegible] —*Āvaśyaka Sūtra*, p. 671. In this way many more such references about Śreṇika can be gathered from the Jaina canonical books, but for our purpose suffice it to say that the Jainas respect him as the first Tīrthaṅkara of the coming age. [illegible] —Hemacandra, op. cit., 158, p. 179. Cf. Tawney, op. cit., p. 178.

5 About the whole of *Aupapātika*, the first *Upāṅga* of the Jainas deals with Ajātaśatru. Besides this we get references about him in the *Bhagavatī*, the *Uvāsaga Daśā*, the *Antagaḍa Daśā*, and many other places. Kūṇika has been fully dealt with by the Jainas.

રાજ્યસત્તા તેને સોંપી. આમ છતાં અજાતશત્રુએ તેને ભૂખે મરવા દીધો અને પાછળથી બુદ્ધ પાસે પોતાના પાપનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો."[1] આથી વિરુદ્ધ જૈનો આ પ્રસંગ જુદી જ રીતે વર્ણવે છે. તેમની માન્યતા મુજબ બુદ્ધના પિતૃઘાતક અજાતશત્રુએ જો કે પોતાના પિતાને કેદ કર્યો હતો અને તેને બહુ દુઃખ દીધું હતું, પરંતુ શ્રેણિકનું મરણ એવા સંજોગોમાં થયું હતું કે એના અકાળ મૃત્યુના અને પુત્રના શુભ ઇરાદાની ગેરસમજના કારણે પિતા અને પુત્ર બન્નેને માટે તિરસ્કારને બદલે આપણને દયા આવે છે.

આ વિષેની જૈનોની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે. કુણિકને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવાનો શ્રેણિકનો નિશ્ચય છતા પોતાના ભાઈ કાલ આદિની ઇર્ષ્યાથી ઉતાવળે શક્તિ બની કુણિકે પોતાના બાપને કેદ કર્યો. આ કારાવાસ દરમિયાન કુણિકે તેના પ્રતિ અમાનુષિક વર્તન ચલાવ્યું તેમ છતા તેની માતા ચેલણા શ્રેણિકની સંભાળ રાખતી હતી. એક વખત એમ બન્યું કે કુણિક પોતાના બાળપુત્ર ઉદાયિનને ખોળામાં લઈ ભોજન કરતો હતો તે વખતે તેનો પેશાબ ભોજનના થાળમાં પડ્યો, પરંતુ તેની પરવા કર્યા વિના તેણે ભોજન ચાલુ રાખ્યું. ત્યાર પછી તેણે પાસે બેઠેલ પોતાની માતાને પૂછ્યું કે "હે માતા! કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના પુત્રને આટલા પ્રેમથી ચાહતો હશે?" માતાએ કહ્યું કે "હે પાપી રાક્ષસ! સાંભળ, તારો જન્મ થયો ત્યારે તું દુષ્ટ ગ્રહવાળો જન્મ્યાથી હું તને અશોકવાડીમાં મૂકી આવી હતી. તારા પિતાએ તે જાણ્યું ત્યારે તે પોતે તને પાછો લાવ્યા અને તારું નામ અશોકચંદ્ર રાખ્યું. એક કૂકડાએ તારી આંગળી કરડી હતી તેથી આંગળું થતા તારું નામ કુણિક પડ્યું. તારી તે આંગળીએ સોજો આવ્યો અને પાકી ત્યારે તને અસહ્ય પીડા થતા પરુથી ખરડાયેલ તે આંગળી તારા પિતાએ પોતાના મુખમાં મૂકતા તને શાંતિ થઈ જાતી તે તને ચાહતા હતા." કુણિકે જ્યારે આ સાંભળ્યું ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે કહ્યું "મેં મારા પિતાને આવો ત્રાસ આપ્યો! આમ બોલી તે તરત જ પોતાના પિતાની બેડી તોડવા લોઢાનો એક ઘણ લઈ દોડ્યો. દરમિયાન બંદીખાનાના સંત્રીઓએ શ્રેણિકને કહ્યું કે "વધુ અસ્થિર મને કુણિક પોતાના હાથમાં લોઢાનો ઘણ લઈ આવે છે અને તેનો ઇરાદો શું છે તે જાણી શકાતું નથી." આ સાંભળતાં શ્રેણિકને લાગ્યું કે તે મને બહુજ દુઃખદ રીતે મારી નાખશે તેથી તેણે તાલપુટ વિષ લીધું અને બેડી તોડવા કુણિક તેની પાસે આવી પહોંચે તે પહેલાં તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો. કુણિક પિતાના આ અવસાનની ઘટનાથી ખૂબ દુઃખી થયો અને અધિકારીઓએ સમજાવવા છતા તેણે સ્નાન કે ભોજન કર્યાં નહિ. પિતાના અવસાનનું દુઃખ ભૂલવા તેણે રાજગૃહ છોડી ચંપાને રાજધાની બનાવી.[2]

જૈનોએ રજૂ કરેલ કુણિકના જીવનનો આ પ્રસંગ એમ પુરવાર કરે છે કે તેણે પોતે શ્રેણિકનું ખૂન કર્યું ન હતું તેમજ તેને ભૂખે માર્યો પણ ન હતો. કારણ કે આમાં કોઈપણ

1. Pradhan, *op. cit.*, p. 214. *Cf.* Rockhill, *op. cit.*, pp. 95 ff.; Rhys Davids, *Dialogues of the Buddha* pt. I, p. 94; Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 126-127; Rhys Davids (Mrs), *op. cit.*, pp. 109-110.

2. Cf. *Āvaśyaka Sūtra*, pp. 682-683; Hemacandra, *op. cit.*, pp. 161-164. Tawney, *op. cit.*, pp. 176-178.

પુત્રો ઉપરાંત એને બીજા પણ પુત્રો હતા જે જાણીતા નામો મળતાં આવતા હોય કે નહિ તો પણ જૈનના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે.[1] શ્રેણિકના આ બધા પુત્રો અને રાણીઓ વિષે જૈન ગ્રંથોનો એવો દાવો છે કે તેમના ઘણા ખરા મહાવીરના સંઘમાં ભળ્યા હતા અને નિર્વાણ પામ્યા હતા.[2] જૈનોનો આ દાવો થોડી ઘણી અતિશયોક્તિ સિવાય અસંભવિત તો નથી જ. મહાવીરે દુઃખી જનસમાજ સમક્ષ જે મહાન સંદેશ મૂક્યો તેમાં તેમના નજીકીઓએ આવર્તન ભાગ લીધો હોય તે સ્વાભાવિક છે. મહાવીર અને તેમના રાજવંશી અનુયાયીઓની વાત બાજુ પર મૂકીએ તો પણ શ્રેણિક સંબંધી જૈનોની સાહિત્યિક અને લૌકિક કથાઓ એટલી અવ્યવસ્થિત અને વિવિધ છે કે પોતાના મહાન આશ્રયદાતા રાજાની પ્રતિ જૈનો જે માન ધરાવતા તેની તે સાક્ષી પૂરે છે[4] અને સુભાગ્યે તેની ઐતિહાસિકતા શંકાથી પર છે.

હવે જૈનોના કુણિકનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તેના સંબંધી કથાઓ તેના પિતા શ્રેણિક જેટલી હૃદયંગમ નથી, જોકે તેના જીવનના લગભગ બધાય પ્રસંગોપર પ્રકાશ ફેંકતું ઘણું સાહિત્ય હયાત છે.[5] આમ છતાં જૈનો અને બૌદ્ધો પ્રતિ આ મહાન રાજાની વૃત્તિ સ્પષ્ટ કરતી તેની કારકિર્દીમાંથી એક વસ્તુ મળે તેવી છે.

કુણિકના જીવનનો આ પ્રસંગ મગધની રાજગાદી સાથે સંકળાયેલો છે, બૌદ્ધો નિશ્ચિતપણે કહે છે કે "તેનો પુત્ર અજાતશત્રુ બિંબિસારને જબરથી મારવાની અણીપર હતો ત્યારે અધિકારીઓએ તેને પકડી લીધો હતો, પરંતુ બિંબિસારે પોતાની

1 Cf. *Āvaśyaka Sūtra*, p 679. Raychaudhuri, *op. cit.* p 126. "Bimbisāra is said to have contracted marriage alliances with the kings of several states. These we may be sure, were quite common in ancient India."—Beni Prasad, *The State in Ancient India*, p 163.

2 Cf. *Āvaśyaka Sūtra*, p 679. *Anuttarovavāiya-Dasāo*, ... 1, 2, pp 1 2; Barnett, *op. cit.*, pp 110 112. Raychaudhuri, *op.* and *loc. cit.* Pradhan, *op. cit.* p 213.

3 [illegible] —*Antagada Dasāo*, ... 16-26, pp 25-32. Cf. Barnett *op. cit.* pp 97 107. *Āvaśyaka Sūtra*, p 687. Hemacandra, *op. cit.* 408, p 171. Of the sons of Śreṇika, Halla, Vehalla, Abhaya, Nandisena, Meghakumāra and others are said to have joined the order of Mahāvīra. Cf. *Anuttarovavāiya Dasāo*, ... 1, p 1. *Ibid.*, ... 2, p 2. Barnett, *op. cit.* pp. 110 112. *Āvaśyaka Sūtra*, pp 682, 685.

4 For Śreṇika's attachment towards Mahāvīra see [illegible] —*Bhagavatī*, ... 4, 6, pp 6, 10; [illegible] —... *Sūtra*, ... 25 p. 80. Cf. *Kalpa-Sūtra*, *Subodhikā* ..., p 20 [illegible] —*Āvaśyaka Sūtra*, p 681. In this way many more such references about Śreṇika can be gathered from the Jaina canonical books, but for our purpose suffice it to say that the Jainas respect him as the first Tīrthaṅkara of the coming age. [illegible] —Hemacandra, *op. cit.*, 189, p. 179. Cf. Tawney *op. cit.*, p 178.

5. About the whole of *Aupapātika*, the first *Upāṅga* of the Jainas, deals with *Ajātaśatru*. Besides this we get references about him in the *Bhagavatī*, the *Uvāsaga Dasāo*, the *Antagada Dasāo*, and many other places. Kūṇika has been fully dealt with by the Jainas.

રાજસત્તા તેને સોંપી. આમ છતાંય અજાતશત્રુએ તેને ભૂખે મરવા દીધો અને પાછળથી બુદ્ધ પાસે પોતાના પાપનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો."[1] આથી વિરુદ્ધ જૈનો આ પ્રસંગ જુદી જ રીતે વર્ણવે છે. તેમની માન્યતા મુજબ બુદ્ધના પિતૃઘાતક અજાતશત્રુએ જો કે પોતાના પિતાને કેદ કર્યો હતો અને તેને બહુદુઃખ દીધું હતું, પરંતુ શ્રેણિકનું મરણ એવા સંજોગોમાં થયું હતું કે એના અકાળ મૃત્યુના અને પુત્રના શુભ ઇરાદાની ગેરસમજના કારણે પિતા અને પુત્ર બન્નેને માટે તિરસ્કારને બદલે આપણને દયા આવે છે.

આ વિષેની જૈનોની દંતકથા નીચે પ્રમાણે છે: કૂણિકને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવાનો શ્રેણિકનો નિશ્ચય છતાં પોતાના બીજા ભાઈ હલ્લ-વિહલ્લ પ્રત્યેની ઉદારતાથી ઉતાવળે શંકિત બની કૂણિકે પોતાના બાપને કેદ કર્યો. આ કારાવાસ દરમિયાન કૂણિકે તેના પ્રતિ અમાનુષિક વર્તન ચલાવ્યું તેમ છતાં તેની માતા ચેલ્લણા શ્રેણિકની સખત કાળજી રાખતી હતી. એક વખત એમ બન્યું કે કૂણિક પોતાના બાળપુત્ર ઉદાયિનને ખોળામાં લઈ ભોજન કરતો હતો તે વખતે તેનો પેશાબ ભોજનના થાળમાં પડ્યો, પરંતુ તેની પરવા કર્યા વિના તેણે ભોજન ખાવું શરૂ કર્યું ત્યાર પછી તેણે પાસે બેઠેલ પોતાની માતાને પૂછ્યું કે "હે માતા! કોઈપણ મનુષ્ય પોતાના પુત્રને આટલા પ્રેમથી ચાહતો હશે?" માતાએ કહ્યું કે "હે પાપી રાક્ષસ! સાંભળ, તારો જન્મ થયો ત્યારે તું દુષ્ટ ગ્રહવાળો જણાયાથી હું તને અશોકવાડીમાં મૂકી આવી હતી. તારા પિતાએ તે જાણ્યું ત્યારે તે પોતે તને ત્યાંથી લાવ્યા અને તારું નામ અશોકચંદ્ર રાખ્યું. ત્યાં કૂકડાએ તારી આંગળી કરડી હતી તેથી આટલું થતા તારું નામ કૂણિક પડ્યું. તારી તે આંગળીએ સોજો આવ્યો અને પછી જ્યારે તને અસહ્ય પીડા થતા સ્રાવથી ખરડાયેલ તે આંગળી તારા પિતાએ પોતાના મુખમાં રાખતા તને શાંતિ થઈ આવતી તે તને ચાહતા હતા." કૂણિકે જ્યારે આ સાંભળ્યું ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે કહ્યું "મેં મારા પિતાને આવો ખરાબ બદલો આપ્યો!" આમ બોલી તે તરત જ પોતાના પિતાની બેડી તોડવા લોઢાનો એક ઘણ લઈ દોડ્યો. દરમિયાન બંદિખાનાના રક્ષકોએ શ્રેણિકને કહ્યું કે "ઘણા અસ્થિર મને કૂણિક પોતાના હાથમાં લોઢાનો ઘણ લઈ આવે છે અને તેનો ઇરાદો શું છે તે જાણી શકાતું નથી." આ સાંભળતાં શ્રેણિકને લાગ્યું કે તે મને બહુજ દુઃખદ રીતે મારી નાખશે તેથી તેણે તાલપુટ વિષ લીધું અને બેડી તોડવા કૂણિક તેની પાસે આવી પહોંચે તે પહેલા તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો. કૂણિક પિતાના આ અવસાનની ઘટનાથી ખૂબ દુઃખી થયો અને અધિકારીઓએ સમજાવવા છતાં તેણે સ્નાન કે ભોજન કર્યાં નહિ. પિતાના અવસાનનું દુઃખ ભૂલવા તેણે રાજગૃહ છોડી ચંપાને રાજધાની બનાવી.[2]

જૈનોએ રજૂ કરેલ કૂણિકના જીવનનો આ પ્રસંગ એમ પુરવાર કરે છે કે તેણે પોતે શ્રેણિકનું ખૂન કર્યું ન હતું તેમજ તેને ભૂખે માર્યો પણ ન હતો; કારણ કે આમાં કોઈપણ

1. Pradhan, *op. cit.*, p. 214. *Cf.* Rockhill, *op. cit.*, pp. 85 ff. Rhys Davids, *Dialogues of the Buddha*, pt. I, p. 94. Raychaudhuri, *op. cit.*, pp. 126-127. Rhys Davids (Mrs), *op. cit.*, pp. 109-110.

2. Cf. *Āvaśyaka Sūtra*, pp. 682-683; Hemacandra, *op. cit.*, pp. 161-164. Tawney, *op. cit.*, pp. 173-178.

અસ્વાભાવિક કે અસંભવિત વસ્તુ નથી. આ વસ્તુ એ પણ સિદ્ધ કરે છે કે જૈનો કૂણિકના પ્રસંગમાં ખૂબ આગળ્યા હતા, નહિતો તેઓએ પણ આ પ્રસંગને બૌદ્ધોની માફક જુદું જ રૂપ આપ્યું હોત.

ઉપરોક્ત વસ્તુને બૌદ્ધ સાહિત્ય અસરૂત તપાસતાં પણ ટેકો મળે છે કારણ કે તે જણાવે છે કે અજાતશત્રુને દેવદત્તે તેના પિતાનું ખૂન કરવા પ્રેર્યો હતો. આ દેવદત્ત એકવાર બુદ્ધનો શિષ્ય હતો કે જે પાછળથી તેનો દુશ્મન બન્યો અને પરિણામે બૌદ્ધ કથાનકમાં તેણે ખૂબ-ક્રિમિનલપેટનો ભાગ ભજવ્યો હતો.[1] વળી બુદ્ધ પાસે કૂણિકે કરેલ પશ્ચાત્તાપની ટીકા કરતાં રહ્યસ ડેવીડ્સ જણાવે છે કે "વાતચીતના અંતે રાજાએ ભવિષ્યમાં બુદ્ધને માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકારી પોતાના પિતાના ખૂનનો પશ્ચાત્તાપ કર્યાનું સૂચન છે. આમ છતાં તેણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કે ધર્મ પલટો કરી બૌદ્ધ સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂક્યાનો કોઈ પુરાવો નથી. વળી જે કંઈ આપણે જોઈએ તે મુજબ પછી તે કદી બુદ્ધ કે તેના સંઘના કોઈ સભ્યને નૈતિક સલાહ માટે મળ્યો પણ નથી તેમજ બુદ્ધના સમયમાં સંઘને તેણે કોઈ ખાસ લાભ કરી આપ્યો હોય તે પણ જાણવામાં નથી."

બુદ્ધ અને અજાતશત્રુ પરસ્પર કેવા અભિપ્રાય ધરાવતા તે બૌદ્ધ સાહિત્યના નીચેના ઉલ્લેખો સ્પષ્ટ કરે છે: "પછી દેવદત્ત અજાતશત્રુ પાસે ગયો અને કહ્યું કે હે રાજન્, આપના માણસોને હુકમ કરો કે શ્રમણ ગૌતમને હું મારી નાંખી શકું. પછી અજાતશત્રુએ હુકમ આપ્યો કે માનનીય દેવદત્ત કહે તેમ તમે કરો.'

કૂણિકે જ બુદ્ધ પાસે કેવો પશ્ચાત્તાપ કર્યો હશે તે આ ફકરો સ્પષ્ટ કરે છે. વળી બુદ્ધ પણ તેના વિષે કેવો અભિપ્રાય ધરાવતા તે નીચેના વાક્યથી જણાય છે "ભિક્ષુઓ! પ્રતિષ્ઠિત રાજકન્યાનો પુત્ર, મગધનો રાજા અજાતશત્રુ પાપનો સહાયક અને સાથી છે."[5]

1. "It is probable, however, that the story is the product of odium theologicum, or sectarian rancour, which has done so much to falsify the history of ancient India. Later when, in consequence of Aśoka's patronage, Buddhism became pre-eminent in Northern India, leanings towards Jainism became criminal in the eyes of ecclesiastical chroniclers, who were ready to blacken the memory of persons deemed heretical with unfounded accusations of the gravest character." —Smith, op. cit. pp. 33, 37

2. Rhys Davids *Buddhist India*, pp. 13-14. *Cf.* Rhys Davids and Oldenberg, *S.B.E.*, xx, pp. 238-265. And Devadatta went to Ajātaśatru the prince and said to him: "In former days, Prince, people were long lived, but now their term of life is short. It is quite possible, therefore, that you may complete your time while you are still a prince. So do you, Prince, kill your father and become the Rāja, and I will kill the blessed one and become Buddha." —*Ibid*, p. 241

3. Rhys Davids, op. cit., p. 16

4. Vinaya Texts, pt. iii. p. 243

5. Rhys Davids (Mrs) op. cit. p. 108.

ઔપપાતિક અને બીજા જૈન ગ્રંથો જણાવે છે કે કુણિક વારંવાર પોતાની રાણીઓ અને ભારે રસાલા સાથે જ્ઞાતપુત્રને વંદન કરવા જતો. વૈશાલીના રાજા ચેટક અને ચંપાના દધિવાહનના પ્રસંગોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુણિક એકથી વધારે વખત મહાવીરના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો અને જૈનધર્મ પ્રતિ સંપૂર્ણ સન્માન અને પ્રતિષ્ઠા ધરાવતો.[1] તેનો મહાવીર પ્રતિ પ્રેમ અને જિન પ્રરૂપિત સિદ્ધાંત પરની તેની શ્રદ્ધા વર્ધમાન અને તેમના શિષ્યો સમક્ષ તેણે ઉચ્ચારેલ નીચેના શબ્દો વ્યક્ત કરે છે: "હે ભગવંત! આપે સત્ય જ કહ્યું છે સત્ય ધર્મનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. આપનો મોક્ષ અને શાંતિનો માર્ગ અદ્વિતીય છે."[2]

કુણિકના ઉત્તરાધિકારી ઉદય અથવા ઉદાયિનનો વિચાર કરતા જૈનો અને બૌદ્ધો અનેક દંતકથા રજૂ કરે છે. ડૉ. રાયચૌધરી કહે છે કે "પુરાણ પ્રમાણે અજાતશત્રુનો ઉત્તરાધિકારી દર્શક હતો.[3] અધ્યાપક ગીગર તે ભૂલભર્યું માને છે કેમકે પાલી શાસ્ત્રો નિશ્ચિત રીતે જણાવે છે કે ઉદાયિભદ્દ અજાતશત્રુનો પુત્ર હતો અને પ્રાય. તેનો ઉત્તરાધિકારી પણ હતો.[4] ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તે જો કે મગધના રાજા તરીકે દર્શકનો સ્વીકાર કર્યો છે તો પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રમાણો સામે દર્શક એ અજાતશત્રુનો સીધો પહેલો ઉત્તરાધિકારી હતો તેમ નક્કી કહી શકાય તેમ નથી."[5]

બે જૈન પ્રમાણોનો વિદ્વાન ડૉક્ટર ઉલ્લેખ કરે છે તે હરિભદ્રની આવશ્યકટીકા[6] હેમચંદ્રના[7] ત્રિષષ્ઠિશલાકા અને પરિશિષ્ટપર્વ તેમજ ટૉનીના કથાકોશ છે. આ ગ્રંથોની કથાઓ પાલી શાસ્ત્રોની દંતકથાઓને આથી વધુ મળતી આવતી નથી. ડૉ. પ્રધાનના શબ્દોમાં "મહાવંસ પ્રમાણે અજાતશત્રુને તેના પુત્ર ઉદાયિભદ્દે મારી નાખ્યો,[9] પરંતુ સ્થવિરાવલિ આપણને કહે છે કે ઉદાયિન પિતાના મૃત્યુથી દુઃખી થયો હતો અને રાજધાની ચંપા બદલી પાટલીપુત્ર આણ્યો હતો."[10]

1. Cf. *Aupapātika*, sū 12, 27 30, pp 24, 25, 57 58, 62, 63, 64 Stevenson (Mrs), *op. cit.*, p 40; Hemacandra, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto IV vv 1, 9, 13, 15 *Āvaśyaka-Sūtra*, pp. 684, 687 Hoernle, *op. cit.*, n, p. 9

2 तए णं से कूणिए राया ... महावीरं ... वंदति ... एवं वयासी-सुयक्खाए ते भंते etc.— *Aupapātika*, sū 35, p. 83

3 Cf. Pargiter *Dynasties of the Kali Age*, pp. 21, 69 Pradhan, *op. cit.*, p. 217

4. Cf Geiger *Mahāvaṃsa*, *Pariccheda* IV vv 1-8

5. Raychaudhuri, *op. cit.* p. 130 "The order of succession in the *Vāyu* which inserts Darśaka between Ajātaśatru and Udayabhadra must be rejected. —Pradhan, *op.* and *loc. cit.* Darśaka may be one of Bimbisāra's many sons who managed the State affairs during the lifetime of his father Cf. *ibid.*, p. 213

6. कोणिके ... सुए ... तदा उदायन ... स्थापयति —*Āvaśyaka-Sūtra*, p. 687

7 Hemacandra, *op. cit.*, 22 Cf *Triṣaṣṭiśalākā*, *Parva* X, 436, p. 172.

8. Cf Tawney *op. cit.*, p. 177

9. Cf Geiger, *op. cit.* 1.

10 Pradhan, *op. cit.* p. 216 Cf. *ibid.*, p. 219 The Ceylonese chronicles states that all the kings from Ajātaśatru were parricides. —Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 133 Hemacandra, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto VI, vv 32 180, Cf *Āvaśyaka-Sūtra*, pp. 687 690.

આ જૈન કથાઓને વાયુપુરાણ ટેકો આપે છે તે જણાવે છે કે ઉદયિને પોતાના રાજ્યના ચોથા વર્ષે કુસુમપુર (પાટલીપુત્ર[1]) વસાવ્યું[2] અને તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે ઉદયિન પોતાના પિતાના મૃત્યુમાટે જવાબદાર નથી. સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાની લાલચે પિતાના જીવન પ્રત્યેની સ્વાભાવિક લાગણીને ઉખેડી મૂકનાર અજાતશત્રુના જેવું ઉદયિનું ચિત્ર દોરવાને બૌદ્ધોને શું કારણ હશે તે સમજાતું નથી. મહાવંસની આ કથાઓમાં જો કંઈ વજૂદ હોત તો જૈન લેખકો કૂણિકની માફક તેના વિષે લખ્યા વિના ન જ રહ્યા હોત.

બીજી તરફ જૈનો જણાવે છે કે તે ચુસ્ત જૈન હતો. તેના હુકમથી નવી રાજધાની પાટલીપુત્રના મધ્યમાં એક સુંદર જૈન પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો.[3] આ ઉપરાંત જૈન સાધુઓ પણ તેની પાસે જઈ શકતા હતા, તે વાત નીચેની હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કેમકે તેનું ખૂન તેના હાથે મરાયેલ એક રાજાના કુમારે સાધુ વેશમાં કર્યું હતું. આ પ્રસંગ પરથી એમ અનુમાન નીકળે છે કે એક આસ્તિક જૈનની માફક તે નિયમિત રીતે માસિક ધાર્મિક પર્વો પાળતો કારણ કે તેના પૌષધવ્રતના દિવસે જ છૂપાવેલ હથિયારવાળા નવીન મુનિસાથે સૂરિ તેના મહેલમાં ગયા હતા અને રાજાને ઉપદેશ આપ્યો હતો.[4]

ટૂંકમાં શૈશુનાગો કે જેમની સત્તા હેઠળ મગધ સામ્રાજ્યે નિશ્ચિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમને માટે જૈનોને આટલું કહેવાનું છે એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જૈન ધર્મ સાથેના તેમના સંબંધને લગતી લીલી વિગતોમાં આપણે ઉતર્યા નથી, તેમજ આ પ્રસંગમાં આવતા બીજા વંશોની બાબતમાં પણ તેમજ કરવું યોગ્ય છે. આ પરથી એમ સમજવાનું નથી કે તે વિગતો અર્થ વગરની છે પરંતુ ઉત્તરીય જૈનોનું સર્વસામાન્ય નીતિ ઐતિહાસિક વિવેચન કરવા જતાં જુદા જુદા વંશો સાથેના તેમના સંબંધની વિગતોમાં ઉતરવું તે શક્ય અને ઇષ્ટ નથી.

ઉદયિનના ઉત્તરાધિકારીઓનો વિચાર કરતાં બૌદ્ધ સાહિત્ય જણાવે છે કે તેના પછી અનિરુદ્ધ, મુણ્ડ અને નાગદાસક આવ્યા હતા અને તે ઉમેરે છે કે તે બધા પિતૃઘાતક હોવાથી "પ્રજાએ ગુસ્સે થઈ તે આખા વંશનો બહિષ્કાર કર્યો હતો અને શિશુનાગ

1 The choice of Pāṭaliputra was probably due to its position in the centre of the realm which now included North Bihar. Moreover, its situation at the confluence of two large rivers (the Ganges and the Son) was important from the commercial as well as the strategic points of view. In this connection it is interesting to note that Kautilya recommends a site at the confluence of rivers for the capital of a kingdom.—Raychaudhuri, op. cit., p. [illegible]

2 Cf. Pargiter, op. cit., p. 69; Pradhan, op. cit., p. 216; Raychaudhuri, op. and loc. cit.

3 [illegible] चैत्यगृहं कारित —Āvaśyaka Sūtra, p. 690. Cf. Hemacandra, op. cit., 181.

4 स राजप्रासादे [illegible] पौषधं करोति —Āvaśyaka Sūtra, p. 690. Cf. Hemacandra, op. cit., 185, ibid., vv. 186-200. Charpentier, C.H.I. i, p. 164.

(શિશુનાગ) નામના અમાત્યને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો."[1] તેમ છતાં જૈન અને પૌરાણિક કથાઓ આ અનિરુદ્ધ અને બીજા દુર્બળ રાજાઓને વિસારી મૂકે છે યા તેમની ગણના કરતા નથી અને બૌદ્ધોના ઉદાયિભદ્રના ઉત્તરાધિકારી તરીકે કેઈ નંદ અથવા નંદિવર્ધનને મૂકે છે.[2]

જૈનો જણાવે છે કે ઉદાયિ બીનવારસ મરણ પામતાં અમાત્યોએ શણગારેલ હાથી, ઘોડો, છત્ર, ચામર અને કળશ એ પાંચ રાજચિન્હો શેરીઓમાં ફેરવતાં ફરતાં હજામથી થયેલ વેશ્યાના પુત્ર નંદના ઘરના વરંડા પાસે આવ્યા ત્યારે એ પાંચે ચિન્હોએ તે નંદનો મગધના રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો; તે પરથી તેને રાજા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ બનાવ મ૦ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૬૦ વર્ષે બન્યો અર્થાત્ તે વખતે નંદ ગાદીએ બેઠો.[3]

મહાવીર નિર્વાણની તારીખ વિચારતાં આપણે જોયું કે વર્ધમાનના નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે મૌર્યો મગધની ગાદીએ આવ્યા; આમ નંદ અને તેમના વંશજોને ફાળે ૯૫ વર્ષ આવે છે. ડૉ૦ પ્રધાન જણાવે છે કે "આ હકીકત પૌરાણિક હકીકતને બરાબર મળતી આવે છે કે નંદોએ લગભગ સો વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આમ પુરાણોએ પ્રાય. પ્રાચીન જૈન માન્યતા સ્વીકારી જણાય છે."[4]

આ ઉપરાંત તે વિદ્વાન ઉમેરે છે કે નામની સમાનતાના કારણે આ૦ હેમચંદ્ર નંદિ યા નંદવર્ધન અને નંદ (=મહાપદ્મ) એ બેને એક સમજે છે એટલું જ નહિ પણ નંદે (મહાપદ્મે) લગભગ ૧૦ વર્ષ (સ્થવિરાવલિ મુજબ ૯૫ વર્ષ) રાજ્ય કર્યું હતું એ ખોટી હકીકતને ટેકો આપે છે."[5]

પરંતુ હેમચંદ્રે ઉપર બતાવ્યા મુજબ નામનો ગોટાળો કદી કર્યો જ નથી કેમકે હરિભદ્ર તથા હેમચંદ્ર એ બન્નેએ નવનંદોનો વિચાર કર્યો છે જેમાંનો પહેલો નીચ કુળમાં જન્મ્યો હતો.[6] એમ કહેવું બરાબર નથી કે "હેમચંદ્રે નંદિ યા નંદવર્ધન અને નંદ (મહાપદ્મ) ને ભેળસેળ કરી દીધા છે. કારણ કે જો ઉદાયિનની ગાદી પર નંદિવર્ધન યા નંદવર્ધનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો તેને શૈશુનાગના વંશજ તરીકે માનવો પડે એ પ્રાચીન અને અર્વાચીન પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ છે. ડૉ૦ રાયચૌધરી જણાવે છે કે "પુરાણો અને સિંહાલના ઉલ્લેખો એક જ નંદવંશનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે આ ગ્રંથો નંદિવર્ધનને શૈશુનાગ વંશના રાજા તરીકે ઓળખે છે અને એ નંદવંશથી તદ્દન જુદો જ તરી આવે છે."[7]

1. Raychaudhuri, op. cit., p. 139. Cf Geiger, op. cit., vv 2-6; Pradhan, op. cit., pp. 218-219; Smith, op. cit., p. 36 Rapson, C H I 1, pp 312 313

2 Cf. Āvaśyaka-Sūtra, pp. 690 ff Hemacandra, op. cit., 242 Pargiter op. cit., pp. 22, 69

3 नापितदास राज्य स्थाप—Āvaśyaka Sūtra, p. 690 Cf Hemacandra, op. cit., vv 231-243.

4. Pradhan, op. cit p 218 Cf. Pargiter op. cit pp. 25, 69.

5. Pradhan, op. cit., p. 220. Cf ibid., p 226

6 पयये जाते —Āvaśyaka Sūtra, p 693. Cf Hemacandra, op. cit., Canto VII, 3

7 Raychaudhuri, op cit p. 138, Cf. Pargiter op. cit pp 21, 24, 69 Smith, op. cit p. 51.

આમ સ્પષ્ટ છે કે જૈન કથામાં જરા પણ અસંદિગ્ધતા નથી કારણ કે ઉદાયિનને ઉત્તરાધિકારી ન હતો અને મગધનું રાજ્ય નંદોના હાથમાં ગયું હતું. શૈશુનાગનું સ્થાન નંદોએ કેમ પડાવી લીધું તે સંજોગો આપણે ઉકેલતા નથી. આપણે જોયું તે મુજબ એમ પણ બન્યું હોય કે ઉદાયિન પછી કેટલાક નબળા રાજાઓ થયા અને ડૉ૦ સ્મિથ કહે છે તેમ તે વંશના છેલ્લા મહાનંદિનને "શૂદ્ર સ્ત્રીથી મહાપદ્મ નંદ નામનો પુત્ર થયો જેણે રાજ્ય પડાવી લઈ નંદવંશની સ્થાપના કરી."[1]

વિદ્વાન ઇતિહાસવેત્તાનું આ કથન જૈન લેખકો કે નંદ હજામથી થયેલ વેશ્યાનો પુત્ર હતો તેને મળતું આવે છે. આ હકીકતને પુરાણો તેમજ એલેક્ઝાન્ડરના સમયમાંથી મગધરાજના પિતાના ગ્રીક વર્ણનો ટેકો આપે છે. પુરાણો તેને શૂદ્ર માતાથી જન્મેલો કહે છે.[2] આમ આ બધું જૈન લેખકોને ખૂબ મળતું આવે છે છતાં આ સાધનોની માન્યતા મુજબ નંદોની રાજસત્તા માત્ર બે પેઢી સુધી ચાલી હતી જે સમય ધન નંદનો હતો. કર્ટિસ કહે છે કે "તેનો પિતા (અગ્રમ અથવા ઝન્ડ્રમીઝનો પિતા નંદ ૧લો અથવા મહાપદ્મ નંદ) ખરેખર હજામ હતો, જે રોજની મજુરીથી માંડમાંડ પોતાનું પૂરું કરતો હતો. પણ તે સુંદર હોવાથી રાણીનો માનીતો હતો અને તેના દ્વારા રાજાનો વિશ્વાસપાત્ર બની બેઠો હતો. પાછળથી તેણે દગાથી પોતાના રાજાનું ખૂન કર્યું અને કુમારોના રક્ષક તરીકે કામ કરવાનો ઢોંગ કરી રાજસત્તા ખૂંચવી લીધી. તેણે રાજકુમારોને મારી નાખી પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો જેણે વ્યવસ્થિત કારોબાર ચલાવવાના બદલે પોતાના પિતાની નકલ કરી અને પરિણામે પ્રજાએ તેને ધિક્કારી કાઢી તેની અવગણના કરી."[3]

નંદોની અક્ષત્રિય ઉત્પત્તિ બાબતની જૈન અને અન્ય લેખકોની સામ્યતા ઉપરાંત કાળક્રમમાં પણ જો સ્મિથ કહે છે તે મુજબ "આ બનાવ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૧૩ અથવા તેની આસપાસ મૂકી શકાય"[4] તો જૈનો સાચા છે કારણ કે આપણે જોયું તેમ મહાવીર નિર્વાણ જેને આપણે ઈ.સ. પૂર્વે ૪૬૧-૪૮૦ મૂક્યું છે તેના પછી ૬૦ વર્ષે મગધની સાર્વભૌમ સત્તા શૈશુનાગના હાથમાંથી નંદોના હાથમાં આવી. પુરાતત્ત્વવિદ્ રેપ્સનને પણ કહેવું જ પડે કે જૈનોએ સૂચવેલ નંદોનો સમય ૬૫ વર્ષ તે પૌરાણિક લેખકોને મળતો છે મેરુતુંગ અને બીજાઓ પર આધાર રાખતી લેખકોની દૃષ્ટિએ વિન્સેંટ સ્મિથ

1 Smith op cit p. 41

2. Cf Pargiter, op. cit., pp. 25, 69 Raychaudhuri, op cit p. 140 Pradhan op. cit., p. 220 Smith, op. cit. p. 42 Rapson, op. cit. p. 313

3 Cf. McCrindle, *The Invasion of India by Alexander the Great*, p. 409

4 Ibid., p. 222. Cf. ibid. p. 252 Raychaudhuri, op. and loc. cit., Pradhan, op. and loc. cit., Smith, op. cit., pp. 42-43 Jayaswal, *J.B.O.R.S.* I, p. 85.

5 Smith, op. cit., p. 43.

કહે છે કે "બુદ્ધિપ્રકાશ કરીને જૈનો તે વંશને ૧૫૫ વર્ષનો ગણાવે છે,"[1] પરંતુ આપણે સ્વીકારેલ કાળગણના પ્રમાણે મહાન ઇતિહાસવેત્તાએ સૂચવેલા ૧૫૫ વર્ષ નંદશાસન નહિ પરંતુ તે કાળ મહાવીરનિર્વાણ અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ વચ્ચેના અંતરનું સૂચક છે. જેકોબી અનુસાર આપણે ઇચ્છિત સમય એને સ્વીકારીએ છીએ કારણ કે કાળક્રમની યોજના પ્રમાણે તે પણ આ સમય ૯૧ વર્ષનો ગણાવે છે.[2]

આમ નીચે મુજબ જ મ, રાજ્યારોહણ દિવસ અને નંદોના સમય વિષે જૈન દંતકથાઓ અન્ય પ્રમાણો સાથે બંધબેસતી છે. આ રાજવંશના જૈનધર્મ સાથેના સંબંધની વિગતોમાં ઉતરતા પહેલા નંદોના સમયમાં ભારતવર્ષમાં મગધનું પ્રાધાન્ય ટકી રહ્યું હતું કે કેમ તે તપાસીએ. જુદા જુદા ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે તે સમયમાં પણ મગધ એક અખંડ સામ્રાજ્ય તરીકે ટકી રહ્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ તેની સીમા એટલી દૂર દૂર સુધી હતી કે મહાન એલેક્ઝાન્ડર અને તેના સત્રપોના તાબામાં રહેલો ઉત્તરીય પશ્ચિમ વિભાગ ચંદ્રગુપ્તે પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઉમેર્યો હતો અને અશોકે કલિંગ દેશપર પોતાનો અધિકાર ફરી સ્થાપ્યો હતો.

પુરાણો મહાપદ્મ નંદ અથવા નંદ ૧લાને બધા ક્ષત્રિયોનો ઘાતક અર્થાત્ બીજો પરશુરામ કહે છે અને તેને ભૂમિના અનન્ય સમ્રાટ તરીકે સ્વીકારે છે.[3] ભારતના વિશાળ પ્રદેશોનું સંગઠન નંદની સત્તા નીચે થયાનું પુરાણોનું કથન સર્વોત્કૃષ્ટ લેખકો પણ માને છે. તેઓ કહે છે કે એલેક્ઝાન્ડરના સમયમાં એકજ રાજસત્તા નીચે ઘણા શક્તિશાળી પ્રજાઓ બિયાસપાર રહેતા હતા, જેની રાજધાની પાલીબોથ્ર યા પાટલીપુત્ર હતી. કર્ટિસ કહે છે કે ગંગાર અને પ્રાચીના રાજા અગ્રમે "પોતાના દેશના રક્ષણ માટે ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, ૨,૦૦,૦૦૦ પાયદળ, ૨,૦૦૦ ચાર ઘોડાના રથ અને તે ઉપરાંત સૌથી વિશેષ ભયંકર એવી હાથીસેના પણ રાખી હતી કે જેની સંખ્યા ૩,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી."[4] આ ઉપરાંત મૈસૂરનો સમાવેશ નંદ રાજસત્તામાં હોવાનું કથાસરિત્સાગરનો એક શ્લોક સૂચિત કરે છે જે જણાવે છે કે નંદ રાજાનો પડાવ અયોધ્યામાં હતો.[5] ખારવેલનો હાથીગુંફાનો લેખ આનું ખાસ આવશ્યક પ્રમાણ છે જે આપણે આગળ જોઈશું મુજબ કલિંગની નહેરના સંબંધમાં નંદરાજનો ઉલ્લેખ કરે છે. આનો સ્વાભાવિક અર્થ એ થાય કે નંદરાજાએ કલિંગ પર અધિકાર મેળવ્યો હતો.[6] ડૉ. રાયચૌધરીના શબ્દોમાં કહીએ તો "નંદના કલિંગ પરના અધિકારનો વિચાર કરતા જણાય છે કે દક્ષિણ પ્રદેશોની હદ વટન

1. Smith, op. cit., p. 42
2. Ibid. p. 44
3. Cf Pargiter op. cit. pp. 25, 69.
4. McCrindle, op. cit., pp. 221-222. Cf ibid., pp. 281-282. Smith, op. cit., p. 42. Raychaudhuri, op. cit. p. 141.
5. Cf Tawney (ed. Penzer) *Kathā Sarit Sāgara*, I., p. 37; Raychaudhuri, op. and loc. cit.
6. Cf Rapson, op. cit. p. 315.

અસંભવિત જણાતી નથી. ગોદાવરી પર નૌ નંદ દેહ (નન્દેર[1]) નામનું શહેર છે જે સૂચવે છે કે નંદનું સામ્રાજ્ય દક્ષિણના વિશાલ પ્રદેશ સુધી ફેલાયું હતું."[2]

આ ઉપરાંત આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું કે શિલાલેખનો બીજો ટુકડો કલિંગની જિનપ્રતિમા અને બીજો ખજાનો નંદ વિજય ચિહ્ન તરીકે મગધ લઈ ગયાનો ઉલ્લેખ કરે છે. ખારવેલના આ શિલાલેખથી નંદોનો જૈનધર્મ સાથેનો સંબંધ અર્થાત્મક બને છે. આ અને બીજા નંદસમયના ઉલ્લેખવાળા ટુકડા વિષે જે પુરાવો છે તે નંદવંશની ઓળખાણને બંધે છે. મહાવીરના નિર્વાણની બાબતમાં આપણે જોયું કે જાયસ્વાલ, બેનરજી સ્મિથ અને બીજાઓ કહે છે તેમ આ નંદરાજને નંદિવર્ધન માની લેવાનું કંઈ કારણ નથી. આ [illegible] પાર્જિટરના પ્રમાણ ઉપરાંત પ્રો. [illegible] જણાવે છે કે "નંદિવર્ધનને કલિંગ સાથે કંઈ સંબંધ હતો કે નહિ તે સંબંધમાં પુરાણો મૂક છે ઊલટું પુરાણો સ્પષ્ટ કરે છે કે શૈશુનાગ અને તેના પુરોગામીઓના સમયમાં કલિંગમાં ઉત્તરોત્તર ૩૨ સમકાલીન રાજાઓ થયા હતા.[3] તે નંદિવર્ધન નહિ પરંતુ મહાપદ્મ નંદ હતો કે જે બધાને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો હતો અને જેણે બધા ક્ષત્રિયો યા જૂના રાજવંશીઓનો નાશ કર્યો હતો. આમ આપણે હાથીગુંફાના શિલાલેખમાં દર્શાવેલ કલિંગ પર સત્તા ધરાવતા નંદરાજને સર્વ રીતે મહાપદ્મ નંદ અથવા તેના પુત્રોમાંના કોઈને સ્વીકારવો જોઈએ.[4]

ટૂંકમાં ખારવેલ શિલાલેખનો નંદરાજ બીજો કોઈ નહિ, પણ જૈનોનો નંદ ૧લો અને પુરાણોનો મહાપદ્મ નંદ છે કારણ કે પાછળના નંદો વિષે જૈન અને પૌરાણિક દંતકથાઓને એવું કંઈ કહેવાનું નથી કે જે નંદ ૧લાની જેમની કારકિર્દીનો દાવો કરી શકે. અહીં એમ કહી શકાય કે જો પૌરાણિક અને જૈન દંતકથાઓ ઘણે ભાગે અહીં સમાન છે છતાં પણ ખારવેલનો શિલાલેખ આ નંદરાજને પુરાણો વિરુદ્ધ મહાપદ્મ નંદને બદલે નંદરાજ કહી જૈન દંતકથાઓને ચોક્કસ ટેકો આપે છે

જૈનો અને નંદના સંબંધ વિષે હાથીગુંફાનો શિલાલેખ ઉલ્લેખ કરે છે કે [illegible] નંદ વિજયચિહ્ન તરીકે જૈન પ્રતિમા લઈ ગયો હતો અને જાયસ્વાલના અભિપ્રાયાનુસાર આપણે આવતા પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ આ એમ સૂચિત કરે છે કે નંદ જૈન હતો અને ઓરિસામાં જૈન ધર્મ ઘણો વખત પહેલા દાખલ થઈ ગયો હતો.[5] કારણ કે એમના અભિપ્રાય મુજબ વિજય ચિહ્ન તરીકે પૂજાની મૂર્તિ લઈ જવી અને તે પ્રતિ પૂજ્ય બુદ્ધિ દર્શાવવી તે આપણા ઇતિહાસમાં અજાણી વાત છે.[6] સ્મિથ અને પાર્જિટર જેવા

1. *Cf* Macauliffe, *The Sikh Religion*, p. 206
2. Raychaudhuri, *op cit* p. 142
3. *Cf* Pargiter, *op cit* pp 24, 62
4. Chanda, *Memoirs of the Archaeological Survey of India*, No 1, pp 11 12 *Cf* Raychaudhuri, *op cit* p 188
5. "Kalinga culture was a complex compound of animism, Brahmanism, Buddhism and Jainism. Curiously enough none of them was completely superseded at any time"—[illegible], *A H R S* 1 p 60
6. Jayaswal, *J B O R S* xiii p. 245

વિદ્વાનો પણ તે સ્વીકારે છે.[1] સ્મિથના શબ્દોમાં કહીએ તો "નન્દોએ કલિંગ પર લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું હતું નહિ અને ખારવેલના સમયમાં જૈન ધર્મ પ્રબળ ન હોય તેપણ તે ઉચ્ચ અને માનનીય દરજ્જો ભોગવતો હતો માટે કહેવું જોઈએ કે નંદો જૈન હતા એવા અભિપ્રાય ઉપર હું સ્વતંત્ર પણે આવ્યો હતો."[2]

નંદોની અપ્રામાણ્ય ઉત્પત્તિ જોતા તેઓ જૈન હતા એમા નવાઈ નથી.[3] તેઓની ઉત્પત્તિ સિવાય જૈનોને બુદ્ધોની માફક નંદો વિરુદ્ધ કાંઈ કહેવાનું નથી. ડૉ૦ શાર્પેન્ટિયર કહે છે કે "આ વાત એમ સૂચવે છે કે નંદો જૈનધર્મ પ્રતિ પ્રતિકૂળ વલણ ધરાવતા ન હતા."[4] જૈન કથાઓ આને ટેકો આપે છે કારણ કે નન્દવંશના મુખ્યમંત્રી અમાત્યો જૈનો હતા,[5] જેમના કલ્પકને અમાત્યપદવી સ્વીકારવા ફરજ પાડવામાં આવી હતી.[6] આ અમાત્યની મદદથી રાજા નંદે બધા ક્ષત્રિય રાજ્વંશોને નિર્મૂળ કરી નાખ્યો હતો[7] અને જૈનો કહે છે તેમ બધા અમાત્યો તેનાજ વંશના હતા.[8] નવમા નંદનો અમાત્ય શકટાલ હતો, તેને બે પુત્રો હતા મોટો સ્થૂલભદ્ર અને નાનો શ્રીયક. શકટાલના મૃત્યુ પછી નંદે મોટા પુત્ર સ્થૂલભદ્રને મંત્રીપદ સ્વીકારવા કહ્યું, પરંતુ તેણે સંસારની અસારતા વિચારી મંત્રીપદનો અસ્વીકાર કર્યો અને જૈન ધર્મના છઠ્ઠા આચાર્ય સંભૂતવિજય[10] પાસે દીક્ષા લીધી,[9] છેવટે મંત્રીપદ તેના નાના ભાઈ શ્રીયકને આપવામાં આવ્યું કે જે પહેલેથી રાજા નંદની સેવામાં જ હતો.[11]

1 Charpentier *op cit* p. 164

2 Smith, *J R A S* 1918, p. 546

3 "Some would make us understand that Kalinga was Jaina, as it was long under the anti-Brahmanical Nandas, whose Jaina remains probably are found now in Nandapur in Jeypore —Subrahmaniam, *op* and *loc cit*

4 Charpentier *op cit* p. 174

5 *Āvaśyaka-Sūtra*, p. 692 Hemacandra, *op cit* vv 73 4, 80.

6 *Cf Āvaśyaka Sūtra*, pp 691-692 Hemacandra, *op cit.*, vv 1-74

7 [illegible] (राजानः) [illegible] —*Āvaśyaka-Sūtra*, p. 693; Hemacandra, *op cit.*, vv 84 105-137 *Cf* Pradhan, *op cit* p. 226.

8. [illegible] —*Āvaśyaka-Sūtra*, p 693; Hemacandra, *op. cit.*, Canto VIII, 2.

9 [illegible] —*Kalpa-Sūtra*, Subodhikā-Ṭīkā, p. 162. Cf *Āvaśyaka-Sūtra*, pp. 435-436, 693-695 Hemacandra, *op cit* vv 3-82. Smith has wrongly put him down as "Mantrin of the ninth Nanda —Smith, *Early History of India*, p. 43, n. 2.

10 "Sudharman, the first pontiff, had died twenty years after his master, leaving the mitre to Jambū, who held his high office for forty four years, dying at a time nearly coincident with the accession of the Nandas. After him passed three generations of pontiffs; and in the time of the last Nanda the Jaina church was governed by two high priests, Sambhūtavijaya and Bhadrabāhu. —Charpentier, *op cit.*, p. 164 Jacobi, *S B E.*, xxii., p. 287

11. [illegible] —*Āvaśyaka-Sūtra*, p. 436 Hemacandra, *op cit.*, vv 10, 83, 84

જૈનો અને નંદોનો સંબંધ આ પ્રમાણે હતો. નંદોના સમયમાં જૈનો પ્રભાવશાળી હતા તે સંસ્કૃત નાટક મુદ્રા-રાક્ષસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે જેમાં ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણનો પ્રસંગ સૂચવે છે કે "જૈનો આ સમયે પ્રધાનપદ ભોગવતા હતા. પ્રતિકારના પ્રખ્યાત ચાણક્યે પણ પોતાના મુખ્ય દૂત તરીકે એક જૈનને રાખ્યો હતો."[1]

નંદોની રાજકીય સત્તા વિષે જૈન ગ્રંથો શૈશુનાગ વંશની માફક ખાસ પ્રકાશ ફેંકતાં નથી; તેમાંથી અસ્પષ્ટ રીતે એટલું મળે છે કે જૈન મંત્રી કલ્પકની સહાયથી નંદે ઘણાખરા સામંતોને વશ કર્યા હતા અને આગળ જોયું તેમ છેલ્લા નંદને ચાણક્યના કારણે જવું પડ્યું હતું કે જેણે દરબારમાં થયેલા પોતાના અપમાનના કારણે તેની સત્તાનો નાશ કરવા અને તેને પદભ્રષ્ટ કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. જૈન સાહિત્ય જ આમ અંધારામાં છે એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. ડૉ. શાર્પેન્ટિયર કહે છે કે "પ્રાચીન હિંદી ઇતિહાસના કેટલાક અંધકારમય યુગોમાં નંદોનું રાજ્ય ખાસ અંધકારમય જણાય છે."[2]

નંદો પછી આવે છે મૌર્યો. નંદોની જગ્યા મૌર્યોએ કેમ અને કેવી રીતે પડાવી લીધી તે સ્પષ્ટ જણાયું નથી. છતાં એટલું ચોક્કસ છે કે ભારતીય ઇતિહાસના આ પરિવર્તન કાળમાં "વખતે જન્મનો નહિ, પરંતુ શાસ્ત્રનો પ્રથમ અર્થશાસ્ત્રી ચાણક્ય મળી આવે છે."[3] રાજકીય પ્રવૃત્તિનું વિસ્તૃત વર્ણન મળતું નથી એ વિચિત્ર તો લાગે છે છતાં સાહિત્યિક વર્ણનો પરથી જણાય છે કે "છેલ્લા નંદની પ્રજાએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો અને તેને કેદીનો સમજતી હતી." વિશેષતઃ આ બનાવોમાં વર્ણવેલ નંદના વિશાળ ખજાના અને સખત કરની હકીકત સ્વાભાવિક રીતે સૂચવે છે કે તે સમયમાં આર્થિક લૂંટ ચાલતી હશે;[4] તેમ છતાં નંદોવિષે જૈનો તેવી કોઈ હકીકત કહેતા નથી.

ટૂંકમાં જૈન દંતકથા નીચે પ્રમાણે છે : એકદિવસ જૈન બ્રાહ્મણ ચણિનની પત્ની ચણેશ્વરીનો પુત્ર ચાણક્ય, નંદ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોને ઉદારતાથી દક્ષિણા આપે છે એમ સાંભળી પૈસા મેળવવા પાટલીપુત્ર ગયો. ત્યાં રાજદરબારમાં તેનું અપમાન થયું એમ તેને લાગ્યું અને તે છેલ્લા નંદનો શત્રુ બન્યો. ત્યાંથી તે હિમવત્કૂટ ગયો અને ત્યાંના પર્વતક[5] રાજા સાથે મૈત્રી

1 Cf. Narasimhachar, E.C. II, Int., p. 41. Rice (Lewis) *Mysore and Coorg*, p. 8; Smith, *Oxford History of India*, p. 75.

2 Charpentier op. and loc. cit. 3 Samaddar, *The Glories of Magadha*, p. 2.

4 Mahāvaṃsa, "how it dubs the last Nanda by the name of Dhana, or riches, seems to hint at an imputation of avariciousness against the first Nanda and the Chinese pilgrim Hiuen Tsiang also refers to the Nanda Rāja as the reputed possessor of great wealth."—Smith, *Early History of India*, p. 43. Cf. Raychaudhuri, op. cit. p. 143.

5 मतो हिमवत्कूटं पर्वतको राजा, तेन सह मैत्री चक्रे —*Jambūdvīpa Sūtra*, p. 434; Hemacandra, op. cit., 238. Jacobi makes note of this in his edition of the *Pariśiṣṭaparvan*, as follows: "In the list of the kings of Nepal, according to the Buddhist Pārvatiya Vaṃśāvali, the eleventh king of the third dynasty, that of the Kiratas, is Parba—apparently our Parvata; for in the reign of the seventh king, Jitedasti, is placed Buddha's visit to Nepal, and in that of the fourteenth, Sthunka, Aśoka visited the country."—Jacobi, *Pariśiṣṭaparvan*, p. 58. Cf. Bhagwanlal Indraji, I.A., xiii, p. 412.

શરતે મૈત્રી કરી કે જો તે નંદને જીતવામાં મદદ કરે તો નંદના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ તેને આપવો. તેમણે નંદના આજુબાજુના પ્રદેશો વેરાન અને ઉજ્જડ કરી પાટલીપુત્રને ઘેરો ઘાલ્યો અને છેવટે દુશ્મનને શરણે થવા ફરજ પાડી. નંદે ચાણક્યની દયા માગી અને એક રથ પર જે કાંઈ તે ઉપાડી લઈ જઈ શકે તેટલું લઈને પોતાનું રાજ્ય છોડવા તેને રજા આપી. નંદ પોતાની બે પત્નીઓ અને એક પુત્રી તથા કેટલોક ખજાનો લઈ રથ હાંકી ગયો. રસ્તામાં ચંદ્રગુપ્ત મળતા નંદની પુત્રી તેને જોતાં જ તેના પ્રેમમાં પડી. સ્વયંવરના રિવાજ અનુસાર પિતાની સમંતિથી તેણે ચંદ્રગુપ્તને પતિ સ્વીકાર્યો. પિતાના રથમાંથી ઉતરી ચંદ્રગુપ્તના રથમાં ચઢતાં જ તેના રથના નવ આરા ભાંગી ગયા, આ કારણે ચંદ્રગુપ્ત તેને કાઢી કાઢત, પરંતુ નવે વંશ નવપેઢી ચાલશે એમ કહી ચાણક્યે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો.[1]

નંદોના પતન અને મૌર્યોના ઉત્થાન બાબત જૈનો આટલું કહે છે. હિમવત્કૂટના મિત્રસમા પર્વતના સંબંધમાં એમ બન્યું કે તે કમનસીબ અકસ્માતથી મરણ પામ્યો અને પરિણામે નંદ અને પર્વત એ બંનેનાં રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તને મળ્યાં.[2] આપણે જોઈ ગયા તેમ આ બનાવ મહાવીર નિર્વાણ પછી ૧૫૦ વર્ષે બન્યો.

અહીં બે પ્રશ્નો ઉઠે તેવા છે. જૈન અને અન્ય ઉલ્લેખ અનુસાર[3] મૌર્યોના પતનમાં ચાણક્ય એકલાનો જ હાથ હોય તો ચંદ્રગુપ્તની કુલપરંપરા કઈ? અને મગધ સામ્રાજ્યના રાજકર્તા તરીકે ચાણક્ય પોતે કેમ ન બન્યો? આ બેમાં ચંદ્રગુપ્તની કુલપરંપરાની માહિતી મળતી નથી. જૈન દંતકથા તેને રાજાના મયૂરપોષકોના ગામના મુખીની પુત્રીના પુત્ર તરીકે જણાવે છે.[4] સ્મિથ કહે છે કે ચંદ્રગુપ્તે પોતાની માતા અથવા માતામહી મુરાના નામથી પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો જણાય છે.[5] હિંદુઓ મૌર્યોને નંદો સાથે જોડે છે. કથાસરિત્સાગર ચંદ્રગુપ્તને નાના પુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે.[6] મહાવંશ તેને મોરિય વંશજ કહે છે.[7] દિવ્યાવદાનમાં ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર બિંદુસાર પોતાને મુર્ધાભિષિક્ત ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરે છે તેજ પ્રમાણે બિંદુસારનો પુત્ર અશોક પોતાને ક્ષત્રિય કહે છે. મહાપરિનિબ્બાણસુત્તમાં મોરિયોને ક્ષત્રિય જાતિના અને પિપ્પલિવનના રાજ્યકર્તા તરીકે ઓળખ્યા છે.[9]

1. Cf Āvaśyaka-Sūtra, pp. 433, 434, 435 Jacobi, op cit pp 56-59.
2. हे नवि पुरिसे तत्थ भाणे —Āvaśyaka Sūtra, p 435 Cf Hemacandra, op cit. 338
3. We learn from the Kauṭilya's Artha-Śāstra, Kāmandaka's Nītisāra, the Purāṇas, the Mahāvaṁsa and the Mudrā-Rākṣasa that the Nanda dynasty was overthrown by Kauṭilya, the famous minister of Candragupta Maurya. —Raychaudhuri, op and loc. cit. A Brahman Kauṭilya will uproot them all and after they have enjoyed the earth 100 years, it will pass to the Mauryas. —Pargiter op cit, p. 69.
4. Cf Āvaśyaka-Sūtra, pp. 433-434; Hemacandra, op. cit., 240
5. Cf Smith, op cit, p 123
6. Cf Tawney (ed. Penzer), op. cit 1, p. 57
7. Moriyānaṁ Khattiyānaṁ vaṁse etc. —Geiger, op. cit., p. 30.
8. Ahaṁ rājā kṣatriyo mūrdhābhiṣiktaḥ —Cowell and Neil, Divyāvadāna, p. 370.
9. Rhys Davids, S.B.E., xi, pp 134-135.

આ બધી બાબતોને વિચારી ડૉ. રાયચૌધરી કહે છે કે "એટલું તો ચોક્કસ છે કે ચંદ્રગુપ્ત ક્ષત્રિય જાતિ એટલે મોરિય (મૌર્ય) વંશનો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં પિપ્પલિવનના નાના પ્રજાસત્તાક પર રાજ્ય કરતી મોરિય જાતિ હતી. પૂર્વે શાક્યના બીજા રાજ્યો સાથે તેઓ પણ મગધ સામ્રાજ્યમાં ભળી ગયાં હોવાં જોઈએ. અશક્ત અત્યાચારી રાજ્યમાં જ્યારે તે તેની પ્રજાને અપ્રિય થઈ પડ્યો ત્યારે ઘણું ખરું ચંદ્રગુપ્તના મુખીપણા નીચે મોરિયો બહાર આવ્યા. તક્ષશિલાના[1] બ્રાહ્મણના પુત્ર કૌટિલ્ય યા ચાણક્ય અથવા વિષ્ણુગુપ્તની મદદથી તેણે દુષ્ટ નંદને પદભ્રષ્ટ કર્યો."[2]

ચંદ્રગુપ્તની કુલપરંપરા વિષે આટલું બસ છે. હવે ચાણક્ય પોતે મગધનો રાજા કેમ ન થયો તે વિષે ડૉ. રાયચૌધરીનું ઉપલું લખાણ સ્પષ્ટતા કરે છે. ગ્રીક સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે "પ્રમાણિક આમની નિશાનીથી ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખતો હતો."[3] જૈન ઇતિહાસનાં બીજાં સાધનોની માફક ગ્રીક સાહિત્ય પણ ઇતિહાસની સત્યતા પર આછો પ્રકાશ પાડે છે. ચંદ્રગુપ્ત બાબત તેઓ કહે છે કે નંદના મૃત્યુદંડમાંથી તે નાસી છૂટ્યો હતો; તે નિદ્રાવશ હતો ત્યારે તેના શરીરમાંથી નીકળતા પરસેવાને કોઈ સિંહે ચાટ્યો હતો; આ અપૂર્વતાના કારણે તેનામાં રાજ્યસિંહાસનની મહેચ્છા જન્મી હતી અને એક જંગલી હાથી તેને વશ થઈ તેના પગે પડ્યો હતો.[4] જ્યારે આવા સમકાલીન સાક્ષીભૂત વૃત્તાંતો ચંદ્રગુપ્ત સંબંધે આટલુંજ કહે છે ત્યારે નવાઈ નહિ કે જૈન ગ્રંથો ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે: ચાણક્ય બધા દાંત સાથે જન્મ્યો હતો.[5] આ આશ્ચર્યજનક ઘટના વિષે જ્યોતિષીઓને પૂછતાં તેમણે એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું કે તે બાળક રાજા થશે. તેનો પિતા ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી પુત્રને રાજ્યપદની આકાંક્ષામાંથી બચાવી તેનું આત્મકલ્યાણ કરવાના વિચારથી તેણે બાળકના દાંત ઘસાવી નાખ્યા; તે પરથી જ્યોતિષીઓએ કહ્યું કે ચાણક્ય પ્રતિનિધિ દ્વારા રાજ્ય કરશે. વધુમાં આપણે જાણીએ છીએ કે નંદરાજાના પરાજય પછી તેનો ખજાનો ચંદ્રગુપ્ત અને પર્વત રાજા વચ્ચે વહેંચી લેવામાં આવ્યો હતો.[6]

ભારતીય ઇતિહાસની આ અસંબદ્ધ વિગતો બાજુએ મૂકી આપણે મગધ સામ્રાજ્યનું પરિમાણ મૌર્યોના સમયમાં કેટલું હતું તે ટૂંકમાં જોઈએ. મગધની સત્તા અને રાજ્યવિસ્તાર અશોકના સમયે ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચ્યો હતો; પરંતુ ખરા વિજયો અને રાજ્યવિસ્તાર

1 According to the Jainas Cāṇakya was a native of Caṇaka, a village of the Golla district. Cf Jacobi, op cit p. 55 Āvaśyaka-Sūtra, p. 433

2. Raychaudhuri, op cit., pp 165-168.

3. McCrindle, op cit p 327

4 Ibid pp. 327 328. Cf. Smith, op cit p 123, n. 1.

5. About this incident of Cāṇakya Dr Jacobi makes a note as follows:—"The same circumstance is told of Richard III

Teeth hadst thou in thy head when thou wast born
To signify thou camest to bite the world.

—Jacobi, op. and loc. cit

6. Cf Āvaśyaka-sūtra, p 435 Hemacandra, op cit., 327

અશોકના નહિ, પરંતુ ચંદ્રગુપ્તના સમયે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. રાજકીય દૃષ્ટિએ અશોક ધાર્મિક વૃત્તિનો હતો અને તે રાજા કરતાં ધર્મગુરુપદને અધિક યોગ્ય હતો; તેણે તો માત્ર કલિંગ પર મગધની સત્તા પુનઃ સ્થાપિત કરી. મહામાન્ય હેરાસના શબ્દોમાં કહીએ તો "હિંદુસમયનો મહાન રાજા ચંદ્રગુપ્ત હતો જ્યારે તેના પૌત્ર અશોકની કીર્તિ બુદ્ધિવિષયક દૃષ્ટિએ અધિક અનુપમ, તે સમ્રાટ કરતાં અધિક તત્ત્વવેત્તા અને શાસકના આદર્શ નીતિશાસ્ત્રનો પ્રણેતા–અધ્યાપક હતો."[1]

જેમ તેમ તોપણ મહાન મૌર્ય સામ્રાજ્યનો મગધનો વિસ્તાર અજોડ હતો. પંજાબ, સિંધ અને ઉત્તરીય રાજપુતાના સિવાય ઉત્તર ભારતનો સમસ્ત ભાગ નંદોની સત્તામાં હતો. આ વિશાળ સામ્રાજ્યમાં ચંદ્રગુપ્તે પંજાબ, સિંધ, બલુચિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન તેમજ હિમકુટ પર્વતની નોંધ લેતાં નેપાળ અને કાશ્મીર આદિનો વિસ્તાર મેળવ્યો હતો.[2] તે ઉત્તરમાં એટલી બધી બળમાં ફસાયો હતો કે દક્ષિણ તરફ દૃષ્ટિ કરવાનું તેના માટે અશક્ય હતું. સ્મિથ કહે છે કે "ગ્રીકોમાંથી સત્તામાં આવવું, મેસેડોનિયાના ટોળાને હાંકી કાઢવા, સેલ્યુકસના હુમલાને અટકાવવો, બળવાને સફળ બનાવી પાટલીપુત્રમાં રાજ્યવંશ સ્થાપવો, અરિઆનનો નાનો મોટો ભાગ લેઈ લેવો અને બંગાળના અખાતથી અરબી સમુદ્ર સુધી પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવા કરતાં ભાગ્યે જ તેને વધારે અધિક સમય મળી શક્યો હોય."[3]

ચંદ્રગુપ્તના ઉત્તરાધિકારી બિંદુસારને ફાળે દક્ષિણનો વિજય જાય છે તેમ જુદાજુદા લેખકો સ્પષ્ટ કરે છે. તેને પણ તેના પિતાના મંત્રી ચાણક્યની સહાયતા હતી.[4] દક્ષિણ અથવા ભારતના દ્વિપકલ્પથી નેલોરના અક્ષાંશ સુધીનો પ્રદેશ બિંદુસારે જીત્યો હોવો જોઈએ કારણ કે અશોકને તે બધું વારસામાં મળ્યું હતું; અશોકે તો માત્ર કલિંગ પર વિજય મેળવ્યો હતો.[5] પછીના મૌર્યોએ સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં કંઈ ફાળો આપ્યો નથી, વાસ્તવિક રીતે તો અશોકના રાજ્યકાળના અંતમાંજ મૌર્ય સત્તાનું પતન શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું અને તે બૃહદ્રથના સમયમાં પુરું થયું, કારણ કે આપણા પ્રકરણમાં જોયું તેમ તેને તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર મારી નાખ્યો અને શુંગ નામના વંશની તેણે સ્થાપના કરી.[6]

મૌર્યોની સત્તા દરમિયાન મગધના રાજ્યવિસ્તારની આલોચના પછી તેના જૈનધર્મ સાથેના સંબંધનો વિચાર કરીએ. જૈન દંતકથા કહે છે કે તે વંશનો સ્થાપક ગ્રીકોનો વિજેતા, ભારતનો પ્રથમ સમ્રાટ એવો ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો. તે દંતકથા ટૂંકમાં આમ છે:

જ્યારે (ઉજ્જૈન યા પાટલીપુત્રથી) ઉત્તર ભારતમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તે

1. Heras, QJMS xvii p. 276. Cf. Jayaswal, JBORS ii, p. 83.
2. Cf. ibid., p. 81.
3. Smith, op. cit., p. 156. Cf. Jayaswal, op. and loc. cit.
4. Amiyaka Shire, op. cit., p. 104.
5. Cf. Jayaswal, op. cit., pp. 82 83; Smith, op. cit. p. 157 Schiefner op. cit., p. 89.
6. Cf. Smith, op. cit. p. 104.

શ્રમણના મહાન ધર્માધિકારી આચાર્ય શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુએ બાર વર્ષના દુકાળની આગાહી કરી હતી. આ આગાહીના પરિણામે જૈનોનો મોટો સમૂહ (લગભગ ૧૨ ૦૦૦) દક્ષિણમાં ગયો, તેમના કેટલાક (ભદ્રબાહુસહિત ?) સલ્લેખન અર્થાત અનશન (કાંઈપણ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા) પાળી સ્વર્ગે ગયા. આ પ્રસંગ મૈસુરના શ્રવણ બેલ્ગોલામાં બન્યો. ચંદ્રગુપ્ત પણ તેમની સાથે ગયો હતો અને સર્વસ્વ ત્યાગી તેના પૂજ્ય ગુરુ ભદ્રબાહુના મરણ સેવતો બાર વર્ષ ત્યાં રહ્યો (?) અને અનશન કરી સ્વર્ગે ગયો.

ઉપરોક્ત કથામાં કોઈક અને પ્રથમ મૂકેલ વાક્યો સિદ્ધાંતમાં ભળી આવતી વિગતોમાં જુદી પડતી એકજ હકીકતના જુદા પાઠો બતાવે છે. શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયના અભિપ્રાય સાથે આ કથાને સબંધ છે જે આપણે જોઈ ગયા છીએ. આ વાત શ્વેતાંબરો સ્વીકારતા નથી એ કે તેઓ બાર વર્ષના દુકાળને સમત થતા જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્તની રાજધાનીમાં રહેતા આચાર્ય સુસ્થિતને પોતાના ગણને અન્ય પ્રદેશમાં મોકલવાની જરૂર પડી હતી.[1] આ દંતકથા ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો તે સૂચવવા પૂરતી છે. આની બારીક તપાસ કરી દક્ષિણભારતમાં જૈનધર્મના અભ્યાસી પર છોડીએ, તેમ છતાં એમ કહી શકાય કે આ સંબંધમાં મૈસુરના નરસિંહાચાર્યે ફ્લીટ અને અન્ય વિદ્વાનોએ વિસ્તારથી લખ્યું છે.[2]

આ દંતકથાનું પ્રથમ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ હરિષેણના બૃહત્કથાકોશમાં મળે છે જે ઇ. સ. ૯૩૧ લગભગનો ગ્રંથ છે. શ્રવણ બેલ્ગોલાનો શિલાલેખ જે ઇ. સ. ૬૦૦ લગભગનો ગણાય છે તે આ ઉલ્લેખનો મૂળ આધાર છે.[3] કેટલાક પ્રમાણભૂત અને પ્રતિષ્ઠિત આધુનિક વિદ્વાનો એ નિર્ણય પર આવ્યા છે કે આ દંતકથાના આધારે ચંદ્રગુપ્તને જૈન કહી શકાય તેમ છે શ્રી જાયસવાલ કહે છે કે જૈન ગ્રંથો (ઇ. સ. પાંચમી સદી) અને તે પછીના જૈન શિલાલેખો ચંદ્રગુપ્તને જૈન રાજર્ષિ તરીકે ઉલ્લેખે છે. મારો અભ્યાસ જૈન કથાના ઐતિહાસિક પ્રમાણોને માન આપવાની મને ફરજ પાડે છે અને ચંદ્રગુપ્ત પોતાના રાજ્યના અંતે જૈનધર્મ સ્વીકારી પોતાનું રાજ્ય તજી જૈન સાધુ તરીકે અવસાન પામ્યો તે માન્યતા ન સ્વીકારવાનું કારણ હું કંઈ સમજી શકતો નથી.”[5]

ડૉ. સ્મિથ પણ આ વિચાર સ્વીકારી જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના કારકિર્દીનો રાજ્યનો અંત જે રીતે આવ્યો તે વિષેનો માત્ર એક ઉલ્લેખ જૈન દંતકથામાંજ છે. જૈનો આ મહાન સમ્રાટને બિંબિસારના જેવો જૈન માને છે અને આ હકીકત ન માનવાને કંઈ કારણ

1. Cf. Hemacandra, op. cit. vv. 377-378. In the list of the Sthaviras Susthita comes after Sthūlabhadra, who is the eighth pontiff of the Jaina church. Cf. Jacobi, S.B.E., xxii, pp. 287-288.

2. Narasimhachar, op. cit. Int., pp. 36-42. Fleet, I.A., xxi, pp. 156-160.

3. the Bṛhat Kathā Kośa, a Sanskrit work written by Hariṣeṇa in 931, says that Bhadrabāhu, the last of the Śrutakevalins, had the King Candragupta as his disciple. — Narasimhachar, op. cit., Int., p. 37. Cf. Rice (Lewis), op. cit., p. 4.

4. Cf. Narasimhachar, op. cit. Int. p. 37; Translation, pp. 1-2; Rice (Lewis), op. cit., pp. 3-4.

5. Jayaswal, J.B.O.R.S. iii, p. 452.

નથી. શેશુનાગ, નંદો અને મૌર્યોના સમયમાં જૈનધર્મ મગધમાં પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો હતો. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ચાણક્યની યુક્તિથી ચંદ્રગુપ્તે રાજ્ય મેળવ્યાની વાત જૈનધર્મ રાજધર્મ હતો તે માનવા માટે અપ્રાસંગિક નથી જ. જૈનો પોતાના વિધિવિધાનો માટે પરંપરાથી બ્રાહ્મણો રોકતા આવ્યા છે અને મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં અમાત્ય રાક્ષસ કે જેણે પહેલાં નંદ અને પછી નવા રાજાની સેવા કરી હતી તેના ખાસ મિત્ર તરીકે એક જૈન સાધુ આલેખ્યા છે.

“ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો કે થયો તે વાત સ્વીકારવામાં આવે તો પછી રાજ્યત્યાગ અને અનશન કરી સ્વર્ગે જવાની દંતકથા સ્વીકારવી જ રહી. એ વાત ચોક્કસ છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ અથવા તેની આસપાસ ચંદ્રગુપ્ત જ્યારે ગાદી પર બેઠો ત્યારે તે તરુણ યુવાન અને બીન અનુભવી હતો. ૨૪ વર્ષ પછી તેના રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે તે ૫૦ વર્ષની અંદર હોવો જોઈએ. રાજત્યાગ સિવાય આટલી નાની ઉમ્મરે એને દૂર નાખી દેવાનું બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી. રાજવંશીઓના આવા સંસારત્યાગના અનેક દૃષ્ટાંતો મોજૂદ છે અને બાર વર્ષનો દુકાળ પણ સ્વીકાર્યો છે. ટૂંકમાં જૈન દંતકથાને સ્થાન છે અને તેની વિરુદ્ધ અન્ય કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.”[1]

આ બે વિદ્વાનો ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાનો પણ આજ વિચાર ધરાવે છે. શ્રવણ બેલ્ગોલના જૈન શિલાલેખોના પ્રખર અભ્યાસી રાઈસ અને નરસિંહાચાર્ય પણ આને ટેકો આપે છે.[2] જૂના વિદ્વાનોમાં એડવર્ડ થોમસ પણ આ વિચાર સ્વીકારે છે કે જેમણે ગ્રીક સાહિત્યનો આ બાબતમાં વિચાર કર્યો છે.[3] આ ઉપરાંત યાકોબી કહે છે કે “હેમચંદ્રાચાર્યથી માંડીને આધુનિક બધા વિદ્વાનો ભદ્રબાહુની નિર્વાણતિથિ વીર સંવત ૧૭૦ ઠરાવે છે.”[4] આ ગણત્રી પ્રમાણે તે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૯૭ લગભગ આવે છે. મહાન આચાર્યના સ્વર્ગવાસની આ તિથિ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૧–૨૯૭ ને બરાબર બંધબેસતી છે.[5]

1. Smith, *Oxford History of India*, pp. 75 76. "I am disposed to believe that Candragupta really abdicated and became Jaina ascetic." —Smith, *Early History of India*, p. 154. Hemacandra informs us that Candragupta समाधिमरणं प्राप्य दिवं ययौ —Hemacandra, *op. cit.* 441.

2. Rice (Lewis), *op. cit.*, pp. 3-9. "We are therefore not without warrant for assuming that Candragupta was Jaina by creed." —*Ibid.*, p. 8. A dispassionate consideration of the above-mentioned facts leads one to the conclusion that the Jaina tradition has some basis to stand upon. —Narasimhachar *op. cit.* Int., p. 42.

3. "That Candragupta was member of the Jaina community is taken by their writers as matter of course, and treated as known fact, which needed neither argument nor demonstration. *The testimony of Megasthenes would likewise seem to imply that Candragupta* submitted to the devotional teaching of the Sramanas, as opposed to the doctrines of the Brahmans. —Thomas (Edward), *op. cit.*, pp. 23-24. For references to Jainism in the Greek annals see Rice (Lewis), *op. cit.*, p. 8.

4. Jacobi, *Kalpa-Sūtra*, Int., p. 13. According to the Digambaras he died in 162 A.V. *Cf.* Narasimhachar *op. cit.*, Int., p. 40.

5. *Cf.* Rice (Lewis), *op. cit.*, p. 7. Smith, *op. cit.*, p. 216. Narasimhachar *op. cit.*, I t., p. 41

જૈન સાહિત્યમાં આ હકીકત ઉપરાંત અન્ય ઉલ્લેખો પણ છે જે બતાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો યા બન્યો હતો,[1] પરંતુ આપણે આ સાહિત્યિક મીમાંસામાં ઉતરવાની જરૂર નથી. ચંદ્રગુપ્તના ઉત્તરાધિકારીઓ વિષે વિચાર કરતાં પહેલાં જૈનોના ઇતિહાસ વર્ણન પ્રમાણની ઉપયોગિતા અને ચાણક્યના ધર્મ વિષે થોડા શબ્દો કહી લઈએ. આ પ્રમાણ ઇતિહાસને જૈન ઇતિહાસની ચોક્કસ ભૂમિકા આપણને આપે છે. આ ઉપરાંત ઇતિહાસ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એની ઉપયોગિતા ઓછી નથી, કારણ કે ઇતિહાસવસ્તુના ઇતિહાસમાં એટલોજ મહત્ત્વનો પ્રાચીન પ્રસંગ બીજો કોઈ જણાતો નથી. આમ ચંદ્રગુપ્તનો યુગ જે વિશ્વની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસવેત્તાને ઉત્તરહિંદના અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જાય છે[2] તે વિશેષમાં ઇતિહાસ હિંદના ઇતિહાસમાં નવીન યુગ પ્રવર્તાવે છે એ પણ એટલુંજ મહત્ત્વનું છે કે જે ધર્મે હિંદુસ્તાનને, જૂનામાં જૂનું તો નહિ, પરંતુ અત્યંત સંહિત આપ્યું તેણે તેને પોતાની પહેલી વિશ્વસ્ત ઐતિહાસિક હકીકત પણ આપી.

જૈન માન્યતાનુસાર ચાણક્ય પણ જૈન હતો, તે જૈન ગુરુઓને માન આપતો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સાચા જૈન સાધુ તરીકે અનશન કરી સ્વર્ગે જવા તેણે પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો.[3] હકીકત ઉમેરે છે કે 'દુષ્ટ અમાત્ય પશ્ચાત્તાપ કરતો નમ્યો. વટ પર શુક્લધ્યાન આવ્યો જ્યાં તે મૃત્યુ પામ્યો. ચંદ્રગુપ્ત પણ તેની સાથે ગયો હતો એમ કહેવાય છે.[4] શુક્લધ્યાન એ મોક્ષ'નો સંસ્કૃત શબ્દ છે જેને કાનડી ભાષામાં ધવલ ધ્યેયસ્વર કહે છે. શિલાલેખમાં પણ [illegible] અથવા ધવલ ધ્યેયસ્વરનો ઉલ્લેખ છે.[5] આ આકસ્મિક સામ્ય વાસ્તવિક છે. [illegible] રેવરન્ડ પણ આ માન્યતા સ્વીકારે છે. તે જણાવે છે કે "મારી ભાષાના સાહિત્ય અને શિલાલેખોના પૂરાવા જૈન પરંપરાને વાસ્તવિક ગણે ટેકો આપે છે." તેણે ઉમેર્યું છે કે "એટલું ચોક્કસ છે કે હિંદુધર્મશાસ્ત્ર ચંદ્રગુપ્તને દશ સૈકાસુધી વહન વિસારી મૂકે છે."[6] એ સંભવિત છે કે પોતાની કારકિર્દીના અંતમાં આ સમ્રાટે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને બ્રાહ્મણ લેખકોએ કદાચ તેના વિષે મૌન સેવ્યું હોય.

અંતે ચંદ્રગુપ્તના ઉત્તરાધિકારીઓ વિષે વિચારતાં જૈન પરંપરા બિંદુસાર, અશોક, કુણાલ અને સંપ્રતિને જણાવે છે. [illegible] અને [illegible] સંબંધમાં પણ વિવિધ

1. Cf. Jacobi, *Parisishtaparvan*, pp. 61-62.

2. Cf. Smith, *Oxford History of India*, p. 72.

3. Cf. Jacobi, op. cit., p. 62. Jolly, *Arthaśāstra of Kauṭilya*, Int., pp. 10-11. For the mutual relations between the *Arthaśāstra* and Jaina literature see ibid. p. 10. We have seen that the Jaina tradition puts Cāṇakya's father as supposed to have been both Brahman and devout Jaina. This looks like the Brahman-Christians of our days. This means that Cāṇakya's family was of the Brahman origin by birth or heritage, and Jaina by faith. To quote Edward Thomas: "But though our king-maker was a Brahman, he was not necessarily, in the modern acceptation of the term, 'Brahmanist'." —Thomas (Edward), op. cit., pp. 25-26.

4. Cf. Smith, op. cit., p. 75, n. 1.

5. Cf. Narasimhachar, op. cit., Int., p. 1.

6. Rhys Davids, *Buddhist India*, pp. 164,270.

ભાષાંતર અને દંતકથાઓ છે. આમાં અશોકના સંબંધમાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. બધાય સ્વીકારે છે કે ચંદ્રગુપ્તની પછી તેનો પુત્ર અને વારસ બિંદુસાર આવ્યો હતો અને તેની પછી તેનો પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો. આ બે મૌર્યોના જૈનો સાથેના સંબંધ વિષે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તેમના વિષેની દંતકથાઓ ચંદ્રગુપ્ત અને સંપ્રતિ વિષેની સાહિત્યિક દંતકથાઓ જેટલી જાણીતી નથી. તેમ છતાં એ બન્ને જૈન ધર્મ પ્રતિ પ્રેમવાળા હતા તેમ માનવાના કારણો છે. અશોકના પુરોગામી બિંદુસાર વિષે આપણે માત્ર એટલુંજ જાણીએ છીએ કે તેણે એન્ટિઓકસ સોટરની પાસે પોતાના સારુ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા મોકલવા એક દૂત મોકલ્યો હતો. તેના પિતાની સત્તા અને તેણે મેળવેલા વિજયો પરથી એમ કહી શકાય કે તેણે પોતાનો સામ્રાજ્યવિસ્તાર મ્હૈસુરના કેટલાક ભાગ સુધી વધાર્યો હોવો જોઈએ.[1] આ બે વિગતો નિરુપયોગી નથી. પહેલી વાત બિંદુસારના તાત્ત્વિક પ્રેમનો ખ્યાલ આપે છે જ્યારે બીજી દક્ષિણ હિંદમાં અશોકના સ્થાનોનો પ્રચાર સમજાવે છે. એમ પણ હોય કે માત્ર વિજયની સ્વાભાવિક ક્ષત્રિય મહેચ્છા ઉપરાંત પોતાના પિતા ચંદ્રગુપ્તના અંતિમ દિવસોથી પવિત્ર થયેલ ભૂમિ મ્હૈસુર જિતવા તે પિતૃપ્રેમથી પ્રેરાયો હોય.

સિલોનની દંતકથાઓ તો એમ જણાવે છે કે બિંદુસાર બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતો હતો. અશોકના પિતા વિષે મહાવંસ જણાવે છે કે તે બ્રાહ્મણધર્મી હોવાથી ૬૦૦૦૦ બ્રાહ્મણોને પાળતો હતો;[2] પરંતુ એડવર્ડ થોમસ જણાવે છે કે "બીજા દેશો અને બીજા સમયોની તેમની રીતિઓ વગેરેની અજ્ઞાનતા. વળી એ પણ ખાસ એક પ્રશ્ન છે કે તેઓ બ્રાહ્મણ ધર્મ વિષે શું જાણતા હતા? એટલુંજ નહિ પણ બ્રાહ્મણ શબ્દનો ઉપયોગ તેમના અર્થમાં જુદો ન હોય તેવા કે પોતાનાથી વિરોધી ધર્મવાળા માટે વપરાતો હોય. છેવટે આપણા ઉપયોગ માટે એટલું પૂરતું છે કે બિંદુસાર પોતાના પિતૃધર્મને અનુસર્યો હતો અને અશોકને પણ બાળપણમાં તેજ ધર્મનું શિક્ષણ મળ્યું હતું."

બિંદુસાર વિષે આથી વિશેષ કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. આપણે જોઈ ગયા તેમ તેના પિતાની માફક તે પણ ચાણક્યની અસર નીચે હતો. જૈન દંતકથા કહે છે કે તેના સમયમાં ચાણક્ય મંત્રી રાજાને અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો અને તેના બદલે કોઈ સુબન્ધુની નિમણુક થઈ હતી.[4] તેના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી અશોકનો વિચાર કરતાં એમ કહેવાની જરૂર નથી કે તેનું જીવન તેના પિતાની માફક આયોજિત નહોતું. નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાય સાથે તેનો સંબંધ કેવો હતો તે બતાવવા પૂરતું સાધન છે. જો કે અશોકે પોતાની કારકિર્દી દરમિયાન કયો ધર્મ

1. Cf. Smith, *Early History of India*, pp. 155-156.

2. *Pitā saṭṭhisahassāni brāhmaṇe brahmapakkhike bhojesi*—Geiger op. cit., *Parichchheda* V 34

3. Thomas (Edward) op. cit., p. 20.

4. For the circumstances under which Cāṇakya lost the goodwill of his master see Hemacandra, op. cit., vv. 436-450.

સ્વીકાર્યો હતો તે અસંદિગ્ધ છે. અહીં તો આપણે અશોકની જૈનધર્મ પ્રતિની વલણ જાણવાની છે. પરંપરાગત સાહિત્યની વૃત્તિ બાજુએ રાખીએ તોપણ તેના પિતા અને પિતામહના ધર્મની અસર તેના પર જેવી તેવી તો નહિ હોય. જો કે મહાવંશ તો એમજ કહે છે કે તેના પિતાની જેમ અશોકે પણ ત્રણ વર્ષ સુધી બ્રાહ્મણોને ભિક્ષા આપી હતી.[1] તેની આજ્ઞાઓ ઘણી ઉદાત્ત છે અને સર્વ ધર્મ સમભાવની સૂચક છે. તેના આવા માનસનું કારણ ઉપર દર્શાવેલ સ્થિતિમાં મળે છે.

અશોક નાનપણથી જ પોતાના પિતામહ ચંદ્રગુપ્તના ધર્મથી આકર્ષાયો હતો તે વાતને એડવર્ડ થોમસની નીચેની બાબત ટેકો આપે છે: અકબરના નિષ્ણાત મંત્રી અબુલ ફઝલે આઈને-અકબરીમાં કાશ્મીરના રાજ્ય માટે ત્રણ આવશ્યક બાબતો જણાવી છે જેમાંની પહેલી એ છે કે "અશોકે પોતે કાશ્મીરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો."[2] તે પ્રસંગ વિદ્વાન પંડિત આભારપૂર્વક સ્વીકારતાં જણાવે છે કે "અશોકે કાશ્મીરમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યાની વાત માત્ર મુસલમાન ગ્રંથકર્તા કહેતા નથી, પરંતુ રાજ તરંગિણીમાં પણ તે વાત સ્પષ્ટ સ્વીકારવામાં આવી છે આ ગ્રંથ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં જો કે ઈ. સ. ૧૧૪૮માં મૂકવામાં આવ્યો હતો છતાં તેના ઐતિહાસિક આ વિભાગનો આધાર પણ મિહિર અને બીજા ઇતિહાસકારોનાં વધુ જૂનાં લખાણો છે."[3]

આમ છતાં વિદ્વાન પંડિત માને છે કે અશોક તેની આખી કારકિર્દી દરમિયાન આત્મજ્ઞ જૈન ન હોય નહિ તો જૈનોએ તેને પોતાના પ્રતિભાશાળી ધર્મસંરક્ષક તરીકે સ્વીકાર્યો હોત.[4] એડવર્ડ થોમસના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે ધીમે ધીમે ખસતો ગયો અને છેવટે બુદ્ધધર્મ તરફ વળ્યો.[5] તેમ છતાં અશોકે બુદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યાની વાત સહજ માની શકાય તેવી નથી. જે કંઈ કહી શકાય તેવું છે તે એ છે કે સમય જતાં અશોક બુદ્ધના ઉપદેશથી આકર્ષાતો ગયો. આમ છતાં પણ તે સાંપ્રદાયિક વાડામાં ન રહેતાં સર્વદર્શનમાન્ય નૈતિક નિયમનો અને સિદ્ધાંતરૂપ ધર્મનો પ્રજામાં પ્રચાર કરવા લાગ્યો, જો કે મહામાન્ય હેરાસ ટીકા કરે છે કે "પવિત્રતા અને જીવનની શાશ્વતતાનાં જૈન સિદ્ધાંતોની તેના ઉપર ખાસ અસર થઈ હતી."[6]

1 [illegible] —Geiger op. and loc. cit.

2 Cf. Thomas (Edward) op. cit. pp. 30-31. "When the succession devolved on Aśoka, the son of Janaka's paternal uncle, he abolished the Brāhmanical religion and established the Jaina faith." —Jarrett, Āin-i-Akbarī, ii. p. 382. Wilson, A. R., xv. p. 10.

3 Thomas (Edward) op. cit. p. 23. Cf. Wilford, A. R. ix. pp. 96-97.

4 Thomas (Edward) op. cit. p. 24. 5. Cf. ibid.

6. Heras, op. cit. p. 272. Cf. Rock Edicts (I, B), (III, D), (IV, C), (XI, C), etc.; Hultzsch, C. I. I., i. pp. 2, 5, 6, 19, etc. (new ed.)

અશોક બુદ્ધધર્મી ન હતો તે નવી વાત નથી. વિલ્સન,[1] મેકફેઈલ,[2] ફ્લીટ[3] મોનાહન[4] અને મહામાન્ય હેરાસે[5] તે ક્યારનુંય સ્વીકાર્યું છે. ડૉ. કર્ન પણ કહે છે કે "બૌદ્ધ અપવાદ સિવાય તેના શિલાલેખોમાં ખાસ બુદ્ધોને લગતું કાંઈજ નથી."[6] 'ધર્મમાં કેવળ બૌદ્ધોને લગતું કાંઈજ નથી" એમ કહી સેનાર્ટ ઉલ્લેખ કરે છે કે "ખાસ અભિપ્રાય પ્રમાણે અશોકના શિલાલેખો પાછળથી વિકસેલ બૌદ્ધ ધર્મ કરતા તદ્દન જુદાજ બૌદ્ધ ધર્મની સાક્ષી પૂરે છે."[7] આ માત્ર આધાર વિનાની અટકળ છે. આવોજ વિરોધ નોંધાવતા હુલ્ટ્ઝ કહે છે કે તેની બધી નૈતિક આજ્ઞાઓ "તેને બૌદ્ધ સુધારક તરીકે ઓળખાવી શકતી નથી" અને ઉમેરે છે કે "પોતાના ધર્મના સ્વભાવ વિષે અશોક જે કહે છે તેનો વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે સુત્ર ત્રિપિટકોમાંના ધમ્મપદમાં બતાવેલ બૌદ્ધ નીતિચિત્રને તે ભાગ્યેજ મળતુ આવે છે."[8] સેનાર્ટ અને હુલ્ટ્ઝના ઉપરના નિવેદનો અશોકને મહાન બૌદ્ધ ગણાવનાર બીજા વિદ્વાનોના ઉલ્લેખોને મળતાં આવે છે.[9]

જુદા જુદા વિદ્વાનોની દ્રષ્ટિએ અશોકના આજ્ઞાપત્રો અને શિલાલેખો ઉપરથી અશોક બૌદ્ધ હતો કે બૌદ્ધ થયો હતો એમ સાબીત થતું નથી, હવે તેના પોતાના લખાણ ઉપરથી તે નિર્ગ્રંથોના સિદ્ધાંતની અસર નીચે કેટલો હતો તે તપાસીએ. અશોક કહે છે કે "યોન દેશ સિવાય બીજો કોઈ દેશ નથી કે જ્યાં બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બે વર્ગો ન હોય."[10] પરંતુ આ શ્રમણો કોણ? હુલ્ટ્ઝ તેમને બૌદ્ધ સાધુ માને છે[11] જો કે આવી હદ બાંધવા ખાસ કાંઈ કારણ નથી.

1. In the first place, then, with respect to the supposed main purport of the inscriptions, proselytism to the Buddhist religion, it may not unreasonably be doubted if they were made public with any such design, and whether they have connection with Buddhism at all. — Wilson, *J.R.A.S.* xii, p. 236. *Cf. ibid.* p. 250.

2. Cf. Macphail, *Asoka*, p. 48. *Dhamma*, the colloquial for *Dharma*, is the word used. In the edicts it does not stand for Buddhism, but for the simple piety which Asoka wished all his subjects of whatever faith to practise. —*Ibid.*

3. *Cf.* Fleet, *J.R.A.S.*, 1908, pp. 491-492. The distinct object of both the Rock and the Pillar Edicts was not to propagate Buddhism or any other particular religion, but to proclaim the determination of Asoka to govern the realm righteously and kindly in accordance with the duty of pious kings, and with consideration for all forms of religious belief etc.—*Ibid.*, p. 492.

4. The doctrines of Asoka's major Rock and Pillar Edicts cannot be called distinctively Buddhist, etc.—Monahan, *Early History of Bengal*, p. 214.

5. Buddhist chronicles of the fourth, fifth and sixth centuries have deceived many scholars. There is not the least mention of any Buddhist deep principle. —Heras, *op. cit.*, pp. 236, 271.

6. Kern, *Manual of Indian Buddhism*, p. 112.

7. Senart, *I.A.*, xx, pp. 260, 264-265.

8. *Cf.* Heras, *op. cit.*, p. 271.

9. Hultzsch, *op. cit.*, Int., p. xlix.

10. Hultzsch, *op. cit.*, p. 47 (J).

11. *Ibid.*, Int., p. l.

‘ શ્રમણનો અર્થ સાધુ યા ભિક્ષુક છે અને જૈનો તે શબ્દ બૌદ્ધોની પહેલાં પણ વાપરતા હતા. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ તે વપરાયો છે અને આગળ દર્શાવી ગયા તેમ અન્ય વિદ્વાનોએ પણ તે સ્વીકાર્યું છે[1] જૈનોનું પ્રાચીન મત આ પ્રમાણે છે. “ હું આયુષ્યમતિ અતિથિસંવિભાગ વ્રત લઉં છું, જેથી હું શ્રમણ યા નિર્ગ્રંથને તેમને કલ્પ્ય એવી નિર્દોષ વસ્તુઓ આપવા પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ’[2] કલ્પસૂત્ર પણ તેજ પ્રમાણે “ આધુનિક નિર્ગ્રંથ શ્રમણો ” માટે કહે છે. દક્ષિણના પ્રથમ દિગમ્બર ગ્રંથકર્તા કુંદકુંદાચાર્ય પણ પોતાના સંપ્રદાયના સાધુઓ માટે તે શબ્દ વાપરે છે.[3] પણ સૌથી વિશેષ તો એ છે કે બૌદ્ધો પોતે નિગંઠોને શ્રમણ શબ્દથી ઓળખાવે છે કારણ કે અંગુત્તરનિકાય કહે છે કે “ અરે વિશાખ ! એક શ્રમણોનો વર્ગ છે ? નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે.[4] આ જૈનોનો બૌદ્ધો પહેલાંનો પ્રાચીન શબ્દ છે તે નિશ્ચિત છે કારણ કે નિર્ગ્રંથ શ્રમણો થી જુદા ઓળખાવવા બૌદ્ધો પોતાને શાક્યપુત્રીય શ્રમણો શબ્દ વાપરતા હતા.[5]

અશોક જ્યારે એકલા બૌદ્ધોને વિષે કહે છે ત્યારે સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. આજ્ઞાસ્તંભ સાતમામાં તે કહે છે કે “ કેટલાક મહામાત્રોને સંઘના કામની વ્યવસ્થા માટે હું આજ્ઞા આપું છું બીજા કેટલાકને બ્રાહ્મણ તથા આજીવકના કામની વ્યવસ્થા સોંપું છું અન્યને નિર્ગ્રંથોના કામની વ્યવસ્થા માટે હુકમ કરું છું અને બાકીનાને - અન્ય દર્શનિકોની વ્યવસ્થા માટે સૂચન કરું છું. ”[7]

બ્રાહ્મણ, આજીવકો, નિર્ગ્રંથ એ બધાનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ બતાવે છે કે તે બધા સંઘ કરતા વધુ જુદા હતા. અન્ય સ્થળોએ શ્રમણોને બ્રાહ્મણ સાથે ગણાવ્યા છે.[8] ઉપરની આજ્ઞામાં શ્રમણોનો નિર્દેશ નથી તે આજીવકો અને નિર્ગ્રંથોને અર્થે સમજી શકાય તેમ છે કારણ કે બન્ને ઉપર લેખું તેમ સંઘથી જુદા પડી જાય છે.

સાચી રીતે અશોકનું જૈન તેમજ અન્ય ધર્મ પ્રતિનું વલણ નીચેના શબ્દોમાં લેખી શકાય છે: “ સર્વે મનુષ્યો મારા બાળકો છે જેમ મારા પોતાના બાળકો માટે હું ઇચ્છું છું કે તેઓને આલોક અને પરલોકનું કલ્યાણ મળે તેમ સર્વે મનુષ્યને મળે એમ મારી

1 Cf Rice (Lewis), op cit, p 8.

2 Stevenson (Mrs), op cit p. 218

3 Jacobi, S.B.E. xxii p 297

4 Cf Bhandarkar, op cit pp 97-100

5. Cf Jacobi, S.B.E. xlv Int., p xvi Read also Kamta Prasad Jain's interesting article on The Jaina References in the Buddhist Literature, *IHQ* iii, pp. 698-700

6 Cf Rhys Davids, op cit p 143

7 Delhi-Topra Pillar Edict VII Cf Hultzsch, op cit, p 136 (Z).

8 See Rock Edicts (III, D) (IV C), (IX, G), (XI, G), (XIII, G), and Pillar Edict VII (H H); cf Hultzsch, op cit, Int., p 1

ઇચ્છા છે."[1] તેવીજ રીતે ખાસ ભારપૂર્વક તે કહે છે કે "એજ દૃષ્ટિએ સર્વ વર્ગો પ્રતિ હું લક્ષ રાખું છું. અને તેમને જુદીજુદી જાતના સન્માનથી હું સંતોષું છું."[2]

ઉત્તર તેમજ દક્ષિણમાં "બૌદ્ધો, બ્રાહ્મણો, આજીવકો અને નિર્ગ્રંથો તેમજ અન્યની સંભાળ માટે" અશોકે ધર્મમહામાત્રોને નીમ્યા હતા.[3] તેની અસાંપ્રદાયિક નીતિ નીચેના શબ્દોમાં ખાસ તરી આવે છે

મહારાજ કહે છે કે "જે કોઈ પોતાના સંપ્રદાય માટે અંધશ્રદ્ધાથી અભિમાન કરે છે અને બીજાની નિંદા કરે છે તે પોતાના સંપ્રદાયનું ખરેખર ભારે નુકસાન કરે છે"[4]

બરાબરની ગુફાના શિલાલેખો માટે સ્મિથ કહે છે કે "આ બધા લેખો મહત્ત્વના છે અને તે સ્પષ્ટ સાબીત કરે છે કે અશોકની બધા સંપ્રદાયને માન આપવાની હાર્દિક આજ્ઞા હતી."[5] તેના અન્ય શિલાલેખો માટે પણ તેમજ છે તેના ઉદાર શાસન સમયમાં ઉત્તર હિંદમાં જૈન ધર્મની પરિસ્થિતિ વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી તોપણ ઉપરનું અવલોકન બીજું કંઈ નહિ તો ચંદ્રગુપ્તે પોતાની ચડતી કારકિર્દી પહેલા નહિ તો તેના અંતમાં સ્વીકારેલા ધર્મ પ્રત્યે તેના મહાન ઉત્તરાધિકારીનું વલણ સ્પષ્ટ કરે છે.

આ દંતકથાની પરંપરાગત અસરનું આપણું અનુમાન અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિએ આર્ય સુહસ્તિન પાસે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો તે પરથી સાચું ઠરે છે.[6] સંપ્રતિની જૈનધર્મ પરની આસક્તિ તપાસતા પહેલા અશોકના ઉત્તરાધિકારી કોણ હતા તે તપાસવું જોઈએ. કમનસીબે ડૉ૦ રાયચૌધરી કહે છે કે "કોઈ કૌટિલ્ય અથવા મેગેસ્થનીસે પછીના મૌર્યો વિષે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એક યા બે શિલાલેખ તથા બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોની અપૂર્ણ માહિતી અશોકના ઉત્તરાધિકારીનો સવિસ્તર ઇતિહાસ શોધવા પૂરતી નથી."[7]

પુસ્તકો અશોકના ઉત્તરાધિકારી વિષે એકમત નથી, અને જુદા જુદા લેખકોના વિવિધ અભિપ્રાયોનો સમન્વય કરવો સહેલ નથી. અશોકના પુત્ર કુનાલની વાસ્તવિકતા સૌ સ્વીકારે છે પણ તેના પછીના વિષે દંતકથાઓ જુદી પડે છે. કુનાલ કેવા વિચિત્ર સંયોગોમાં અંધ બન્યો અને "[illegible] કરવા અશક્ત થતા તેણે પોતાના પ્રિય પુત્ર

1 Separate Rock Edicts Jaugada, I (F G.), II (E.P) cf Hultzsch, op. cit. pp. 114-117

2 Delhi-Topra Pillar Edict VI (D E.) cf. Hultzsch, op. cit. p. 130 Int., p. xlviii.

3 Ibid. Int., p. xl.

4 Girnar Rock Edict XII (H) cf Hultzsch, op. cit. p 21.

5 Smith, op cit., p. 177 Cf Hultzsch, op cit., Int., p. xlvin.

6 Cf Jacobi, Parisishtaparvan, p. 69 Bhandarkar op. cit., p. 131

7 Raychaudhuri, op. cit., p. 220

8 Cf. Pargiter op. cit., pp 28, 70 Cowell and Neil, op. cit p. 430 Kalpa-Sutra, Subodhika Tika, and 163; Raychaudhuri, op cit., p. 221.

સંપ્રતિ—જૈન અશોકને તે માટે નીચેનો એ આચાર્ય હેમચંદ્ર જણાવે છે. સંપ્રતિને બૌદ્ધ અને જૈન લેખકો અશોકના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ગણાવે છે.[1]

અશોકના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સંપ્રતિનો સ્વીકાર કરવામાં દશરથનું અસ્તિત્વ એ મુશ્કેલી છે, જેનો ઉલ્લેખ તેણે આજીવકોને આપેલી નાગાર્જુની ટેકરી બાબત આપેલું કર્યો છે. આ મુશ્કેલીમાંથી શક્ય અનુમાન એ નીકળે છે કે અશોકના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સંપ્રતિ હોય અને બંનેએ એક સમયે રાજ્ય કર્યું હોય, અથવા તો બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમાં દશરથનું નામ રહી ગયું હોય. આ બે અનુમાનમાં મગધની વંશાવલીમાં સંપ્રતિનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થાય છે તેથી પહેલું અનુમાન ન્યાયી લાગે છે.”[2]

આમ સંપ્રતિ મૌર્ય સમ્રાટોમાં એક મહાન રાજા હતો તેમાં શંકા રહેતી નથી. જૈન ધર્મ પ્રતિ તેનો આદર એટલો બધો હતો કે ઉત્તર હિંદના જૈન ઇતિહાસનો તે અશોક કહી શકાય. બૌદ્ધ ગ્રંથો જે બાબતના અશોકના ગુણગાન ગાય છે તેમ જૈન ગ્રંથો તેના વિષે કહે છે. સ્મિથ કહે છે કે “ગૌતમ બુદ્ધના ધર્મપ્રચાર માટે અશોકે જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો તેટલોજ ઉત્સાહ જૈનધર્મના પ્રચારમાટે બતાવવાનું માન સંપ્રતિને ઘટે છે.[3]

સંપ્રતિના જૈનધર્મના ઉત્સાહ વિષે આચાર્ય હેમચંદ્ર ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે: ‘સમસ્ત જમ્બૂદ્વીપ પર જૈન મંદિરો તેણે કરાવ્યાં. ઉજ્જયિનીમાં આર્ય સુહસ્તિની સરદારી દરમિયાન તેમના નેતૃત્વ નીચે ધાર્મિકપર્વ નિમિત્તે અર્હતની રથયાત્રા ઉજવવામાં આવી હતી તે પ્રસંગે રાજા અને પ્રજાએ મહાન આદર બતાવ્યો હતો. સંપ્રતિના આદેશ અને કાર્યથી તેના ખંડિયા રાજાઓ જૈનધર્મ સ્વીકારવા અને તેને ઉત્તેજન આપવા પ્રેરાયા હતા. આથી પોતાના રાજ્ય ઉપરાંત આજુબાજુના દેશોમાં પણ સાધુઓ પોતાનો ધર્મ આચરી શકતા હતા.”[4]

સંપ્રતિ બાબત ખાસ કહેવાનું એ છે કે તેણે શ્વેતામ્બર આમ્નાયના જૈનધર્મ પ્રચારકોને દક્ષિણ ભારતમાં મોકલ્યા હતા.[5] આ હેમચંદ્ર કહે છે કે “સંપ્રતિએ અનાર્ય દેશોમાં જૈન

1. Cf. Jacobi, op. cit., pp. 63-64; Cowell and Neil, op. cit., p. 433; Raychaudhuri, op. and loc. cit.; Bhandarkar, op. and loc. cit.

2. Both the Buddhist and the Jaina traditions about Samprati have been referred to by us in the previous note. For the *Purāṇas* see Pargiter, op. cit., pp. 28, 70. Cf. Raychaudhuri, op. cit., p. 220. Perhaps the empire was divided between his grandsons, Daśaratha and Samprati. —Smith, op. cit. 203.

3. Smith, *Oxford History of India*, p. 117 and n. 1. Cf. Bhandarkar, op. and loc. cit. [illegible] — *Kalpa-Sutra, Subodhikā Tīkā*, sec. 6, p. 163. Almost all ancient Jaina temples or monuments of unknown origin are ascribed by the popular voice to Samprati, who is in fact regarded as the Jaina Asoka. —Smith, *Early History of India*, p. 202.

4. Jacobi, op. cit., p. 69.

5. Cf. Bhandarkar, op. and loc. cit. About this the *Vividhatīrthakalpa* of Jinaprabhasūri observes: In Pāṭaliputra flourished the great King Samprati, son of Kunāla, lord of Bharata with its three continents, the great Arhanta who established *Vihāras* for *Śramaṇas* even in non-Āryan countries. —Cf. Raychaudhuri, op. cit., p. 222.

સાધુઓના કાર્યનું ક્ષેત્ર વધારવા માટે સાધુવેશમાં પ્રચારકો મોકલ્યા હતા; જેમણે ત્યાંના લોકોને સાધુઓ કઈ જાતનો આહાર અને બીજી જરૂરી વસ્તુઓ ભિક્ષા તરીકે સ્વીકારી શકે તે શીખવ્યું અને મામલતદારને આપવાના કર બાબત વારંવાર આવતા સાધુઓને ભિક્ષા આપવાનું ફરમાન કર્યું. આ પ્રમાણે માર્ગ તૈયાર કરી તેણે અનાર્યભૂમિને બીજા દેશોમાં સાધુઓ મોકલવા પ્રેરણા કરી; કારણ કે તેઓને ત્યાં રહેવાની કોઈપણ પ્રકારની મુશ્કેલી રહી હતી નહિ. આમ આંધ્ર અને દ્રમિલ દેશમાં ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા અને તેમને રાજાની આજ્ઞા મુજબ સર્વ સુવિધા મળી રહી. આમ અનાર્ય પ્રજા જૈનધર્મી બની."[1]

આ૦ હેમચન્દ્રના કથન મુજબ સંપ્રતિએ અનાર્ય દેશમાં મોકલેલ જૈન પ્રચારકોનું મહત્ત્વ એ છે કે દક્ષિણમાં શ્વેતામ્બર સંઘ સંબંધી આપણને આ પહેલો ઉલ્લેખ મળે છે. આ કારણથી આ તથા પહેલાના પ્રકરણમાં જણાવેલ મહાન વિદેશગમન એટલોજ મહત્ત્વનો આ પ્રસંગ છે. આને ખાસ શ્વેતામ્બરોના નોંધ તરીકે જણાવવાનું કારણ એ છે કે આપણે જોઈ ગયા તેમ જૈન ધર્મમાં શ્વેતામ્બર-દિગમ્બર પક્ષો મહાન વિદેશગમન અને સુહસ્તિન-મહાગિરિ પ્રકરણ એ બંને સાથે સંકલિત છે. સુહસ્તિન શ્વેતામ્બર હતા એ વાત એમ સાબીત થાય છે કે દિગમ્બર પટ્ટાવલીઓ અથવા ગુરુઓની વંશાવલીમાં તેમનો ઉલ્લેખ નથી.[2] આપણને એમ હકીકત મળે છે કે આર્ય સુહસ્તિનના ઉપદેશથી સંપ્રતિએ જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યાની વાત જાણતા આર્ય મહાગિરી "કડક સાધુજીવનના માર્ગે સાધુઓને દોરવાની બધી આશા" ભસ્મીભૂત થતી જોઈ દશાર્ણપુર પાસે ચાલ્યા ગયા.[3] આમ સંપ્રતિના રાજકારભારમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાય વિજય પામ્યો.

જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મગધની મહત્તાનો અહીં અંત આવે છે. મૌર્યોના અંત અને શુંગોના વિજય સાથે કલિંગ આપણા ઇતિહાસનું કેન્દ્ર બને છે. મગધની સર્વોપરિ સત્તાના પતનથી કાંઈક અંશે કલિંગ તે સ્થાન મેળવવા વિજયી થાય છે. ખારવેલના સમયમાં શક્તિશાળી કલિંગ મગધને ભારે થઈ પડ્યું હતું અને લગભગ થોડા સમય માટે જૈન ઇતિહાસમાં પણ તે એટલોજ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સંપ્રતિ પછી મૌર્યવંશ વધારે ટક્યો નથી તે ચોક્કસ છે અને જે કોઈ રાજાઓ થયા હશે તે પામર હશે કારણ કે આપણે જોઈ ગયા અને હવે પછી જોઈશું તે મુજબ મૌર્ય સેનાપતિએ છેલ્લા મૌર્ય રાજાને નિર્દયતાથી મારી નાખ્યો હતો.

તેમ છતા પ્રતિભાસંપન્ન મૌર્યવંશના પતનના કારણોમાં આપણે ઉતરતા નથી, એટલું કહેવું પૂરતું છે કે મૌર્ય અશોકે મેળવેલ કલિંગ પરનો વિજય ભારત અને મગધના ઇતિહાસમાં એક મહાન લાક્ષણિક પ્રસંગ હતો; તેથી મગધ સામ્રાજ્ય તામિલ પ્રદેશ

1. Cf Jacobi, op and loc. cit.
2. Cf Hoernle, I.A., xxi, pp 57 58, and Klatt, ibid., xi p. 251.
3. Stevenson (Mrs), op. cit., p. 74. Cf. Barodia, *History and Literature of Jainism*, p. 68

આણ્યા અસ્ત સાથે સંધાયું. બિંબિસારે વિજય કરી અંગ દેશ ખાલસા કરી શરૂ કરેલ વિજયયાત્રા અને કુટુંબેની કારકિર્દીનો અહીં અંત આવે છે. એક નવા યુગના મંડાણ મંડાયા–શાંતિ, સામાજીક ઉન્નતિ અને ધાર્મિક પ્રચારનો યુગ શરૂ થયો, પણ તે સાથે રાજકીય જીવનની મંદતા અને કદાચ લડાયક ક્ષાત્રતેજની ઉણપ દેખાવા લાગી અને લશ્કરી તાલીમના અભાવે મગધ સામ્રાજ્યની લડાયક વૃત્તિનો અંત આવ્યો. દિગ્વિજયનો યુગ પૂર્ણ થયો, ધર્મવિજયનો યુગ શરૂ થયો અને આમ છેવટે મગધ સામ્રાજ્ય પર મૌર્ય સત્તાનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્ત પામ્યો.

પ્રકરણ ૪

કલિંગદેશમાં જૈનધર્મ

“કલિંગમાં જૈનધર્મ” એ શબ્દ મુખ્યતઃ ખારવેલનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે. આથી એમ સમજવાનું નથી કે તેના પહેલાં કલિંગમાં જૈનધર્મ ન હતો; આથી ઊલટું એતો હાથિગુંફા જેવા ઐતિહાસિક શિલાલેખ અને ત્યાં ઉકેલાં સ્થાપત્ય તથા શિલ્પની ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા અને પાંચમા સૈકા સાથેની સામ્યતા તેમજ જૈનશાસ્ત્રોમાંના મહાન પવિત્ર ગ્રંથો ઉપરથી જે આપણે ચોક્કસ તારવી શકીએ છીએ તેનો અસ્વીકાર કરવા બરાબર છે. આમ છતાં કબૂલ કરવું જોઈએ કે હાથિગુંફાનો ખારવેલનો શિલાલેખ અને સ્વર્ગપુરીનો તેની પત્નીનો શિલાલેખ એ બે સાધનો સિવાય અન્ય કોઈ ચોક્કસ સાધનો આપણા અનુમાનો માટે મળતા નથી.[1]

આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે મ. મહાવીર પછી શિશુનાગ, નંદ, મૌર્ય અને અન્ય રાજાઓ થયા, જેમના ઘણાખરા દંતકથાનુસાર પોતાની સત્તા દરમિયાન જૈનધર્મના અનુયાયી કે તેને મદદ આપનાર હતા. આ દંતકથાઓને તથા આ ઇતિહાસને ઘણા જૈન અને અજૈન લેખકો ટેકો આપે છે છતાં મહાન ચેદિ[2] રાજા ખારવેલ કે જે પોતાને પોતાના લેખમાં જૈન તરીકે રજૂ કરે છે તેની સાથે ચંદ્રગુપ્ત સિવાય બીજા કોઈને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મૂકી શકાય તેમ નથી.

હાથિગુંફા પરનો લેખ સમ્રાટ ખારવેલે કેટલા વખત પહેલાં, ક્યારે અને કેટલો સમય રાજ્ય કર્યું અને તે જૈન હતો કે નહિ તેની ઐતિહાસિક સાબિતી પૂરી પાડે છે તે કલિંગનો મહાન રાજા હતો તેની તો કોઈના પાડી શકે તેમ નથી, પરંતુ કલિંગની ચોક્કસ હદ આલેખવી અસંભવિત છે. મૌર્ય શહેનશાહતના અંતમાં કલિંગે ખારવેલની આગેવાની નીચે બળવો કર્યો અને તે સ્વતંત્ર થયું તેલિંગાનાની ઉત્તરનો પૂર્વઘાટ અને બંગાળ ઉપસાગર

1 Let it be clear from the very beginning that it is really not desirable and practically impossible to trace out chronologically the progress of Jainism in Kalinga. All that is required is to lay our hands on whatever historical monuments, small or great, ancient or modern, that are available at present, and draw our inferences from them, keeping in view as far as possible the contemporary historical atmosphere of the time.

2 We know the Cedis as the well known Vedic and classical ruling family which seems to have migrated into Orissa from Mahākosala, where they are also found in later history. It is certain that one of the seats of the Cedi was near about Orissa in very ancient times. — *J.B.O.R.S.*, xiii, p 220

ન થેના કિનારાના પ્રદેશને કલિંગની હદ ગણવી તે અયોગ્ય છે.¹ ગોદાવરીની ઉત્તરે પર્વતો અને બંગાળ ઉપસાગરને અડતો જમીનપ્રદેશ તે સમયે કલિંગ નામે ઓળખાતો. ટૂંકમાં હાલના ઓરિસ્સા અને ગંજામ પ્રદેશને તે સમયના કલિંગના નામે ઓળખાવી શકાય.

" હિંદના પ્રાચીન સ્મારકોમાં ખારવેલનો શિલાલેખ " એક મહાન વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવતું આવ્યું છે "² ખારવેલનું નામ તીર્થંકર મહાવીરના અનુયાયીઓમાં રાજા તરીકે જાણીતું છે. મૌર્ય નામના પછીના રાજાઓ અને તે સમયના જૈન ધર્મના પ્રતાપનો વિચાર કરતાં ખારવેલનો શિલાલેખ દેશમાં મળી આવતો એક અગત્યનો અને અજોડ લેખ છે જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તે અનુપમ છે અને હિંદની રાજકીય તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ તેની અગત્યતા અપૂર્વ છે.

સર આશુતોષ મુકરજીના શબ્દોમાં "ઐતિહાસિક શોધખોળના સાધન રૂપ એવા લિપિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં કે જે વડે ભૂલાઈ ગયેલ અગમ્ય લિપિમાં લખાયેલા લેખો શોધાયા છે અને ભૂતકાળના દરવાજા ખુલ્લા મૂકાયા છે તેમાં પણ સમ્રાટ ખારવેલનો હાથીગુફાનો શિલાલેખ ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં લખાયેલ આ લેખમાં ઓરિસ્સાના આ સમ્રાટનું નાનપણથી સાડત્રીસમા વર્ષ સુધીનું અર્થાત્ તેના રાજ્યકાળના તેર વર્ષ સુધીનું વૃત્તાંત મળે છે આ લેખ ખડકના મૂળ પર કોતરેલો છે અને ઈ. સ. ૧૮૨૫ માં મી. સ્ટર્લિંગની પ્રાથમિક શોધ પછી એક સૈકાથી જાણીતો થયો છે અને ત્યાર પછી અભ્યાસીઓએ તેનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. તે દ્વારા જે ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી છે તે ખાસ અગત્યની છે કારણ તેમાં તેના સમયના મગધના રાજા મથુરાના ગ્રીક રાજા, ગોરથગિરિ (બરાબર ટેકરીઓ) અને રાજગૃહના કિલ્લાઓ, પાટલીપુત્ર પાસેના ગંગા નદી પરના મહાલયો અને દક્ષિણના રાજા સાતકર્ણિ આદિના ઉલ્લેખો છે. બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાયેલ અશોકના શિલાલેખોથી બીજે નંબરે અને ઈ. સ. ચોથા સૈકાના સમુદ્રગુપ્તના શિલાલેખોની સમાન પંક્તિના આ શિલાલેખની શોધથી અનેક અભ્યાસનીય પરિણામો પ્રાપ્ત થયાં છે."

હિંદી પ્રજાના અખંડ સ્મારક સ્વરૂપ અને ઐતિહાસિક સંબંધ ધરાવતા બનારસ અને પુરી એ બે યાત્રાધામો છે, પ્રજાની આત્મિક શક્તિ અહીં અનેક પ્રકારે દેખાઈ છે અને પ્રજાના બુદ્ધિ તથા કળાનો અહીં વિકાસ થયો છે.

અમને માનવાને કારણ છે કે ઓરિસા કે જે હમણાં તેના જેરૂસલેમ જગન્નાથના કારણે હિંદુધર્મનો બગીચો છે તે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાથી ઈ. સ. આઠમા-નવમા સૈકા સુધી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની અસર નીચે હતો મહાન અશોકના ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૨ ના કલિંગ પરના વિજયના કારણે બૌદ્ધ ધર્મની ત્યાં અસર હતી.⁴ પરંતુ તેના વિદેહ પછી સૌએ

1 *CHI* p 601 2 *Ibid* p 534 3 *JBORS* pp 9 10

4 *JASB* xxvi Nos. I to V (1860) p 176

5. Ganguly *Orissa and her Remains—Ancient and Mediaeval*, p. 17

શહેનશાહત ડોલી ઊઠી અને અશોકના બૌદ્ધ ધર્મ સામે બ્રાહ્મણ ધર્મના ખાસ રક્ષક મનાતા રાજપુરોહિત પુષ્યમિત્રના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવતાં તેણે તેના પર ફટકો લગાવ્યો.[1] તે પણ પોતાનો અમલ નિષ્કંટક ન બનાવી શક્યો. મૌર્ય શહેનશાહત અસ્ત થવાની સાથે દક્ષિણમાં મહાન આંધ્રકુળ તથા પૂર્વદક્ષિણ પ્રદેશમાં મહામેઘવાહન ખારવેલનું પ્રભાવ શાળી ચૈદિકુળ જોરમાં આવ્યું. આ ચૈદિકુળ ઉત્તરમાં જમાવેલ બ્રાહ્મણધર્મ પર પ્રત્યાઘાત કરનાર નીવડ્યું.[2]

આમ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે ધર્મો કલિંગમાં હતા, જેમાં જૈનધર્મ એ રાજધર્મ હતો. હ્યુએન્ત્સંગ જેણે ઈ. સ. ૬૨૯ થી ૬૪૫ માં કલિંગની મુલાકાત લીધી હતી તે ચીની મુસાફર ત્યાંની જૈનોની મોટી સંખ્યાનો પુરાવો આપે છે અને તેને જૈનોના મહાન મથક તરીકે રજૂ કરે છે. તે જણાવે છે કે ત્યાં "ઘણા પ્રકારના અનેક નાસ્તિકો હતા, જેમાં નિર્ગ્રંથો તો મોટી સંખ્યામાં હતા."

માતૃભૂમિ મગધમાંથી દક્ષિણપૂર્વ તરફ કલિંગસુધી ફેલાયેલી જૈનધર્મની આ સ્પષ્ટ પ્રગતિ છે. ઓરિસ્સાના સમ્રાટ ખારવેલ અને તેની સમ્રાજ્ઞીના ખંડગિરિ પરના બે શિલાલેખો જૈનોની આ પ્રગતિનો ખ્યાલ આપે છે અને તે ઐતિહાસિક સત્ય આપણી સન્મુખ મૂકે છે. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્યમાં અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ થી ૧૫૨ તે દક્ષિણ પૂર્વ કાંઠાપર સત્તા કરતો હતો.[4] ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની બીજી ગુફાઓ તેમજ ત્યાંના જીર્ણશીર્ણ મંદિરો પણ આની સાક્ષી પૂરે છે. આ બન્ને ટેકરીઓ ભુવનેશ્વરની ઉત્તરપશ્ચિમે પાંચ માઈલ દૂર છે અને એ બન્ને તે ફાટથી જુદી પડે છે. આ ફાટ ભુવનેશ્વરથી ત્યાં પહોંચવાના રસ્તાની હારમાં આવી જાય છે. આ ઉપરાંત તે ટેકરીઓ પર રહેતી અનેક જાતો, જે હલકી જાતિઓમાં આજે ઊતરતું સ્થાન ભોગવે છે તેમનાં નામો જૈનોના પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અંગ અને ઉપાંગમાં મળે છે. આ તેમની ભાષા મ્લેચ્છ ગણાતી છે.[5]

ખારવેલનો શિલાલેખ પહેલો અને જૂનો મોટો છે, જે જૈન પદ્ધતિ અનુસાર મંગળથી શરૂ થાય છે. છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરના નિર્વાણ પછી થોડા વખતમાં ઓરિસ્સામાં જૈન ધર્મ દાખલ થયો અને તે પછી તે રાજધર્મ બન્યો તે આ સાધન સાબીત કરે છે. સ્વર્ગપુરી પરનો બીજો લેખ સાબીત કરે છે કે ખારવેલની પટરાણીએ કલિંગના શ્રમણો માટે એક મંદિર અને ગુફા બંધાવી હતી.

1. Mazumdar, *Hindu History*, p. 636 (2nd ed.)

2. *C.H.I.*, I., pp. 518, 534

3. Beal, Si Y. Ki, ii., p. 208

4. *J.B.O.R.S.*, iii. p. 244

5. They have been identified with Sauri of Pliny and Sabarai of Ptolemy. For the reference of the Jaina literature see Weber, *I.A.*, xix., pp. 63, 67; xx., pp. 25, 368, 374.

હાથીગુમ્ફા પરના શિલાલેખની વિગતમાં ઉતરતા પહેલાં આપણે આસપાસના ખડકોથી શું માહિતી પૂરી પાડી શકે છે તે તપાસીએ. [illegible] અનુસાર મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના સમયમાં કેટલાક જૈનો અહીં વસ્યા એ શક્ય છે કારણ કે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિના શૈલીના પથ્થરની ટેકરીઓ અનેક વિશ્રામસ્થાન રૂપ ગુફાઓથી વીંધાયેલી છે, જે ઘણી ખરી મૌર્યસમયની બ્રાહ્મી લિપિના શિલાલેખો ધરાવે છે તે બધી જૈનોના ધાર્મિક ઉપયોગમાટે સ્થાપેલ જણાય છે કારણ કે અનેક સૈકાઓ સુધી જૈન સાધુઓએ તેનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ઓરિસ્સાના જૈન અને બૌદ્ધ કલાવિધાનની પ્રગતિમાં આ ગુફામંદિરો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.[1] અહીં બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્નેની આપણે વાત કરીએ છીએ કારણ કે ખંડગિરિની કેટલીક ગુફાઓ રાનીગુમ્ફા અને અનંતગુમ્ફાની માફક બોધિવૃક્ષ, બૌદ્ધ ત્રિશૂલ, સ્તૂપ અને લાક્ષણિક સ્વસ્તિક આદિ નિશાનીઓ માટે પ્રખ્યાત છે.[2]

ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકાથી માંડી ઈ. સ. પાંચમા છઠ્ઠા સૈકા સુધી આબાદ દેખાય છે. ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિની ટેકરીઓ જે બધી ખંડગિરિ નામે ઓળખાય છે તેમાં આ ગુફાઓ આવેલી છે. ઉદયગિરિમાં ૪૪ ખંડગિરિમાં ૧૯ અને નીલગિરિમાં ૩ ગુફાઓ છે.[4] તેમની સંખ્યા, કાળ તથા કોતરકામને લીધે આ ગુફાઓ પૂર્વહિંદમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રાચીન સમયમાં બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓ આમાં રહેતા અને કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આમની કેટલીક ઈ. સ. પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં કોતરેલી જણાય છે. શ્રી. ગંગુલી કહે છે કે "હાથીગુમ્ફાના લેખ પહેલાં અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા યા પાંચમા સૈકામાં આમની કેટલી ગુફાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હશે તો તે ખોટું નથી કારણ કે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ કોઈપણ કારણે ગુફાઓની જગ્યા પવિત્ર બનેલી હોવી જોઈએ."[5]

ગુફાઓનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે અને તેમાં બૌદ્ધ અને જૈન સેળભેળ થવાથી વધુ મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે. ગુફાઓની ભીંતો પર બૌદ્ધ દંતકથાઓની આકૃતિઓ અને જૈન તીર્થંકરોનાં ચિત્રો કોતરેલાં જણાય છે. ખંડગિરિ ટેકરી પરની જૈન ગુફામાં જૈન રચેલો છે. લગભગ આ બધી ગુફાઓનું ખાસ લક્ષણ એ જણાય છે કે તેની આગળની પરસાળની બન્ને બાજુએ એક થી દોઢ ફુટ ઊંચી બેઠકો રાખવામાં આવી છે. પરસાળની ભિત્તિ એવી કોતરેલી છે કે તેનું શિખર કમાન જેવું દેખાય છે. બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓના દૃઢ પરિશ્રમની સાક્ષી પૂરતા આ અવશેષો હોવાનો સંભવ છે. કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ તેની વિગતોમાં પડી ઉતરતી જૈન કળા એ પ્રકરણમાં ઉતરીશું હાલ તો આપણે

1 B.D.G.P. p. 24
2 Ganguly op. cit. p. 31
3 J.B.L. pp. 40, 57
4 B.D.G.P. p. 2[illegible]
5 Ganguly op. cit. p. 32.



ઉદયગિરિ ઉપરની રાણીગુફાના ઉપલા ભાગમાંની કોતરણીનો નમૂનો

શ્રી. [illegible]

ખંડગિરિ ઉપરની જૈન ગુફા

શ્રી [illegible]

શ્રી ગંગુલીની ટીકા ઉમેરી લઈશું કે "ગુફાઓ દેખાવમાં સાદી છતાં ભવ્ય છે અને ભૂતકાળના એના રહેવાસીઓના જીવનને બંધબેસતી છે."[1]

ખંડગિરિ ગુફાઓમાં સતઘર અથવા સતબખ, નવમુનિ અને અનંત એ ત્રણ અગત્યની છે. તેમાંની પ્રથમ બે પર સ્પષ્ટ જૈન ચિન્હો છે જ્યારે છેલ્લી પર બૌદ્ધ ચિન્હો છે.[2] કારણ કે પાછલી ભીંતપર સ્વસ્તિક અને ત્રિશૂળ ચિતરેલા છે. જો કે પહેલા સ્વસ્તિકની નીચે એક નાની ઉભી ખડિત પ્રતિમા છે જે ડીસ્ટ્રીક્ટ ગેઝેટિયર પ્રમાણે જૈનોના ત્રેવિશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથને મળતી આવે છે.[3] તે ગુફાની હદ ટેકરીના ઉત્તર તરફના ભાગથી સરખી કરી લેવામાં આવી છે. જેમાં જૈન સાધુઓ તથા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ છે. તે ઉપરાંત કોતરકામની દરેક કમાન નાગની બે ફેણોની વચ્ચે આવે છે જે પાર્શ્વનાથનું લાંછન મનાય છે. બાજુની ભીંત તથા કમાન વચ્ચેની જગ્યા પોતાના હાથમાં અર્ઘ્ય લઈ જતા વિદ્યાધરોથી પૂરાઈ છે.

સતઘર ગુફા દક્ષિણ બાજુના અંદરના ખંડમાં કોતરેલી છે. જેમાં લાંછન સહિત તીર્થંકરોની આકૃતિઓ છે.[4] જ્યારે નવમુનિ યા નવસંતોની ગુફા એક સળંગ પરસાળવાળી, પરંતુ બે ખંડની એક સાદી ગુફા છે. એક ફુટ ઉંચી અને સાદા કોતરકામવાળી શાસન દેવી સહિત દશ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ તેમાં છે. પાર્શ્વનાથ તો નાગની ફેણોને લઈ તરત ઓળખી શકાય છે, તે વધારે પૂજ્ય ગણાયા છે કારણ કે તેમની પ્રતિમા બે વાર કોતરાએલી છે.[5]

આ ઉપરાંત આ ગુફામાં બે પ્રખ્યાત શિલાલેખો છે. તેમાંનો એક "પ્રખ્યાત ઉદ્યોતકેશરિદેવના પ્રગતિમાન અને વિજયી રાજ્યકાળના અઢારમા વર્ષનો છે."[6] બીજો શિલાલેખ 'આર્યસંઘના ગ્રહકુળના દેશીગણ શાખાના આચાર્ય કુલચંદ્રના શિષ્ય શુભચંદ્રનું નામ ધરાવે છે.'[7] બન્ને શિલાલેખ એકજ તારીખના અર્થાત્ ઈ. સ. દશમા સૈકા લગભગના હોવા સંભવ છે.

આ ગુફાની પેલીમેર બારભુજી અર્થાત્ બાર હાથવાળી ગુફા આવે છે, તે ગુફામાં પરસાળની જમણીબાજુ બાર હાથવાળી એક સ્ત્રીની પ્રતિકૃતિ છે. નવમુની ગુફાની માફક આમાં પણ શાસનદેવી સહિત પદ્માસને બેઠેલ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ છે અને પાછલી

1. Ganguly, op. cit. p. 34.
2. Cf. Chakravarti (Mohan Mohan): Notes on the Remains in Dhauli and in the Caves of Udayagiri and Khandagiri, p. 8.
3. B.D.G.P. p. 263.
4. The sculptures are the Jaina Tirthankaras with their lānchhanas and do not resemble Buddha symbols as believed by the editor of *The Archaeological Survey Report*, xiii, p. 81.
5. B.D.G.P. p. 262.
6. E.I., xiii, p. 166.
7. Ibid.
8. Ganguly, op. cit. p. 60.

ભીંત પર રહેલી સિવા નામની સાત ફણોના ફણાટોપવાળી પાર્શ્વનાથની ઊભી પ્રતિમા છે. શાસનદેવી અને લાંછનવાળી તીર્થંકરની દરેક પ્રતિમા સરખી અર્થાત્ ૮ થી ૮½ ઈંચની છે જ્યારે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ૩૧½ ઈંચની છે જે તેમના પ્રતિમા અપ્રતિમ મહત્ત્વ સૂચક છે.[1]

આની સામે દક્ષિણે ત્રિશૂલ ગુફા છે તેની પશ્ચાદ્ભાગની ભીંત પણ કોતરકામ સારું નથી અને તેની મધ્યના ભાગની બેઠક એ ખાસ બાબત છે. તે બેઠકો ઉપર સાત ફણા પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર આદિ ચોવીસ તીર્થંકરોની હારમાળા આવેલી છે. આ હારમાળામાં પણ પાર્શ્વનાથને ત્રેવીસમા તીર્થંકર તરીકે મહાવીરના પહેલા બેસાડવાના બદલે પાછળની ભીંતની મધ્યમાં બેસાડી તેમને ખાસ મહત્ત્વ અપાયું છે. પહેલા તીર્થંકરની પ્રતિમાનો નીચેનો ભાગ પગથીયાં કરેલી બેઠકથી ઢંકાઈ ગયો છે જે બેઠક પર સુંદર કોતરેલી ઋષભ આદિનાથની પ્રતિમાઓ છે. આ હારમાળાની પ્રતિમાની રચના આગળની ગુફા કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ છે.[2]

નવમુનિ ગુફાની લગભગ તારીખનો લલાટેન્દુ–કેશરીની ગુફા આ શિખર પર ઉદ્યોતકેશરિનો લેખ મળે છે. ગેઝેટિયર અનુસાર એ નરપતિ લલાટેન્દુ–કેશરિથી નામાભિધાન પામેલ એ આગળની ગુફા છે જેના પહેલા માળના ઓરડાઓમાં તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે જેમાં પાર્શ્વનાથ મુખ્ય છે.[3] ગુફાના તળિયાથી ૩૦ થી ૪૦ ફુટ ઊંચે તેની પાછળની ભીંતે દિગંબરપંથની પ્રતિમાઓની હારમાળાની ઉપર તે કોતરેલી છે.

લેખની બરાબર રક્ષા ન થવાથી તેની છેલ્લી લીટીના થોડાક શબ્દો તૂટેલા છે જેમ છે તે પ્રમાણે તે જણાવે છે કે "પ્રખ્યાત ઉદ્યોતકેશરિના વિજયી રાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં પ્રખ્યાત કુમાર પર્વત પર[5] જીર્ણ તળાવ તથા મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર થયો હતો અને ત્યાં પ્રાચીન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ બેસાડી હતી. પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે... જસનંદિ."[6]

લેખમાં દર્શાવ્યા મુજબ ઉદ્યોતકેશરિ કલિંગ જૈન સંઘનો હોય કે તેનો રક્ષક હોય. ઐતિહાસિક શોધખોળના આધારે આ લેખના ઉદ્યોતકેશરિને કોઈપણ ઐતિહાસિક

1 *B.D.O.P.* op. and loc. cit.

2 *Ibid.*

3 *Ibid.* Cf. Chakravarti (Mon Mohan), op. cit. p. 19

4 It may be that at the time of Khāravela the great schism, which was followed by the division of the Jaina community into the Digambaras and Śvetāmbaras, had not fully manifested itself, but, as we have seen before, in later history the former were predominant in the south. This is clear from the Jaina caves at Elora, Badami and such other places.

5 We learn from line two of the inscription that the ancient name of Khandagiri is Kumāriparvata. The Hāthigumphā inscription of Khāravela mentions Kumāriparvata as the ancient name of Udayagiri. The two hills seem to have been known as the Kumārī Kumārī parvata up to the tenth or eleventh century A.

6 *E. I.*, xiii, p. 167

વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવવાના પૂરતા સાધનો નથી. એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે ઈ. સ. ૨૦૦ થી–અશોકના સમયથી ઈ. સ. ના સાતમા સૈકા સુધીનો ઘણો ખરો ઓરિસાનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે.

જો કે આસપાસ પાછળ અર્થાત્ જગન્નાથના મંદિરના તામ્રપત્રના લેખો અનુસાર ઓરિસા ઇ. સ. સાતમી થી બારમી શતાબ્દિ સુધી કેશરિ અર્થાત્ સિંહવંશના હાથ નીચે હતો,[1] પરંતુ તે વખતની વિગતોમાં ઉતરવું એ આપણા ક્ષેત્રબહાર છે. તેમ છતાં પણ ભુવનેશ્વર તેમજ અન્ય સ્થાનોમાં અનેક ભવ્ય ખંડેરો એ રોનકદાર અને સુંદર મહાન શક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ ભવ્ય મંદિરો તે સમયમાં હિંદુ ધર્મે ત્યાં કેવો પગદંડો જમાવ્યો હતો તે દર્શાવે છે જ્યારે તે સમયના બૌદ્ધ ધર્મના સ્મારકો નથી, જે દંતકથા અનુસાર ચોથા સૈકા પહેલા ગાયબ થયો હશે. તે સમયે જૈન ધર્મને પણ પ્રજાસમુદાયમાં કાં તો સ્થાન હશે અથવા તે એક પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મ હશે, આ વસ્તુ ખંડગિરિ અને ઉદયગિરિ પરના શિલાલેખો અને જૈન દેવોની મૂર્તિઓ પરથી તારવી શકાય છે.

ઉદયગિરિ પરની ગુફાઓ પર આવતાં આપણને જણાય છે કે કળાવિધાન અને શિલ્પની દૃષ્ટિએ આ બધી ઓરિસાની ગુફાઓ અગત્યની છે જેમાં રાનિ હુર યા રાનિગુંફા વિશેષ પ્રખ્યાત છે કારણ કે મનુષ્યની વિવિધ ક્રિયાઓના દૃશ્યો તેના ભવ્ય કેવાળ માંહેના કોતરકામમાં સમાયેલા છે આમાં પણ કેવાળમાના શિલ્પના ત્રણ નમૂના તથા નીચેની ઓરડી પરનું નકશીકામ ખાસ આકર્ષક છે. ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર મુજબ "ઘણે ભાગે ખંડિત એવા આ દેખાવો એકાદ ધાર્મિક પ્રસંગે શહેરમાં પસાર થતી કોઈ સાધુ પુરુષની સવારી બતાવે છે, જેમાં લોકો પોતાના ઘરોમાંથી એમના દર્શનાર્થે જોઈ રહ્યા છે. ઘોડાઓને દોરવામાં આવ્યા છે હાથીપર સવારી કરવામાં આવી છે. રક્ષકો પહેરો ભરે છે અને પ્રજાજનો–પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એટલે હાથે સતની પાછળ ચાલે છે અને સ્ત્રીઓ ઉભી રહી અથવા બેસી થાળમાં ફૂલ તથા આહારને અર્ધ્ય તરીકે ધરી આશિર્વાદ માગે છે."[2]

ઉપરની પાંખનો ૬૦ ફુટ લાંબો નમુનો ખાસ આકર્ષક છે. હિંદી ગુફાઓમાં આની માફક બીજી કોઈએ શિલ્પશાસ્ત્રીઓમાં આટલી બધી ઉભી કરી નથી. આ દેખાવોને અનેક રીતે સમજાવવામાં આવે છે જેની દૃઢ આવૃત્તિ ગણેશ ગુફામાં થયેલી છે. ઇમ્પી. ગેઝેટિયરનો લેખક માને છે કે આમાં પણ પાર્શ્વનાથ અન્ય તીર્થંકરો કરતા વિશેષ માન્ય થયા છે. ભાવદેવસૂરિના પાર્શ્વનાથ ચરિત, કલ્પસૂત્ર અને સ્થવિરાવલિના[4] આધારો પરથી પાર્શ્વનાથનું દૃઢ જીવનવૃત્ત વિચારી લેખક અનુમાન તારવે છે કે મધ્યકાલીન જૈન દંતકથાઓ ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથને પુરે ભૂમિની (કલિંગસહિત) સાથે જોડે છે,[5]

1 Cf B.D.G.P p 25

2 Ibid, p 254

3 Ibid Cf Chakravarti (Mon Mohan), op cit pp. 9 10

4 See also Hemacandra, Trishashti..., Parva IX, pp 197-201.

5 [illegible] —Ibid 96, p 192.

તેથી નીચેનું અનુમાન અસ્થાનેથી નહિ ગણાય. ડાબીબાજુએ દેખાવ પાર્શ્વનાથના ભાવી પત્ની પ્રભાવતીને તેના સગા તથા પાર્શ્વ સાથે સહિત રજૂ કરે છે, બીજો દેખાવ કલિંગના યવનથી તેનું રક્ષણ બતાવે છે, ત્રીજો દેખાવ જંગલમાં શિકાર કરતા પાર્શ્વનાથ દ્વારા તેની સર્પ રક્ષા રજૂ કરે છે, પછીનો દેખાવ વસંતોત્સવના જેવું આદિ ઉપભોગ દર્શાવે છે. સાતમો દેખાવ તપસ્યા બતાવે છે અને નીચેની બાજુ પરનો આઠમો દેખાવ તીર્થંકર તરીકે પાર્શ્વનાથનો વિહાર અને તેમને ભક્ત વિવિધ માનનું સૂચક છે.[1] આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ દેખાવો પાર્શ્વનાથ કે તેમના કોઈ ભિન્ની શિષ્યને લગતા હોય. જો કે 'પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઓરિસ્સાના અવશેષો'ના કર્તાને આ અનુમાન વધારે પડતું લાગે છે.[2] કેમકે અગાઉના પ્રમાણો અનુસાર આ ગુફા બૌદ્ધ ગુફા તરીકે ખ્યાતિ પામેલી છે.

આનીજ ગુંથણ ગણેશગુફાની બાબતમાં છે. શનિ ગુફાની માફક આ ગુફાના કોતરકામ પર ક્રિટ સિપાઈઓના દેખાવથી ગાંગોપાધ્યાયનો લેખક અનુમાન કરે છે કે આ દેખાવ મધ્યકાલીન દંતકથાનુસાર કલિંગના યવન રાજા[3] દ્વારા થતા પ્રભાવતીના હરણ અને જૈનોના ત્રેવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ દ્વારા તેનો છૂટકારો રજૂ કરે છે.[4] જ્યારે આપણે ક્રિટ સિપાઈઓને પરદેશી તરીકે ઓળખીએ છીએ ત્યારે એ અનુમાન દૃઢ થાય છે કે દંતકથાનુસાર પાર્શ્વે યવનરાજ પાસેથી રાજકુંવરીને છોડાવી હોય. બીજી બાજુથી આ ગુફાને ઘટરી ચોકડી કહે છે. તેના મત પ્રમાણે કળાવિધાન વિના સંદિગ્ધ બૌદ્ધ લખેલ છે.[5] એમ પણ સંભવ છે કે જૈન સાધુઓએ પોતાના પશ્ચાત્ તીર્થંકરના જીવનચરિત્રના દૃશ્યો પોતાની ગુફાઓમાં કોતરી કાઢ્યા હોય.

આના પછી શિલ્પની દૃષ્ટિએ જયવિજય, સ્વર્ગપુરી, વ્યાઘ્ર અને સર્પ ગુફાઓ આવે છે. સ્વર્ગપુરી સિવાયની બધીયે ગુફા ઐતિહાસિક અગત્ય ધરાવતી નથી, પરંતુ વ્યાઘ્ર ગુફા પર એક બૌદ્ધ લેખ છે અને ડૉ. ફર્ગ્યુસન તથા ડૉ. બર્જેસના મત અનુસાર વ્યાઘ્ર અને સર્પગુફાઓ આ ટેકરી પરની ઘણામાં જૂની ગુફાઓ છે.[6] આ સાથે એટલું પણ ઉમેરવું જોઈએ કે સર્પગુફા કે જે હાથીગુફાની પશ્ચિમે છે તેની રચના એવી રીતે કોતરેલી છે કે પાર્શ્વના લાંછન એવા સર્પના મસ્તકની ત્રણ ફણા જેવું લાગે છે.[7]

1 *B D G P* p 296

2 Ganguly *op cit* p 30

3 यवनो नाम दुर्दान्त—Hemacandra, *op* and *loc cit.*

4 *B D G P op* and *loc cit* This scenic frame appears to be the early story of that developed in the upper storey in the Rāni Gumpha. —Chakravarti(Mon Mahe), *op cit*, p 16

5 Ganguly *op cit* p. 42.

6 Fergusson and Burgess, *Cave Temples of India* p. 66

7 *B D G P* p 260



ઉદયગિરિ ઉપરની સ્વર્ગપુરી ગુફાઓ

સ્વર્ગપુરી ગુફામાં ત્રણ શિલાલેખો છે જેમાંનો પહેલો કલિંગના સમ્રાટ ખારવેલની પટરાણીનો છે. આ પરથી જણાય છે કે જૈન શ્રમણોની સેવા કરવાના ઉમદા અર્થમાં તે પોતાની પટરાણીને પણ લેતો. આ ઉદાર અને ધાર્મિક વૃત્તિની સ્ત્રી જે લાલાકની પુત્રી હતી તેની સ્મૃતિ આપણે હવે જોઈશું તેમ તેણે પોતે બંધાવેલ ગુફા અને જૈન મંદિરનો ઉલ્લેખ કરતા નાના શિલાલેખ વાળી ગુફા સામે જળવાયેલી છે

બંગાળ ગવર્મેન્ટના પુરાતત્ત્વવિભાગના છપાયેલ નકશા પ્રમાણે ડૉ. બેનરજી આને મંચપુરી ગુફા કહે છે અને કેટલાક વખત પહેલા તે સ્વર્ગપુર તરીકે જાણીતી હતી.[1] ડૉ. બ્લોચે[2] તેને વૈકુંઠગુફા તરીકે અને મિત્રે[3] વૈકુંઠપુર તરીકે ઓળખાવી છે. આમ જુદા જુદા નામોનો ખુલાસો કરતાં બેનરજી કહે છે કે "આ ગુફાના સ્થાનિક નામો દરેક જમાને બદલાય છે જેમ એક નામ ભૂલાયું તેમ નવું ઉમેરાયું છે. સાચી રીતે તો આ ગુફા બે માળ તથા બાજુની પાંખવાળી ગુફાનો ઉપરનો ભાગ માત્ર છે પરંતુ સ્થાનિક લોકો જુદા જુદા ભાગોને જુદા જુદા નામો પણ આપે છે "[4]

પહેલો લેખ આગળના બીજા અને ત્રીજા દ્વાર વચ્ચેની ઉપલી જગ્યાપર કોતરેલ ત્રણ લીટીમાં છે અને તે બતાવે છે કે "કલિંગના શ્રમણો માટે એક ગુફા તથા અર્હંતનું એક મંદિર હસ્તિસાહસ (હસ્તિસાહ) ના પૌત્ર લાલાકની પુત્રી અને ખારવેલની પટરાણીએ બનાવ્યાં છે "[5]

બીજી અને ત્રીજી નોંધ માત્ર બે ગુફાઓ વિષે છે, જેમાંની એક "કલિંગના નિયંતા, સ્વામી[6] કુદેપશ્રીરી અને બીજી યુવરાજ વડુખ એમ બે નામો સૂચવે છે સામેની ભીંતપર પહેલી અને નીચેના માળની બાજુની ભીંતપર બીજી ગુફા આવેલી છે બેનરજીના મત મુજબ આ ત્રણે શિલાલેખોની લિપિ "ખારવેલના હાથીગુંફાના શિલાલેખ પછી થોડા વખતની છે.

આ બધા લખનો કલિંગ પરના પ્રભાવશાળી જૈન વંશની હસ્તીની સાબિતી છે આ વંશ ક્યાં સુધી ચાલ્યો અને તે પછી કયો વંશ આવ્યો તે જણાતું નથી, પરંતુ ગેઝેટિયર જણાવે છે કે "ઓરિસ્સા અને કલિંગ ઈ. સ. બીજા સૈકામાં આંધ્ર વંશ નીચે હતા, જેના રાજ્યકાળ દરમિયાન બુદ્ધ ધર્મ દાખલ થયાનું કહી શકાય. તિબેટના લેખકોએ એક દંતકથા સાચવી છે તે એ કે આંધ્ર દરબારમાં ઈ. સ. ૨૦૦ માં થયેલ મનાતા નાગાર્જુને ઓરિસ્સાના રાજાને પોતાના ૧૦૦૦ પ્રજાજનો સહિત બુદ્ધ ધર્મમાં આણ્યો. પ્રજાજનોનું આ ધર્મપરિવર્તન જૈનના દાખલાથી સહેલું બન્યું હોવું જોઈએ."[9]

1. E.I., xiii p 159
2. J.A.S.B. vi p 1074
3. Mitra, Antiquities of Orissa, pp 14 15
4. E.I. xiii, op. and loc. cit.
5. अरहंतपसादाय कालिंगानं समनानं लेनं … सिरि-खारवेलस अगमहिसिना कारितं,—Ibid.
6. E.I. xiii p 160
7. Ibid., p. 161
8. Ibid., p. 150
9. B.D.G.P. p. 35

આપણી સમક્ષ પડેલા આવા અનિશ્ચિત પુરાવા પરથી સમ્રાટ્‌ના પિતા તરીકેનું અનુમાનકાર્ય પણ જૈન હોય એવું અનુમાન વધારે પડતું નથી. આપણે પાછળ જોયું તેમ તે પણ એક મહાન સમ્રાટ્ હોવું જોઈએ કે જેની સાથે ખારવેલે પોતાનો વ્યાવહારિક સંબંધ જોડ્યો હતો.

આ ટેકરીઓ વિષેની એક વાસ્તવિકતા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેઝેટિયર પ્રમાણે “ખંડગિરિમાંની કેટલીક ગુફાઓમાં જૈન પ્રતિમાઓ છે જે ગુફાનિર્માણ પછીની હોય તોપણ તે મધ્યકાલીન જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિની સ્પષ્ટ સાબિતી છે અને જો ગુફાઓ જેટલી જ પ્રાચીન હોય તો તે તીર્થંકરો અને તેમના પરિવારના પ્રાચીનતમ નમૂના છે. મૂર્તિઓમાં પણ પાર્શ્વનાથ કે તેમનું લાંછન દૃષ્ટિરૂપ આગળ પડતા છે. જ્યારે બધા તીર્થંકરોમાં મહાવીર એ અન્ય ગુફાઓમાં મુખ્ય ગણાય છે. પાર્શ્વનાથની પ્રધાનતા આ ગુફાની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે છે અને તેમજ હોય તો તે જૈન મૂર્તિવિધાનના અસાધારણ નમૂના છે. મહાવીર પહેલા ૨૦૦ વર્ષે અર્થાત્ ઈ.સ. પૂર્વે ૭૫૦ વર્ષ પર થયેલ પાર્શ્વનાથ વિષે જૈન દેવાલો પણ દૃઢ ભાવ આપે છે. પાર્શ્વનાથ ચાર વ્રત અને ઉપર તથા નીચે બે વસ્ત્રનો પરિગ્રહ સ્વીકારે છે. આ ગુફામાં આની નોંધ નથી છે પણ પુરાતત્ત્વવિદની નજરે તે પણ અગત્યની છે ”[1]

સ્વર્ગ અને મોક્ષના દ્વાર[2] અને અનંતગુફાઓ તથા પવિત્ર પુરુષોના વસેલા[3] પ્રાચીન અવશેષોપરથી આટલું તારવી શકાય. શિલાલિપિ પહેલાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની ચડતી પડતી અને હિંદુ તથા બ્રાહ્મણ ધર્મ પર તેમણે અસર કરી હતી. આ દશ અધિમુનિઓનો છે કે ક્યાં બૌદ્ધ અને જૈન પ્રભાવનો ઉપયોગ થઈ ગયો છે. મન તથી[4] સામાન્ય ચિહ્નો અને બાહ્ય દેખાવ પરથી ગુફાઓને જૈન કે બૌદ્ધ કહેવી એ અસમર્થિત છે, કારણ નંદીપદને સ્વસ્તિક વૃક્ષ આદિ સમાન ચિહ્નો હોવાથી તે વધુ અનર્થકારી બને છે. આ બધા અનિશ્ચિત સાધનો બાજુએ મૂકીએ તોપણ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે બ્રાહ્મણ ધર્મનું બૌદ્ધ તથા જૈન સંપ્રદાયો સાથેનું મિશ્રણ વિચાર, કલા, કાર્યવિધાન, શિલ્પ આદિ દરેક પરિસ્થિતિના મહાન પરિવર્તનોમાં પરિણમ્યું છે અને તે તેની અસરથી પર નથી રહી શકતા.

આ પ્રાસંગિક નોંધ સાથે હવે આપણે હાથીગુફાના શિલાલેખ પ્રતિ નજર કરીએ, પરંતુ તે પહેલાં ખંડગિરિના શિખર પર મરાઠાઓએ બંધાવેલ મંદિર પર ઉડતી નજર નાખી લઈએ. આ મંદિર એક નાના જેટલું અને એટલે અઢારમા શતકના અંતમાં બંધાયેલ છે. અન્ય જૈન મંદિરોની માફક આ પણ સ્વચ્છ અને સુંદર છે. ખંડગિરિમાંના

1 *B.D.G.P.* p. 264
2 *Brahma Purana*, 41th chapter
3 *Luna Purva*, sec. 116, vv. 6
4 *Mitra*, *op. cit.* p. 35.



પાવાગિરિ ઉપરનું જૈન મંદિર

શ્રી [illegible]

પ્રાચીન અવશેષો'ના વિદ્વાન લેખક તે વિષે કહે છે કે 'હાથી'ની ગાદી પર મહાવીરની શ્યામ ઉભી પ્રતિમા છે તે મંદિર ભિખારી સોમયના જૈન વેપારી મંજુ ચોધરી અને તેના ભત્રિજા કટકના ભવાનિ દાદુએ બંધાવેલું છે "[1] ગાદી પર છેની બેઠક પણ છે, જેની પાછળ ઉપસેલી ભાત છે તેના પર જૈન તીર્થંકરોની પાંચ પ્રતિમાઓ છે. નીચેના ભાગમાં એક નાનો વરુઓ છે અને જૂના મંદિરોના અસ્તિત્વને વ્યક્ત કરતા અનેક અવશેષો પડેલાં છે.[2]

છેવટ હાથીગુફા પર આવતા આપણને જણાય છે કે તે એક કુદરતી ગુફા છે કે જે કળાપૂર્વક સહેજસાજ સુધારવામાં અને મોટી કરવામાં આવી છે. ઓરિસ્સાના પુરી જીલ્લામાં તે ભુવનેશ્વરથી ત્રણ માઈલ દૂર ખંડગિરિની નીચે ટેકરીઓની ઉત્તરે અને ઉદયગિરિની દક્ષિણે છે. કળાવિધાન અને શિલ્પની દૃષ્ટિએ અગત્યની ન હોવા છતાં તે ગુફાના શિખરપર કલિંગના રાજાની આત્મકથા આપતા મોટા શિલાલેખના કારણે ત્યાંની અન્ય ગુફાઓ કરતા ખાસ અગત્યની છે.[3]

શિલાલેખ મોટો આગળના ભાગ પર અને મોટો ગુફાના છાપરા પર છે તે હિંદના ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના ઇતિહાસપર રોશની ફેંકે છે. "જ્યારે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના મહારાજ્યો રોથી ઉઠ્યા હતા અને ગાદી પચાવી પાડી મૌર્ય સામ્રાજ્યના અવશેષો પર પુષ્યમિત્ર રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે દક્ષિણ હિંદના આંધ્ર લોકો સત્તા જમાવી ઉત્તર તરફ ધસી રહ્યા હતા અને કલિંગ માળવા પણ તેમણે જીતી લીધો હતો."[4]

શિલાલેખ જૈન પદ્ધતિ અનુસાર અર્હંત અને સિદ્ધને પ્રણામ કરી શરુ થાય છે.[5] ફ્લીટના[6] મતમુજબ ખારવેલે જૈનધર્મના ઉત્કર્ષ માટે કરેલ કાર્યોની તેમાં નોંધ નથી, પરંતુ જૈન સમ્રાટ ખારવેલના પોતાના સાડત્રીશ વર્ષ સુધીનો અથવા રાજ્યકાલના તેરમા વર્ષ સુધીનો ઇતિહાસ છે જેમાં તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની નોંધ છે.

શિલાલેખની ભાષા અધમાગધી અર્થાત્ જૈન પ્રાકૃતની છાંટવાળી અપભ્રંશ પ્રાકૃત છે અને તે ખારવેલના રાજ્યકાલના તેરમા વર્ષનો છે અથવા તે તેના પોતાના સાડત્રીશમા વર્ષ સાથે સંલગ્ન છે. કારણ કે પંદર વર્ષે પૂર્ણ થતા તે યુવરાજ બને છે અને ચોવીશ વર્ષ પૂર્ણ થતાં વૈદિકવિધિ અનુસાર તેનો મહારાજ્યાભિષેક પણ થાય છે. ખારવેલનો આ અભિષેક સ્થાપિત રુઢિને વળતી ક્રિયામાં જૈનધર્મ બાધક થતો નથી તે સ્પષ્ટ કરે છે.[7]

આ શિલાલેખ ખારવેલ વિષે સાચી નોંધ અને તેના જીવનના કેટલાક ખાસ બનાવો દર્શાવવા ઉપરાંત તે આ મહાન સમ્રાટની લગભગ સાચી તારીખ કરાવવાનું સાધન પૂરું પાડે

1 Mitra, op and loc cit 2 B.D.G.P p 264
3 Ganguly op cit, p 47 4 J.B.O.R.S iii, p 478.
5 नमो अरहंतानं नमो सवसिधानं etc — Ibid iv p. 337 and xiii, p 222.
6 J.R.A.S 1910, p 825
7 J.B.O.R.S., iii, pp 431, 438

છે. હિંદી તવારીખની આ બાબતને વસ્તુ આ સિવાય અન્ય કોઈ ઐતિહાસિક યા અનૈતિહાસિક સાધન નથી.

નીચે નોંધમાં¹ જણાવ્યા પ્રમાણે ફ્લીટ અને બીજાઓની વિરુદ્ધ અન્ય કેટલાક વિદ્વાનો શિલાલેખની સોળમી લીટીમાં મૌર્ય સંવતનો ઉલ્લેખ જુએ છે અને એને કલિંગના ઇતિહાસનો આ જમાનાનો સમય નક્કી કરવાનું એકજ સાધન માને છે. પોતાની નવીન શોધના આધારે જાયસ્વાલ એક વખત આ મતના આગ્રહી હતા, પરંતુ તેમણે પણ શુદ્ધ

1. This note gives, more or less in chronological order, the names of different scholars who touched this inscription from one or other point of view Mr. A. Stirling first discovered it, and with the help of Colonel Mackenzie took facsimile of this interesting document in 1820 and published it, without translation or transcript, in 1825 with his most valuable article on *An Account, Geographical, Statistical and Historical, of Orissa proper or Cuttack* (*A. R.* xv pp 313 ff and plate). then James Prinsep published it for the first time in 1837 on the basis of the correct facsimile of Lieutenant Kittoe, and according to him the date of the inscription could not be earlier than 200 B. C. (*J. A. S. B.* vi pp. 1075 ff., and plate LVIII)

A further lithograph of the inscription we find by Cunningham in *C I I.,* (1877) pp 27 ff., 98-101, 132 ff and Plate XVII; but it appears that Prinsep' interpretation drew the attention of Oriental scholars to its importance and historic worth. Rajendralal Mitra copied his transcripts and translations, and published it in revised form, in his great work on the *Antiquities of Orissa*, in 1880 pp 16 ff with facsimile and the date of the inscription, according to him, ought to be between 416-316 B. C. A few years after Dr Mitra, the late Pandit Bhagwanlal Indraji, published for the first time workable version of this important inscription, in the *Proceedings of the Sixth International Congress of Orientalists, held at Leyden in 1885*, and according to him the date of the inscription is 165 Maurya era or 157 B.C. (*Actes Six. Congr. Or.* *Leide,* pt iii, sec ii, pp. 152 177 and plate). This was followed by Bühler in 1895 and 1898 in *Indian Studies*, No III, p 13, and in *On the Origin of the Indian Brahma Alphabet*, pp 13 ff respectively but he merely proposed certain corrections. This fixing of the date by the late Pandit, on the basis of reference to some Mauryan date in line sixteen of the inscription had been accepted up till now by most of the modern school of antiquarians, headed by Vincent Smith, K P Jayaswal, R. D Banerji and others. but it was Fleet and few others after him that protested against such reading of the said line, though he accepted that not single voice had been raised against the interpretation of Pandit Indraji (see Smith, *Early History of India*, p. 44, n. 2 (4th ed) and also in *J R A S* 1918, pp 544 ff. Jayaswal, *J B O R S* i., p 80, n. 86, iii., pp 425-485, iv pp 364 ff Banerji (R. D), *J B O R S*, iii pp. 486 ff Dubreuil, *Ancient History of the Deccan*, p 12 Jinavijaya, *Prâchin Jaina Lekha Sangraha* I which wholly deals with Khâravela and agrees with the school of Jayaswal and Konow, *A S I* 1905 1906, p 166 According to him the inscription contained date in the Maurya era) Reviewing this volume in his first note in the *J R A S* 1910, pp 242 ff Dr Fleet says "In the course of his remarks Dr Konow has mentioned the Hâthigumphâ inscription of Khâravela, and has observed, as an *obiter dictum*, that 'it is dated in the year 165 of the Maurya era' W may take the opportunity of saying that it is mistake, and has no basis except in Pandit Bhagwanlal Indraji's treatment of passage in line 16th of the record

Now we shall refer to Fleet and others of his class. In 1910 Professor H Lüders published in *E I* x., Lüders' list, No 1345, p 160, summary of the inscription, and stated there was no date in the record This was followed by two short notes from the late Dr J F Fleet in *J R A S* 1910, pp 242 ff and 824 ff As we saw above, Dr Fleet had his own doubts about

અભ્યાસકની દૃષ્ટિએ ખુલ્લા દિલે શ્રી. ફ્લીટ આદિને મળતા થવાનો એકરાર કરી જણાવ્યું છે કે તે લીટી કે લેખના અન્ય ભાગમાં તારીખને લગતું કાંઈ નથી.[1]

શિલાલેખની છઠ્ઠી લીટીમાં નંદ સંવતનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ તે ખારવેલની તારીખ નક્કી કરવામાં આધારરૂપ નથી.[2] શિલાલેખ તથા આ મહાન મેઘ રાજાની તારીખ નક્કી કરવામાં તેમાંની બીજી વિગતો આધારરૂપ છે. આ હકીકતો તે સમયના મળતા ઐતિહાસિક હેવાલો સાથે બંધબેસતી સમજવાની છે કે જેથી શિલાલેખની બને તેટલી ચોક્કસ તારીખ નક્કી કરી શકાય.

લેખની આઠમી લીટીના કેટલાક ભાગના શ્રી. જાયસ્વાલના નવા વાચન અને અર્થ જે ખારવેલના રાજ્યના આઠમા વર્ષ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે

घातापयिता राजगहं उपपीडापयति एतिना च कमापदान संनादेन संवत-सेन-वाहनो विपमुंचितुं मधुरां अपयातो यवन-राज-डिमित-यमुनि सि-वल [3]

અર્થાત્ "રાજગૃહના ઘેરા અને ગોરથગિરિની જીતના પ્રભાવશાળી કાર્યોના હેવાલ સાંભળી ગ્રીક રાજા ડિમેટ (ડ્રીમસ) પોતાના લશ્કર અને રસાલાને પાછો ખેંચી વાહન

the existence of date in the Maurya era in this record He tried to prove that the passage in the sixteenth line of the Hāthigumphā Inscription does not contain any such date, but on the other hand that it refers to certain canonical text of the Jainas which went out of use during the reign of the Mauryas See also Ramesh Chandra Mazumdar (I A xlvii 1918, pp 223 ff and xlviii 1919, pp 187 ff.) According to him line sixteen is far from being clear and positive, and he contested many of the conclusions of Messers Jayaswal and Banerji (Ramaprasad Chanda) (J R A S 1919, pp 395 ff) He agreed with Fleet and Lüders in denying the existence of any date in the Hāthigumphā inscription. However now to our satisfaction we find that Mr Jayaswal and others of his school more or less agree with those of the opposite school about this crucial point, and hence the reading of line sixteen of the record, which is the keystone of the whole structure, is now to great extent fully agreed to by all (see Jayaswal, J B O R S xiii pp 221 ff and xiv pp 127 128 and 150-151)

Over and above these researches we have references to scholars like Ganguly Fergusson and Burgess and Professor K H Dhruv M Mano Mohan Ganguly places the inscription on principles based on architectural and sculptural considerations towards the close of the third century c.—that is, before Asoka came the throne of Magadha (see Ganguly op cit pp 48-50) According to Drs Fergusson and Burgess 200 B.C. or thereabouts is the most probable date for this inscription They added that his (of Asoka) reign the fashion of chiselling cells out of the living rock commenced and was continued with continually increasing magnificence and elaboration for nearly 1000 years after his time" (Fergusson and Burgess, op cit pp. 67-68). Professor Dhruv talks of Kharavela and the antiquity of Jainism in connection with Pushyamitra Sunga and other ruling dynasties of the time in the preface of his Gujarati drama Shilabhanjan—the Gujarati rendering of the Sanskrit drama, Saptasabhaprabandha of Bilhana

1 J B O R S xiii. p. 236.

2 पानंतरिय सि वसस-तं-ओघाटितं etc.—Ibid., iv p 399

3 Ibid. and xiii, p. 227

સહિત પોતે મથુરા છોડી પાછો વળ્યો."[1] શ્રી જાયસ્વાલનું આ વાચન એમની ઉત્કટ ઊંડી શોધનું પરિણામ છે અને શ્રી બેનરજી અને ડૉ૦ કોનોવનો તેને ટેકો છે.[2] ઐતિહાસિક શોધખોળના અર્વાચીનમાં અર્વાચીન સાધનો આપણને આટલું કહે છે અને તેથી આને ખારવેલના સમયનો એકજ આધાર ગણતાં જણાય છે કે ગ્રીક રાજાએ મથુરા છોડ્યું હતું અને પૂર્વ તરફ સાકેત સુધી તે લગભગ આગળ વધ્યો હતો. આને ગાર્ગી-સંહિતાનો ટેકો છે જે કહે છે કે યવનો સાકેત, પાંચાલ અને મથુરા જીતી કુસુમધ્વજ (પાટલીપુત્ર) પ્રતિ મૌર્ય વંશના અસ્ત સમયે આગળ વધતા હતા.[3]

આ મુદ્દાને ટેકો આપતા શ્રી જાયસ્વાલ કહે છે કે "જ્યારે પતંજલી અષ્ટાધ્યાયી પર મહાભાષ્ય લખતા હતા ત્યારે મગધરાજ પુષ્યમિત્રે એક મહાયજ્ઞ શરૂ કર્યો કે જે પૂરો થઈ શક્યો ન હતો. અયોધ્યાના નવા શિલાલેખ પ્રમાણે મગધરાજે બે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા, જ્યારે એક યજ્ઞ ચાલતો હતો ત્યારે યવનરાજે સાકેત અને મધ્યમિકાને ઘેરો ઘાલ્યો તે નોંધ પતંજલિએ કરી છે પુષ્યમિત્રના અશ્વમેધ સમયે મધ્યમિકા પ્રદેશની નદી પાસે સમ્રાટની સેનાની જીત કાલીદાસ પણ નોંધે છે. આમ પુષ્યમિત્રના રાજ્યઅમલમાં નિષ્ફળ ગ્રીક હુમલાનો પૂરતો પુરાવો છે. ખારવેલનો શિલાલેખ પણ તેજ સમયના ગ્રીક હુમલાની વાત રજૂ કરે છે કે જેમાં ગ્રીકોને મથુરા છોડી પાછા હઠવું પડ્યું. સિક્કાના પુરાવાથી એમ જણાય છે કે અગ્નિમિત્રના વારસ બૃહસ્પતિના સમયમાં આમ બન્યું હોય. આમ પતંજલી અને ગાર્ગીસંહિતામાં નોંધાયેલ ગ્રીક ચઢાઈનોજ આ ઉલ્લેખ છે તે નિર્વિવાદ છે.[4]

બીજી મુશ્કેલી એ છે કે આ ગ્રીક રાજા ડિમિટ્રીયસ કે મિનાન્ડર (?) ગાર્ડનરના મત અનુસાર મિનાન્ડરનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સૈકાની શરૂઆત[5] અને વિન્સન્ટ સ્મિથના મત પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ છે.[6] તે ઉપરાંત મિનાન્ડરે ઇમસ (યમુના ?) ઓળંગ્યાની વાતજ નથી, તેણે તો માત્ર હીપનીસ (બિયાસ) ઓળંગી હતી; સાહિત્યનો જે ભાગ ડિમિટ્રીયસ અને મિનાન્ડર બન્નેને લાગુ પડે છે તેને મહાન વિદ્વાનો ડિમિટ્રીયસની સાથે જોડતા આવ્યા છે.

1 *JBORS*, XIII, p 229.

2 *Ibid* p. 228.

3 In the *Yuga Purāṇa*, one of the chapters of the *Gārgī Saṃhitā*, there is described that the viciously valiant Greeks after reducing Sāketa (in Oudh) the Pañcāla country (in the Doab between the Jumna and the Ganges) and Mathura (Muttra) reached Pushpapura (Pāṭaliputra) but that they did not remain in the midland country because of a dreadful war among themselves which broke out in their own country (Kern, *Bṛhat Saṃhitā* p 37)—an evident allusion to the internecine struggle between the houses of Euthydemus and Eucratides.

4 *JBORS* xiii pp. 241, 243

5 Cf Gardner *Catalogue of Indian Coins, Greek and Scythic*, Int pp xxix, xxxii

6 Smith, *Early History of India*, p 239

7 Gardner *op cit* Int p xxxvii

8 See Meyer (Edward) *E B* vii p 982 (11th ed) and Rawlinson, *Parthia* (The Story of the Nations), p 65

પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી યુક્રેટાઇડ્સને દાબી દેવા ડિમેટ્રીઅસનું બેક્ટ્રિયા જવું એ હકીકત આને ટેકો આપે છે કારણ કે શિલાલેખ સ્પષ્ટ કહે છે કે તે ખારવેલના આક્રમણ સિવાય મથુરા છોડી પાછો ગયો. આમ ખારવેલનો લગભગ સમય ડિમેટ્રીઅસ અને મિનાન્ડર વચ્ચેનો છે એ ચોક્કસ છે

ડિમેટ્રીઅસના વિજયો એજ તેની પડતીના કારણો છે એમ ગ્રીક ઇતિહાસ કહે છે તેના વિજયોના કારણે તેના મહાસત્તાનું મધ્યબિંદુ બેક્ટ્રિયાથી પણ આગળ વધ્યું તેનું વતન એક પેટા તાબા બની ગૌણ સ્થાન પામે તેમ ન હતું પરિણામે પરાક્રમી અને મહત્વાકાંક્ષી યુક્રેટાઇડ્સ કે જેને માટે ઇતિહાસ જાણે જ કંઈ કહે છે તેણે બળવો કરી જુદું રાજ્ય સ્થાપ્યું.[1] પાર્થિયાના રાજા મિથ્રાડેટ્સ ૧લાના રાજ્યારોહણ સાથે તે પણ રાજા બન્યો. પોતાના ભાઈ ફ્રેએટ્સ ૧લા પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૧ મા મિથ્રાડેટ્સ ગાદીએ બેઠો એટલે ફોન ગુટશ્મિડના અભિપ્રાય પ્રમાણે યુક્રેટાઇડ્સનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ની લગભગ ગણાય.[2] તેના રાજ્યની શરૂઆત તોફાની હતી. બેક્ટ્રિયાનો નહિ, પરંતુ હિંદનો (સિંધુની આસપાસના પ્રદેશનો) રાજા ડિમેટ્રીઅસ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી યુક્રેટાઇડ્સે ઉભી કરેલ મુશ્કેલીના કારણે ફરીથી પાછો ફર્યો. ડિમેટ્રીઅસનું આ પુનરાગમન બેક્ટ્રિયાના ઇતિહાસકારો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ મા મૂકે છે[3] અને આ ગોરથગિરિ અને રાજગૃહના ઘેરા સાથે ખારવેલના રાજ્યકાળના આઠમા વર્ષને એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૫ ને મળી જાય છે. એમ શિલાલેખનું વર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૦ અને ખારવેલના રાજ્યની શરૂઆત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ મા ગણી શકાય.

ગ્રીક રાજા ડિમેટ્રીઅસના ઉપરોક્ત પુરાવા ઉપરાંત બીજું પણ સાધન ખારવેલનો લગભગ સમય નક્કી કરવા માટે છે. આંધ્રનો રાજા પશ્ચિમનો શાસક સાતકર્ણિ તેને શિલાલેખ ખારવેલનો પ્રતિસ્પર્ધી નોંધે છે; નાનાઘાટના શિલાલેખનો સાતકર્ણિ તે જ આ છે કારણ કે સાતકર્ણિની રાણી નાગનિકાનો નાનાઘાટનો શિલાલેખ અને હાથીગુફાનો ખારવેલનો શિલાલેખ લિપિના આધાર કૃષ્ણના નાસિકના શિલાલેખ સાથે સમસમયી છે.[4] શરૂઆતના સાતવાહનોના નાનાઘાટના શિલાલેખો "અશોક અને દશરથના શિલાલેખ પછી તરતના" અને લિપિ અનુસાર "મૌર્ય રાજ્યના અસ્તસમયના કે શુંગની શરૂઆતના અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના છે."[5] હાથીગુફાનો શિલાલેખ જો કે તારીખ વિનાનો છે તોપણ ખારવેલનો સમય ડિમેટ્રીઅસ અને સાતકર્ણિના સમય સાથે અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા માનવાના કારણો છે. મૌર્ય શહેનશાહી નબળી પડી હતી

1 C.H.I. i p. 446.
2 Ibid.
3 Meyer (Eduard), op. cit. ix p. 870
4 Cf. J.B.O.R.S. iv p. 393 and xiii, p. 226
5 See Bühler A.S.W.I., p. 71, and Indische Palaeographie, p. 32.
6 Bühler A.S.W.I. pp. 71 ff

ત્યારેજ આમ કુળ અને કલિંગવંશ સમસમયે સત્તામાં આવ્યા, જે સૂચવે છે કે આ બન્ને રાજાઓ સમસમયી હતા. આમ શિલાલેખની લગભગ તારીખ નક્કી કરીને જૈનધર્મના આ મહાન આશ્રયદાતા અને વીર પ્રતિભાના મહાન નરપુંગવના સંક્ષિપ્ત જીવનની વિગતો તપાસીએ.

શિલાલેખની પહેલી લીટી પંચ પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાની જૈનપદ્ધતિ અનુસાર અર્હત અને સિદ્ધને યાદ કરે છે.[1] ખારવેલ ચેદિવંશનો હતો અને તેના કુળના રાજાઓ ઐર નામની પદવી ધરાવતા તેની નોંધ અહીંથી મળે છે.[2] મી. જાયસ્વાલ કહે છે કે પ્રસ્તુત પ્રકરણનો વારસ ઐર દ્વારા ચેદિવંશની ઉત્પત્તિ છે અને ઉમેરે છે કે "પુરાણોમાં વસુ ચૈદ્ય ઐલ[3] અને આ એ જ છે કે જેની સાથે ચેદિવંશનો સંબંધ તેમાં વર્ણવેલો છે."[4]

બીજી લીટી ખારવેલનું પંદર વર્ષનું યુવરાજપદ વર્ણવે છે જે દરમિયાન તેણે જુદી જુદી વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી "રાજા વેનની માફક મહાન વિજયો મેળવવા" યુવરાજ તરીકે ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું.[5]

રાજા વેન એ વૈદિક વ્યક્તિ છે[6] અને મનુ[7] કહે છે કે તેના હાથ નીચે અખિલ પૃથ્વી હતી. મી. જાયસ્વાલ કહે છે કે "પદ્મપુરાણના વર્ણન પ્રમાણે વેને પોતાનું રાજ્ય સારી રીતે શરૂ કર્યું અને પછી તે જૈન થયો. બ્રાહ્મણ દંતકથા અનુસાર વેન સારો ન હતો જ્યારે જૈનો તેને આદર્શ રાજા ગણે છે એ પદ્મપુરાણની હકીકતનો હાથીગુંફાનો શિલાલેખ આડકતરો પુરાવો છે. જો શિલાલેખના સમયમાં જૈનોમાં વેન તેની પાછળની અવસ્થામાં ખરાબ રાજા ગણાતો હોત તો ખારવેલની સ્તુતિમાં તેની સરખામણી કદી પણ ન થાત. વેનના જૈન લક્ષણો એ બ્રાહ્મણોને તેના દ્વેષ લાગતા કેમકે તે નાતજાતના ભેદ સ્વીકારતો ન હતો. જે દંતકથા આમ વેનને ઉતારી પાડે છે તે દેખીતી રીતે જૈનોની પણ જાણીતી છે."

ત્રીજી લીટી કલિંગના ચેદિવંશના ત્રીજા રાજા તરીકે તેના ચોવીશ વર્ષ પૂરાં થયે ખારવેલનો મહારાજ્યાભિષેક વર્ણવી કલિંગની રાજધાનીમાં ખિબીર ઋષિ સરોવર પરના પ્રાકાર બંધાવ્યાનું અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું વર્ણન કરે છે.[8]

1. नमो अरिहंतानं नमो सिधानं नमो आयरियानं नमो उवज्झायानं नमो लोए सव्वसाहूनं, एसो पंचनमुक्कारो —*Kalpa-Sutra*, sut 1
2. Cf *JBORS* iv p 397 and xiii p. 222.
3. Pargiter *JRAS*, 1910 pp 11, 26.
4. *JBORS* xiii, p 223
5. Cf *ibid*, iv p 397 and xiii p 224
6. *Rigveda*, 133
7. Manu, chap ix, 66-67
8. *JBORS* xiii pp. 224, 225.
9. Cf *ibid*, iv pp 397-398, and xiii p. 225

તેની ચોથી સીટે ખારવેલનું રાજકીય જીવન શરૂ કરે છે. તેના પ્રદેશની ૩૫ લાખની લીમ વસ્તીને રીઝવવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ આવે છે[1] આ સંખ્યામાં અતિશયોક્તિ નથી. અશોકનો તેરમો શિલાલેખ જણાવે છે કે તેના લશ્કર સામે કલિંગે ૧૫૦,૦૦૦ યુદ્ધના કેદી, ૧૦૦,૦૦૦ ઘાયલ અને તે કરતા ઘણાવધારે મૃતદેહોનો ભોગ આપ્યો હતો.[2] આમાં મૃત અને ઘાયલની સંખ્યા અઢીલાખ થાય છે. સ્કાર્લેટની ગણત્રી પ્રમાણે વસ્તીનો દરેક પાંચમો માણસ પરરાજ્યના આક્રમણ પ્રસંગે હથિયાર પકડે તો અશોકના સમયમાં જ કલિંગની વસ્તી ૭૫ લાખ ગણાય.[3] તે પછી એક સદી બાદ ખારવેલના સમયમાં મૌર્યોની જીત અને તાબા પછી આ વસ્તી ૩૫ લાખ હોય તે સંભવિત છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથ આનો સ્વીકાર કરતા કહે છે કે "મૌર્યો અને તેના પહેલાના રાજાઓ વસ્તીપત્રક રાખતા હતા તેથી આ સંખ્યામાં શંકા રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી."[4]

સૂક્ષ્મ ચર્ચામાં ઉતરતા પહેલા તે સમયના ઇતિહાસપર ઉડતી નજર ફેંકી જઇએ. ડૉ. બારનેટના શબ્દોમાં "અશોકના વિરહ પછી મૌર્ય સામ્રાજ્ય વસ્તજ તૂટ્યું અને આસપાસના રાજાઓને પોતાની હદ વધારવાની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા તે પૂરતી તક હતી. આમાં સિમુક નામનો રાજા હતો કે જેણે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં સાતવાહન યા સાતકર્ણિ વંશ સ્થાપ્યો જેણે તેલુગુ પ્રદેશમાં પાસ સદી સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના યા તેના વારસ તેના નાના ભાઈ કૃષ્ણ (કણ્હ)ના સમયમાં આધિપત્ય પશ્ચિમમાં નાસિક સુધી અને કદાચ અરબીસમુદ્ર સુધી પહોંચ્યું હશે.[5] સાતવાહન રાજાઓના હાથ નીચે શરૂઆતમાં આંધ્ર રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો હતો અને તેમાં વિદર્ભ (બિહાર) નો મોટો ભાગ, મધ્યપ્રાંત અને હૈદ્રાબાદનો સમાવેશ થતો હતો."[6]

"મધ્યહિંદના પ્રદેશમાં સત્તા ભોગવનાર આ સમયે માત્ર શુંગ અને આંધ્ર વંશો જ હતા એમ નહિ, પરંતુ હાથીગુંફાનો શિલાલેખ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ લગભગ કલિંગના રાજા ખારવેલને પણ એક વધારાના હરીફ તરીકે રજૂ કરે છે."

તે સમયના મજદારણમાં પોતાના દેશને મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવાની ખારવેલની મહેચ્છાએ તેને પાડોશી દક્ષિણની સાતવાહન સત્તા સામે તેને આક્રમણમાં મૂક્યો. આંધ્રરાજ સાતકર્ણિ સામે તેણે બીજા વર્ષમાં જ પશ્ચિમમાં મહાન લશ્કર ઉતાર્યું તે કૃષ્ણા

1 Cf J.B.O.R.S. iv p. 398, and xiii, p. 226
2 Buhler E.I ii p 471.
3 Cf J.B.O.R.S. iii p. 440.
4 Smith, J.R.A.S., 1918, p 545.
5 This is indicated by the inscriptions at Nasik (No 1144) and at Nanaghat, fifty miles north west of Poona (No 1114)
6 C.H.I. i, pp. 599, 600
7 Ibid p 600
8 The Andhra king alluded to can only be Sri-Satakarni, No 3 of the Puranic list, who is commemorated by a defaced but happily inscribed relief image at Nanaghat, pass leading from the Konkan to the ancient town of Junnar in the Poona district, Bombay.—Buhler A.S.W.I. p. 59

શિલાલેખો અનુસાર આ રાજા સાતવાહન વંશનો હતો; જ્યારે પુરાણો પ્રમાણે તે આંધ્ર (આંધ્રભૃત્ય) વંશનો હતો. મૌર્ય પ્રદેશના દક્ષિણની આ અજ્ઞેય જાતિ હતી જેનું સ્થાન મદ્રાસ પ્રાન્તના ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનદીનો કાંઠા પ્રદેશ હતો.

સાતવાહનની મૂળભૂમિ તથા જાતિ વિષે મી. જાયસ્વાલ કહે છે કે "ખારવેલનો લેખ તેમને દક્ષિણની પશ્ચિમના કહે છે. જૈનકથા નિઝામ રાજ્યના પૈઠણને તેની રાજધાની કહે છે; કથાસરિત્સાગર તે વંશના સ્થાપકને પૈઠણમાં જન્મ્યાનું કહે છે. સાતવાહનના પ્રાચીન શિલાલેખો નાસિકમાં મળે છે; તેમાં પ્રાચીનતમ શિલાલેખ પશ્ચિમ ઘાટના નાનાઘાટમાં છે; તેના જૂના સિક્કા પણ પશ્ચિમ ઘાટમાં લભ્ય છે. આ સર્વે સાબીત કરે છે કે સાતવાહનોની મૂળભૂમિ પશ્ચિમઘાટ હોય. તેની જાતિ વિષેની જનકથાઓ ગુંચવણ ભરેલી અને અસ્પષ્ટ છે; એક દંતકથા તેની ઉત્પત્તિ ચાર વર્ણની કુમારિકાથી અને બીજી બ્રાહ્મણી વર્ણવે છે. ઐતિહાસિક લખાણો તેને સ્પષ્ટતાથી બ્રાહ્મણ પૂરવાર કરે છે."[1]

ખારવેલના પશ્ચિમના આક્રમણનું પરિણામ એ હતું કે સાતકર્ણિ હાર્યો ન હતો, પરંતુ એવું કારણ ક્ષત્રિયોના ઉપયોગ માટે મુષિક રાજધાનીનો લઈ સંતોષ માન્યો. મુષિક સાતકર્ણિના પેટા સરદાર હતા અને તેમનો પ્રદેશ પૈઠણ અને ગોદાવરીના વચ્ચેનો હોય તેમ જણાય છે. જેમ કોસલ એ ઓરિસ્સાની ઉત્તર-પશ્ચિમે છે તેમ મુષિક પ્રદેશ તેની પશ્ચિમે હશે.

આગળની લીટીમાં ખારવેલે ત્રીજા વર્ષમાં સંગીત નૃત્ય આદિ કળાઓમાં પ્રવીણતા મેળવી તેથી વિશેષ કંઈ નથી.[4]

છઠ્ઠી લીટી અગત્યની છે તેમ નોંધપાત્ર નોંધ છે. સાતકર્ણિ અને મુષિક પરની ચઢાઈઓ પછી ખારવેલે પશ્ચિમ હિંદ પર ચઢાઈ કરી. તેના ચોથા વર્ષમાં તેણે આખાય ભોજક મરાઠા પ્રદેશના રાષ્ટ્રિક અને વરાડના (બિરારના) લોકોને નમાવ્યા.[5]

શિલાલેખ પ્રમાણે દક્ષિણના આંધ્ર રાજા પર ખારવેલે જે આક્રમણ કર્યું તેના બીજા વર્ષમાં તેણે ઘોડા, હાથી, પાયદળ અને રથો પશ્ચિમમાં સાતકર્ણિ સામે મોકલ્યાં અને ચોથા વર્ષમાં પ્રતિષ્ઠાનના આંધ્ર રાજાના ખંડિયા મરાઠા પ્રદેશના રાષ્ટ્રિક અને વરાડના (બિરારના) લોકોને નમાવ્યા.[1] આ ચઢાઈઓ નિઃસંશય દક્ષિણની સાર્વભૌમ સત્તા પર તરાપ જેવી જણાય, પરંતુ સ્વરક્ષણની હલબાજી તે ગણી શકાય નહિ. પ્રો. રેપ્સનના

1 Pargiter *Dynasties of the Kali Age*, pp. 36 ff.
2 *JBBRAS* (New Series) iii pp. 49 52.
3 *JBORS* iv p. 398, and xiii p. 236.
4 *Cf.* ibid.
5 *Ibid.*, iv p. 393.
6 The modern Paithān, on the north bank of the Godavary in the Aurangabad district of Hyderabad, is famous in literature as the capital of King Sātakarni (Sātavāhana or Sālivāhana) and his son Śakti-kumāra.

શબ્દોમાં 'આપણે ધારી શકીએ કે ખારવેલના લશ્કરે મહાનદી ગોદાવરીની ખીણોમાં થઈ તેની શાખા વૈનગંગા અને વરધાના પ્રદેશો પર ફરી વળ્યા અને આમ આંધ્રજનના પ્રદેશ પર તેણે ચઢાઈ કરી. પરંતુ કલિંગ અને આંધ્રના લશ્કરોને આ બે પ્રસંગોએ ખરેખર યુદ્ધ થયું અને તેનાં રાજકીય પરિણામો આવ્યાં તેવી કોઈ નોંધ નથી અને એમ માનવાનાં કારણો પણ નથી.'"[1]

ખારવેલના વિજયોને ઉતારી પાડવા અમે આમ નથી લખતા, તે સમયના બહાદુર લડવૈયા તરીકે તેણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં ભાગ ભજવ્યો હશે, પણ તેથી કોઈ ખાસ વિશેષ નથી. તેને મહાન પુષ્યમિત્ર કે શાતવાહન સામે મૂકી શકાય, પરંતુ તેની બીજા અને ચોથા વર્ષની લડાઈઓ પ્રતિષ્ઠાનના આંધ્ર રાજાની રાજસત્તા ખૂંચવી લેવાના ઇરાદાથી થઈ હોય તો તેનો તે ઇરાદો બર આવ્યો જ નથી. તેને માટે તે શક્ય ન હતું અને શિલાલેખનો પણ તેવો કંઈ અર્થ થતો નથી.

ખારવેલે પાંચમા વર્ષમાં અર્થાત્ સંવત નંદના ૧૦૩ મા વર્ષમાં એક નહેર તથા તનસુલિયા વા તોસલીના[1] કલિંગમાં લાભદ થવાના રસ્તાઓ બનાવ્યા.[2] શિલાલેખના આ અને બીજા ચોક્કસ બનાવો તથા તેમાની વાર્ષિક નોંધોએ ફ્લીટ, સ્મિથ અને બીજા અભ્યાસીઓને એમ માનવા પ્રેર્યા છે કે ઐતિહાસિક બનાવોની કાળજીપૂર્વક નોંધ રખાતી અને આવા લાંબા સમયો કોઈપણ સંવતના આધાર વિના ન ગણી શકાય.[4] આ લીટીમાં જે સંવત છે તે નંદ સંવત છે તે સ્પષ્ટ છે. એ સ્વાભાવિક છે કે અમુક રાજાનો સ્થાપેલો સંવત એ ગણત્રીમાં ન હોય તો તેના રાજ્ય પછીના લાંબા સમયે ઉચ્ચારવાનું શક્ય ન બને. શ્રી. જાયસ્વાલના મત મુજબ આ સંવત નંદ વર્ધન સિવાય બીજો કોઈ નથી જે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૭ માં હતો.[5] આ વાત માનવાને શિલાલેખમાં ઐતિહાસિક યા બીજો કોઈ આધાર નથી. જાયસ્વાલ માને છે કે આલ્બેરૂનીએ નોંધ કરેલ શ્રી હર્ષના સંવત સાથે આ સંવત મળતો આવે છે અને આલ્બેરૂનીએ જે દંતકથાઓ શ્રી હર્ષની[6] ગણી છે તેને જાયસ્વાલ ભૂલથી નંદ વંશની ગણાવે છે.[7] આ બધી ખેંચતાણ કરવાનું કોઈ કારણ નથી. પુરાણના મહાપદ્મ નંદ અથવા જૈનોના નંદ ૧લાના સમયમાં આ સંવત ચાલુ થયાનું અસ્વાભાવિક નથી. પુરાણ અને સાહિત્યના હેવાલો પરથી જણાય છે કે તે સંવત શરૂ કરી શકે તેટલો પ્રભાવશાળી

1. Rapson, *C.H.I.* i., p. 536.

2. W would be justified in accepting that the capital of Kharavela was Tosali, in whose neighbourhood the Hathigumpha cave and River Prachi are to be found. According to Mr. Haraprasad Sastri, Tosali is etymologically identical with Dhauli, the name of the place where a set of the Kalinga edicts exist.—Smith, *op. cit.*, p. 546.

3. *Cf. J.B.O.R.S.* iv, p. 392.

4. See Fleet, *J.R.A.S.*, 1910, p. 826. Smith, *op. cit.*, p. 545.

5. *J.B.O.R.S.* xiii., p. 240.

6. *Cf.* Sachau, *Alberuni's India*, ii., p. 5.

7. *Cf. J.B.O.R.S.*, xiii., p. 242.

હતો. આપણે તો તેજ સંવત ગણીએ. એ મહાવીર નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦–૪૬૭ ગણીએ તો આ નહેરનું વર્ષ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦–૩૦૭ આવે.

સાતમી લીટી ખારવેલની પત્નીનું વજ્રકુળ સૂચવે છે[1] અને જાયસ્વાલ કહે છે કે રાણીનું નામ આપ્યું નથી અથવા તે નામ 'ધુસીત (ત)' છે.[2] રાજ્યનું આ સાતમું વર્ષ છે અને તે સમયે તેને એક પુત્ર પણ હતો.[3]

તેના રાજ્યનું આઠમું વર્ષ મગધ પરની ચડાઈથી શરૂ થાય છે. તેણે મહાન લશ્કર વડે ગોરથગિરિના મજબૂત કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી.[4]

આઠમી લીટી અગત્યની છે જે વિષે જિન્તારથી લખ્યું છે; તેમાં નિર્દેશેલ ઇન્ડોગ્રીક રાજા ડિમેટ્રીયસના ઉલ્લેખે કલિંગના ઇતિહાસનો ખારવેલના સમયનો ઘણો ગૂંચવાડો અને અગત્યનો પ્રશ્ન ઉકેલ્યો છે તેની આગળની લીટીના કેટલાક ભાગ સાથે શ્રી જાયસ્વાલના નવા વાચન અનુસાર તેનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે: "આઠમા વર્ષમાં તેણે (ખારવેલે) મહાન લશ્કર વડે મોટી વાડ (ભીંત વા રક્ષણ) વાળા ગોરથગિરિ (કિલ્લા) ઉપર ચડાઈ કરી રાજગૃહ પર દબાણ કર્યું (ઘેરો ઘાલ્યો). તેના (ગોરથગિરિની જીત અને રાજગૃહના ઘેરાના) પ્રખ્યાતકારી કાર્યોના હેવાલ (લોકવાર્તા) સાંભળીને લશ્કર અને અસબાબ પાછા ખેંચી યવન રાજા ડિમેટ્રીયસ મથુરા છોડી પાછો હઠ્યો."[5]

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ખારવેલે રાજ્યના આઠમા વર્ષમાં મગધ પર ચડાઈ કરી હતી. આ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે કે તે સ્વતંત્ર થયો હતો એટલું જ નહિ પણ આક્રમણ પણ કરતો હતો. ગયાથી પાટલીપુત્રના જૂને રસ્તે બરાબર ટેકરીઓ (ગોરથગિરિ) સુધી તે પહોંચ્યો છે. ખારવેલના આક્રમણના આ હેવાલથી ગ્રીકનો રાજા ડિમેટ્રીયસ મથુરા છોડી પાછો હઠ્યો; ગ્રીકના અંતરના પ્રદેશની તેની આ ચડાઈ તથા તેનું પ્રત્યાગમન ગ્રીકદેશના ઇતિહાસકારોએ ત્યાંના ઇતિહાસમાં પણ નોંધ્યું છે.[6]

ઘણું ખરું પુષ્યમિત્ર તે વખતે રાજ્ય કરતો હતો. પુરાણો પ્રમાણે પુષ્યમિત્રે છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું અને શ્રી વિન્સેન્ટ સ્મિથના મત મુજબ તેણે છેલ્લા મૌર્ય રાજા

1 वजिर-घर-वति घुसितघरिनी —*Ibid* p 227 This Vajra family has been identified by Dr K. Aiyangar with an ancient dynasty of considerable importance and holding the important territory of Bengal on this side of the Ganges.—*Some Contributions of South India to Indian Culture*, p 19.

2 *J B O R S* xiii p 227

3 कुमार etc —*Ibid*

4 महता सेना वट [गो-रधगिरि]–घोरधगिरिं घातापयिता etc —*Ibid*, iv p 399 and xiii p 227

5 *J B O R S* iv pp 378, 379 and xiii pp 228 229.

6 Meyer (Edward) *op cit* ix p 880

7 *Cf* Pargiter, *op cit* p 70.

પુષ્યમિત્રને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ માં રાજ્યાસન છોડવું પડ્યું હતું[1] શ્રી. જાયસ્વાલ આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૮ માં બનેલો માને છે[2] એટલે પુષ્યમિત્રે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ થી ૧૪૯ કે ૧૮૮ થી ૧૫૨ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.

શિલાલેખની નવમી લીટી અસ્પષ્ટ છે. તેમાં બ્રાહ્મણોને જમીન દાનમાં આપ્યાની હકીકત છે જે હિંદુ રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોને આનુવંશિક જમીન બક્ષિસ અપાતી તે સૂચવે છે.[3] જેમ આપણે ખારવેલના પહેલાં પુષ્યમિત્ર વિષે જોયું તેમ તે જૈન હોવાના કારણે પ્રજાના [illegible] હકો પર તરાપ મારવાનું કોઈ કારણ ન હતું. આ પરથી બીજું અનુમાન એ નીકળે છે કે પોતે [illegible] તે ધર્મ માનતા છતાં આર્યોના મૂળ બ્રાહ્મણોની તે સમયના સમાજ પર અસર હતી. મૌર્યોના સમયના જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મો પ્રચલિત હોવા છતાં બ્રાહ્મણ ધર્મને સમાજ સીધા ભાગના તરીકે હતા, છતાં પણ સમાજમાં બીજી જાતિઓ કરતા તેમની જે પ્રતિષ્ઠા અને માન હતાં તે પર કોઈ અસર થઈ ન હતી.

જો કે આવી બાબતો વ્યક્તિના વિશાળ ભાવના પર ઘણો આધાર રાખે છે પરંતુ ખારવેલ અશોકની માફક નમ્ર હતો છતાં ધર્માંધ ન હતો. અશોકના શિલાલેખો માફક ખારવેલનો શિલાલેખ પણ તેને ઉદાર અને ધર્માંધ વૃત્તિથી પર રહેવાનું પુરવાર કરે છે. સર્વધર્મસમભાવ એ તેનો ગુણ હતો અને તેની ધર્મવૃત્તિ અને સ્વભાવના કારણે તે પોતાને બધી જાતના ધર્મના પૂજક તરીકે ઓળખાવે છે.[4]

દશમી લીટી જણાવે છે કે ખારવેલે ૩૮૦૦૦૦૦ સિક્કાના ખર્ચે મહાવિજય (વિજયનો મહેલ) મહાપ્રાસાદ બંધાવ્યો.[5] ત્યાર પછી "સામ, દામ અને દંડ" એ નીતિ અનુસાર વિજય માટે ઉત્તર હિંદ (ભારતવર્ષ) પ્રતિ તેણે પ્રયાણ કર્યું અને તેમના પર તે [illegible] આક્રમણ કર્યું તેમની પાસેથી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેણે મેળવી.[6] હિંદી [illegible] [illegible] છે તે અહીં પણ [illegible] છે તે નોંધવા જેવું છે અને કદાચ ખારવેલની [illegible] પદ્ધતિ માટે [illegible] પણ [illegible].

આ પછીની લીટી પણ આપણા હેતુ માટે ખાસ ઉપયોગી નથી. અગિયારમી લીટીમાં ખારવેલ [illegible] (પિથુંડ) [illegible] છે [illegible] વિદ્વાન [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] પણ [illegible] છે [illegible] [illegible] ખારવેલની [illegible]

1 Smith V. A. Early History of India p. [illegible]
2 J B O R S p. [illegible]
3 C. A. H. I. p. [illegible] and p. [illegible]
4 [illegible] p. [illegible]
5 C A H I p. [illegible]
6 [illegible] p. [illegible]
7 C A H
8 Ibid

કોઈ નોંધ શિલાલેખમાં નથી. આ ઉપરાંત ખારવેલ ૧૧૩ વર્ષ પહેલાં કે ૧૧૭ મા વર્ષમાં બનાવેલી સીસાની પ્રતિકૃતિ કે તેના નમૂનાનો નાશ કરે છે[1] ખારવેલના ૧૧ મા વર્ષથી ૧૧૩ વર્ષ પહેલાં ગણીએ તો આ સીસાની પ્રતિકૃતિઓની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૫ આવે પણ એ તેને ઝૂની લીટી અનુસાર નંદ સંવત ગણીએ તો ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૫ આવે.

આ અગત્ય અપરાજ (હલકા શબ્દ) વિષે છે અને તેમાં તેનું કાંઈક આક્રમણ હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ તે શું તે સમજાતું નથી. પ્રતિકૃતિઓ જૈન મૂર્તિઓ હતી તે સ્પષ્ટ જ છે કેમકે તે વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી, અને અન્ય કોઈ ધર્મની મૂર્તિઓ હોય તો આ મૂલ ખારવેલની ઉદારતાને બાધક ગણાય. સત્તરમી લીટીમાં લખ્યું તેમ ખારવેલ સર્વ ધર્મોને[2] માન આપતો અને તેથી લાગે છે કે તે જૈન તીર્થંકરોની મિશ્રણ મૂર્તિઓ હશે.

આ અગત્ય ઉપરાંત તે લીટી જણાવે છે કે ખારવેલે ઉત્તરાપથ (ઉત્તર પશ્ચિમ અને સરહદ પ્રદેશ) પર ધાક બેસાડી.

બારમી લીટી આપણા હેતુ માટે અગત્યની છે. ખારવેલના પ્રકરણ માટે જ તે અગત્યની છે એમ નહિ, પરંતુ નંદ અને તેના ધર્મ, જૈનધર્મ અને નંદવંશ જૈનધર્મની પ્રાચીનતા અને જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા આદિ પ્રશ્નો પર તે પ્રકાશ પાડે છે. આમાંના કેટલાક પ્રશ્નો પૂર્વે ચર્ચી ગયા છીએ અને બાકીના હવે ચર્ચવાના છે. અહીં તો માત્ર આગળની લીટીનો તેમજ આ લીટીનો શાબ્દિક અનુવાદ માત્ર પૂરતો ગણાશે.

"બારમા વર્ષમાં ઉત્તરાપથના રાજાઓમાં (તે) ધાક બેસાડે છે અને મગધની પ્રજામાં ભય ફેલાવી (તે) પોતાના હાથીઓને સુગાંગેયમાં પ્રવેશ કરાવે છે. તે મગધરાજ બહસતિમિત્રને નમાવે છે અને કલિંગની જૈનમૂર્તિ જે નંદ રાજા લઈ ગયો હતો તે પાછી મેળવી અંગ અને મગધની અઢળક વસ્તુઓ પણ (તે) કલિંગમાં લાવે છે."

આમ તેણે બળવાન પ્રતાપ વાળી મગધરાજને નમાવ્યો. આ ઉપરાંત એમ જણાય છે કે મગધનો રાજા નંદ કલિંગની જિન પ્રતિમા પાટલીપુત્ર લઈ ગયો હતો એટલે અને બહસતિ-મિત્રને હરાવી અંગ અને મગધમાંથી ખારવેલ તે મૂર્તિ અને કિંમતી વસ્તુઓ કલિંગમાં લાવ્યો. તે મૂર્તિ કલિંગ-જિન તરીકે કેમ પ્રખ્યાત છે તે નક્કી નો પ્રશ્ન છે. કારણ કે કલિંગ સાથે જેનું જીવન સંકળાયેલું છે એવા કોઈ તીર્થંકરની એ નથી. મુનિ જિનવિજયના અર્થ પ્રમાણે એમ લાગે છે કે પ્રતિષ્ઠાના સ્થાનના નામે પણ પ્રતિમાઓ ઓળખાય છે. શત્રુંજય પરના ઋષભદેવ શત્રુંજય-જિન આબુ પરના અર્બુદ-જિન

1 J.B.O.R.S., xiii, p 232

2 नंद-नेयातंव-मगधराजो —Ibid., iv p 403

3 ततो वितासयो उत्तरापधराजानो मगधानं च विपुलं भयं जनेतो हथसं गंगाय पाययति —Ibid., iv p 401, and xiii p 232

4 Cf ibid., iv p 3??

અને બુદ્ધદેવના 'બુદ્ધદેવ-જિન' તરીકે ઓળખાતા છે. આમ પોતાના જીવન દરમિયાન કલિંગ સાથે સંબંધ હોય એવા કોઈ તીર્થંકરની આ પ્રતિમા હોવી જોઈએ એવું કંઈ નથી. કલિંગ-જિનનો અર્થ એટલો જ છે કે તે પ્રતિમા પહેલાં કલિંગ કે તેની રાજધાનીમાં પૂજાતી હશે.

આના પછીની લીટીનો વિચાર કરતા પહેલાં બહસતિ-મિત્ર કોણ, તેનું પર્યાય નામ શું અને કલિંગમાં જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરીશું.

તે સમયના ઇતિહાસ પરથી એમ લાગે છે કે બહસતિ-મિત્ર એ શુંગવંશ પુષ્યમિત્ર હતો. પશ્ચિમના સાતવાહનોની માફક તે બ્રાહ્મણ હતો અને તેણે જૂના બ્રાહ્મણ વિચારોનો બળવો જગાડી મૌર્યોને કાઢી પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો હતો; આનો અર્થ એટલો જ છે કે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં તેણે બ્રાહ્મણધર્મનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું. તારાનાથ (ઇ. સ. ૧૬૦૮, જૂના ગ્રંથોને આધારે) કે જેનો અનુવાદ શિફનરે કર્યો છે તેને દિવ્યાવદાન[2] ટેકો આપે છે કે પુષ્યમિત્ર નાસ્તિકોનો સંહારક હતો અને તેણે ભિક્ષુકોની કતલ કરી મઠો બાળ્યા હતા.

"બ્રાહ્મણ રાજા પુષ્યમિત્રને અન્ય તીર્થિકો સાથે લડાઈ થઈ તેણે મધ્ય દેશથી જલંધર સુધી અનેક મઠો બાળ્યા."

પુષ્યમિત્રના આ બળવા પાછળ ધાર્મિક તેમ રાજકીય કારણો પણ હશે જ. પરંતુ કહેવું પડશે કે મહાન મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે પોતાની રાજકીય અપૂર્ણતા, ધાર્મિક પદ્ધતિ, સિદ્ધાંતો અને પક્ષપાત આદિ સત્ત્વને કેટલું નબળું કરી લીધું હતું તેનો ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો હશે; નહિ તો તેણે જમાવેલ લશ્કરી સત્તા આ મહાન સમ્રાટને કે જેને બુદ્ધ દુનિયા આજે પણ પ્રેમથી યાદ કરે છે અને જે દુનિયાભરમાં સારો અને સાચો રાજા ગણાયો છે તેના મરણ પછી માત્ર બાવીશ પચાસ વર્ષમાં આમ આફત ન થઈ હોત. તેનું મૃત્યુ એ ઉત્તર હિંદના બ્રાહ્મણોને, દક્ષિણના સત્તાશીલ આંધ્રોને અને હિંદના પરદેશી દુશ્મનોને માટે હિતાવહ હતું. અશોકના મૃત્યુ પછી બૃહદ્રથ સુધીની મૌર્યસત્તા નબળી પડી, ધાર્મિક પ્રતિ દુર્લક્ષમાટે ગુપ્ત થયા અને બેક્ટ્રિયા, પાર્થિયા આદિ ગ્રીક પ્રાંતો તથા સત્તાની લાલસાવાળી જાતિઓ માટે હિંદ એ લાલચનું સ્થાન બન્યું.

તેનાથી સર્વધર્મસમભાવ છતાં બ્રાહ્મણો પોતાનો ધર્મ જોખમમાં જોતા અને અશોક સામે દ્વેષ રાખતા. આ ઉપરાંત તેમણે પોતાના ઘણા સ્થાપિત હક્કો પણ ગુમાવ્યા હશે. આ કારણે મૌર્ય શહેનશાહત સામે મહાન પ્રત્યાઘાત શરૂ થયો જેમાં બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ છૂપો ભાગ ભજવ્યો અને પછી પાછલા મૌર્યોના સમયમાં ખુલ્લો વિરોધ થઈ ગયો. અશોકના વારસો

1. J B O R S iv p 398.
2. Cf. Cowell and Neil, op. cit., p. 434
3. Schiefner, Tāranātha's History of Buddhism, p. 81

હસે માત્ર મગધ અને આજુબાજુનો પ્રદેશ રહ્યો. છેલ્લા મૌર્યરાજા બૃહદ્રથનું તેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે ([illegible]) નિમકહરામીથી ખૂન કર્યું. પૌરાણિક દેવાવોના આધારે મૌર્ય વંશ ૧૩૭ વર્ષ ચાલ્યું. આનો સ્વીકાર કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણથી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ સુધી મૌર્યવંશ ચાલ્યો.[1] આ સમય લગભગ ખરો છે. આમ બ્રાહ્મણવંશ કે જેણે બૌદ્ધ મૌર્યોને ઉખેડી નાંખ્યા તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫ માં હિંદમાં સત્તા પર આવ્યો.

આમ બ્રાહ્મણોની ઉશ્કેરણીથી પુષ્ય અથવા પુષ્યમિત્રે નિમકહરામ બની પોતાના માલિકનું ખૂન કરી, પ્રધાનોને કેદ કરી સત્તા પચાવી, પોતાને રાજા તરીકે જાહેર કરી શુંગ યા મિત્રવંશની સ્થાપના કરી, જે વંશ ૧૧૨ વર્ષ ચાલ્યો, જે વંશમાંના હિંદુધર્મ અને સાહિત્યમાં નવી વિચારપ્રણાલી પ્રવર્તી.[2] બાણભટ્ટ પોતાના હર્ષવર્ધન (ઈ. સ. છઠ્ઠી સદી) ના જીવન ચરિત્રમાં આ લશ્કરી કાવત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે "પોતાના મૌર્યરાજા બૃહદ્રથ કે જે ગાદીનશીન થતી વખતે લીધેલ વચનો પાળવા અશક્ત હતો તેને લશ્કર બતાવવાના બહાને લશ્કર પ્રતિ નજર કરતા નીચ પુષ્યમિત્રે કચડી નાખ્યો."[4]

હિંદુ ઇતિહાસના વિદ્વાન કહે આ બાબત લખે છે કે પુષ્યમિત્ર વૃદ્ધ થયો ત્યારે તેણે પોતાને ઉત્તર હિંદના સમ્રાટ તરીકે જાહેર કર્યો. પાણિની વ્યાકરણના કર્તા તેના ગુરૂ પતંજલિની દેખરેખ નીચે તેણે રાજસૂય અને અશ્વમેધ એ બે યજ્ઞ કર્યા. બ્રાહ્મણ જીવનને પુનર્જીવન આપવાનો પુષ્યમિત્રે ઠીક પ્રયત્ન કર્યો. આ યજ્ઞો પણ બૌદ્ધો પર બ્રાહ્મણધર્મના વિજયચિન્હ તરીકે હતા. બૌદ્ધગ્રંથકારોએ પુષ્યમિત્રને ધર્માંધ ચિત્ર્યો છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે મગધથી જલંધર સુધીના મઠો બાળી ભિક્ષુકોને મારી નાખ્યા. આમાં કાંઈક વજૂદ હશે. તેની સામે થતી બૌદ્ધ અને જૈનોની ખટપટના કારણે પણ પુષ્યમિત્રે આમ કર્યું હોય.[5]

આ બધું જોતાં એકવાત સ્પષ્ટ છે કે અશોકની પડતીના પ્રત્યાઘાતે પહેલો તો બૌદ્ધ ધર્મ પર અને બીજે રાજકીય કારણે હિંદની મૌર્ય સત્તા પર પડ્યો. અશોકે બૌદ્ધો પ્રતિ અને કાંઈક અંશે જૈનો પ્રતિ જે ઉદારતા બતાવી તેથી બ્રાહ્મણોના હક્કો પર તરાપ પડી. પાછળની નબળી તથા નામર્દીના કારણે પણ તેઓ નારાજ થયા. તેથી આ તકનો મજબૂત હાથ દૂર કરતા બ્રાહ્મણોએ સત્તા જમાવી બળવો કર્યો અને એક આ તે શુંગ શુંગવંશની સ્થાપના કરી.[1]

1 Majumdar, op. cit. p. 606
2 See Pargiter, op. cit. p. 27
3 JBORS x, p. 203
4 The rendering combines the versions of Cowell and Thomas (Harsacarita, p. 193), of Buhler (I A ... p. 363) and of Jayaswal. Cf Smith, op. cit., p. 205, 1.
5 Majumdar op. cit. p. 606
6 Cf JPASB 1910, pp. 259-262

શુંગવંશનો રાજ્યપ્રદેશ ઉત્તર હિંદની તે સમયની રાજધાની પાટલીપુત્ર (જૂનું પાટલિપુત્ર અને આજનું પટણા) અને તેની આસપાસના મધ્ય પ્રદેશો હતા; તેનો વિસ્તાર નર્મદાની દક્ષિણ સુધી થયો, તે ઉપરાંત બિહાર તિરહુત અને આજના આગ્રા તથા અવંતિના નજીકના પ્રાંતો પણ હતા. પ્રમાણ તો છેક મૌર્યો અને શુંગો પહેલેથી નક્કી જ હતું.

બૃહસ્પતિ અને પુષ્યમિત્રના એક વ્યક્તિત્વને બૃહસ્પતિ અને પુષ્ય નક્ષત્રોના સંબંધના કારણે પણ ટેકો મળે છે. આ વિષે મિ૰ સ્મિથ કહે છે કે "બહસ્પતિ એ બહસતિમિત્રનું પર્યાય નામ છે જે નામ સિક્કા અને ટૂંકા લેખોમાં મળે છે. આ બન્ને સંસ્કૃત બૃહસ્પતિના પ્રાકૃત પર્યાય છે. બૃહસ્પતિ એ પુષ્ય યા તિષ્ય નક્ષત્રનો પ્રધાન અધ્યક્ષ છે. બહસ્પતિ એ ઈ.સ. પૂર્વેના પ્રભાવના પહેલાંના શુંગવંશના પુષ્યમિત્રનું બીજું નામ છે."[1]

મિ૰ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી આ હકીકતને ટેકો આપતાં કહે છે કે "હેતુ અને કારણ અશોક એ બૌદ્ધ રાજા હતો અને તે ધર્માંધ પણ હતો. તેણે સામ્રાજ્યમાં પશુવધના બંધ કર્યા. બ્રાહ્મણોના ખાસ હક સામે જ આ આજ્ઞા હતી. બીજી આજ્ઞા જે માટે અશોક મગરૂરી લેતો તેમાં તેણે ભૂદેવોને ખોટા દેવો ઠરાવ્યા. બ્રાહ્મણો જે ભૂદેવો હતા તેમનું આ અપમાન હતું. અશોકે નીમેલ ધર્મમહામાત્રો અથવા નીતિરક્ષકો એ પણ બ્રાહ્મણોના હક ઉપર તરાપ હતી. તેઓ આ અપમાન શાંતિથી સાંખી રહે તેવા ન હતા. બ્રાહ્મણોના આ અપમાન પર કળશ તરીકે અશોકે પોતાના અમલદારોને દંડસમતા તથા વ્યવહારસમતા એટલે ન્યાય આદિ, દંડ આદિની સમાનતા કરી શિક્ષા અને કાયદાનો અમલ કરવા આજ્ઞા કરી. આથી પ્રતિષ્ઠાવાળા, પવિત્ર અને સ્થાપિત હકવાળા બ્રાહ્મણોને પણ અનાર્યો સાથે જેલમાં રહેવાનું, ફટકાની સજા કરવાની, ઊલટા લટકાવવાની કે ફાંસીએ ચડવાની સજા કરી શકાય તેમ હતું જે તેમને માટે અસહ્ય હતું. પ્રભાવશાળી અશોક જીવ્યો ત્યાં સુધી તેઓ આ અપમાન ગળી ગયા. પરંતુ તેમની નજર કોઈ ઉદ્ધારક સરદાર તેમના પક્ષમાં લે તે તરફ હતી, તેમને મૌર્ય રાજ્યનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર મળી ગયો. તે હઠીલો બ્રાહ્મણ હતો અને બૌદ્ધોને ધિક્કારતો."[2]

ટૂંકમાં બહસતિમિત્રને પુષ્યમિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં કાંઈ અડચણ નથી તેમ જ તેથી કાંઈ અનૈતિહાસિક ક્ષતિ પણ પહોંચતી નથી.[3] આમ કરવાથી જ તે સમયના સમસમયી પુરુષો અને બનાવોનો મેળ ખાય છે.

ખારવેલના રાજ્ય માટે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે પુષ્યમિત્ર બ્રાહ્મણ અને ખારવેલ જૈન હતો. પુષ્યમિત્રના આ બ્રાહ્મણધર્મની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણ અર્થે ખારવેલ

1. *J.R.A.S.*, 1918, p. 545
2. Sastri (Haraprasad), *J.P.A.S.B.*, 1910, pp. 259-260.
3. It may be noted here that such alternative names are common in Indian history—i.e. Bimbisara—Srenika, Ajatasatru—Kunika, Asoka—Priyadarsi, Candragupta—Narendra, Bhanumitra—Agnimitra, Balamitra—Vasumitra, etc.

ધર્મઝુનૂન સામે જૈન સમાજનું રક્ષણ કરવા ખારવેલ ન હોત તો "બૌદ્ધ સિદ્ધાંતના ઘાતક"[1] તરીકે પ્રખ્યાત એવા પુષ્યમિત્રે બૌદ્ધધર્મનો નાશ કર્યો તેમ મહાવીરના જૈનધર્મનો પણ તેણે નાશ કર્યો હોત.

આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે ખારવેલે બે વખત મગધપર ચઢાઈ કરી. પહેલીમાં તે ઠેઠ પાટલીપુત્ર સુધી પહોંચ્યો. યુક્તિપૂર્વક પુષ્યમિત્રે તે સમયે મથુરા પ્રતિ પીછેહઠ કરી અને તે પ્રસંગે ખારવેલે બરાબર ટેકરીઓ (ગોરથગિરિ)થી આગળ ન વધવામાં ડહાપણ માન્યું.

બીજી ચઢાઈમાં ખારવેલ [illegible] ગયો. ઉત્તર હિંદમાં પ્રવેશ કરી હિમાલયની તળેટી સુધી પહોંચી તેણે એકાએક મગધની રાજધાનીપર ગંગાની ઉત્તરેથી હુમલો કર્યો; તે નદી તેણે કલિંગના પ્રખ્યાત હાથીઓ સાથે ઓળંગી હતી.[2] પુષ્યમિત્ર શરણે આવ્યો અને [illegible] તેના રાજ્યનો ખજાનો કબજે કર્યો, તેમાં કલિંગ-જિન પ્રતિમા જે મગધરાજ નંદ લઈ ગયો હતો તે પણ હતી. તેના આ વિજયની અસર માત્ર ગુજરાતની પૂર્વસીમાપર થઈ. તેણે અગાઉ અને પૂર્વે બિહારપર પણ વિજય મેળવ્યો હતો. જ્યાં જૈનધર્મની અસરના અનેક પુરાવા હજી પણ છે.

ખારવેલના આ વિજયો વિષે મિ૰ જાયસ્વાલ કહે છે કે "પુષ્યમિત્રે ચઢાઈથી નિર્બળ કરવાને માટે છેલ્લા ત્રણ સૈકાના મગધ અને કલિંગના ઐતિહાસિક સાધનરૂપ જે વસ્તુઓ હતી તે આપી પોતાની ગાદી બચાવી લીધી. મગધ સમ્રાટની સત્તાના કારણે જ આ સ્થિતિને કેવળ રાજકીય વિજય તરીકે સ્વીકારી કારણ કે હિંદની આ ગાદીપર બેસવાની લાલસા કોઈ પણ મનુષ્ય માટે પૂરતી હતી."[4]

આ લેખ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ખારવેલ પુષ્યમિત્રનું રાજ્ય ઝૂંટવી શક્યો નહિ. એટલી હદ સુધી કબજા રાખવાની જરૂર પણ નહી. સાતકર્ણિ સાથે જે બન્યું તેમ ખારવેલે અહીં પણ પોતાના પાડોશી રાજ્યોમાં પોતાનું નૈતિક સર્વોપરિત્વ બતાવી સંતોષ રાખ્યો, કારણ કે છેલ્લા મૌર્યસમ્રાટ બૃહદ્રથના ખૂન પછી મૌર્ય સામ્રાજ્યની સંપત્તિ વહેંચી ખાવા સત્તાઓની હરિફાઈ થતી હતી એ તે સમયનું વાતાવરણ હતું. તે મહાન સામ્રાજ્યના અવશેષોમાંથી જે સત્તાઓ જામી તે સત્તાઓ પર પ્રભુતા જમાવવાની પણ હરિફાઈ થતી અને તેમા ખારવેલે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો અને જ્યાં તેણે પગ નાંખ્યો ત્યાં તેણે યશ પણ મેળવ્યો.

કલિંગમાં જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા પર આવતાં શિલાલેખમાં કલિંગ-જિનના ઉલ્લેખ સિવાય બીજું કંઈ મળતું નથી. આગળ કહ્યું તે મુજબ આ ઉપરથી લાગે છે કે તે મૂર્તિ કલિંગ યા તેની રાજધાનીમાં પૂજાતી હશે. શિલાલેખ સ્પષ્ટ કરે છે કે આ મૂર્તિ રાજા નંદ કલિંગથી મગધ લઈ ગયો હશે. આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આ નંદ જૈનોનો નંદ ૧લો

1. *Divyāvadāna*, pp. 433–434
2. Smith, *op. cit.* p. 208.
3. Mazumdar, *op. cit.*, p. 632.
4. *JBORS*, III, p. 447

છે અને સ્મિથ, જાયસ્વાલ આદિના મત મુજબ નંદિવર્ધન નથી.[1] આ બધા સંજોગો ઐતિહાસિક રીતે સત્ય પરિસ્થિતિસૂચક હોય તો કલિંગમાં બૌદ્ધધર્મ પહેલાં જૈનધર્મ દૃઢ થયો અને પ્રજાહૃદયમાં તેનું સ્થાન હતું તેમ કહેવું વધારે પડતું નજ ગણી શકાય.

ટૂંકમાં નંદ ૧લાની કલિંગની જીત વખતે જૈનધર્મ ત્યાં પ્રચલિત હતો. આના ટેકામાં જાયસ્વાલ કહે છે કે "શૈશુનાગવંશનો નંદવર્ધન અર્થાત્ રાજા નંદના સમયમાં ઓરિસ્સામાં જૈનધર્મ પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. ખારવેલના સમય પહેલાં ઉદયગિરિ પર અર્હતનાં મંદિરો હતાં કેમકે શિલાલેખમાં તેમનું અસ્તિત્વ એ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. કેટલાક સૈકાથી જૈનધર્મ ઓરિસ્સાનો પ્રજાધર્મ બન્યો હતો."[2]

ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં જૈન ઇતકથા પ્રમાણે ઓરિસ્સામાં ક્ષત્રિઓનું ધ્યાન અપાયેલું છે તે આને ટેકો આપે છે જેમાં દર્શાવ્યું છે કે મહાવીરના પિતાનો એક ક્ષત્રિય મિત્ર ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો, અને ભ૦ મહાવીર ત્યાં વિચર્યાં હતા.[3]

ઓરિસ્સા અને તેના અવશેષો ના વિદ્વાન કર્તા કહે છે કે "જૈનધર્મનું મૂળ એટલું ઊંડું હતું કે ઈ. સ. ના સોળમા સૈકામાં ઓરિસ્સાના સૂર્યવંશી રાજા પ્રતાપ રુદ્રદેવનું[4] પણ તે ધર્મપ્રતિ વલણ હતું."[5]

આગળ વધતાં પહેલાં અત્રે નોંધવું જોઈએ કે ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા હોવાના આ લેખમાં સબળ પુરાવા છે. પુસ્તકના અંતમાં મૂર્તિપૂજાનો વિષય વિગતથી ચર્ચાયો.

શિલાલેખની આ નોંધ પરથી જાયસ્વાલ ત્રણ અનુમાન દોરે છે કે (૧) નંદ જૈન હતો, (૨) મહાવીર કે તેની પછી તરત જ જૈનધર્મ ઓરિસ્સામાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો (જૈન કથા તો ઓરિસ્સામાં ભ૦ મહાવીરનો વિહાર વર્ણવે છે અને શિલાલેખની ૧૪ મી લીટી કુમારી ટેકરીઓ (ઉદયગિરિ) પર જૈનધર્મની દેશના આપ્યાનું પણ વર્ણવે છે) આ ઉપરથી એમ પણ પુરવાર થાય છે કે (૩) ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦ યા તે પહેલાં જૈન મૂર્તિઓનું અસ્તિત્વ જૈન હોવાનો તથા પુરાણ અને પછી સાધનો અનુસાર મહાવીર-નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ યા

1 The Nanda Rāja referred to appears to be Nandivardhana, the ninth Śaiśunāga king of the *Purāṇas*. It seems to be necessary to treat him and his successor, Mahanandin, No. 10, as Nandas, distinct from the nine Nandas who come between No. 10 and Candragupta. In the third edition of my *Early History of India* (1914) I placed the accession of Nandivardhana about 418 B. C. He must now go back to 470 B. C. or possibly to an earlier date. —Smith, *J.R.A.S.*, 1918 p. 547

2 *J.B.O.R.S.* iii, p. 448.

3. तसी नयरे तोसलि पत्ती तत्थ सुमाणसो नाम पडिमो निवसिओ मासपो ती मोयग गनी आमी गसि पत्ती —*Āvaśyaka-Sūtra*, pp. 219-220.

4 Pratāp Rudra Deva, one of the Gajapati kings who ruled from A. D. 1503, renounced the Jaina doctrines. —Long, *J.A.S.B.*, xxvii., Nos I to IV and V 1859, p. 188.

5 Ganguly *op. cit.*, p. 19.

એવું લેખકો તે બાબતને ટેકો આપે છે."[1] આ ત્રણે અનુમાનોની ચર્ચા આપણે કરી ગયા છીએ.

હવે પછીની લીટીમાં રાજકીય નોંધ છે કે પિઠુંડના દક્ષિણમાંથી તેના વિજેતાએ ખંડણી મેળવી. શરૂઆતમાં ખારવેલે બંધાવેલ સુંદર અને હાથીવાળાં વિમાનનું વર્ણન કરી (સિલોન સામેના દક્ષિણાંત) પાંડ્ય દેશના રાજા પાસેથી અનેક હાથીઓ,[2] મનપસંદ ઘોડા, મોતી અને અનેક કિંમતી રત્નો મેળવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.[3]

અહીં કલિંગ સમ્રાટે પાંડ્ય દેશપર ચઢાઈ કર્યાનો ઉલ્લેખ નથી. ખારવેલની મહત્તા તથા શક્તિ અને પુણ્ય સત્કર્મો પરની તેની છાપ દેખી પાંડ્યોએ આ ભેટ મોકલી હશે. ખારવેલના આ શૌર્ય ઉપરાંત શિલાલેખમાં તેના પવિત્ર કાર્યોની નોંધ છે. રાજા અને તેનું કુટુંબ જૈનધર્મી હોવાના પુરાવા અનેક છે અને તેના વંશજો પણ દેખીતી રીતે તેજ ધર્મના હતા.[4]

બાકીની લીટીઓ અંત સુધીમાં દેખાય છે કે ખારવેલ માત્ર નામજૈન નહિ, પરંતુ ચુસ્તજૈન હતો અર્થાત્ તેણે ધર્મ જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. તેના રાજ્યકાળના તેરમા વર્ષમાં રાજ્યવિસ્તારથી સંતોષ પામી તેણે પોતાની શક્તિ ધાર્મિક કાર્યોમાં ખર્ચી એમ તેમાં વર્ણન છે. કુમારી ટેકરી[5] પરનાં પવિત્ર સ્થળો ઉપર તે મોટી રકમ ખર્ચે છે અને શિલાલેખ તૈયાર કરાવે છે. જ્યાં જિનેશ્વરના ચક્રો[7] બનાવ્યાં હતાં તે પવિત્ર કુમારી ટેકરી પર રહી જેમણે પોતાના વ્રત શુદ્ધ રીતે પાળી તપ કરી જન્મમરણ દૂર કર્યાં છે એવા યાપ અધ્યાપકોના સ્તૂપો બંધાવવા રાજ્યમાંથી ખર્ચ કરતો તે જણાવે છે કે ખારવેલે ગૃહસ્થનાં વ્રતો પાળી જીવ અને દેહનો ભેદ સમજી તેની મુક્તતા અનુભવી.

ખારવેલની જૈનધર્મ પ્રતિની શ્રદ્ધા અને આસ્તિકતા માટે આથી શું વધારે પુરાવો હોય! યાપ અધ્યાપકો અને ભિક્ષુઓ જે વ્રતો આચરતા તેમને અપાતી ભેટ અને જૈન દર્શન મુજબ જીવ અને દેહનો અભ્યાસ એમ સૂચવે છે કે તે ધર્માંધ ન હતો.

1. *J B O R S*, xiii, pp 245, 246.

2 The Ceylonese constructed ships expressly for the export of their elephants. It seems these were of the class of the elephant ship of the inscription

3 मु वदर विविधवराति शितिराति मोमेगाति [illegible] पंचराजा पैराति अभेराति हत्थिरतनानि —*J B O R S* iv p 401, and xiii p 232.

4 *B.D.G.P* p 24

5 It was sacred as the place where Jainism was preached (line 14)

6 The perfect ideal Jaina ascetics, who are believed to have freed themselves by means of austerities. This is much idealised in Jaina philosophy

7 This suggests that amongst the Jainas also Cakra symbolised the spread of conquest of religion This is confirmed by the representation of the wheel found at the Jaina Stūpa of Mathura

8 सिंहपथे च वसे हरत्त [illegible] विजय चक्र कुमारीपवते अरहते वस [illegible] [illegible] यापु [illegible] पीच ऐर निसिदा [illegible] —*J.B.O.R.S.*, iv pp. 401, 402, and xiii., p. 232.

પોતાના કુળધર્મના લક્ષણ પ્રથમ જાણી તેની મહત્તાથી પ્રેરાઈને મહાવીરના સંદેશા માટે જીવવા અને મરવા તૈયાર હતા તેવા સાધુઓને તે મદદ અને ઉત્તેજન આપતો હતો.

પ્રાચીન સમયના જૈન આચારો પર પ્રકાશ ફેંકતા કેટલાક ઉલ્લેખો લેખમાં છે. યાપ અધ્યાપકોનો સમૂહ કે જે આજે અસ્તિત્વમાં નથી તે તે સમયના સાધુઓનો એક વર્ગ જણાય છે. ઇંદ્રનંદિના નીતિસાર અનુસાર તે એક મિથ્યાદૃષ્ટિ સંઘ હતો કે જે દક્ષિણમાં દિગંબર તરીકે વહેંચાઈ ગયો.

गोपुच्छकः श्वेतवासा द्राविडो यापनीयकः ।
निःपिच्छिकश्चेति पञ्चैते जैनाभासाः प्रकीर्तिताः ॥[1]

ઉપરોક્ત યાપીય યાપનીયનું નામ આશ્ચર્યજનક છે કારણ કે ચાલુક્ય અમ્મરાજ બીજાના શિલાલેખમાં તેમને પવિત્ર અને માનનીય નંદિગચ્છ ના ભાગ તરીકે જણાવી તેને 'પવિત્ર યાપનીયસંઘ' તરીકે ઓળખાવે છે. આ ઉપરાંત શ્રવણ બેલ્ગોલાના એક શિલાલેખ પ્રમાણે અર્હદ્બલિએ આ નંદિસંઘને સુવિભક્ત કર્યો છે, તેના મત પ્રમાણે તે દુનિયાની આંખ હતી. શ્વેતાંબર અને બીજા જે નિયમોથી ઉલટા છે તેવા મિથ્યાત્વી સંઘો વચ્ચેના ભેદ માટે તેને યાપ ન હોતો પરંતુ જે કાંઈ સેન નંદિ, દેવ, સિંહ આદિ સંઘોની આગમમાં આમ માન્યતા તેઓને તેણે મિથ્યાત્વી કહ્યા છે.'[3]

આ બાબત મિ. જાયસ્વાલ કહે છે કે 'ભદ્રબાહુચરિત્રમાં જૈનોનો પ્રતિકાર આપતા જણાવ્યું છે કે ચંદ્રગુપ્તના સમયમાંથી ભદ્રબાહુના શિષ્યો કે જે પોતાના ગુરુને પૂજ્ય માનતા હતા, તેમાંથી યાપન-સંઘની શાખા ઉત્પન્ન થઈ કે જેણે છેવટે નગ્ન રહેવાનું વિધાન સ્વીકાર્યું. આ સંઘ દક્ષિણમાં જિનધર્મ તેની કર્ણાટકના શિલાલેખો સાક્ષી પૂરે છે. આજે તે હયાતીમાં નથી. મુનિ જિનવિજયનો અભિપ્રાય છે કે આ સંઘે કેટલાક શ્વેતાંબર અને કેટલાક દિગંબર સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા હતા, આ આધારે આ બે ભાગ સ્પષ્ટ વહેંચાયા પહેલાનું પગલું તે આ યાપન-સંઘ હતો. આપણો લેખ બતાવે છે કે જ્યારે આ શાખા ઓળખાતી તે યાપ અભિધાન અમુક પવિત્ર આચાર ને અંગે જનું મરક પ્રમાણે દુઃખ ન્યૂન કરવા અથવા મહાભારત અનુસાર જીવન ટકાવવા યાપ અધ્યાપકો અન્યના દૈહિક દુઃખો ન્યૂન કરવાની ફરજ પર ભાર મૂકતા."[4]

શિલાલેખ વિશેષમાં જણાવે છે કે આ યાપ અધ્યાપકો કાય નિષીદિ યા કુમારી ટેકરીઓ પર રહેતા. આ નિષીદિ તે અર્હતની નિષીદિ હતી તે પાછળની લીટી સ્પષ્ટ કરે છે. નિષીદિ યા નિસીદિ જૈન સાહિત્યમાં આલંકારિક રીતે તેમના તીર્થંકરો, ગુરુઓ

1. Premi, Jainahitaishi, p. 132
2. Hultzsch, E.I. ix., p. 55, 18, l. 60
3. E.C., ii, S.B., 254.
4. Ibid.
5. J.B.O.R.S., iv., p. 397.

આર્હતિનાં પવિત્ર સમાધિસ્થાનો તરીકે વપરાતાં છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ નિવાસસ્થાન તરીકે સમજવાનો છે.[1]

ડૉ. ફ્લીટ જણાવે છે કે "શબ્દ નિશીધિ—જે નિશીધિ, નિષિધિ અને નિષિદિકે તરીકે પણ મળે છે—તે મિ. કે. બી. પાઠક જણાવે છે કે જૈન સમાજનો જૂનો વર્ગ હજી પણ વાપરે છે અને 'જૈન સાધુના અવસાન બાદ ઊભું કરેલ સમાધિ—ગુરુમંદિર' એ તેનો અર્થ છે. ઉપસર્ગ-કેવલિગત-કથામાં મળતો નીચેનો ફકરો તેમણે મને તેના આધારમાં આપ્યો છે—[illegible] "સમસ્ત સાધુસંઘ દક્ષિણમાંથી આવીને અને પૂજાના નિષિધિએ પહોંચીને"[2]

કુમારી ટેકરી પરની નિષીધિ આ શિલાલેખ છે અને તે સામાન્યસૂચક સમાધિસ્થાન નથી પરંતુ તે ખરેખર એક સ્તૂપ છે કેમકે તેની પહેલાં મધ્ય વિશેષણ છે જેનો અર્થ શરીરિક (દૈહિક અવશેષો) એ છે. શિલાલેખ વિષરી જાયસવાલ કહે છે કે "એમ લાગે છે કે જૈનો પોતાના સ્તૂપ યા ચૈત્યોને નિષીદિ કહેતા. મથુરાનો શોધાયેલ સ્તૂપ અને ભદ્રબાહુચરિત્રનો શિષ્યો ગુરુને પૂજતા એ ઉલ્લેખ જૈનો (ખાસ દિગંબરો) પોતાના ગુરુના અવશેષો પર સ્મારકો બાંધતા તે દર્શાવે છે."[3] સ્તૂપ યા ગુરુમંદિર-સમાધિસ્થાન બાંધવાનો રિવાજ માત્ર જૈનો અને બૌદ્ધોમાં જ નહિ, પણ પ્રચલિત હતો.

પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચૌદમી લીટી ખારવેલને મુક્ત જૈન તરીકે રજૂ કરે છે. સાધુઓ અને એકાંતપ્રિય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માટે ખારવેલે કંઈક કર્યું તેમ વર્ણન છે તેમાં અક્ષરો તૂટતા હોવાથી તે કૃત્યની માહિતી મળતી નથી. "સંઘના આગેવાનો, દરેક રીતે ઘણા પ્રખ્યાત, પવિત્ર કર્મ કરનારા અને સિદ્ધ સમજીને" માટે આ કર્યું હોય તેમ સ્પષ્ટ છે.[4]

તેમાં જણાવ્યું છે કે અર્હતના અવશેષોના સમાધિસ્થાન પાસે પર્વતના ઢોળાવ પર નરપતિ ખારવેલે પોતાની મહારાણી સિંધુળ માટે દૂર દૂરની પથ્થરની ખાણોના પથ્થર મેળવી નેપાળના સુંદર [illegible] રથથી જેવા ઘંટવાળા સ્તંભોસહિત 'સિદ્ધપુર-પ્રસ્થ'[5] મહાશ્રય ઉપવન પ્રાગુના (તે સમયનું નામ) અંકે બંધાવ્યું.[6]

શ્રી જાયસવાલ આ સ્થાનને મહાન ગૈતગુફાવાળાં ખનિ-નૂર યા સામાજીના મહેલ તરીકે ઓળખાવે છે.[7] તે ટેકરીના ઢોળાવ પર હાથીગુંફા પાસે છે તેની

1. E I x p 274
2 I A, xii p 99
3 J B O R S, iv p 389
4 [illegible] — Ibid iv p 402, and xiii p 234.
5 Cf Aiyangar (K), op cit pp 75, 76.
6. Cf J B O R S iv p 402, and xiii pp 234, 236
7 Ibid xiii p 236.

આજુબાજુ ચિહ્નો મૂકાયેલા છે તે નોંધવા જેવું છે. આમ અવશેષોનું સ્મારક અર્હત્ નિષીદિ આ લેખાનુસાર રાણીના મહેલ નજીક હોવું જોઈએ.

ઉપરના કેટલાક ફકરાઓથી જેને વિષે ચર્ચા ચાલે છે તે દૃષ્ટિએ સોળમી લીટીનો બાકીનો ભાગ અગત્યનો છે. તેમાં ખારવેલ કે જૈન ઇતિહાસ સાથેના તેના સંબંધ વિષે કાંઈ નથી. આગળની લીટીની માફક તે પણ ખારવેલ મહાન જૈન હતો તેને માત્ર ટેકો આપે છે. જૈન સાહિત્ય અને તેના ઉત્કર્ષમાં તેણે લીધેલ રસ તે સ્પષ્ટ કરે છે તે આમ છે.

"મૌર્ય રાજાના સમયમાં વિસ્મૃત થયેલ ૬૪ પ્રકરણોવાળા, પરંતુ ચાર અંગના અંગસપ્તકનો ઉદ્ધાર કર્યો."[1]

ડૉ. ફ્લીટ પણ તેજ અર્થ કરે છે તે નીચે મુજબ છે:

આખોય હેવાલ તારીખ વગરનો છે. મૌર્ય રાજા કે રાજાઓના સમયમાં ભૂલાયેલ સાત અંગના સમુદાયના કેટલાક ભાગનો અથવા ૬૪ મા પ્રકરણનો તેના મૂળ સાથે તેણે ઉદ્ધાર કર્યો."[2]

અહીં મગધના ભીષણ દુષ્કાળનું સ્મરણ થાય છે કે જે બાર વર્ષનો હતો અને જેના વિષે આગળના પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ વખતે ચંદ્રગુપ્ત પોતાના ગુરુ ભદ્રબાહુ અને બીજાઓ સાથે દક્ષિણમાં ગયો હતો અને સ્થૂલભદ્ર કે જે કોઈપણ જોખમે પાછળ રહ્યા હતા તેમની આગેવાની નીચે પાટલીપુત્રમાં[3] પરિષદ્ મળી હતી. શિલાલેખનું ઉપરોક્ત વાક્ય ચંદ્રગુપ્તના અમલમાં જૈન મૂળગ્રંથો નાશ પામ્યાની વાતને ટેકો આપે છે. દક્ષિણમાં ભદ્રબાહુ અને તેમના સમુદાયની અસર નીચે કલિંગ હોવાથી મગધમાં થયેલ વાચના તેઓએ સ્વીકારી નહિ.[4]

શિલાલેખની છેલ્લી સત્તરમી લીટી સોળમી સાથે વાંચતા ખારવેલના પ્રભાવસૂચક ઉપનામો આવે છે અને ટૂંકમાં એની સત્તાનો ખ્યાલ આપે છે. આમાં કાંઈ વધારે પડતું હોય તે સ્વાભાવિક છે પરંતુ તેની સરખામણી માટે કાંઈ અન્ય ઐતિહાસિક સાધન ન હોવાથી તે લીટીનો શબ્દશઃ અનુવાદ પૂરતો ગણાશે: "તે વૈભવનો (ક્ષેમનો) રાજા, વિકાસનો (સામ્રાજ્યનો) રાજા (યા વધુના લોકોનો રાજા); ભિક્ષુઓનો રાજા (રાજા છતાં ભિક્ષુક), ધર્મનો રાજા જે હિત (કલ્યાણ)ના વચનો તપાસે છે સાંભળે છે અને અનુભવે છે

"રાજા ખારવેલશ્રી મહાન વિજયી રાજર્ષિઓના વંશમાં ઉતરી આવેલો હતો, તેણે ચારેકોરથી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરી તેનું રક્ષણ કર્યું, તેના રથો અને લશ્કર કોઈ રોકી શકતું

1. *J B O R S.*, xx., p. 236
2. *J.R.A.S.*, 1910, pp. 826-827
3. The modern Patna, place historic in the annals of their order, and at that time the capital of the Mauryan Empire.
4. This council fixed the canon of the Jaina sacred literature, consisting of eleven *Angas* and fourteen *Purvas*.

નથી, તે ચૈત્યોનો ઉદ્ધારક છે. તે સર્વ વ્યક્તિઓને માન આપતો અને તે ખાસ દેવાલયો-ગુફાઓ માટે પ્રખ્યાત હતો."[1]

અહીં શિલાલેખ ખારવેલ કલિંગ સમ્રાટ અને જૈન સમાજના તારણહાર સમ્રાટની પોતે લખાવેલ આત્મકથાનો અંત આવે છે. પ્રથમ લીટીમાં કોતરેલ અર્હંત અને સિદ્ધનું મંગલ, જૈન શ્રમણો માટે બંધાવેલ મંદિરો અને ગુફાઓ, યાપ અધ્યાપકોને જમીન તથા અન્ય જરૂરિયાતના દાનો, રાજા નંદે ઝૂંટવી લીધેલ કલિંગ જિનની પ્રતિમાની પુનઃપ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રતીતિ કરાવે છે કે તે જૈન હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ માં ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે ગાદી પર બેઠો. તેણે બત્રીસ વર્ષની વયે મગધની પ્રથમ અને છત્રીસ વર્ષની વયે બીજી ચડાઈ કરી. મિ. જાયસ્વાલના મતે તે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૨માં વિદેહ થયો.[2]

તે એક સામ્રાજ્યનો સ્વામી હતો, જેના વધુ વિષે આપણે કંઈ જાણતા નથી. જેના જીવન વિષે આ શિલાલેખ કે જેના ઉપર કાળની અસર થયા સિવાય રહી નથી તે સિવાય કંઈપણ અન્ય સાધન નથી. અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે કોઈક દિવસ કોઈક અભ્યાસીને આ ઉપરાંત રાજર્ષિ વંશમાં જન્મેલ ધર્મરાજના જીવન વિષે વધારે સારાં અને વિશ્વસનીય સાધનો મળી જાય તો તે નવાઈ જેવું નહિ ગણાય. જેનો ફાળો જૈન ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે તેના વિષે જૈનો પાસે કંઈ નથી તે પણ નવાઈ જેવું છે અને તે ન માની શકાય તેવું છે.

ખારવેલના સામ્રાજ્યની હદ અને તેના રાજ્યારોહણ પછીની તેની જીતો વિષે તે સમયની સમસામયિક ઐતિહાસિક કે બીજી કોઈ વિગત નોંધ નથી. આ તો દુનિયા પારના અચરજ જેવું છે જે સૂચવે છે કે જૂના વખતમાં કલિંગમાં ખારવેલ નામે રાજા હતો તેને વધારે સ્વીકારી લેવો, અને તેના સ્મૃતિચિહ્ન રૂપે હાથીગુંફાના શિલાલેખની મળતી માહિતીના આધારે તેની સમસામયિક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સાથે એને સમજી લેવો.

શિલાલેખ સૂચવે છે કે તેણે ઉત્તરમાં મહાન શુંગ રાજા પુષ્યમિત્રને હરાવ્યો, જે સમાચાર સાંભળી ઇન્ડોગ્રીક રાજા ડિમિટ્રિયસ મથુરા છોડી પાછો વળ્યો. તેણે દક્ષિણમાં સાતકર્ણિ અને તેના ખડિયા રાજાઓને વશ કર્યા અને તેના આ વિજયોની કથા સુણી દક્ષિણના પાંડ્ય રાજાએ તેના પર ભેટો મોકલી.

સમકાલીના વાંચનના આધારે આ લેખની કંઈ વસ્તુ સ્વીકારવી અને કંઈ વસ્તુ કંઈ રીતે સમજવી તેમાં મુશ્કેલી છે તે ઉપરાંત હકીકત રૂપ એ તે સમયની સામાજિક રૂઢિ, લડાઈ એ ધર્મ, છતાંયે તે આપત્તિ અને વિરોધમાં પ્રતિસ્પર્ધા એ સાર્વભૌમત્વ ગણાતું

1. [illegible]
—J B O R S. iv p. 403, and xiii p. 236.
2. Ibid., p. 243.

એ બધું તેમાં વધારો કરે છે.[1] પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનું આ ખાસ લક્ષણ રાજાઓની પ્રશસ્તિઓમાં ઠીક તરી આવે છે કે જે આપણને મળી આવતા શિલાલેખોનો મોટો ભાગ ભરી દે છે. તે પ્રતિ ચુસ્ત દૃષ્ટિથી જોતા લાગે છે કે તે ખરી પ્રજા અર્થે ઇતિહાસ નથી, પરન્તુ ભાટચારણોદ્વારા થતી પ્રશંસા પૂરતા છે અને તે પણ સ્પષ્ટ છે કે તેમાં પરાજયોની નોંધ હોતી નથી જ્યારે વિજયની અતિશયોક્તિ હોય છે. શિલાલેખના ઉલ્લેખો પૂર્વગ્રહવાળી વ્યક્તિઓના વર્ણન માત્ર છે એટલે કાળે જેનું લક્ષણ થવા દીધું છે એવા આ છૂટાછવાયા ઐતિહાસિક હેવાલોનું તારણ કરી સત્ય તારવવું જોઈએ. હાથીગુફા શિલાલેખમાંના ખારવેલના વિજયો આવી જ નામે તેવા છે અને સર આશુતોષ મુકરજીના શબ્દોમાં "ઓરિસ્સાનો સમ્રાટ ખારવેલ કે જેનું નામ દેશના હેવાલોમાંથી અદૃશ્ય થઈ લોપ પામ્યું છે તેની બાબતમાં તો પથ્થરે વિશ્વસ્ત સંપૂર્ણ વિગતો આપી છે જો તેના નામથી નહિ તો તેના કાર્યોથી તો ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં હિન્દનું દરેક શહેર ગુંજતું "[2]

તેમ છતાંય ખારવેલ તે સમયની એક મહાન વ્યક્તિ હતી. તેમાં શંકાનું કંઈ જ કારણ નથી. તેણે એવી સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે ચોક્કસ ટકી રહી શકે તેવી સલામત હતી. ટૂંકમાં તે તે સમયનો મહાન નરપતિ હતો. હિંદી ઇતિહાસના અણીના સમયે મુદ્દતે જે પ્રજાના ભાગ્યો દોરવા તેને નીમ્યો હતો તે બાબતમાં તેની મહત્તાની અનેક સાબીતીઓ છે.

---

1. Manu, ix 251 119, etc.
2. J.B.O.R.S., x, p. 8

પ્રકરણ ૫

મથુરાના શિલાલેખો

ખારવેલનો હાથિગુંફાનો શિલાલેખ જેમ ઉત્તર હિંદના જૈન ઇતિહાસનો પહેલો તબક્કો પૂરો કરે છે તેમ મથુરાના શિલાલેખો તેના બીજા તબક્કાની તવારીખ શરૂ કરે છે. આ બન્ને વચ્ચેનો ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫ થી ૧૬ સુધીનો સમય [illegible] જરૂર નથી કારણ કે કલિંગના જૈન રાજા પછી તેના કરતાં પણ વધારે સુપ્રસિદ્ધ એવો ઉજ્જયનીનો વિક્રમાદિત્ય થયો કે જેને જૈનો પોતાના સંપ્રદાયનો રક્ષક માને છે તેમજ મગધ પુરાણોનું નિરૂપણ કરી કલિંગ તથા મગધના ઉપરાંત મથુરા પણ જૈનધર્મની વસાહત બની હતી તે આપણે જોઈશું.

મહાવીરના નિર્વાણ પછીની ચાર સદી બાદ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ કે ૫૬ માં શરૂ થતા વિક્રમ સંવત વિષે નિર્દેશ કર્યો છે. જૈન વિક્રમચરિત જણાવે છે કે "પોતાના પવિત્ર ચારિત્રથી જૈન ગુરુ સિદ્ધસેન દિવાકરની સૂચનાથી વિક્રમે દુનિયાને દેવામાંથી મુક્ત કરી અને પરિણામે વર્તમાનના સંવતમાં પરિવર્તન થયું"[1] ચરિત્રના ટીકાકારે તેથી–આજે પણ ઉત્તર હિંદમાં ચાલતા એવા એક વિક્રમ સંવતની નોંધ કરી. એજર્ટનના શબ્દોમાં "માત્ર જૈનોની જ નહિ પરંતુ હિંદુઓની પણ ઘણા સૈકાઓથી આવી જ માન્યતા છે."[2]

અવંતીના આ રાજા કે જેના પ્રભાવશાળી સમય તથા દૈવી ગુણોની જૈન અને બ્રાહ્મણ સાહિત્ય નોંધ લે છે તે પોતાને વિક્રમાદિત્ય "સૂર્ય સરખી પ્રભાવાળો"ના નામે ઓળખાવે. આ ઉપાધિ તેની પછી થયેલ અનેક રાજાઓને એટલી પ્રિય થઈ પડી હતી કે જો તે રાજાના સત્ય પોતાની મેળે તે ઉપાધિ સ્વીકારી લેતા, આ બતાવે છે કે પહેલો વિક્રમાદિત્ય મહાન નરપતિ હોય તો જ આ ઉપાધિ આટલી લોકપ્રિય બની શકે.

આ તે વિક્રમાદિત્ય છે કે જેને જૈન સાહિત્યમાં જૈન માન્યો છે. તેના પૂર્વજ ગર્દભિલ્લ વિષે તેઓ કહે છે કે તેણે તે સમયના જૈન આચાર્ય કાલિકાચાર્યની સાધ્વી બેનનું હરણ કરી તેમનું અપમાન કર્યું હતું. તેથી તેઓ સિથિયન રાજાઓમાંના કોઈ એક પાસે ગયા અને તેની મદદથી [illegible] તેનું વેર લીધું. ડૉ. શાર્પેન્ટિયરના શબ્દોમાં "આ દંતકથા જરા પણ ઐતિહાસિક સત્યવિનાની છે એમ નથી, કારણ કે તે જણાવે છે કે જુદી જુદી દંતકથા અનુસાર ઉજ્જયનીના પ્રખ્યાત વિક્રમાદિત્યના પિતા ગર્દભિલ્લે જૈનાચાર્ય કાલકનું અપમાન કર્યું, તેઓ વેર લેવા શકોના પ્રદેશમાં ગયા કે જેમનો રાજા રાજાઓનો રાજા

1. Edgerton, *Vikrama's Adventures* pt. I Int., p. lxvi *Cf* Tawney, *Prabandhacintamani*, pp. 11 f. [illegible] Sarga XIV 186, p 608.

2. Edgerton, *op cit* Int p lix

3. *Kalikacarya-katha*, vv 9 40, pp 1-4 *Cf* Konow, *E. I* xiv p. 293. Kālakācārya, the uprooter of Gardabhilla, lived 453 —Klatt, *I.A* xi p 251 *Cf. ibid* p 247 Charpentier *C. H I.*, I p. 168 Stevenson (Mrs), *op cit* p 73, *M A R*, 1923, p 11

(સાહાનુસાહિ) કહેવાતો.[1] પંજાબના શકરાજા મોઅ અને તેના વંશજો જે ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા તેમને ગ્રીક અને હિંદના રિવાજ અનુસાર આ ઉપાધિ હતી. તેમના વંશજો કુશાણ રાજાઓના સિક્કાપર તે શાહોનાનો શાહોના રૂપમાં બરાબર દેખાય છે તે પરથી આ દંતકથા ઐતિહાસિક હોય તેમ લાગે છે. ગમે તે હો, પણ આ કથા જણાવે છે કે કાલકે અનેક શકરાજાઓને ઉજ્જયની પર ચઢાઈ કરવા અને ગર્દભિલ્લના વંશને ઉખેડી નાખવા સમજાવ્યા; પરંતુ કેટલાક વર્ષો પછી તેના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે તેમને હાંકી કાઢી પોતાના પૂર્વજની ગાદી પુનઃ પ્રાપ્ત કરી.[2] આ દંતકથાને ઇતિહાસ કેટલો ટેકો આપે છે તે અનિશ્ચિત છે પરંતુ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં પશ્ચિમ હિંદમાં સિથિયન સત્તા હતી તેની નોંધ આ સાથે મળતી આવે છે. એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે જૈન અને ઉજ્જયનીને પરસ્પર સંબંધ હતો–વિક્રમ સંવત કે જે ઉજ્જયની રાજધાનીવાળા માળવામાં શરૂ થયો હતો તેનો વપરાશ પણ આ વિધાનને ટેકો આપે છે."[3]

જૈનાચાર્ય કાલક વિષે બીજું એ કહેવાનું છે કે તે દક્ષિણના પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજા સાતવાહન પાસે ગયા હતા; વર્ષાન્તે આવતા જૈન પર્યુષણપર્વ સમયે રાજા ઇંદ્ર મહોત્સવમાં રોકાયેલ હોવાથી તે ભાદરવા સુદ પંચમીના રોજ તેમાં ભાગ લેવા અશક્ત હતો અને તેથી એક દિવસ પહેલાં અર્થાત્ ભાદરવા સુદ ચતુર્થીએ ગુરુએ તે પર્વ રાખ્યું. સમસ્ત જૈન સમાજે ત્યારથી ચોથના રોજ ઉપવાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. જો કે ત્યાર બાદ ઘણા સમય પછી નવીન ગચ્છોની ઉત્પત્તિ થતાં ચોથની પ્રથા પણ થઈ.[4] આ બનાવ બે દૃષ્ટિએ અગત્યનો છે. એક તો તે દક્ષિણમાં શ્વેતાંબરોનો સંબંધ દર્શાવે છે અને બીજું તે દક્ષિણની એવી જૈન રાજવી વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જેનું કાલકાચાર્ય જેવા મહાન ગુરુ માન રાખતા અને જેનો જૈનોના પર્યુષણ જેવા પર્વની તારીખ ફેરવવામાં પણ હાથ હતો.[5]

1 [illegible] साहि—*Kālakācārya-kathā*, 28, p. 2 [illegible] —*Ibid.*, 27 p. 3 Cf. the Jaina work, *Kālakācārya kathānaka*, states that their kings were called Sāhi. —Raychaudhuri, *op. cit.*, p. 274 Jacobi, *Z.D.M.G.* xxxiv p. 262. Cf. Konow *op. cit.* p. 250

2. He (Vikramaditya) saved the nation and Hinduism by signally defeating the Scythians, whose political importance and outlandish manners had appalled the Indians. —Mazumdar *op. cit.* p. 63. Cf. *ibid.*, p. 638 Vikramāditya ousted the Sakas and became king, hereafter he established his own era. —Konow *op.* and *loc. cit.*

3. Charpentier *op.* and *loc. cit.*

4. [illegible] —*Kālakācārya-kathā*, 84, p. 5 Cf. Stevenson (Mrs.), *op. cit.*, p. 76. This, as Klatt tells us, is supported by the *Paṭṭāvali* of the *Tapagaccha* (*I. A.*, xi, p. 251); on the other hand, the *Kharataragaccha Paṭṭāvali* informs us that the Kalaka, who transferred the *Paryushaṇā-parvan*, lived in 993 and that there were two more of the same name prior to him, one of whom lived in 453 and was connected with Gardabhilla.—*I. A.*, xi, p. 247

5. That the King Sātavāhana was a devout Jaina is clear from the *Kālakācārya-kathā* (vv. 80-84, pp. 4-6), but it is not known who he was. Pratishṭhānapura is known to us as the western capital of the Sātavāhanas. Jaina tradition claims Hāla of this dynasty as belonging to its own religion. Cf. Glasenapp, *Der Jainismus*, p. 53; Jhaveri, *Nirvāṇa Kalikā*, Int., p. xi.

મહાવીરના પશ્ચાત્ વિક્રમાદિત્ય પ્રતિ જોતાં જૈન ઇતિહાસો જણાવે છે કે જૈન સાહિત્યના પ્રખર જ્યોતિર્ધર એવા સિદ્ધસેન દિવાકર આ સમયે તેમના ધર્માચાર્ય હોવા અને તેમણે મહાન વિક્રમને[1] તથા મીસીસ સ્ટીવન્સનના શબ્દોમાં "કુમારપુત્ર રાજા" દેવપાલને પણ જૈનધર્મ અંગીકાર કરાવ્યાનું જણાવે છે.[2] આ સમય દરમિયાન બીજા પણ બે બનાવ બન્યાનું મનાય છે. પ્રથમ તે બહુશ્રુત જૈન સાધુ આર્યખપુટ નામના વાદીથી બૌદ્ધોનો વાદમાં પરાજય અને બીજો જૈનોના પરમપવિત્ર એવા શત્રુંજય તીર્થ—પાલીતાણાનું ખાત મુહૂર્ત.

ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી જણાવે છે કે મહાવીરની પાટથી સોળમા એવા વજ્રસ્વામી—(વી. સં. ૪૯૬–૫૮૪) એ દક્ષિણ તરફ બૌદ્ધોના પ્રદેશમાં જૈન ધર્મ ફેલાવ્યો.[4] બીજો બનાવ પાલીતાણાના પાયાનો છે કે જે પાદલિપ્તાચાર્યનો નિર્દેશ કરે છે કે જે મહાન વિક્રમના સમકાલીન હતા.[5] જૈન દંતકથાનુસાર તેમને હવામાં ઉડવાની લબ્ધિ (શક્તિ) હતી. મીસીસ સ્ટીવન્સન પોતાની નોંધમાં કહે છે કે "શત્રુંજયની સ્થાપના એક જૈનાચાર્યે કરી છે કે જેમનામાં આકાશગામિની વિદ્યા હતી અને જેના શિષ્યને સુવર્ણસિદ્ધિ હતી. આ બે શક્તિના પ્રભાવે દુનિયામાં આવું મંદિરનું એક શહેર બની શક્યું હોય તેવી રચના થઈ." આ તીર્થ સંબંધમાં ખરતર પટ્ટાવલી કહે છે કે વીર સં. ૫૭૦ માં તે ઉજ્જડ થયું હતું અને વિક્રમના સમકાલીન ભાવડના પુત્ર જાવડે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.[9] જૈન દંતકથાનુસાર આ રાજા તથા જાવડ બન્ને પાલીતાણા જાત્રા માટે ગયા અને જ્યાં ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન તે તીર્થની રક્ષા માટે તેમણે ઘણો ખર્ચ કર્યો.

1. He (Siddhasena Divākara) converted Vikramāditya 470 years after Mahāvīra's Nirvāṇa.—Klatt, op. cit. p. 247. Cf. ibid. p. 251. Edgerton, op. cit. pp. 231 ff.; Stevenson (Mrs), op. cit., p. 77. Tawney op. cit. pp. 116 f. M. A. R., 1921, p. 10.

2. Cf. Stevenson (Mrs), op. and loc. cit.

3. [illegible] —Āvaśyaka-Sūtra, pp. 411–412. Cf. Jhaveri, op. and loc. cit.

4. Cf. ibid., Int., p. xix. Stevenson (Mrs), op. cit. pp. 77–78.

5. Cf. Klatt, op. cit., p. 247; Hemacandra, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto XII, vv. 311, 388; *Āvaśyaka-Sūtra*, p. 296.

6. Klatt, op. cit., pp. 247, 251. Pālitāṇā (*Pādalipta*) is definitely connected with the foundation of the Pālitāṇā City.—Jhaveri, op. and loc. cit.

7. Pādalipta had acquired the flying lore by applying medical ingredients to feet, and daily performed pilgrimage of the five sacred places including Śatruñjaya (Pālitāṇā) and Girnār or Raivatagiri.—*Ibid.*, Int., p. xi. Cf. Tawney op. cit. p. 196.

8. Stevenson (Mrs), op. cit. p. 78. 1. Nāgārjuna, the pupil of Pādaliptasūri was trying to acquire *Suvarṇa Siddhi* (power to make gold) etc.—Jhaveri, op. cit., Int., p. xi.

9. *Jāvaḍa*, merchant of Saurāṣṭra (Kathiawar), sent fleet to China and the Eastern Archipelago, which returned *after twelve years with burthen of gold. The father of Jāvaḍa* lived in the time of Vikrama.—Majumdar op. cit., p. 66. Cf. *Śatruñjaya Māhātmya, Sarga* XIV vv. 104, 152 ff., pp. 808, 816 ff. Jhaveri, op. cit. Int., p. xix.

10. Cf. *Śatruñjaya Māhātmya, Sarga* XIV 280, p. 824.

દક્ષિણ ભારતના શ્વેતામ્બરોના સંબંધ બાબતમાં કાલકની માફક પાદલિપ્તની પણ નોંધ લેવી જોઈએ. હરિભદ્રસૂરિની સમ્યક્ત્વસપ્તતિ જણાવે છે કે તે મહાન આચાર્ય માન્યખેટ ગયા હતા[1] અને ત્યાં બધે "મનુષ્યોથી સભર એવા જૈન સંઘો હતા.[2] આમ પાદલિપ્ત અને કાલકની દંતકથાઓ ચોક્કસ જણાવે છે કે ઈ. સ. પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં દક્ષિણમાં શ્વેતામ્બર જૈનો મોટા પ્રમાણમાં હતા. સમ્યક્ત્વસપ્તતિમાં પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજા શાલિવાહન પાદલિપ્તનો "બધી બાબત ધાર્મિક પદ્ધતિઓના" અંત લાવનાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. આમ સ્પષ્ટ થાય છે કે શાલિવાહન પણ પાદલિપ્તના સંપ્રદાયનો અર્થાત્ શ્વેતામ્બર હોવો જોઈએ.

વિક્રમના સમયની આ બધી વિગતો તપાસતાં એમ કહી શકાય કે તે ઘણું ખરું મોડી કે વધી શંકાસ્પદ એવી પટ્ટાવલીઓના આધારે છે કે જે અર્વાચીન જૈન પેટાવિભાગોએ બનાવેલી છે[4] તેનો બીજો આધાર એવા સાહિત્ય ઉપર છે કે જે આપણે જે સમયનો વિચાર કરીએ છીએ તેથી જુદા સમયનું છે. કહેવાનું એ છે કે આ બધા મળીને ઉપરથી આપણે એવા નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ કે જૈન દંતકથાઓ વિશ્વસ્ત નથી અને મધ્યકાલીન હિન્દના કહેવાતા પ્રખ્યાત વીરોમાંનો વિક્રમ માત્ર દંતકથાઓનો સર્જ છે. આ બાબતમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોના મંતવ્યોની ઠીક ચર્ચા એજર્ટને પોતાના વિક્રમના સાહસોના[5] ઉપોદ્ઘાતમાં કરી છે. આ વિદ્વાનની સાચી દલીલોની પુનરુક્તિ કર્યા વિના એટલું કહેવું બસ છે કે પ્રાચીન હિન્દની વિક્રમાદિત્ય સિવાય બીજી ઘણી વ્યક્તિઓ છે કે જેમને વિષે કંઈ ખાત્રીથી કહી શકાય તેમ નથી જો કે તેમની ઐતિહાસિકતા તો શિલાલેખો તથા સિક્કાઓ દ્વારા નિર્વિવાદ છે.

આખર જેવો આ હિંદુ રાજા કાવ્યોને આદર્શરૂપ જૈન અને બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં બનાવ્યો છે તો તે વિષે શંકા લખવા કંઈ કારણ નથી. એજર્ટનના શબ્દોમાં "એમ લાગે છે કે જૈનાચાર્યોની થડી-પટ્ટાવલીઓ હિંદી ઇતિહાસમાંનાં અન્ય સાધનો જેટલી જ સાચી છે (જે કહેવું ખરેખર વધારે પડતું ન મનાવું જોઈએ). જૈન લેખકોને અવગણી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં વિક્રમ નામે કોઈ રાજા નથી થયો એમ કહેવા માટે કાંઈપણ ચોક્કસ પ્રમાણ હોય એ મારી ધ્યાનમાં નથી. શું આપણે તે જમાનાનો ઈતિહાસ એટલો પૂરો જાણીએ છીએ કે માળવાના કોઈ રાજા કે જેણે જે નામોથી વિક્રમ ઓળખાય છે તેમાંનું એક ધારણ કર્યું હતું અને જેણે મધ્યહિન્દનો મોટો ભાગ જીત્યો હોય તે થયો નથી (જો કે હિંદુ અતિશયોક્તિઓ તેને શહેનશાહ તરીકે ગણાવે છે તે આપણે સ્વીકારવાની જરૂર નથી)?"[6]

1. Mānyakheṭa or Mānyakhetra is to be identified with Mālkhed, in the Nizam territory — Dey Geographical Dictionary, p. 126. This Mālkhed or Mānyakheṭa, which Pādalipta visited, became famous in the succeeding centuries as the capital of the Rāṣṭrakūṭas, who counted among them not a few patrons and followers of the Jaina religion.

2. Samyaktva-Saptati, vv. 96, 97. See M.A.R. 1923, pp. 10–11. "For the greater part of his life Pādalipta resided at Mānakhetapura." — Jhaveri, op. cit., Int., p. [illegible]

3. Samyaktva-Saptati, [illegible] 158. Cf. M.A.R., 1923, p. 11. Jhaveri, op. cit., Int., p. xl.

4. Charpentier, op. cit., p. 167.

5. Edgerton, op. cit., Int., pp. lxvi ff.

6. Ibid., p. lxiv.

એકર્મન ઉપરાંત બુહલર, ટૉની આદિ અભ્યાસીઓ પણ જૈન હેવાલોની વાસ્તવિકતા સ્વીકારે છે. ડૉ. બુહલર કહે છે કે "ખાસ કરીને જૂના તેમજ વચગાળાના હેવાલોમાં જણાવેલ વ્યક્તિઓ સાથે જ ઐતિહાસિક છે. એ કે કદીવાર એમ બન્યું છે કે કોઈ એક વ્યક્તિ એના સમય કરતા વહેલી વા મોડી મૂકાઈ છે અને એના વિષે કેટલીક અસંભવિત વાતો પણ ઉમેરાઈ છે. આમ છતાંય આ હેવાલોમાં નિરૂપિત કોઈ પણ નામ માત્ર કાલ્પનિક છે એમ સાબિત કરવા કાંઈ સાધન નથી. આથી ઉલટું દરેક શોધાયેલો નવો શિલાલેખ જૈની હેવાલોના દરેક સંબંધ અને પ્રકાશમાં આવતું દરેક સાચું ઐતિહાસિક નિરીક્ષણ આગમની કોઈને કોઈ વ્યક્તિના અસ્તિત્વને ટેકો આપે છે. તેજ પ્રમાણે તેમાં નોંધાયેલ ચોક્કસ તારીખો પણ ખાસ કાળજીની અપેક્ષા રાખે છે અને તદ્દન સ્વતંત્ર એવા આગમના બે સાધનો જ્યારે સંમત થાય ત્યારે તેને વિના સંકોચે ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ."[1]

ડૉ. સ્ટેન કોનોવ તો આગળ વધી જણાવે છે કે વિક્રમની દંતકથા પ્રતિ હવે અભ્યાસીઓ ઓછી ઉપેક્ષા રાખતા થયા છે. તે મહાન સાધુની કાલકાચાર્ય-કથાનકને અને તેમના અપમાન આદિ વિગતને યથાર્થ સ્વીકારે છે. તેના શબ્દોમાં "ઘણા યુરોપીય અભ્યાસીઓ હિંદી દંતકથાઓ પ્રતિ માનથી જુએ છે. છતા તેઓ તે પ્રતિ દૃષ્ટિ પણ ફેંકતા નથી; મને તેનું કારણ સમજાતું નથી, અને કાલકાચાર્ય-કથાનકની વિગત ન સ્વીકારવા મને કોઈ કારણ હોય તેમ લાગતું નથી. પ્રાચીન સમયમાં માલવાના રાજા વિક્રમાદિત્યના અસ્તિત્વ વિષે સબળ કારણો મેં બીજે આપ્યાં છે."[2]

આમ શાર્પેન્ટિયર, એકર્મન, ટૉની, બુહલર, સ્ટેન કોનોવ આદિ અભ્યાસીઓના મતાનુસાર જૈન દંતકથા-સાહિત્ય નવી રીતે ઐતિહાસિક ગણી શકાય અને વિક્રમના અસ્તિત્વ કે તેના સંવતને નકારવાની કોઈ જ જરૂર નથી. વિન્સેન્ટ સ્મિથનો આધુનિક અભિપ્રાય પણ તેવો જ છે કેમકે તે જણાવે છે કે "આવો રાજા થયો હોય તે સંભવિત છે."[3] આ ઉપરાંત આપણે પૂર્વે જોયું તેમ અવન્તી યા માલવાનું રાજ્ય મહાવીરના સમયમાં પણ જૈન વસાહત હતું. મૌર્યોના સમયમાં તે આગળ પડતું થયું અને તેમની સત્તાના અંતમાં જૈનો મગધમાંનું પોતાનું સ્થાન ધીમે ધીમે ગુમાવી પશ્ચિમ તરફ વળ્યા અને ત્યાં આજે પણ તેઓ પોતાની વસાહત સાચવી રહ્યા છે.[4] ઉત્તર હિંદના જૈનોના ઇતિહાસમાં કલિંગનો ભાગ ટૂંકો છે તે તો શંકાવિનાની વાત છે; પરંતુ સામાન્ય વૃત્તિ પશ્ચિમ તરફ હતી. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાની મધ્યમાં જૈનોએ જે બીજી વસાહત સ્થાપી તે મથુરા. ખંડગિરિ, તેની પછી સંપ્રતિ અને ખારવેલના સમયમાં જૈનોની પ્રગતિ ખૂબ વેગવાન હતી.

1. Bühler, *Ueber das Leben des Jaina-Mönches Hemachandra*, p. 6. Cf. Tawney, *op. cit.*, Int., pp. vi-vii; *ibid.*, pp. 6
2. Konow, *op. cit.*, p. 294.
3. Smith, *Oxford History of India*, p. 151.
4. Cf. Charpentier, *op. and loc. cit.*

આ મહાન રાજાઓની ભાવનાઓ અને ધાર્મિક લાગણીઓનો વિચાર દૂર રાખીએ તો પણ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના મથુરાના જૈન શિલાલેખો જૈન સંઘના જે કુલો તથા શાખાઓની સંખ્યા નિર્દેશે છે તે જૈનોની ખાસ પ્રવૃત્તિના વેગનું સૂચક છે.

મથુરાના શિલાલેખો આપણને ઉત્તર હિંદમાં ઇન્ડો-સિથિયન અમલ સુધી લાવે છે. આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ મૅસેડોનિયન સત્તા નીચે અગાઉની ઉદીચ્ય હિંદીઓના રાજા તરીકે ચંદ્રગુપ્ત આવ્યો અને અલેક્ઝાન્ડરના પ્રત્યાગમન પછી એના લશ્કરને હરાવી હિંદને ગુલામીની ધુંસરીમાંથી છોડાવ્યું. અલેક્ઝાન્ડરના ગયા પછી હિંદમાં શું બન્યું તે ચોક્કસ નથી. "અલેક્ઝાન્ડર થી એના મરણ પછી તરત જ હિંદના બનાવોએ કયો ફેરો લીધો તે હજી અંધારામાં જ છે"[1] તેમ છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેના મરણ પછી એક સૈકા સુધી મૌર્ય શહેનશાહતના આશ્રય નીચે પરદેશીઓની સામે હિંદ હિંદીઓ માટે જ રહ્યું અને તે પરદેશીઓ સામે સમાન ભાવે વર્ત્યું[2]

મૌર્ય શહેનશાહત પછી આપણે જોઈ ગયા તે મુજબ સુંગોનું મગધ અને આંધ્રોનો હિંદનો વાયવ્ય પ્રદેશ એ બે ખારવેલની સરદારી નીચે યવનોના હુમલાના ભોગ બન્યા હતા. ડિમેટ્રિયસ અને યુક્રેટાઇડીસના આંતરિક કલહથી ગ્રીક સત્તા નબળી પડી હતી તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એપિદૃયન ગ્રીકના અન્ય હિંદી દુશ્મનો તથા મુનિપસના આગમનના આક્રમણ અંગે આપણે કાંઈ કહેવાનું નથી. અહીંયા ઇતિહાસના દષ્ટિએ આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે "ઈ. સ. પૂર્વેના બીજા અને પહેલા સૈકામાં કાફિરીસ્તાન તથા બેક્ટ્રીયાની ગ્રીક સત્તા પર શકોનું દબાણ વધ્યું હતું" રેપ્સનના શબ્દોમાં "હિંદનું શક-ભારત આગળપડતું ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૫ ની બેક્ટ્રિયાની સિથિયન જીતથી અને રોમ તથા પાર્થિયાના ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩ ના લાંબા કલહથી સંપૂર્ણ બન્યું હતું"[4] આ શકક્ષત્રપોમાંના એક મુરંડ સાથે પાદલિપ્તાચાર્યનો ઘાટો પરિચય હતો. જૈનોના લોકપ્રસિદ્ધ કથાથી મુરંડ પાટલીપુત્રનો રાજા હોય એમ લાગે છે અને તેના દરબારમાં પાદલિપ્તની સંપૂર્ણ લાગવગ હતી[5] તે માથાના સખત દુખાવાથી પીડાતો હતો જે આ આચાર્યે મટાડ્યો હતો. પ્રભાવક ચરિત્રમાં આ બનાવ નીચેના શબ્દોમાં આપ્યો છે

પાદલિપ્ત જેવી પોતાની આંગળી તેના ઢીંચણે લગાડે છે કે તરત જ રાજા મુરંડ નો માથાનો દુખાવો દૂર થાય છે."[6]

1. Macdonald, C.H.I., I, p. 427.
2. Cf Smith, Early History of India, p. 253.
3. Raychaudhuri, op. cit., p. 271.
4. Rapson, C.H.I., I, p. 60
5. पालित्तसूरि ... [illegible]
—Prabhāvaka-Carita, Pādalipta-Prabandha, vv. 41, 42. Cf. Samudra-Sthita, 48 M.A.R., 1921, p. 11 Jhaveri, op. cit., Int., p. x.
6. Prabhāvaka-Carita, v. 53. Cf. Samudra-Sthita, 62 M.A.R., 1921, op. and loc. cit.

બેક્ટ્રિયાના સિથિયનો જાતી સુધી આવ્યા. ઈ. સ. પહેલા સૈકામાં કુશાન પ્રજાની પ્રભાવ શાલિએ વાયવ્ય હિંદ સુધી તુર્કસ્તાન અને બેક્ટ્રિયા ઉપરાંત પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું ત્યારે કુશાન સામ્રાજ્ય હિંદ અને ચીન વચ્ચે સાંકળરૂપ થઈ પડ્યું અને તે વ્યવહારનું એક સાધન પણ બન્યું કે જે ઠીક પ્રમાણમાં નીવડ્યું. વર્તમાન શોધખોળથી જણાય છે કે ચીનાઈ તુર્કસ્તાનમાં હિંદી સંસ્કૃતિ, હિંદી ભાષા અને લિપિઓનો પ્રચાર થયો હતો. મિ. એન. સી. મહેતાના શબ્દોમાં ફરી કહીએ તો ચીનાઈ તુર્કસ્તાનના પ્રાગમધ્ય ધર્મ તો જૈન ચિત્રોનો ચિત્રપ્રમાર્ગ ઉપયોગ પણ થયો છે.

હિંદી ઇતિહાસની આ સામાન્ય રૂપરેખા પરથી મથુરાના શિલાલેખો પ્રતિ વળીએ અને તેની સાથેનો જૈન ઐતિહાસિક સંબંધ વિચારીએ. કનિંગહામના નીચેના શબ્દો કરતાં તેની ઐતિહાસિક અગત્ય બીજી કોઈ પ્રકારે સારી રીતે ન દર્શાવી શકાય   આ શિલાલેખોમાંથી મળતી હકીકત પ્રાચીન હિંદી ઇતિહાસ માટે ખાસ અગત્યની છે આ બધા લેખોનો સાર એક જ છે. એમાં અમુક વ્યક્તિઓએ પોતાના ધર્મપ્રતિ માન પ્રદર્શિત કરવા અને પોતાના તથા તેમના માતપિતાના લાભાર્થે કરેલ ભેટોની નોંધ છે. આમ શિલાલેખો જ્યારે ભેટની હકીકત પૂરતા હોય છે ત્યારે તેની અગત્ય નજીવી છે પ્રથમ મથુરાના શિલાલેખોમાં દાતાઓએ તે સમયના રાજાઓના નામ અને ભેટની સંવત તારીખ ઉમેરી છે એટલે તે સમય ઇતિહાસની તેટલી રૂપરેખા રજૂ કરે છે.[1] ઈ. સ. ના પહેલા અને બીજા સૈકામાં સત્તાના તે સાધક છે. બીજી લેખો પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે ઇન્ડો-સિથિયનોએ ઉત્તર હિંદ જીત્યો હતો, પરંતુ તેની હદ કેટલી અને ક્યાં સુધી હતી તે કાંઈ નક્કી કહ્યું તેમ નથી. આજ કારણે આ શિલાલેખોની ખાસ ઉપયોગિતા છે કારણ કે એમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે સંવત પૂર્વે કે પહેલાં મથુરામાં કાયમી પસાહત સ્થપાઈ હતી કે જે સમયે કુશાન અને વાયવ્ય પ્રાંતપર સિથિયન રાજા કનિષ્ક રાજ્ય કરતો હતો.[2]

મથુરાના મહત્ત્વના જૈન શિલાલેખો કંકાલી ટીલા ટેકરી પર છે જે કંકાલી માઈથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. કટરા મથુરાના જૂના કિલ્લાથી પશ્ચિમે એક માઈલ છે. કંકાલી ટેકરી વિશાળ હોય તેમ લાગે છે કેમકે તેની ઉપર નાનાથી માંડી મોટા કદ સુધીની અનેક પ્રતિમાઓ બનાવેલ છે કે જે એક ટેકરી પરના બૌદ્ધ વિહારથી આવ્યે જ જણાતી હોય. આજે જ્યાં તે ટેકરી છે ત્યાં બે જૈન મંદિર હોય તેમ લાગે છે ઘણા ખરા શિલાલેખો ઊભી અથવા આસનને બેઠેલી નગ્ન જિન પ્રતિમાઓના તળિયાપર કોતરેલ છે અને એમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ ચાર મુખ (ચતુર્મુખ) વાળી છે. ડૉ. ફુહરરના મત અનુસાર નીચેનો લેખ પ્રાચીનતમ છે

1 The Buddhistical inscriptions at Mathura also are similar to the Jaina inscriptions in their style and contents Cf Dowson, J R A S (New Series) p 182.

2 Cunningham, A S I III pp. 30-48.

3 Cf ibid p 46 The Kankali Tila has been prolific both in sculptures and inscriptions, all of which are pure Jaina monuments On the upper level stands large Jaina temple dedicated to Jambū Swāmī an annual fair is held at this place —Ibid., p. 19 This temple is near the Chaurāsi mounds, which is the seat of another Jaina establishment Cf ibid, XX p. 112

समनस माहरखितस अन्तेवासिस वछिपुत्रस (सावकस) उतरदासकस [।] स पासादोतोरनं ॥

"માહરખિત (મહારક્ષિત) મુનિના શિષ્ય, વછીનો પુત્ર (વાત્સી માતા) શ્રાવક ઉત્તરદાસક (ઉત્તરદાસક) ની મંદિરના ઉપયોગ માટે બનાવરાવેલ એક કમાન."[1]

વધુ પ્રાચીન અક્ષર અને ભાષાકીય લિપિના કારણે એ વિદ્વાન માને છે કે આ લેખ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાની મધ્યનો છે.[2] તે પછીના બે શિલાલેખો મથુરાના ક્ષત્રપો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેમાંનો પહેલો સંપૂર્ણ છે, જ્યારે બીજો માત્ર "મ" થી શરૂ થતું કોઈ ક્ષત્રપ મહારાજનું નામ આપે છે.[3] પહેલો શિલાલેખ મહાક્ષત્રપ શોડાસ રાજાના ૪૨ મા વર્ષનો અને શિયાળાના બીજા માસનો છે. તેમાં આમોહિની નામની કોઈ બાઈએ પૂજાની તકતી મૂકાવી તેની નોંધ છે.[4] આ લેખમાં કયા સંવતનો ઉપયોગ થયો છે તે સ્પષ્ટ નથી.

કંકાલી ટીલામાં તે રાજાના નામવાળા બીજા શિલાલેખ પરથી મહાક્ષત્રપ શોડાસની ઓળખાણ પ્રથમ કનિંગહામે કરવી.[5] આઝીઝના સિક્કાને મળતા તેના સિક્કાપરથી તે વિદ્વાને તેનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦ થી ૫૭ ધાર્યો છે અને તે મથુરાના બીજા ક્ષત્રપ રાજુબલ કે રંજુબલનો પુત્ર હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.[6] તેના અનુમાનને મથુરા સિંહ રાજધાની ટેકો આપે છે જે શોડાસને છત્રપ (ક્ષત્રપ) અને મહાછત્રપ રજુલ (રંજુબલ) ના પુત્ર તરીકે વર્ણવે છે.[7] પ્રો. રેપ્સનના શબ્દોમાં "મહાન ક્ષત્રપ રાજુલ કે જેનું બીજા શિલાલેખોમાં રાજુવુલ એવું નામ છે તે શક વિના સંશય છે કે જેણે પૂર્વે પંજાબમાં રાજ્ય કરવા બાદ સ્ટ્રેટો ૧લા અને સ્ટ્રેટો બીજાની નકલ કરી ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ નામના સિક્કા પાડ્યા હતા. તે શોડાસનો પિતા હતો કે જેના સમયમાં આ સ્મારકનું નિર્માણ થયું હતું. ત્યાર પછી મથુરાની આમોહિનીવાળી તકતીમાં શોડાસ પોતે મહાક્ષત્રપ તરીકે જણાય છે અને તેનો સમય ૪૨ મા વર્ષના શિયાળાના બીજા માસનો છે."[8]

શિલાલેખના સંવત વિષે મતભેદ છે,[9] પરંતુ જે રીતે સમયની નોંધ કરી છે તે જોતાં એમ જણાય છે કે કોઈ જુદી સંવતનો આધાર હશે.[10] આ બનવાજોગ છે અને જો તે

1 Bühler E.I., ii Ins. No. I, pp. 198-199.

2 Ibid., p. 195.

3 Cf ibid., Ins. No. III, p. 199.

4 Cf ibid., Ins. II, p. 199.

5 Cf Cunningham, op. cit., p. 30, Ins. No. I.

6 Cf ibid., pp. 40–41. Rañjubula, Rājuvula or Rājūla is known from inscriptions as well as coins. An inscription of Brāhmī characters at Mora near Mathura calls him Mahākshatrapa. But the Greek legend on some of his coins describes him as King of Kings, the Saviour, showing that he probably declared his independence.—Raychaudhuri, op. cit., p. 283.

7 Ibid.

8 Rapson, C.H.I. p. 576.

9 Cf Raychaudhuri, op. cit. pp. 283 ff. Smith, op. cit. p. 241, n. 1.

10 Cf Rapson, op. cit., pp. 575-576.

સ્વીકારીએ તો આ વિક્રમ સંવત (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭) છે અને શિલાલેખ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬–૧૫ નો ગણી શકાય. ડૉ. કોનૉવે શોડાસના શિલાલેખમાં વિક્રમ સંવત નોંધવાનાં વાસ્તવિક કારણો દર્શાવ્યાં છે.[1] તે વિદ્વાન કહે છે કે "મને લાગે છે ત્યાં સુધી ચાર માસની એક એવી ત્રણ ઋતુ અનુસાર સંવત ગણવાની પદ્ધતિ એ પાછળથી વિક્રમ સંવતનું ખાસ લક્ષણ ગણાતું. જૂના શિલાલેખો કે જેમાં આ સંવતની નોંધ છે તે સૂચવે છે કે તે માલવીય ગણત્રી છે. આવા બે ઉલ્લેખો છે — એક નરવર્મન્ અને બીજો કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયના એવા બે મંદસોરના શિલાલેખોમાં ઋતુ ખાસ દર્શાવેલી છે. આમ હું માનું છું કે શોડાસે પોતાના શિલાલેખમાં વિક્રમ સંવત વાપર્યો છે અને આજ સંવત કનિષ્ક અને તેના વંશજોએ સમસ્ત હિંદની પોતાની તવારીખો માટે સ્વીકાર્યો છે કારણ કે માલવીય ગણત્રી માટે ઉત્તર હિંદમાં તે સંવત વપરાતો હતો."[2]

આ બે ક્ષત્રપ શિલાલેખો પછી 'કુશાણ' શિલાલેખોનો સમૂહ આવે છે અને જે બુહ્લરના મત અનુસાર કનિષ્કના પહેલાના સમયના છે.[3] તેમાંનો નીચેનો એક નોંધ લેવા જેવો છે:

"અર્હત વર્ધમાનને નમસ્કાર! શ્રમણ તથા પોષધોને કાળ્ય નામ સમાન ગોતિપુત્ર (ગુપ્તિપુત્ર) ની કૌશિકી ગોત્રની પત્ની શિવમિત્રાએ પૂજાની એક તકતી કરાવી હતી."[4]

ડૉ. બુહ્લરના મત પ્રમાણે ગોતિપુત્ર અને કૌશિકી શિવમિત્રા એ બન્ને ઉમરાવ સભ્ય કુળના હતા અને "ગોતીપુત્ર, પોષધો તથા શ્રમણોને એક કાળ્ય નામ સમાન" એ શબ્દો તે વીર જાતિનો હોય તેમ સૂચવે છે. તે વિદ્વાન જણાવે છે કે "તે બે પુરુષોનો નિર્દેશ કરે છે તે કાં તો કનિષ્કની પહેલાં સિથિયનોએ મથુરા જીત્યું તે પહેલાનાં યા તો તેમની સત્તા સ્થપાઈ ગયા પછીનાં હોવાં જોઈએ. શિલાલેખોની લિપિ પ્રાચીન છે અને તે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાની લાગે છે તે પરથી પ્રથમ અનુમાન થઈ શકે છે. જો શિલાલેખ પણ સિથિયન જીત પહેલાનો હોય તો જે જૈન મંદિરમાંથી તે પ્રાપ્ત થયો છે તેની પ્રાચીનતાનો તે સબળ પુરાવો છે."[5]

તે પછી કાળાનુક્રમ તારીખવાળા શિલાલેખો આવે છે જેમાં કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવનાં સ્પષ્ટ નામો છે. તે ઉપરાંત બીજા તારીખવાળા કેટલાક શિલાલેખો પણ તે સમયના છે જો કે તેમાં કુશાણ રાજાઓનાં નામો નથી. ડૉ. બુહ્લર જણાવે છે કે "૧૧ થી ૨૮નો બીજો સમૂહ તારીખવાળા શિલાલેખોનો છે કે જે મારા મત પ્રમાણે કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવના સમયના છે. આમાંના કોઈમાં નામ નથી, છતાં હું માનું છું કે ત્રણે રાજાઓના નામ તથા તારીખવાળા લેખો સાથે આને કાળજીપૂર્વક સરખાવતાં ભાગ્યે જ કોઈ બીજા અનુમાન પર આવી શકે."[6]

1. Cf Konow, E.I., xiv pp. 139-141
2. Cf ibid. pp. 139, 141.
3. Buhler, E.I., ii Ins. Nos IV X, p. 196.
4. Ibid, Ins. No. XXIII, p. 198
5. Ibid, p. 204
6. Ibid, p. 196.

તારીખવાળા આ કુષાણ શિલાલેખો સંવત ૪ થી ૯૮ ના છે.[1] આ સંવત વિક્રમ કે બીજો તે નિશ્ચિત નથી. "આ સમયના હેવાલો હિંદી સમગ્ર ઇતિહાસનો ગૂંચવણભર્યો પ્રશ્ન છે અને આજે પણ તેનો નિર્ણય આવ્યો છે તેમ નિશ્ચિત ન કહી શકાય અર્થાત્ આ અનુમાનો હજી પણ શંકાસ્પદ નથી તેમ નથી."[2] કુષાણ સમયના મહત્ત્વના પ્રશ્ન બાબત ઘણો મતભેદ છે.[3] આ બધું છતાંય બીજા પ્રખ્યાત વિદ્વાનોની સાથે અમને પણ લાગે છે કે આ શિલાલેખનો સંવત શક સંવત છે કે જે ઈ.સ. ૭૮ માં શરૂ થયો હતો.[4]

કંકાલી ટેકરીનો જૈન તાવીનો એક શિલાલેખ નીચે મુજબ છે:

"सिद्धं महाराजस्य कनिष्कस्य संवत्सर नवमे मासे प्रथ— दिवसे ५"[5]

જો કે શોડાસ અને બીજા કુષાણ શિલાલેખોની મથુરા અને માલવ–વિક્રમ સંવતની રીત[6] પ્રમાણે અહીં પણ ઋતુ, માસ અને દિનક્રમાનુસારની તવારીખ નોંધવાની હિંદની જૂની પદ્ધતિ આપણે જોઈએ છીએ છતાં એમ ન કહી શકાય કે કુષાણ રાજાઓએ કોઈપણ સંજોગોમાં શક સંવતનો ઉપયોગ નથી કર્યો. આથી ઊલટું જૂના વિક્રમ સંવતની આ લાક્ષણિકતાનો કનિષ્ક અને તેના વારસોએ એમની બાકી નોંધોમાં ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી અને આપણે જાણીએ છીએ તેમ કુષાણોમાં એકનું શુદ્ધ હિંદી નામ વાસુદેવ છે જે આ અનુમાનને વધુ ટેકો આપે છે.[7]

આ ઉપરાંત કુષાણોના વિષયમાં વિક્રમ સંવત ગણતાં મથુરાના ક્ષત્રપોના વારસદારોની તેમની પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ બને છે અને જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે કનિષ્કના વંશજોના સમયમાં મથુરા પણ સામ્રાજ્યનો ભાગ હતું ત્યારે આ બાબત વધુ વિષમ જણાય છે. આગળ "તક્ષશિલાના જૂના ખંડેરોના ખોદકામમાંથી સર જોન માર્શલને મળેલ પુરાવા પરથી એમ નિશ્ચિત થાય છે કે કનિષ્કનો સમય ઈ.સ. ના પહેલા સૈકાનો અંત હોવો જોઈએ, અને આ પુરાવો ચીનાઈ ઇતિહાસકારોના હેવાલ સાથે સરખાવતાં અને તેની સાથે આ શિલાલેખોની તારીખનો મેળ મેળવતાં એમ નિશ્ચિત થાય છે કે ઈ.સ.

1 Cf. Bühler E. I., ii p. 196, Cunningham, op cit., p. 14.

2 Rapson, op. cit., p. 583.

3 For the various theories of Kanishka date see Raychaudhuri, op. cit., pp. 295 ff.

4 According to Fergusson, Oldenberg, Thomas, Banerji, Rapson, and many other scholars, Kanishka was the founder of the reckoning commencing A.D. 78, which came to be known as the Saka era. —*Ibid.*, p. 297 Cf Hoernle, *Uvāsaga-Dasāo*, Int., p. xi. There is great difference of opinion as to who was the real founder of the Saka era, though this much is certain—that it must have been some foreign ruler who founded it. As Pandit Ojha *remarks*, it is not possible to lay down anything for certain regarding the person behind this era. Cf Ojha, *Palaeography of India*, pp. 172 173 (2nd ed.)

5 Cunningham, op cit., Ins. No IV Plate XIII, p. 31.

6 Konow, op. cit., p. 141.

7 Cf. Cunningham, op. cit., p. 42.

8 Cf Raychaudhuri, op. cit., p. 294.

૭૮ માં શરૂ થતો જાણીતો સંવત કનિષ્કે શરૂ કર્યો હોવો જોઈએ.[1] આમ કુષાણ શિલાલેખોમાં નોંધેલ સંવત ૪ થી ૯૮ નો સમય લગભગ ઈ.સ. ૮૨ થી ૧૭૬ નો છે.

કુષાણ શિલાલેખોમાંના બે ખાસ નોંધવા જેવા છે. જેમાંનો એક જૈન સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખાસ અગત્યનો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

“૭૯ વર્ષના વર્ષાઋતુના ચોથા માસના વીશમા દિવસે ... ની શ્રી પ્રતિમા, દિના (દત્તા) એ ભેટ આપેલી મૂર્તિ દેવોએ બંધાવેલ વોદ્વ સ્તૂપમાં પધરાવવામાં આવી હતી.”[2]

આ શિલાલેખ પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મથુરામાં એક પ્રાચીન સ્તૂપ હતો જે બુહલરના મતાનુસાર ઈ.સ. ૧૫૭ (શક ૭૯ માં) દેવોથી બંધાયેલ મનાતો—અર્થાત્ તે એટલો પ્રાચીન હતો કે તેની સ્થાપનાની સત્ય હકીકત ભૂલાઈ ગઈ હતી. બીજો શિલાલેખ કુષાણ સમ્રાટોના ઇતિહાસ માટે અગત્ય ધરાવે છે. તેમાં “મહારાજ દેવપુત્ર હુક્ષ (હુ ક અથવા હુવિષ્ક) નું નામ છે”[3] તેથી ખાત્રીપૂર્વક આપણે જાણી શકીએ છીએ કે “રાજતરંગિણીમાં આવતુ તથા કાશ્મીરી ગામ જુષ્કપુર—હુષ્કપુરમાં—સમાવાયેલું હુષ્ક નામ સાચી રીતે પ્રાચીન કાળમાં હુવિષ્કના બદલે જ વપરાતુ”[4]

કુષાણ શિલાલેખો પછી કાળક્રમે કોઈ ગણ્યા લેખો આવે છે જે બુહલરના મત પ્રમાણે ગુપ્ત સમયના છે[5] અને એક બીજો શિલાલેખ ઈ.સ. અગિયારમા સૈકાનો છે. આમ મથુરા લગભગ હજાર વર્ષ ઉપરાંત ધાર્મિક સ્થળ તરીકે રહ્યું લાગે છે. આમાંના ગુપ્ત શિલાલેખોની ચર્ચા બીજા પ્રકરણ પર મુલતવી રાખીશું. હાલ તો આ બધા શિલાલેખોની જૈન ધર્મના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ શી ઉપયોગિતા છે તેનો વિચાર કરીશું, કારણ કે સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર થઈ ગયો છે. આ બાબતની તેની અગત્યતા બે કારણે છે: પ્રથમ જૈનધર્મના ખાસ દૃષ્ટિબિંદુના કારણે અર્થાત્ જૈન સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અને બીજું ઉત્તર હિંદના જૈનોના ઇતિહાસની અગત્યના કારણે.

પહેલાનો વિચાર કરતા બે બાબતો આપણી નજરે ખાસ ચડે છે એક તો છેલ્લા તીર્થંકર સિવાય બીજા તીર્થંકરોને નમસ્કાર યા અંજલિ અને બીજુ શિલાલેખોમાં એક કરતા વધારે અર્હતનો નિર્દેશ. પણ અને તેમના પુરોગામી તીર્થંકરોની ઐતિહાસિકતાનો વિચાર કરતા આ બાબતોનો ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આ ઉપરાંત આપણ જોઈએ તો તે મુજબ કેટલીક નોંધ નીચે પ્રમાણે અંકાયેલી છે “સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણ અને સુખ માટે હો.” આ નિર્દેશનો જૈનોના અહિંસાના આદર્શોનો વિચાર કરતા ઉલ્લેખ

1. Rapson, op. cit. p. 583
2. Bühler, op. cit., Ins. No. XX, p. 204
3. Ibid. p. 206. Cf. Charpentier op. cit. p. 167
4. Bühler, op. cit. Ins. No. XXVI, p. 206
5. Ibid., p. 196.
6. Ibid., Ins. Nos. XXXVIII XL, p. 198.
7. Ibid., Ins. No. XLI, p. 198.
8. Cf. Growse, I.A., vi, p. 218.

થઈ ગયો છે. આ સર્વ દૃષ્ટિબિંદુઓ ઉપરાંત આ શિલાલેખોમાં એક અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે તેમાં સાધ્વીઓના નામો તથા તેમની મહાન પ્રવૃત્તિઓની નોંધ છે. એમાં શંકા નથી કે આર્ય-સંગમિકા અને આર્ય-વસુલા જેમના નામો નીચેના શિલાલેખમાં છે તે સાધ્વીઓ છે: अर्य्यसंगमिकाये शिषीनिर्व अर्य्यवसुलाये निर्वतन (“પૂજ્ય સંગમિકાની શિષ્યા, પૂજ્ય વસુલાના ઉપદેશથી”)[1] આ બાબત તેમની ઉપાધિ આર્ય (“પૂજ્ય”), એમની શિશીની (“શિષ્યા”) અને એમના નિર્વર્તન એટલે કે આજ્ઞા યા ઉપદેશથી અપાયેલા દાનો ઉપરથી નક્કી થાય છે. આટલી ચોકસાઈ પછી મથુરાના લેખો ત્યાંના જૈનોમાં સાધ્વીઓનું અસ્તિત્વ જણાવે છે તે માનવામાં કંઈ વાંધો નથી.

આમ શ્વેતામ્બરોનો ચતુર્વિધ સંઘ કે જે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનો સમુદાય છે તેનું અસ્તિત્વ ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં સુધી આલેખી શકાય[3] અને કનિંગહામે શોધેલ મથુરાના શિલાલેખના પથ્થરનો એક કટકો કે જેમાં ચતુર્વર્ણ્યસંઘ લખાય છે તે આને સમર્થન આપે છે.[4]

સાધ્વીઓના અસ્તિત્વના સંબંધમાં વિશિષ્ટ હકીકત એ છે કે કોઈ સાધ્વી કોઈ શ્રાવકને ઉપદેશ આપતા જણાય છે. એમાં પૂજ્ય કુમારમિત્રા પોતાના સંસારી પુત્ર કુમારભટ્ટિને વર્ધમાનની મૂર્તિ કરાવવા ઉપદેશ આપે છે.[5] બીજા શિલાલેખોમાં સાધ્વીઓ સ્વપની શ્રાવિકાઓને જ દાન દેવા પ્રેરે છે. કુમારમિત્રા સધવા કે વિધવાપણામાં સાધ્વી બની તે નિશ્ચિત નથી કેમકે બન્ને વાત સંભવિત છે. એમ પણ બન્યું હોય કે તે એકલી પોતાના પતિની હયાતીમાં તેમની પરવાનગીથી સાધ્વી બની હોય.[7] બ્યુહલર તેને વિધવા ગણે છે અને ઉમેરે છે કે “હાલના સમયમાં પણ જૈન સાધ્વીઓનો મુખ્ય ભાગ વિધવાઓનો હોય છે કે જેમને માટે બીજા ઘણા સમાજોની માફક પુનર્લગ્નનો પ્રતિબંધ હોવાથી તેમને સાધ્વી બનાવી જીવન વિકાસના માર્ગે દોરવામાં આવે છે.”

1 Cf. Buhler, E.I. i, Ins. Nos II, V, VII, XII, XIV etc., pp 382, 384-386, 388-389.
2 Ibid., Ins No II, p. 382.
3 It is a characteristic Jaina doctrine that the Śrāvakas and Śrāvikās form part of the saṅgha. On this point the Jainas differ very markedly from the Buddhists.
4 Our transliteration of the said inscription is as follows: नमो अरहताय नमो सिद्धाय सं ६२ ग्र ३ दि ५ ... शिष्या चातुर्वर्णस्य संघस्य ... प्रतिष्ठापित देति. The inscription is not clear. Some vowel marks and letters cannot be accurately deciphered. However the date portion and the portion referring to the donation are more or less legible. It is dated in the year 62, and seems to talk of a well, possibly for the चतुर्वर्ण congregation. The donor looks like some female pupil (शिष्या). For the inscription see Cunningham, A.S.R., xx., Ins. No. VI, Plate XIII. Cf. Buhler, op. cit., p. 380.
5 Cf. ibid., Ins. No. VII, pp. 385-386, ibid p. 380.
6 Cf. Burgess, I.A., xxi, p. 278.
7 Buhler, op. cit., p. 380.

મથુરાના શિલાલેખોમાં નિર્દેશેલ કુલો તથા શાખાઓ માટે એટલું જ બસ છે કે તેમાં કેટલાક એવા નામો છે કે જે જૈન દંતકથા સાહિત્યમાં આવતા નામો સાથે બંધબેસે છે.[1] જૈન સમાજના આ શિલાલેખોમાં બીજી શાખાઓ કરતાં મથુરામાં કોટ્ટિય-કોટિકગણ મોટી સંખ્યામાં હશે. ડૉ. બુહલરના શબ્દોમાં "એ નોંધવા જેવું છે કે તે એટલો જાણીતો હતો કે જે ઈ.સ. ના ચૌદમા સૈકા સુધી પાછળથી જાણ્યું હતું. તેનો સમય તથા તેના કુલો આશ્રયદાયિક કુલ, ઉચ્ચાનગરી શાખા[2] અને શ્રીગૃહ વિભાગની વ્યક્તિ આદિ આગમ ગ્રંથ પ્રકરણમાં સાબિત થાય છે. આ શિલાલેખોની ઉંચામાં ઉંચી પ્રાપ્ય તારીખ સંવત ૯૯ અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૨૮-૧૫૯ છે. તે સમયના આચાર્ય સીહ પોતાના ચાર પુરોગામી ગુરુઓના નામ આપે છે, જેમાંના સૌથી પહેલા ઈ.સ. ની શરૂઆતમાં થયા હશે. આપણું મંતવ્ય મુજબ આ ગણ આટલો વહેલો આમ વિભક્ત હતો અને આ હકીકત તે ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૦ માં શરૂ થયાની દંતકથાને ટેકો આપે છે."[3]

શિલાલેખોની ભાષા, શબ્દો અને રૂપો મિશ્ર અર્થાત્ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત છે તેમ છતાં કેટલાક શિલાલેખો પાલી શૈલીની શુદ્ધ પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે. નિર્દેશ મુજબ તેની લિપિ બહુજ જૂની જણાતી છે અને આ કારણે જ તે ઈ.સ. પૂર્વે બીજા અને પહેલા સૈકાના સ્વીકાર્યા છે. સર એ. કનિંગહામના સમયના કેટલાક શિલાલેખોમાં જૈનપ્રાકૃત તથા મહારાષ્ટ્રી પૂર્વાવિ યા પૂર્વરૂપે રૂપો વપરાયાં છે.[4] આ વાતને કોઈની અસર હશે તે સમજાતું નથી કેમકે તે સમયે મગધદેશની ભાષા કઈ હતી તે હજી ખોજવામાં છે. તેમ છતાં ડૉ. બુહલરના કથનથી જણાય છે કે "કેટલીક બાબતમાં તે પાલી અને અશોકના આજ્ઞાપત્રો તથા આંધ્રના જૂના શિલાલેખો કરતાં જૈનપ્રાકૃત અને મહારાષ્ટ્રીને વધારે મળતી આવે છે."[5]

ડૉ. ભાંડારકર[6] તથા અન્ય વિદ્વાનોની જેમ આ વિદ્વાન પણ આ મિશ્રભાષાના મૂળ સંબંધમાં કહે છે કે "અર્વાચીન પ્રજાના લેખન-વાચનના પરિણામે આમ બન્યું હશે, કેમ કે તેમને પ્રાકૃતનું અપૂર્ણ જ્ઞાન હશે અને પોતાના પ્રમાણમાં તેઓ તે વાપરતા પણ નહિ. એમાં શંકા નથી કે મથુરાના બધા શિલાલેખો ગુરુઓ યા તેમના શિષ્યોથી લખાયેલા છે. જો કે કોઈપણ તેના લખનારનું નામ નથી, પરંતુ પાછળના તેજ ભાગમાં લખાયેલ અનેક લેખોમાં યતિઓના નામો છે જે પરથી તેના મૂળ લેખકનું અનુમાન નીકળી શકે છે. ઈ.સ. ના બીજા અને પહેલા સૈકામાં પણ આજની માફક યતિઓ પોતાના ઉપદેશમાં

1. Cf Bühler op cit. pp. 378-379.
2. This geographical name seems to be identical with the fort of Uchchanagara, which belongs to the modern town of Bulandshahr in the north-western provinces. Cf. Cunningham, A.S.I., xiv, p. 147.
3. Bühler op. cit., pp. 379-380. Cf Klatt, op. cit. I.A., xi, p. 248. The schools connected with the Kottiya Gana offer no difficulty as they agree with the corresponding names of the Kalpa Sūtra. Cf. Jacobi, Kalpa Sūtra p. 82.
4. Cunningham, A.S.I. III, Ins. Nos. II, III, VII and XI, pp. 30-31.
5. Bühler op. cit., p. 378.
6. Cf Bhandarkar I.A., xii, p. 141.

તે સમયની પ્રાકૃત-પ્રચલિત ભાષા વાપરતા અને તેમના શાસ્ત્રો ચોક્કસરીતે પ્રાકૃતમાં લખાયા હતાં. એ સ્વાભાવિક છે કે સંસ્કૃતમાં લખવાના તેમના પ્રયત્નો સફળ ન હતા. આ અનુમાનને દરેક લેખમાં જે જાતના અને જેટલા અપવાદો જોઈએ છીએ તે ઉપરથી અને જુદા જુદા વાક્યો ઉપરથી સારો ટેકો મળે છે. જેમ કે वाचकस अर्य-मक्षितस सिष्यो अर्य-घसिसिहिः तस निर्वर्तना જેનો પાછલો ભાગ નવા નિશાળિયાના લખાણના નમૂના જેવો લાગે છે."[1]

ઉત્તર હિંદના જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મથુરાના શિલાલેખો ઇ.સ. પૂર્વે તથા પછીના ઇન્ડોસિથિયન સમયની જૈનધર્મની પ્રગતિનો અમૂક પુરાવો છે તેની ના પાડી શકાય તેમ નથી. મહાવીર તથા અન્ય તીર્થંકરોના મંદિરો તેમજ પ્રતિમાઓ બનાવનારી અને તેને પૂજનારી એવી મૂસ્ત જૈનસમાજની હસ્તીનું આ લેખો ભાન કરાવે છે. ખારવેલના હાથિગુફાના શિલાલેખ પછી મથુરાની કંકાલી ટેકરી આપણને સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક પુરાવો આપે છે કે ઇ.સ. ની શરૂઆતમાં પણ જૈનધર્મ એ બૌદ્ધધર્મ જેટલો જ મહાન પ્રગતિવંત હતો.

1. Bühler, op. cit., p 377

પ્રકરણ ૬

ગુપ્તકાળમાં જૈનધર્મ

મથુરાના શિલાલેખો આપણને કુષાણ કાળના અંત સુધી લઈ જાય છે. આ સમયની દંતકથાઓ, સ્મારકો તથા શિલાલેખો સાબિત કરે છે કે તેમની સત્તા વાયવ્ય હિંદથી માંડી દક્ષિણમાં ઠેઠ વિંધ્યાચળ સુધી તથા તેથી દૂર પામીરના પાટ સુધી હતી. કનિષ્કના રાજ્યથી માંડી વાસુદેવના સમય દરમિયાન કુષાણ સત્તા બિહાર પર પણ હતી તેમ માનવાનાં કારણો છે. ઉત્તર હિંદની આ સાર્વભૌમ સત્તા વાસુદેવના વિદેહ થતાં તૂટી પડી, કે જે છેલ્લો કુષાણ સમ્રાટ હતો અને જેના હાથ નીચે હિંદના વિશાળ પ્રદેશો હતા.

સ્મિથ કહે છે કે "એ તો સ્પષ્ટ છે કે કુષાણ સત્તા વાસુદેવના લાંબા રાજ્યકાળના અંતમાં નબળી પડી અને તેના મરણ પહેલાં કે પછી તરતજ પૌર્વાત્ય સામ્રાજ્યોની જે દશા સામાન્યતઃ થાય છે તે કનિષ્કના મહાન સામ્રાજ્યની થઈ અર્થાત્ ટૂંક સમય સુધી મુઘલ સંસ્થાન અનુસારી તે જુદા જુદા ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું. અનેક સરદારોએ પોતાની સ્વતંત્રતાનો દાવો કર્યો અને તેમણે ટૂંક સમય માટે જુદા જુદા રાજ્યો સ્થાપ્યાં પરંતુ ત્રીજા સૈકાના ઇતિહાસનાં નજીવાં જ સાધનો મળે છે તેથી આવાં નાનાં રાજ્યોની સંખ્યા કેટલી હતી એ જાણી શકાતું નથી."[1]

ત્રીજા અને ચોથા સૈકાની શરૂઆતમાં પંજાબ સિવાય વાયવ્ય ભારતના રાજ્યકર્તા વિષે કાંઈ ચોક્કસ નોંધ નથી. કુષાણ સામ્રાજ્યની પડતી અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ઉદય વચ્ચેનો એક સૈકાનો સમય હિંદના ઇતિહાસનો અંધારામાં અંધારો ગાળો છે, છતાં પણ ગુપ્તોના ઉદયની સાથે જ તે પાછો પ્રકાશ છે અને હિંદી ઇતિહાસ એકમતા અને રસિકતા અનુભવે છે.

ગુપ્તોના આગમન સાથે મગધ ફરી આગળ આવ્યું. "ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા અને ત્રીજા સૈકામાં મૌર્ય સામ્રાજ્ય અને ઇ. સ. ચોથા અને પાંચમા સૈકામાં ગુપ્ત સામ્રાજ્ય એમ બે વાર તેણે સત્તા જમાવી."[4] જે સૈકા પહેલાંની અશોકના સામ્રાજ્યની વિશાળ સત્તા કેવળ પણ

1 Cf Smith, op cit pp 274, 276 Jayaswal, JBORS vi p 32

2 Smith, op cit pp. 288, 290.

3 The period evidently was one of extreme confusion, associated with foreign invasions from the north-west, which is reflected in the muddled statements of the *Purāṇas* concerning the Ābhīras, Gardabhilas, Śakas, Yavanas, Bāhlīkas and other outlandish dynasties named as the successors of the Āndhras. —*Ibid* p 290.

4 Rapson, op cit., p. 330

ગુપ્તસામ્રાજ્યની સત્તા અધિક હતી. તેમાં ઉત્તર હિંદનો ઘણો વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ બધો પ્રદેશ આવી જતો. પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્રાથી પશ્ચિમમાં ચંબલ અને જમના સુધી અને ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીથી દક્ષિણમાં નર્મદાના પટ સુધી તે સામ્રાજ્ય પથરાયેલ હતું. આ વિશાળ વિસ્તાર ઉપરાંત આસામ અને ગંગાતટના સરહદના પ્રદેશો, દક્ષિણ હિમાલયની તળેટીનાં રાજ્યો અને રજપૂતાના અને માળવાની સ્વતંત્ર જાતિઓ પણ આ સામ્રાજ્ય સાથે મૈત્રીથી બંધાયેલ હતાં. વિશેષમાં દક્ષિણના ઘણા ખરા રાજ્યો પર આ શહેનશાહતના લશ્કરો ફરી વળ્યા હતાં અને તેમની પાસે પોતાની અજેય સત્તા સ્વીકારાવી હતી.[1]

ગુપ્તકાળમાં ધર્મ વિષે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જાહેરમાં આ વંશના રાજાઓ વિષ્ણુના ખાસ ભક્ત એવા હિંદુ બ્રાહ્મણ હતા, પરંતુ પ્રાચીન હિંદની સર્વધર્મ પ્રતિ આદરની રુચિ તેઓ આચરતા. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મો પ્રતિ ખાસ ચાહના નહિ, પરંતુ તેની સામે વિરોધ પણ ન હતો. સર્વધર્મસમભાવ એ મુખ્ય મુદ્દો હતો અને વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રતિ ખાસ આદર હતો.[2] જેમ કે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય અર્થાત્ ચંદ્રગુપ્ત બીજો કે જે ગુપ્તોનો પાંચમો રાજા હતો તે "જો કે બૌદ્ધો અને જૈનો પ્રતિ ખાસ ઉદાર હોવા છતાં, પોતે ચુસ્ત હિંદુ હોઈ વિષ્ણુનો પરમ ભક્ત હતો."[3]

ગુપ્ત રાજાઓના આ સમભાવ ઉપરાંત જૈનો પ્રતિ તેમનો ખાસ આદર મથુરાના શિલાલેખો બતાવે છે. આ જૈન શિલાલેખોમાંના ત્રણ, બુહલરના મતે, ગુપ્તકાળના છે.[4] તેમાંનો એક કે જે નીચે પ્રમાણે છે તે વિષે તો કંઈ શંકા જ નથી, કારણ કે તે એક બેઠેલી મૂર્તિ પર કોતરેલો છે અને તે કુમારગુપ્તના રાજ્ય સમયનો છે.

"જય હો! કોટ્ટિય ગણના વિદ્યાધરી-શાખાના દતિલાચાર્ય (દત્તિલાચાર્ય) ના ઉપદેશથી વર્ષ ૧૧૩ માં મહાન શાસક તથા વિખ્યાત ચક્રવર્તી રાજા કુમારગુપ્તના રાજ્યકાળના વીસમા દિવસે (શિયાળાના કાર્તક માસના)—તે દિવસે ભટ્ટિભવની પુત્રી અને ખાસ્વા (?) ગૃહમિત્રપાલિતની પત્ની સામાઢ્યા (શ્યામાઢ્યા) એ એક પ્રતિમા પધરાવી હતી."[5]

બીજા બે શિલાલેખોમાંનો એક સારી સ્થિતિમાં નથી તેથી તેનો સળંગ અનુવાદ શક્ય નથી; તેમાં એક મંદિર બંધાવ્યા કે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનો નિર્દેશ લાગે છે.[6] બીજો બુહલરના મતાનુસાર લિપિના કારણે ગુપ્તસમયનો છે. આ શિલાલેખ કે જે એક સ્મારકના તળિયા પર છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

1. Cf Smith, op cit p 303.
2. The *Mānasāra* seems, therefore, to point to the Gupta period ... the existence of an empire comprising the whole of India ... the popularity of the Brahmanical religion with predilection for the Vaishnava cult and non interference and toleration of Buddhism and Jainism.
—Acharya, *Indian Architecture according to Mānasāra Śilpaśāstra*, P 194.
3. Smith, op. cit., p. 309.
4. Cf Buhler, *E I*, ii, Ins. Nos. XXXVIII-XL, p. 198.
5. Buhler, *E I*, ii, Ins. No. XXXIX, pp 210-211.
6. *Ibid*, Ins N XL, p 211

" વર્ષ ૫૭ ના શિયાળાના ત્રીજા માસમાં, તેના તેરમા દિવસે ઉપર મુજબ..."[1]

તે વિદ્વાનના શબ્દોમાં " લિપિના શબ્દો, તેનો ઘાટ બોજનની જમણી બાજુ દીર્ઘ અને ડાબી બાજુ હ્રસ્વ લખવાની પદ્ધતિ આ લેખ કે જેનો નં. ૩૮ છે તેને પ્રાચીન સમયનો માનવાને અસંભવિત બનાવે છે. "[2]

ગુપ્તસંવતના વર્ષ ૫૨ અને ૧૧૩ ના ઉપરના આ બે શિલાલેખોની ચોક્કસ તારીખ માટે આપણે ગુપ્તોએ શરૂ કરેલ સંવતનો ઉલ્લેખ કરવો પડશે. ગુપ્તકાળ તથા ગુપ્ત વર્ષ આદિ શબ્દો કે ગુપ્તરાજાઓના શિલાલેખો અને બીજી નોંધમાં છે તે બતાવે છે કે તે સંવત તેમનામાંથી કોઈ રાજાએ શરૂ કર્યો હોવો જોઈએ પરંતુ તેના માટે કોઈ લેખી પુરાવો નથી, પણ અલ્હાબાદના સમુદ્રગુપ્તના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત ૧લો કે જે તેના પહેલા ગાદીપર હતો તે જ પહેલો રાજા છે કે જે પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવે છે. તેના પહેલાના ગુપ્ત તથા ઘટોત્કચ રાજાઓને માત્ર મહારાજ શબ્દ લાગેલો છે.[3] આ અને તે સાથે સમુદ્રગુપ્ત પછી ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયની શિલાલેખની નોંધ કે જે ગુપ્ત સંવત ૮૨ થી ૯૩ સુધીની છે[4] તે પરથી વિદ્વાનો ગુપ્ત સંવત શરૂ થવાનો કાળ ચંદ્રગુપ્ત ૧લાના સમયમાં નક્કી કરે છે.

સ્મિથ જણાવે છે કે " પૌર્વાત્ય પદ્ધતિએ તેના રાજ્યારોહણનું સમયે કે જ્યારે તેને સામ્રાજ્યનો વારસ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને જે સમયે લગ્નાનુસાર પાટલીપુત્રનો કબજો લીધો હતો ત્યારે નવો સંવત સ્થાપવા જેટલી તેની રાજકીય અગત્યતા હતી. ગુપ્ત સંવત કે જે કેટલાક સૈકા સુધી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ચાલુ રહ્યો તેનું પહેલું વર્ષ તા. ૨૬–૨–૩૨૦ થી તા. ૧૩–૩–૩૨૧ સુધીનું હતું; આમાંની પહેલી તારીખ ચંદ્રગુપ્ત ૧લાના રાજ્યારોહણના દિવસ તરીકે લઈ શકાય. "[5]

ગુપ્ત વલ્લભી શક સંવત ૨૪૧ થી શરૂ થયો છે એવા અલ્બેરૂનીના કથનના આધારે ગુપ્ત સંવત શરૂ થવાની તારીખ ઈ. સ. ૩૧૯–૩૨૦ છે[6] અલ્બેરૂની મુસાફરની આ નોંધ ખરી

1. Ibid Ins. No. XXXVIII, p. 210

2. Ibid., p. 106. This is Mr Growse's No. V (I.A. vi p. 219). Speaking about it the learned scholar observes "If the date is really the year 57 of the same era as that employed in the inscriptions of Kanishka and Huvishka, it is the earliest unmistakably Jaina figure yet found in this neighbourhood. I cannot, however, believe but that it is comparatively modern." — Growse, op. cit. p. 218

3. "Who (Samudragupta) was mortal only in celebrating the rites of the observances of mankind, (but was otherwise) a god, dwelling on the earth—who was son of the son's son of the Mahârâja, the illustrious Gupta, who was the son's son of the Mahârâja, the illustrious Ghatotkaca, who was the son of the Mahârâjâdhirâja, the glorious Candragupta I, etc.—Fleet, C.I.I. Ins. No. I, pp. 15-16. Cf. Ojha, op. cit., p. 174

4. Cf. Smith, I.A. xxxi, p. 265. Ojha, op. and loc. cit.

5. Smith, Early History of India, p. 296. Cf. Ojha, op. cit. p. 175; Barnett, Antiquities of India, p. 46.

6. As regard the Guptakâla, people say that the Guptas were wicked, powerful people, and that when they ceased to exist this date was used as the epoch of an era. It seems that Valabha was the last of them, because the epoch of the era of the Guptas falls, like that of the Valabha era, 241 years later than the Sakakâla. —Sachau, Alberuni's India, II, p. 7

લાગે છે[1] અને ફ્લીટના શબ્દોમાં કહીએ તો મંદસોરનો શિલાલેખ પણ આ નિર્ણયને ટેકો આપે છે[2]

આ પ્રમાણે ગુપ્તસંવતની શરૂઆત ઈ. સ. ૩૧૯ લેતાં મથુરાના એ બે શિલાલેખો કે જે વર્ષ ૫૭ અને ૧૧૩ ના છે તે અનુક્રમે ઈ. સ. ૩૭૬ અને ૪૩૨ ના ગણી શકાય. સ્વીકારેલ ગુપ્તવંશના કાલક્રમાનુસાર પહેલો શિલાલેખ ચંદ્રગુપ્ત બીજાના અને બીજો શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયનો છે[3] પ્રથમ જોઈ ગયા તે મુજબ ગુપ્તોના જૂના શિલાલેખોની નોંધ વર્ષ ૮૨ થી શરૂ થાય છે અને તેથી ડૉ. બુહલરની ટીકા સાચી છે કે પહેલો શિલાલેખ કે જે ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયનો છે તે અનુમાન સ્વીકારતાં “તેની વર્ષ ૫૭ ની તારીખ ગુપ્તસંવતની પહેલામાં પહેલી નોંધ છે કે જે આજ સુધીમાં મળી શકી છે.”[4]

મથુરાના આ બે શિલાલેખો ઉપરાંત ગુપ્તો સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી બે જૈન નોંધો છે. તેમાંની કાલક્રમાનુસાર પહેલી ઉદયગિરિ ગુફાનો શિલાલેખ કે જે મોડકસ સજ્જના ઉલ્લેખના આધારે શરૂઆતના ગુપ્ત રાજાઓની વંશાવળી રજૂ કરે છે, તેમાંની તારીખ પરથી તે પણ કુમારગુપ્ત ૧લાના સમયનો લાગે છે. તેમાં તારીખ શબ્દોમાં આપી છે જે વર્ષ ૧૦૬ (ઈ. સ. ૪૨૫–૪૨૬) ના કાર્તિક માસના કૃષ્ણપક્ષના પાંચમા સૂર્યદિવસની છે.[5] તે શિલાલેખનો નીચેનો ભાગ તેને જૈન શિલાલેખ હોવાનું પુરવાર કરે છે.

“તે (શંકર કે જે નામ છઠ્ઠી લીટીમાં છે) કે જેણે (આધ્યાત્મિક) શત્રુઓને જીત્યા છે જેણે સુખ અને સંયમ સાધ્યા છે તેણે આ ગુફાના મુખ પર પાર્શ્વજિનની આ મૂર્તિ નાગની વિસ્તૃત ફણા અને તેની પરિચારિકા દેવીસહિત બનાવરાવી છે તે ખરેખર સાધુ આચાર્ય ગોશર્મમુનો અનુયાયી છે વિગેરે.”[1]

આમ આ શિલાલેખનો ઉદ્દેશ ઉદયગિરિ ગુફાના મુખ ઉપર તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠાની નોંધ પૂરતો છે. ઉપર જણાવેલ બીજો શિલાલેખ કુમારગુપ્ત ૧લા પછી

1. I have shown, so far, that the early Gupta dates and, with them, any others that can be proved to the same uniform series, are to be preferred to the epoch of A.D. 319-320, or thereabouts, brought to notice by Alberuni and substantiated by the Veraval inscription of *Valabhi sa'mvat* 945. —*Fleet, op. cit.*, Int., p. 69. *Cf.* Dutt, *Ancient India*, p. 80. *Bhandarkar, A Peep into the Early History of India*, p. 48. For detailed discussion about the Gupta era see Fleet, *op. cit.* Int. pp. 16 ff.

2. *Cf. ibid.*, Int., p. 23.

3. *Cf.* Smith, *I.A.*, xxxi, pp. 265-266. Candragupta's rule extended from A.D. 380 to c. A.D. 412, and that of Kumaragupta from c. A.D. 413 to A.D. 455. *Cf. ibid.* Smith, *Early History of India*, pp. 345-346. Bhandarkar, *op. cit.* pp. 48-49. Barnett, *op. cit.* pp. 47-48.

4. Bühler, *op.* and *loc. cit.*

5. *Cf.* Fleet, *op. cit.*, Ins. No. LXI, p. 258.

6. *Ibid.* p. 259. *Cf.* Hoernle, *I.A.*, xi, p. 310.

મળેલ 'કકુભસ્ત્ય કહાઉમ્' શિલાસ્તંભ મળ્યો છે.[1] કહાઉમ્ ગામની ઉત્તરે થોડે દૂર જૂના પતિયા શિલાસ્તંભ પર તે કોતરાયેલ ઊભો છે. તેમ પ્રાચીન ગુપ્તકાલ સ્કંદગુપ્તનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં પણ તારીખ શબ્દમાં નોંધી છે અને તે વર્ષ ૧૪૧ (ઇ. સ. ૪૬૦-૪૬૧) નો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. તેમાંની નોંધ તેનો હેતુ સ્પષ્ટ કરે છે.

"તેણે અર્થાત્ મદ્રે (જેનું નામ તે લેખની આગમી પંક્તિમાં છે) સંસારને સતતપણે જાણીને મોક્ષ અને સર્વ પ્રાણીના હિતાર્થે અર્હતના માર્ગે જેઓ આદી ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો આચરે છે તેમની પથ્થરની સુંદર પાંચ (પ્રતિમાઓ)[4] બેસાડી પુણ્યોપાર્જન કર્યું અને ત્યારબાદ ત્યાં એક સ્થંભ શિલાસ્તંભ ઊભો કરવામાં આવ્યો કે જે મહાન પર્વતના શિખર સમાન છે અને જે (તેને) કીર્તિ આપે છે."[5]

આ પ્રમાણે કહાઉમ્ શિલાલેખ નોંધે છે કે મદ્રે આદિકર્તા અર્થાત્ તીર્થંકરોની પાંચ મૂર્તિઓ બેસાડી હતી અને તેની સાક્ષી તે સ્તંભનું શિલ્પ પૂરે છે. આમાં પાંચ નગ્ન ઊભી પ્રતિમાઓ ખાસ અગત્યની છે કે જે ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીના મત અનુસાર જૈનોના પાંચ માનીતા તીર્થંકરો અનુક્રમે આદિનાથ, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની છે.[6]

ગુપ્તો અને જૈનોના સંબંધ વિષે આ શિલાલેખોના પુરાવા ઉપરાંત ગુપ્તકાળના જૈન ઇતિહાસ પર કુવલયમાલાના વિચારણામાં લેખમાં જે પ્રકાશ મુનિ જિનવિજયજીએ પાડ્યો છે તે માટે તમને અભ્યાસ ઘટે છે. જૈનકથાસાહિત્યના આ ગ્રંથના કર્તા ઉદ્યોતનસૂરિ જે

1. Kahāum or Kahāwan, the ancient Kakubha or Kakubhagrāma of this inscription, a village about five miles to the west by south of Salampur Majhauli, the chief town of the Salampur Majhauli Pargana in Deoriyā or Dewariyā Tahsil or subdivision of the Gorakhpur district in the north west provinces. —Fleet, op. cit. p. 66. Cf. Bhagwanlal Indraji, I.A., p. 125.

2. Cf. Smith, op. cit. p. 346. He is said to have succeeded Kumāragupta I in A.D. 455. Cf. ibid. Barnett, op. cit. p. 48.

3. Cf. Fleet, op. cit. Ins. No. XV p. 66. Bhagwanlal Indraji, op. and loc. cit.

4. Fleet, op. cit., p. 66. Bhagwanlal Indraji, op. cit. p. 126.

5. The exact wording of this part of the inscription is as follows: ... etc. Dr. Indraji has translated it as follows: "Having established five chief Ādikartris (Tīrthankaras) in the path of the ascetic Arhats." —I.A. x, p. 126. To this the learned scholar states a note as follows: "Ādikartri— Originators, the first who lead in the path, but usually applied to the Tīrthankaras. See Kalpa-Sūtra, ... Sanskrit trans. ..." —Ibid. p. 126, n. 16.

6. Ibid. p. 126. Cf. Fleet, op. cit., p. 66.

7. Jinavijaya, J.B.S. ..., pp. 169 ff.

8. This is a piece of the narrative literature of the Jainas of the eighth century A.D. It was completed in Jābālipura situated at present in Marwar though at one time it was considered to be a part of Gujarat.

સમયમાં થયા તે સમયને લાક્ષણિક રીતે તેઓ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં રજૂ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે આ ગ્રંથ શક સંવત ૭૦૦ અર્થાત્ ઈ. સ. ૭૭૮ માં સમાપ્ત થયો.[1] આ અનેક કૃતિઓ સ્થાપવાનો કાળ છે કે જેમાં કેટલાક લેખકોએ પોતાના નામો પણ દર્શાવવાની ઉપેક્ષા કરી છે. આમ છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કુવલયમાલા પ્રસ્તાવનાભાગ તથા સંજોગોનું ઠીક ભાન કરાવે છે અને તેના કર્તા મહાન સૂરિની ગુરુપરંપરા એમાં આપે છે. આપણને મળી આવતા પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોમાંના કેટલાક ઉપયોગી નીચે પ્રમાણે છે:—[2]

(૧) अत्थि पुहईपसिद्धा दोण्णि पहा दोण्णि चेय देस त्ति।
तत्थत्थि पहं णामेण उत्तरावह बुहजणाइण्णं॥
(२) सुइदियचारुसोहा वियसियकमलाणणा विमलदेहा।
तत्थत्थि जलहिदइया सरिया अह चंदभाय त्ति॥
(३) तीरम्मि तीय पयडा पव्वइया णाम रयणसोहिल्ला।
जत्थट्ठिएण भुत्ता पुहई सिरितोररायेण॥
(४) तस्स गुरू हरिउत्तो आयरिओ आसि गुत्तवंसाओ।
तीए णयरीए दिण्णो जेण णिवेसो तहिं काले॥
(५) तस्स वि सिस्सो पयडो महाकई देवउत्तणामो त्ति।[3]

ઉપરોક્ત શ્લોકોનો સાર આ છે: "વિશ્વમાં બે પથ અને બે દેશ (દક્ષિણાપથ અને ઉત્તરાપથ) પ્રખ્યાત છે. તેમાં ઉત્તરાપથ વિદ્વાનોનો દેશ છે. તે દેશમાં સમુદ્રની વહાલી ચંદ્રભાગા નદી વહે છે. તેના કાંઠે પવ્વઇયા નામે સમૃદ્ધિસંપન્ન અને પ્રખ્યાત શહેર છે. શ્રી તોરરાય જ્યારે અહીં હતા ત્યારે પૃથ્વી પર રાજ્ય ભોગવતા હતા. ગુપ્તવંશના હરિગુપ્ત તે રાજાના ગુરુ હતા અને આ સમયે તે પોતે ત્યાં જ વસતા હતા. દેવગુપ્ત કે જે મહાકવિ હતા તે આ આચાર્યના શિષ્ય હતા.

1. सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहिं गएहिं।
एगदिणेणूणेहिं रइया अवरण्हवेलाए॥

—*Ibid.*, 28, p. 180

2 Jinavijaya informs us that only two manuscript copies of *Kuvalayamālā* are available at present—one in the Government collection at Poona and the other in the Jaina *Bhaṇḍāra* at Jesalmer. Both copies differ from each other in minor points as well as in points of great historical importance. The learned scholar ascribes these differences to the author himself, and believes that in both the texts they come down from the original sources themselves. Cf. *ibid.*, p. 175.

3 Cf. *ibid.*, p. 177. In the Poona manuscript the first two verses are not to be found. It begins with the third verse, and the opening portion completely differs from that of the Jesalmer manuscript. It is as follow: अत्थि पयडा पुरीण. For तोररायेण in the Poona manuscript we find तोरमाणेण. For the first half of the fifth verse we find the following whole verse in the Poona copy:

[तस्स] गुरुस्सगुरुणो सिद्धन्तविसारओ वरं वग्गो
आसीय देवगुत्तो अ[त्त]णाणि सियरय सिरी॥

—*Ibid.*

ઉદ્યોતનસૂરિના આ પ્રાસંગિક શ્લોકો જૈન સમાજ અને હિંદી ઇતિહાસ એ બે દૃષ્ટિએ અગત્યના છે. ત્રીજા શ્લોકમાં નિર્દિષ્ટ શબ્દ તોરરાય યા તોરમાણ તે હૂણોના પ્રખ્યાત સરદાર સિવાય અન્ય કોઈ નથી,[1] કે જેની સરદારી નીચે પાંચમા સૈકામાં હૂણોના ટોળાં ઉત્તર હિંદમાં મધ્યની મારુ સુધી વધ્યાં હતાં. આ તોરરાયને તોરમાણ ગણવામાં ઐતિહાસિક ભૂલ પણ નથી કેમકે હિંદી તવારીખમાં પૃથ્વીવલ્લભ તોરમાણ એક જ છે. તે તે સમયની એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિ છે કે જે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ગુપ્તસામ્રાજ્યનો અંત લાવવામાં કારણભૂત એવા હૂણ ટોળાંઓનો નેતા હતો. તે તેના અનુયાયીઓ સાથે મધ્ય એશિયા છોડી હિંદમાં પ્રવેશ્યો અને પંજાબ તથા સિંધથી છેક મધ્ય હિંદમાં માળવા સુધી ધસ્યો. વિન્સન્ટ સ્મિથના શબ્દોમાં "હિંદમાં આ વર્ષો સુધી આવેલા હુમલાનો તોરમાણ નામે નેતા સરદાર હતો કે જે ઇ. સ. ૫૦૦ લગભગ માળવાનો સત્તાધીશ બન્યો હતો એમ મનાય છે. હિંદી પદ્ધતિ અનુસાર તેણે મહારાજાધિરાજ પદ ધારણ કર્યું હતું અને વહીવટના કામ તથા સામંત આદિ અન્ય રાજાઓને પોતાના ખંડિયા રાજ્ય બનાવ્યા હશે."[2]

સ્વાભાવિક રીતે આ હૂણાધિપતિ જે મધ્ય એશિયાના આર્યોનો સરદાર હતો તેણે હિંદની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિમાં અનેક પરિવર્તનો કર્યાં હશે. જો કે તેની સત્તાનો સમય ટૂંકો હતો તોપણ ઇ. સ. છઠ્ઠી સદીના પ્રથમ દસકામાં તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે ઉત્તર હિંદના ભાગો એટલા વ્યવસ્થિત કર્યા હતા કે તેના પુત્ર અને વારસ મહાવીર મિહિરકુળને તે સહજ મળ્યું. આમ છતાં પુરાતત્ત્વવિદોને તેની રાજધાની વિષે કાંઈ માહિતી નથી. જુદાં જુદાં સાધનોથી માત્ર એટલું જાણી શકીએ છીએ કે સાગલ—આજનું સિયાલકોટ એ તેના વારસ મિહિરકુળની રાજધાની હતી.[4] તોપણ કુવલયમાળાના આધારે ચંદ્રભાગા—આજની ચિનાબ નદીના કાંઠા પર પવ્વઇયા શહેર એ તેની રાજધાની હતી.

આ પવ્વઇયા કે જેનું સંસ્કૃત રૂપ પાર્વતિકા યા પાર્વતી છે તેનું ઉત્તર હિંદમાં સ્થાન નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં યુઆનચ્વાંગની હિંદની મુસાફરીમાં પો-લો-ફા-ટો અર્થાત્ મુલતાનથી ઉત્તર-પૂર્વે ૭૦૦ લી. દૂર તે પો-ફા-ટો દેશમાં આવ્યું જણાવે છે.[5] વૉટર્સ કહે છે કે "આ પો-ફા-ટો તે પો-લો-ફા-ટો યા પર્વત છે."[6] આ ઉપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ ખરા કે ચીની મુસાફરનું પર્વત શહેર તે તોરમાણની રાજધાની

1. The Hūṇas were a tribe of Āryans in Central Asia. They shattered the Gupta Empire, and dominated a large part of India for a short period. The dominion of the Hūṇas did not long survive the defeat and death of Mihirakula, the son and successor of Toramāṇa, and thus can be put down approximately in the middle of the sixth century. For further information about the Hūṇas see Ojha, *History of Rajputana*, pp. 85 ff. 130 ff.

2. Smith, op. cit., p. 338. Cf. Barnett, op. cit., p. 49.

3. Cf. Smith, op. and loc. cit. Ojha, op. cit., p. 128.

4. Cf. Smith, op. and loc. cit. Ojha, op. cit., p. 129. Barnett, op. cit., p. 50.

5. Cf. Watters, *Yuan Chwang's Travels in India*, ii, p. 286. Beal, *Si Yu Ki*, ii, p. 275.

6. Watters, op. and loc. cit. Cf. Beal, op. and loc. cit.

પબ્બઈયા હશે ? તેમ છતાં આ વિષયપરત્વે વિદ્વદ્વર્ગમાં મતૈક્ય નથી.[1] આપણા હેતુ માટે એટલું જ બસ છે કે જૈનોના મતે તોરમાણની રાજધાની પબ્બઈયા હતી કે જેનું ઉત્તર હિંદમાં સ્થાન નક્કી કરવાનું ઉભું રહે છે

આપણો અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે એક આચાર્ય હરિગુપ્ત મહાન તોરમાણના ગુરુ હતા કુવલયમાળાની આ નોંધ ખરેખર વાસ્તવિક છે. અહીં સુધી તો ગુપ્તકાળના જૈનોની સ્થિતિ સમજવા આપણે જોઈ ગયા તે શિલાલેખો સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી. તોરમાણ જેવા પરદેશી વિજેતાના જૈન આચાર્ય ગુરુ હતા એ જૈન ઇતિહાસને માટે ઓછા મહત્ત્વની હકીકત નથી. તે ભલે તેટલી નક્કી લાગે તોપણ તેથી આપણે એમ તો ધારી શકીએ કે કુશાન, શક અને મૌર્યકાળની માફક હિંદી ઇતિહાસના આ સુવર્ણયુગમાં પણ જૈન સાધુઓ રાજગુરુપદે હતા.

મહાન આચાર્ય હરિગુપ્તનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે તે તે સમયના એક મહાન નર હોય એટલે, તે ગુપ્તવંશના હતા એ તો આપણે જોયું છે. તે ગુપ્ત નામના સામાન્ય કે રાજકુળમાં જન્મ્યા હતા તે અનુમાન કરવું કઠણ છે. એવો કોઈપણ પુરાવો નથી કે જેને આધારે આપણે આવું કંઈ ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ. તેમ છતાં જિનવિજયજીના[2] મતે જૈન સાધુવર્ગની એક સામાન્ય પ્રથા એ છે કે મહાન કુળ કે વંશની કોઈ વ્યક્તિ દીક્ષિત થાય ત્યારે પોતાની સાંપ્રદાયિક મહત્તા માટે તેની કાળજીપૂર્વક નોંધ રખાય છે. ઘણું ખરું સાધુઓ સંઘ સમક્ષ ઉપદેશ આપતા પોતાના વર્ગના ઇતિહાસની આવી બાબતોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને શ્રોતાજનોને મહાવીરના ધર્મ તથા અનુયાયીઓની મહત્તાનું ભાન કરાવે છે. આમ આ પરથી આપણે અનુમાન કરીએ કે હરિગુપ્તનો વંશ કે જેને વિષે તોરમાણ અને તેના ગુરુ પછી ત્રણ સૈકા બાદ થયેલ ઉદ્યોતનસૂરિએ નોંધ કરેલ છે તે એક બળવાન અને માનવંત કુળ હોવું જોઈએ, તો તેમાં કંઈ વધારો પડતું યા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અઘટતું નથી. આ ઉપરાંત હરિગુપ્તનો ગુપ્ત સમ્રાટ સાથેનો સંબંધ પણ તે કલ્પનાને ટેકો આપે છે. ગુપ્તોના રાજકુટુંબની વ્યક્તિ એક જૈન સાધુ હોય એ પ્રથમ નજરે એમાં કંઈક વિચિત્ર અને અવિશ્વસનીય જણાય છે છતાં તેમ સમજવાનું કંઈ કારણ નથી. વિશેષમાં ઉદ્યોતન સૂરિના એક પ્રમાણિક શ્લોકો સૂચવે છે કે હરિગુપ્તનો શિષ્ય મહાકવિ દેવગુપ્ત હતો. તે દેવગુપ્તને સૂરિએ આગળ પ્રસ્તાવનામાં રાજર્ષિ કહેલ છે.[3] આથી એ સ્પષ્ટ છે કે દેવગુપ્ત એ

1. According to Vincent Smith Po-fa-to (Parvata) indicates the region of Jammu (Jammoo), in the south of Kashmir state as at present constituted. Cf. Watters, op. cit., p. 342. Cunningham identifies Po-fa-to with Shorkot, though he believes that the position directed by the traveller agrees with the site of Jhang on the Chenab. Cunningham, *Ancient Geography of India*, pp. 233-234. In the opinion of Dr Fleet, Po-fa-to cannot be anything else but the ancient place of *Harappa*—Fleet, *JRAS* 1907 p. 650.

2. Jinavijaya, op. cit., p. 173.

3. सो जयइ देवगुत्तो वंसे गुत्ताण रायरिसी—Chaturvijaya, *Kuvalayamala-Katha* (*Jaina Atmananda Sabha*) Int., p. 6.

ગુપ્તોના રાજકુળની કોઈ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. આ બધી હકીકતોને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારવા પહેલાં આ સમકાલીન અન્ય સાધનો તેને ટેકો આપે છે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ. પણ આવી ઐતિહાસિક ઘટનાના સાધન તરીકે આવા સાધનોનો ઉપયોગ તે કોઈ વખતે પડતો નથી.

આટલે પહોંચ્યા પછી ગુપ્તવંશની કોઈ વ્યક્તિ હરિગુપ્ત કે દેવગુપ્ત સાથે બંધ બેસતી છે કે કેમ તે જોઈએ. તે વંશની આજ સુધીની નોંધ તપાસતાં તેમાં હરિગુપ્તનું તો નામનિશાન પણ નથી, પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં અહિચ્છત્રમાંથી કનિંગહામે ત્રાંબાનો સિક્કો મેળવ્યો હતો જેની એક બાજુ કળશ અને બીજી બાજુ "શ્રી મહારાજ હરિગુપ્ત"[1] એમ શબ્દો છે. લિપિના આકાર અને ઘાટપરથી અને તે પરના નામ પરથી સિક્કાઓમાં રસ લેનારાઓને લાગે છે કે તે સિક્કો ગુપ્તવંશના કોઈ રાજાએ કોતરાવેલ હોવો જોઈએ.[2] તેમ છતાં ગુપ્તવંશના કોઈપણ રાજા સાથે હરિગુપ્તનો સંબંધ યોજવો શક્ય નથી. સિક્કાના પુરાવાથી તે વિક્રમ સંવતના છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યનો જણાય છે.[3] આમ તારીખ અને સ્થળની દૃષ્ટિએ આ સિક્કો જૈન હરિગુપ્તને બંધબેસતો છે કે જે પવાયના એક કિલ્લામાંથી આવે છે અને તોરમાણના સમયમાંથી હોવાથી વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાની મધ્યના આશરે થયેલ તેમ છે. આમ તારીખ, સ્થળ, નામ અને વંશ એ બધાની સમાનતાની નજરે આ સિક્કાનો અને જૈન દંતકથાનો હરિગુપ્ત એક જ વ્યક્તિ મનાય તો તે કાંઈ ખોટું નથી.

દેવગુપ્તના સંબંધમાં પણ તેવીજ મુશ્કેલી છે પરંતુ આટલું સુનિશ્ચિત છે કે જે "ઐતિહાસિક પ્રબંધ ગ્રંથનો પ્રથમ પ્રયાસ જણાય છે,"[4] તેમાં જણાવ્યું છે કે કનોજ અને થાણેશ્વરના મહાન રાજાનો સમકાલીન માળવાનો આખર એક રાજા હતો કે જે હર્ષવર્ધનના મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધનથી પરાજિત થયો હતો; કારણ કે માળવાનો રાજા એ હર્ષવર્ધનના બનેવી એવા કાન્યકુબ્જના રાજા ગૃહવર્માનો શત્રુ હતો.[5]

1. *Cf* Allan, *Catalogue of Indian Coins, Gupta Dynasties*, p 153 and Plate XXIV 16; Cunningham, *Coins of Mediaeval India*, p 19, Plate II, 6 It may be mentioned here that, as Jayaswal has rightly remarked, *Kalasa* is one of the popular symbols of the Jainas. Cf Jinavijaya, *op. cit.*, p 184.

2. *Cf* Cunningham, *op cit.*, pp. 18 19. The form of the letter *H* is peculiar to the Guptas. —*Ibid* p 19

3 Coin of Harigupta seems to belong to the fifth century from its epigraphy —Allan, *op. cit* p cv

4. Cowell and Thomas, *Harsacarita*, Int p xi.

5. *Cf. Ibid* Int., pp. xi xii ... the illustrious Rājyavardhana, by whom, playing his whip in the battle, the Kings Devagupta and others—who resembled wicked horses—were all subdued with averted faces. —Buhler *E I*, I p. 74 Cf Barnett, *op cit.*, p. 83; Mookerji (Radhakumud), *Harsha*, pp. 16-19, 83.



6 Æ



૫ શ્રી મહાત્મા હરિરામનો સિક્કો

[illegible]

ડૉ. બુહલરે માળવાના આ રાજાને મધુબન શિલાલેખના દેવગુપ્ત તરીકે માન્યો છે.[1] અહીં પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે જૈન કથાના દેવગુપ્તને હર્ષચરિતમાં નિર્દેશેલ માળવાના રાજા તરીકે સ્વીકારવાનું શક્ય છે? આ વિષે મુકરજી ફક્ત બન્ને દેવગુપ્તોના સમયનો સમન્વય છે.

તોરમાણ વિષે અનેક તારીખો છે તેમાંની ઈ. સ. ૫૧૬ છેલ્લામાં છેલ્લી છે. તેનો સ્વીકાર કરતા પણ ૭૫ વર્ષથી વધારે ફરક રહે છે કે જે માત્ર નીચેના અનુમાનોથી ઘટાવી શકાય કે તોરમાણ ઈ. સ. ૫૧૬ પછી કેટલેક વર્ષે વિદેહ થયો હોય, હરિગુપ્ત પોતાના આશ્રયદાતા રાજાના મરણ પછી પણ લાંબું જીવ્યા હોય અને દેવગુપ્તે પોતાના ગુરુના છેલ્લા વર્ષોમાં દીક્ષા લીધી હોય. ભલે તે હો, પરંતુ આ બાબત પર વધુ ભાર મૂકવો અયોગ્ય છે કારણ કે આપણી તપાસના સમય કરતા આપણને આગળ દોરી જવાનો ભય છે અને તે ઉપરાંત ઉદ્યોતનસૂરિએ લખેલ કથા વિષે અન્ય સાધનોના આવિર્ભાવ સુધી રાહ જોયા વિના અન્ય રસ્તો નથી. આમ ગુપ્તકાળમાં પણ જૈન એ જીવંત ધર્મ હતો તે વાત તો ઉપરોક્ત ચર્ચાથી સ્પષ્ટ છે અને જૈન તથા બૌદ્ધ શિલાલેખોના સમૂહ અને ગુપ્તરાજાઓના જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રતિના આદરથી જણાય છે કે તે વસ્તુસ્થિતિમાં તથ્ય છે.[1]

હવે એક વાત વિચારવાની રહે છે અને તે એ કે ઈ. સ. પાંચમા સૈકાની અંતમાં વલભી વંશનો ઉદ્ભવ. વલભી વંશનો ઉદ્ભવ થયો ખરે જોતાં સૌરાષ્ટ્રના ગુપ્ત અમલના અંત સાથે ગોઠવાઈ જાય છે. કુમારગુપ્ત ૧લાનું મૃત્યુ કે જે ઈ. સ. ૪૫૫ માં થયાનું ચોક્કસ કહી શકાય ત્યારથી તે સામ્રાજ્યની પડતી શરૂ થઈ અને કુમારગુપ્ત બીજાના કાળમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ચોક્કસ અંત આવ્યો.[3]

સૌરાષ્ટ્ર દ્વિપકલ્પની પૂર્વમાં આવેલ વલભીમાં આ નવો વંશ કે જે ઈ. સ. ૭૭૦ સુધી ચાલ્યો તે ઘણું કરીને કોઈ પરદેશી જાતની મૈત્રક જાતિના"[4] સરદાર ભટાર્કે શરૂ કર્યો.

1 Assuming the correctness of Hiua's account ... it may be suggested that Devagupta was the name of the Mālava king. The latter certainly was the chief foe, and the conquest of his kingdom is attested by the further statement of Bāṇa that Bhaṇḍi, who had accompanied Rājyavardhana, brought the booty from Mālava to Harsha when the latter had reached the territory of Kumāra Bhāskaravarman on his expedition of revenge against the King Gauḍa. I may add that the word Mālava need not refer here or in the other passages of the Śrī-Harshacharita to the Mālava in Central India. There is another Mālava in the Punjab, much nearer to Thanesar which may be meant. —Buhler op. cit., p. 70. Cf. Mookerji (Radhakumud), op. cit. pp. 26, 50 ff.

2. Smith, op. cit., pp. 318, 320

3. Ibid., p. 346 ... the power of the Guptas continued to wane, and deprived of possessions and powers, at the end of the sixth century A. D., they died out. —Wilberforce-Bell, *The History of Kathiawad*, p. 37

4. Smith, op. cit., p. 332 ... Meanwhile, about the year A. D. 470, the history of Saurashtra again underwent change. In this year Skanda Gupta died, and the bards state that at the time one Bhatarka, of the Maitraka clan, was Commander in Chief of the army. This man came to Saurashtra and, having declared his independence, established a dynasty which lasted for nearly 300 years. —Wilberforce-Bell, op. and loc. cit. Cf. Barnett, op. cit., p. 49

તેને ચાર પુત્રો હતા કે જે બધા ફેસ્ટન વિલ્બરફોર્સ–બેલ અને બીજાઓની નામાવલી મુજબ વલ્લભી રાજાઓની ગાદીમાં ગણાય છે. તેમાંનો ધ્રુવસેન ૧ લો કે જેનો ક્રમાંક ચોથો છે તે આ વંશના સ્થાપકનો ત્રીજો પુત્ર હોવો જોઈએ.[1] તેનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે જૈનસંપ્રદાયના આચાર્ય દેવર્ધિગણિનો તે સમકાલીન હતો કે જેમનાથી ઉત્તર હિન્દના જૈનસાહિત્યનો લેખનકાળ શરૂ થાય છે. આ ઉપરાંત સ્મિથ ખાત્રી આપે છે કે "વલ્લભીના પહેલા રાજાઓ સ્વતંત્ર ન હતા અને તેઓ નિયમસર હૂણોને ખંડણી આપતા હતા."[2] આમ ધ્રુવસેન પણ હૂણોનો ખંડિયો રાજા હોવો જોઈએ કેમકે શાર્પેન્ટિયર અને બીજાઓએ તેનો અમલ ઈ. સ. ૫૨૬ માં પૂરો થતો દર્શાવ્યો છે.[3] સ્મિથ અને વિલ્બરફોર્સ–બેલના આધારે ભટાર્કે ઈ. સ. ૪૯૦ લગભગમાં આ વંશ સ્થાપ્યો, તે પરથી આ તારીખ સાચી ઠરે છે.[4] ભટાર્ક અને ધ્રુવસેન વચ્ચે જે બે રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું તેમનો રાજ્યકાળ ટૂંકો હોવો જોઈએ અને આમ ધ્રુવસેન ૧ લો ઈ. સ. ૫૨૬ લગભગમાં ગાદીએ બેઠો હશે. વલ્લભી વંશનો સાતમો રાજા ધરસેન બીજો ઈ. સ. ૫૬૯ માં ગાદીએ બેઠો હતો તે પણ આ વાતને ટેકો આપે છે.[5]

વલ્લભીપતિ ધ્રુવસેનના આશ્રય નીચે મળેલ જૈન આગમપરિષદનો નિર્દેશ હવે પછીના પ્રકરણમાં કરીશું. અહીં તો એટલો ઉલ્લેખ બસ છે કે જૈન શાસ્ત્રો અને બીજું સાહિત્ય આ અરસામાં લખવામાં આવ્યું અને જૈન ઇતિહાસના સ્મૃતિપરંપરાકાળનો અંત આવ્યો. જૈન ઇતિહાસના આ મહત્ત્વના બનાવનો સંબંધ ગુપ્તવંશ સાથે છે તે ખાસ જાણવાનું છે. આ સમય દરમિયાન જૈનો હિન્દના જુદાજુદા ભાગોમાં ફેલાયા હતા તેની તો ના પાડી શકાય તેમ નથી. છઠ્ઠી સદી પછી જૈન સમાજને લગતા શિલાલેખોની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી.

1 Cf Wilberforce-Bell, op cit pp 38-39 Barnett, op cit, pp 49 50.

2 Smith op and loc cit This dynasty was at first subordinate to the Guptas and then to the Hūṇas, and later became independent. —Barnett, op cit p 49

3 Dhruvasena I, Maitraka, king of Valabhi, was reigning A.D. 526-540 —Barnett, op cit p 50 Now as King Dhruvasena I of Valabhi is supposed to have succeeded to the throne in 526 —Charpentier, Uttarādhyayana-Sūtra, Int p. 16 This date of the learned scholar is based on the date of Mahāvīra's Nirvāṇa in 467 and on 993 as the date of the redaction of the Jaina canon The other date for the redaction of the canon is A. D. 980, and, counting upon that, the date of the council comes to A. 514 Cf Jacobi, Kalpa-Sūtra, Int p 15 Farquhar Religious Literature of India, p. 165 The difference between these two dates is based on this ground, that in 980 A. the Jaina canon was put in definite form and in 993 Kalpa sūtra, was read before the Saṅgha, under the patronage of Dhruvasena I in Ānandapura. [illegible] — Kalpa Sūtra, Subodhikā-Ṭīkā, ed. 148, 130 For the two dates of 980 A. V. and 993 see also Jacobi, S B E xxii, p 270

4. Cf. Smith, op. and loc cit Wilberforce Bell, op cit p 38.

5. Cf ibid p. 39 Dharasena II was reigning 571-589 —Barnett, op. cit., p 51

ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંત પછી હિંદની મુસાફરી કરનાર હ્યુએન્ત્સંગે જૈનધર્મ સિંધ અને તેની પણ હદ બહાર ફેલાયેલો નિહાળ્યો હતો.[1] જૈનધર્મના સંબંધમાં આવી વિસ્તૃત હકીકતો મેળવવી સ્પષ્ટ તો છે પરંતુ તે આપણી હદબહારનો વિષય છે. ઉપર નોંધેલ વિગતો તેમ છતાં ટેકો આપે છે કે બૌદ્ધોથી જુદા અને સ્વતંત્ર એવા અગત્યના ધાર્મિક સમાજ તરીકે જૈનોનું અસ્તિત્વ બૌદ્ધ પરંપરા અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે મહાવીરના નિર્વાણ પછી પાંચ સૈકા સુધી હતું અને તે પ્રમાણોમાં કેટલાક એવા પણ છે કે જે જૈન દંતકથાના હેવાલોમાં ઉદ્ભવતી શંકાઓને પણ નિરસ્ત કરે છે.

1. Hiuen-Tsiang's note on the appearance of the Nirgranthas or Digambaras in Kiapishi points to the fact that they had, in the north-west at least, spread their missionary activity beyond the borders of India. —Bühler *Indian Sect of the Jainas*, pp. 3-4, n. 4, Beal, *op. cit.* I., p. 55

પ્રકરણ ૭

ઉત્તર હિંદનું જૈન સાહિત્ય

જૈનોએ પોતાના વિશાળ સાહિત્યક્ષેત્રમાં સર્વાંગીણ પ્રગતિ સાધી છે. "આ સાહિત્ય અત્યંત વિસ્તૃત અને રસપ્રદ છે. હિંદી તથા યુરોપીય પુસ્તકાલયો હસ્તલિખિત જૈન પ્રતિઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ ધરાવે છે, જેનો હજુસુધી કાંઈપણ ઉપયોગ થયો નથી."[1] જૈન ગ્રંથકર્તાઓ ઘણું કરીને સાધુધર્મના હતા કે જેઓ ચાતુર્માસ દરમિયાન વિહાર કરી શકતા ન હોવાથી આ સમયનો ઉપયોગ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં કરતા હતા. લેખકો ઘણું ખરું સાધુધર્મના હોવાથી એની છાપ સાહિત્યમાં જણાય છે. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ સાહિત્યની માફક ધાર્મિક વિષયમાં જ તેની મર્યાદા પર્યાપ્ત થાય છે. ધર્મશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, સાધુપુરુષોની કથાઓ, ધાર્મિક સ્તોત્રો અને તીર્થંકરોની સ્તુતિ આદિ તેના મુખ્ય વિષયો છે. વિજ્ઞાન, કાવ્ય, નાટક અરે કે શિલાલેખ આદિ વિષયો પૃથક્ હોવા છતાં એ દરેકમાં ધાર્મિક વાતાવરણ ગુંજ્યા કરે છે.

જૈન ઇતિહાસના જે કાળનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે જૈન સાહિત્યના વાચના પહેલાંનો સમય છે. દેવર્ધિગણિ એક જ્યોતિર્ધર સમા દીસે છે અને તેઓ જૈન સાહિત્યમાં સિદ્ધાંત તરીકે અગ્રતા આપીને પુસ્તકારૂઢ કરીને આ અપ્રસિદ્ધ કાળનો અંત લાવે છે. તેમ છતાં સમસ્ત જૈનવાઙ્મયનો પ્રાસ્તાવિક અભ્યાસ કરતાં જણાવવું જોઈએ કે આ સમૃદ્ધ સાહિત્યમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા છે. " પ્રથમ તો સિદ્ધાંત અને તેના પર લખાયેલી ટીકાઓનો વિશાળ સમૂહ છે અને વધારામાં વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય પણ અનેકવિધ છે. જૈનોએ સિદ્ધાંત, ન્યાય અને દર્શનશાસ્ત્ર આદિ શાખાઓમાં વિશિષ્ટ પ્રગતિ ખીલવી છે અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાનના બધાય વિષયોમાં આગળ સફળ થયા છે. તેઓએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણો અને શબ્દકોષો રચ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાના પણ પ્રથમ વ્યાકરણો અને શબ્દકોષો ઉપરાંત ફારસી ભાષાનો એક કોષ છે. કાવ્ય અને છંદ તેમજ નીતિ ઉપર અસંખ્ય જૈન ગ્રંથો મળી આવે છે. નીતિના બે વિભાગો છે: રાજનીતિ–રાજદ્વારી પ્રશ્નોની મીમાંસા અને સામાન્યનીતિ–જીવનના વર્તન માટેના સામાન્ય નિયમો. રાજકુમારોની કેળવણી માટે જૈન લેખકોએ હાથી, ઘોડા, રથ, શસ્ત્રાસ્ત્ર અને શૃંગારરસ આદિ વિષયોના પણ ગ્રંથો રચ્યા છે અને સામાન્ય પ્રજાજનોના ઉપયોગ માટે તેઓએ જરૂરી ચમત્કાર, જ્યોતિષ, શુકન, અપશુકન વિદ્યા અને મંત્રતંત્ર વિદ્યા આદિ વિષયો ચર્ચ્યા છે,

1. Hertel, On the Literature of the Shvetambaras of Gujarat, p. 4

જેની ટીકા જીવન પર ખાસ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ ઉપરાંત તેઓએ શિલ્પવિદ્યા, સંગીતશાસ્ત્ર, કાવ્ય, જ્યોતિષ તથા રત્નપરીક્ષા પર પણ લખ્યું છે. આમ તેઓ વિશાળ લોકપ્રિય સાહિત્યના સર્જક છે."[1]

આટલી પ્રાસંગિક નોંધ પછી જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથોના સિદ્ધાંતસાહિત્ય તરફ વળીએ. જેમની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે દૃષ્ટિની સાથે તે બંધ બેસે છે. આગમો લેખિત થયા તેમ તથા આ પ્રકરણમાં હવે પછી જોઈશું તેમ તેમના સાંપ્રદાયિક વારસાની દંતકથાઓ પર આપણે અવિશ્વાસ ન મૂકી શકીએ. અહીં તો માત્ર જૈન સિદ્ધાંત ગ્રંથોની યાદી આપી છે, જેનો સ્વીકાર વેબર,[2] વિન્ટરનિટ્ઝ,[3] શાર્પેન્ટિયર[4] આદિ વિદ્વાનોએ [illegible] પદો અંગે પણ કર્યો છે.

1 ચૌદ પૂર્વો યા પર્વો (આજે અસ્તિત્વમાં નથી):
   1 ઉપ્પાય (ઉત્પાદ).
   2 અગ્ગેણિય યા અગ્ગાયણીય (અગ્રાયણીય).[5]
   3 વીરિયપ્પવાય (વીર્યપ્રવાદ).
   4 અત્થિનત્થિપ્પવાય (અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ).
   5 નાણપ્પવાય (જ્ઞાનપ્રવાદ).
   6 સચ્ચપ્પવાય (સત્યપ્રવાદ).
   7 આયપ્પવાય (આત્મપ્રવાદ)
   8 કમ્મપ્પવાય (કર્મપ્રવાદ).
   9 પચ્ચક્ખાણપ્પવાય (પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ)
   10 વિજ્જાણુપ્પવાય (વિદ્યાનુપ્રવાદ)
   11 અવંઝ (અવન્ધ્ય).
   12 પાણાઉ (પ્રાણાયુ)
   13 કિરિયાવિસાલ (ક્રિયાવિશાલ)
   14 લોગબિંદુસાર (લોકબિંદુસાર).

2 બાર અંગો:
   1 આયાર (આચાર)
   2 સૂયગડ (સૂત્રકૃત).
   3 ઠાણ (સ્થાન)

1 Hertel, op. cit., p. [illegible]

2 Cf. Weber, I.S., [illegible]

3 Cf. Winternitz, [illegible]

4 Cf. Charpentier, op. cit., [illegible]

5 Cf. [illegible]

૪ સમવાય
૫. વિયાહપન્નત્તિ (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ), જેને ભગવતી પણ કહે છે
૬ નાયાધમ્મકહાઓ (જ્ઞાતાધર્મકથા)
૭ ઉવાસગદસાઓ (ઉપાસકદશા).
૮ અંતગડદસાઓ (અંતકૃતદશા).
૯. અણુત્તરોવવાઇયદસાઓ (અનુત્તરૌપપાતિકદશા).
૧૦ પણ્હાવાગરણાઇં (પ્રશ્નવ્યાકરણાનિ).
૧૧ વિવાગસુય (વિપાકશ્રુત).
૧૨. દિટ્ઠિવાય (દૃષ્ટિવાદ), આજે અસ્તિત્વમાં નથી.

૩. બાર ઉપાંગ (બાર અંગના અનુક્રમ મુજબ)
૧ ઓવવાઇય (ઔપપાતિક)
૨ રાયપસેનઇજ્જ (રાજપ્રશ્નીય)
૩. જીવાભિગમ.
૪ પન્નવણા (પ્રજ્ઞાપના).
૫. સૂરિયપન્નત્તિ (સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ).
૬. જમ્બુદ્દીવપન્નત્તિ (જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ).
૭. ચંદપન્નત્તિ (ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ).
૮ નિરયાવલિયા (નિરયાવલિકા).
૯. કપ્પવડિંસિયાઓ (કલ્પાવતંસિકા)
૧૦ પુપ્ફિઆઓ (પુષ્પિકાઃ).
૧૧ પુપ્ફચૂલિઆઓ (પુષ્પચૂલિકા).
૧૨. વણ્હિદસાઓ (વૃષ્ણિદશા).

૪. દસ પયન્ના યા પ્રકીર્ણાનિ:
૧. ચઉસરણ (ચતુઃશરણ)
૨. આઉરપચ્ચક્ખાણ (આતુરપ્રત્યાખ્યાન).
૩. ભત્તપરિણ્ણા (ભક્તપરિજ્ઞા).
૪ સંથાર (સંસ્તાર).
૫. તંદુલ વેયાલિય (તંદુલવૈતાલિક).
૬. ચંદાવિજ્ઝય (ચંદ્રવેધ્યક).
૭ દેવિન્દત્થવ (દેવેન્દ્રસ્તવ).
૮. ગણિવિજ્જા (ગણિતવિદ્યા).
૯. મહાપચ્ચક્ખાણ (મહાપ્રત્યાખ્યાન).
૧૦. વીરત્થવ (વીરસ્તવ)

૫. છ છેદસૂત્ર:

૧ નિસીહ (નિશીથ).
૨ મહાનિસીહ (મહાનિશીથ).
૩ વવહાર (વ્યવહાર)
૪ આયારદસાઓ (આચારદશા), અથવા દસાસુયક્ખંધ (દશાશ્રુતસ્કંધ).
૫ બૃહત્કલ્પ.
૬ પંચકલ્પ.

૬ ચાર મૂલસૂત્ર

૧ ઉત્તરજ્ઝયણ (ઉત્તરાધ્યયન).
૨ આવસ્સય (આવશ્યક).
૩ દસવેયાલિય (દશવૈકાલિક).
૪ પિંડનિજ્જુત્તિ (પિંડનિર્યુક્તિ).

૭ બે ચૂલિકાસૂત્ર:

૧ નંદીસુત્ત (નંદીસૂત્ર)
૨ અણુઓગદારસુત્ત (અનુયોગદ્વારસૂત્ર).

ઉપરના બધા શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો છે કેમકે દિગંબરો તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. [illegible]

1 [illegible] p. 11.

[illegible]

છે. દિગંબરોની માન્યતા કે જૈનોના સિદ્ધાંત તરીકે જે રહ્યું છે તે તેના મૂળસ્વરૂપમાં નથી, તેનું મૂળ આ છે. શ્વેતામ્બર માન્યતાના કારણોનો વિચાર કર્યા દિગંબરોની આ દંતકથા પણ વિચારણીય છે જે હવે પછી ફરી એક વાર તપાસીશું.

તેમ છતાં આ પ્રશ્ન પર આવતા પહેલાં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ એવા શ્રીદેવર્દ્ધિગણિના નેતૃત્વ નીચે ગુજરાતના વલભીમાં ઈ. સ. ની છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં મળેલી બીજી પરિષદનો નિર્દેશ કરીએ. મગધની પહેલી સભા પછી કાળ જતાં શ્વેતામ્બરોના સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં અવ્યવસ્થા વધતી ગઈ અને તેનો વિચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો. આ કારણે આગમ લોપ થયા તેમ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૯૮૦ કે ૯૯૩ વર્ષે "મહાન જૈનાચાર્ય દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે લેખી પ્રતોના અભાવે સિદ્ધાંત વિચ્છેદ જવાનો ભય જણાતાથી વલભીમાં બીજી મહાન પરિષદ બોલાવી."[1] તે દરમિયાન આખું આગમ કે જેમાં પૂર્વોનો સમાવેશ થયેલો હતો તે વિચ્છેદ ગયું હતું અને જે કંઈ બાકી રહ્યું હતું તેને લેખી આધારના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યું. આમ દેવર્દ્ધિગણિના કાર્યમાં જૂની લેખી પ્રતોના તથા દંતકથાના આધારે પવિત્ર શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોની રચના થઈ હોવી જોઈએ. આજના બધા અભ્યાસીઓ માને છે તેમ શંકારહિત કહી શકાય કે સિદ્ધાંતનું સમગ્ર આધારસ્વરૂપ જે આજે અસ્તિત્વમાં છે તે મુખ્યત્વે કે જેના આશ્રય નીચે આ સભા મળી હતી તેમના સમયનું છે.

દિગંબર દંતકથા અનુસાર મગધના લાંબા દુકાળના કારણે જૈન સિદ્ધાંતનો વસ્તુતઃ વિચ્છેદ થયો એવા ઉદ્ગાર દેવાતનો કોઈ પુરાવો નથી. આગળ વધતા પહેલા એક નોંધ લેવાની જરૂર છે કે મહાવીરના પહેલા શિષ્યો અંગો તથા પૂર્વો જાણતા હતા તેનો સ્વીકાર દિગંબરો પણ કરે છે. "શ્વેતામ્બરોની માફક દિગંબરો પણ દ્વાદશાંગીનું અનુમાન તો કરે છે જ"[4] હવે એ સાબિત કરવાનું રહે છે કે મૂળ સિદ્ધાંત નાશ પામ્યો ન હતો. આવો લેખી પુરાવો એ મથુરાના શિલાલેખો છે. આગળ વિગતવાર કર્યા મુજબ, આ શિલાલેખોમાં આપના કુલો અને શાખાઓ સિદ્ધાંતમાંના નામો સાથે મળતા આવે છે, "કે જે ગ્રંથોને દિગંબરો પાછળના અને અનાધારભૂત જાહેર કરે છે,

1 For the famine in Magadha, etc. see Charpentier, op. cit. Int. pp. 13-15. Winternitz, op. and loc. cit.

2 Charpentier, op. cit. Int., p. 15. Cf. Winternitz, op. cit., pp. 293-294. Jacobi, S. B. E., xxii Int., pp. xxxvi-xxxvii. According to another tradition the Siddhānta was restored at the hands of a council in Mathurā under Śrī Skandilācārya. —Weber, I. A., xvii., p. 282.

3 *[illegible]* "—Jacobi, *Kalpa Sūtra*, p. 117. Cf. Winternitz, op. cit. p. 294. For the work done and the exact method adopted by the redactors of this council see Charpentier op. cit. Int. pp. 16 ff. To provide every teacher, or at least *Upāśrayas with copies of the sacred books, Devardhigaṇin must have issued a large edition* of the *Siddhānta*. —Jacobi, S B E. xxii. Int., p. xxxviii.

4 Cf. Bühler, *I.A.*, vii. p. 29. However we are told by the Śvetāmbaras, as well as the Digambaras, that besides the *Aṅgas* there existed other and probably older works, called *Pūrvas* of which there were originally fourteen. —Jacobi, op. cit. Int., p. xiv.

જો કે તેઓ તેનો કેટલેક અંશે ઉપયોગ કરતા તો દેખાય છે"[1] આ ઉપરાંત મહાવીરની સ્તુતિમાં આ ગ્રંથોમાં દેખાય છે તે જ રીતે મથુરાના શિલાલેખોમાં આલેખેલી છે અને જૈન સાધુઓને વાચક[2]—ઉપદેશકના નામે ઓળખાવેલા છે. ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝના મતે આ પાછળની વિગત ઇ. સ. પહેલાં જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં હોવા જોઇએ તેનો લેખી પુરાવો પૂરો પાડે છે.[3] આ ઉપરાંત આગળ જોઈ ગયા તેમ આપવાદ તરીકે જૈનસાધુઓ નગ્ન વિહરી શકે છે એમ શ્વેતામ્બર ગ્રંથોમાં જણાય છે. આ પુરવાર કરે છે કે મૂળ ગ્રંથોમાં મનગમતા ફેરફાર કરવાની કોઇએ હિંમત કરી નથી અને તે વાસ્તવમાં જેમ હતા તેમ આપવામાં આવ્યા છે. અંતમાં જૈન સ્તુતિના તથ્યનો સાબૂત પુરાવો એ છે કે ઘણી ઉપયોગી વિગતોમાં તે બરાબર બુદ્ધ સ્તુતિઓને મળતી આવે છે.

કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે શાસ્ત્રના ખાસ અગત્યના ભાગોમાં ગ્રીક ભૂગોળને લગતા વિચારોનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી એ વાતની ચોક્કસ સાબીતી મળે છે કે છેવટે ઈ. સ. પહેલી શતાબ્દિથી તો શાસ્ત્રો અબાધિત રહ્યાં હોવા જોઇએ.[4] "આ ઉપરાંત તેમાંના છંદ ઉપરથી યાકોબી જેવા બારીક અવલોકનકાર તથા બીજી છંદ-શાસ્ત્રના નિષ્ણાતને પણ તેમજ લાગે છે કારણ કે સામાન્યતઃ આ સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં વપરાયેલ વૈતાલિય, ત્રિષ્ટુભ અને આર્યા, પાલી સિદ્ધાંતગ્રંથોમાના છંદો કરતાં વિકસિત છે, જ્યારે તે લલિતવિસ્તર અને ઉત્તર હિંદના અન્ય બુદ્ધગ્રંથો કરતાં દેખીતી રીતે જૂના છે. આ આધારભૂત પુરાવા પરથી યાકોબી એ અનુમાનપર આવ્યા કે સિદ્ધાંતનો મુખ્ય તથા અગત્યનો પ્રાચીન ભાગ ઈ. સ. પહેલા સૈકા અને ત્રિપિટકની વચ્ચે અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઈ. સ. ૨૦૦ દરમિયાન રચાયેલ હોવો જોઇએ અને હું પણ આ અનુમાન પ્રામાણિક માનું છું."[5]

આ ઉપરાંત આગમ સિદ્ધાંતમાં છૂટાછવાયા ઘણા ફકરાઓ છે કે જે જૈનસિદ્ધાંતનો સમય નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. આવા ફકરાનો વિચાર ક્ષેત્રબહારનો છે પણ અહીં માત્ર એક દૃષ્ટાંત લઇએ કે જે તે સમયની ચર્ચા માટે સ્પષ્ટ છે. ડૉ. શાર્પેન્ટિયરના શબ્દોમાં "બીજા ઉપાંગ રાયપસેણઇજ્જ કે જેના દીઘનિકાયના પાયાસિસુત્ત સાથેના સમય સંબંધનો વિચાર પ્રો. લોયમને કર્યો છે તેમાં એક સ્થાને એવી નોંધ છે કે કોઈ

1. Charpentier op cit Int., p 11. Cf Bühler op. and loc. cit.

2. वाचकस्य आर्यदत्तसिस्य —Bühler E I, I Ins. No. III, p 382 Cf ibid Ins Nos. IV VII, etc pp. 383-386.

3 Cf Winternitz op and loc cit

4 Cf Charpentier op cit Int., p. 28 But an argument of more weight is the fact that in the Siddhânta we find no traces of Greek astronomy In fact the Jaina astronomy is a system of incredible absurdity which could have been impossible if its author had had the least knowledge of the Greek science As the latter appears to have been introduced in India about the third or the fourth century A.D it follows that the sacred books of the Jainas were composed before that time. —Jacobi, op cit Int p xl

5. Charpentier, op cit., Int., pp. 25-26 Jacobi, op cit., Int., pp xli ff.

પ્રસંગે અમુક ગુન્હો કર્યો હોય તો તેને ડામ દેવામાં આવતો—શ્વાનક (કૂતરા) કે મુનિની પ્રતિમૂર્તિ તેના કપાળે છાપવામાં આવતી. આ કૌટિલ્યના પૃ. ૨૨૦ સાથે સરખાવવું છે કે જે લખે છે કે ચાર ચિન્હો વાપરવાં. ચોરી માટે કૂતરાનું, હત્યા માટે ભગનું, મદ્યપાન માટે (કબંધ) માથા વિનાના ધડનું અને ગુરુ પત્નીગમન માટે મદ્યપાત્ર ચિન્હ વાપરવું. પણ આવો નિયમ મનુ અને પછીના ટાઈમના ગ્રંથોમાં નથી અને તેમાં બ્રાહ્મણોને શારીરિક શિક્ષાથી પર ગણ્યા છે. આ રિવાજ કૌટિલ્ય પછી તરત બંધ થયો હોવો જોઈએ અને જૈન ગ્રંથોમાં આ વિષે ઉલ્લેખ હોવાથી અનુમાન એ નીકળે છે કે આ જૈન મૂળ ગ્રંથો બીજા ધર્મશાસ્ત્રો કરતા પહેલાંના અને કૌટિલ્યની નજીકના કાળના હોવા જોઈએ."[1]

આ બધા પછી એક વાત ચોક્કસ છે કે શ્વેતાંબરના હાલના સિદ્ધાંતગ્રંથો પાછળના નથી અને તે બધા કેટલીક વખતે વધારા ઘટાડા સહિત હોવા છતાં મૂળગ્રંથો પછી લખાયેલા છે. આ મૂળ ગ્રંથોની તારીખનો સવાલ સમજવો પડતું મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં આ ગ્રંથોનો આધાર મુખ્યત્વે પાટલીપુત્રની સભાપર નિર્ભર છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. જો કે કેટલાક વ્યક્તિગત દાખલાઓમાં તો તેથી પણ પહેલાનો સમય છે.[2] આપણે હવે ટૂંકમાં સિદ્ધાંતના વિભાગો પર ઉપલક દ્રષ્ટિ કરી એ દરેકના આવશ્યક મુદ્દાઓ લખી તેનો સાર નોંધીએ.

ક્રમાનુસાર પ્રથમ સ્થાન ચૌદ પૂર્વોનું છે. તે સિદ્ધાંતનો પ્રાચીનતમ વિભાગ છે અને શ્વેતાંબરો પણ તેને દ્રષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગની સાથે વિચ્છેદ ગયેલું માને છે. જ્યારે આ જૂનાં ગ્રંથો એમ સાહિત્યથી સ્વતંત્ર રીતે જુદા ન રહી શક્યા ત્યારે તેનો સમાવેશ દ્રષ્ટિવાદમાં કરવામાં આવ્યો હતો. કારણ જોઈએ તો તેમ પૂર્વોનો ઉપદેશ મહાવીરે કર્યો હતો જ્યારે તેમના શિષ્ય ગણધરોએ અંગોની રચના કરી હતી. ડૉ. શાર્પેન્ટિયર કહે છે કે આ દંતકથા તીર્થંકર ભગવાનને કર્તા તરીકે અપનાવે છે અને સિદ્ધાંતના મૂળ ગ્રંથોને મહાવીર સાથે સારી રીતે જોડે છે. સિદ્ધાંતનો મુખ્ય ભાગ મહાવીર અને તેમના નિકટવર્તી વાતાવરણમાં ઉત્પન્ન થયો એ વાત વિશ્વસનીય લાગે છે."[3]

પૂર્વો પછી બીજું સ્થાન અંગોનું છે. તેના દરેક વિભાગની તાત્ત્વિકતા એ છે કે તે દરેક એક બીજા સાથે ઓછેવત્તે અંશે સંબંધ ધરાવે છે. બાર અંગમાંનું પહેલું આયારંગ કે આચારાંગ જેવા જણાય છે કે તે ગદ્ય તથા પદ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો પ્રાચીનતમ સિદ્ધાંત ગ્રંથ છે, કે જેમાં જૈનસાધુના આચારનું વર્ણન છે. તેના બે વિભાગ શ્રુતસ્કંધ છે જે વિષયની

1 Charpentier op. cit., Int., p. 31

2 I do not consider that the principal sacred scriptures represent even in their present shape the actual canon fixed at the council of Pāṭaliputra. —Ibid. Cf. Jacobi, op. cit., Int., pp. ix, xlvi.

3 Charpentier, op. cit. Int., pp. 11 12

4 Cf. Winternitz op. cit. p. 2?6 Belvalkar op. cit., p. 108 Weber, op. cit. p. 242. I am of opinion that the first book of the Āchārāṅga-Sūtra and Sūtrakṛtāṅga Sūtra may be reckoned among the most ancient parts of the Siddhânta. —Jacobi, op. cit., Int., p. xli.

ચર્ચા તથા પદ્ધતિમાં જુદા પડે છે. તેમનો પહેલો વિભાગ અસ્તિત્વ ધરાવતા સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ નહિ તો પણ પ્રાચીન હોવાની છાપ પાડે છે. સૂત્રકૃતાંગ અને સિદ્ધાંતના બીજા મૂળ ગ્રંથોની માફક આચારાંગના મોટા પેરેગ્રાફોને અંતે પણ त्ति बेमि (इति ब्रवीमि) "હું આમ કહું છું" આ શબ્દો આવે છે અને તે પદ્ધતિ અનુસારમાં મહાવીરના શિષ્ય સુધર્માનું સ્થાન છે. ગ્રંથવિભાગ આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે: सुयं मे आउसम्! तेण भगवया एव मक्खायम् ("હે આયુષ્મન્! મેં સાંભળ્યું છે કે તે ભગવંતે આમ કહ્યું છે ")[1] મહાવીરના ઉદ્ગારોનો આ અનુવાદ સુધર્માએ પોતાના શિષ્ય જંબૂને સંબોધીને કહ્યો છે.

ધર્મકથા, ગણિત (કાલ), દ્રવ્ય અને ચરણકરણ એ શાસ્ત્રોના ચાર અનુયોગ પૈકી માત્ર એકનું આચારાંગ સૂત્રમાં વર્ણન છે[2] તેમાંનો ઉપદેશ સમભાવી અને નિષ્પક્ષપાતી ભાવાર્થે આપેલ આધ્યાત્મિક ગુરુની ગંભીર ચેતવણીરૂપ છે; તે સૂત્રનો એક વિભાગ લઈએ

"ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના અર્હંતો અને ભગવંતો બધાય આમ જ કહે છે બોલે છે, જણાવે છે સમજાવે છે કે બધાય શ્વાસોશ્વાસ લેતા, અસ્તિત્વ ધરાવતા, જીવન વીતાવતા ચેતનમય પ્રાણીઓને મારી નાખવા નહિ, તેમની સામે હિંસક રીતે વર્તવું નહિ, તેમને ગાળ ન દેવી, પીડા ન આપવી તથા તેમને હાંકી કાઢવા નહિ

"આ શુદ્ધ, અપ્રતિમ અને શાશ્વત નિયમ સંસારનું સ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષોએ પ્રરૂપેલો છે. આ નિયમ ગ્રહણ કરીને કોઈએ તે છૂપાવવો નહિ કે તેને તજી દેવો નહિ, આવી રીતે એ નિયમનું સ્વરૂપ સમજનારે ઇંદ્રિયોના વિષયો પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ કેળવવો જોઈએ અને સાંસારિક હેતુથી કંઈપણ ન કરવું જોઈએ. જેઓ સાંસારિક સુખમાં લુબ્ધ બને છે તેઓ વારંવાર જન્મ મરણ કરે છે દિનરાત અપ્રમાદી રહી સર્વ દિવસ તું પ્રયત્ન કર; નિરંતર તારી બુદ્ધિ સમતોલ રાખી એટલું જોતો રહે કે મોક્ષ પ્રમાદથી દૂર રહે છે જો તું પ્રમાદરહિત બનીશ તો તું જીતીશ આમ હું કહું છું."[3]

બીજું અંગ સૂયગડાંગ યા સૂત્રકૃતાંગ દાર્શનિક ચર્ચા કરે છે અને છેવટે ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વૈનયિક અને અજ્ઞાનવાદ સામે પ્રત્યુત્તર આપે છે[4] આ સૂત્રનો હેતુ બાલ સાધુઓને નાસ્તિક સિદ્ધાંતમાં રહેલ ભય તથા ભ્રમની ચેતવણી આપી તેથી બચાવી પોતાના સિદ્ધાંતમાં દૃઢ કરી તેમને મોક્ષે દોરી જવાનો છે. આના પણ પ્રથમ અંગની માફક બે વિભાગ છે અને યાકોબી તથા અન્ય વિદ્વાનોના મતે સિદ્ધાંતના પ્રાચીનતમ ગ્રંથમાં આનું સ્થાન પ્રથમ છે[5] બુદ્ધસાહિત્યની માફક આ ગદ્ય અને

1. Cf Weber op. cit., p. 340 Jacobi op cit pp. 1, 3 Vaidya (P. L.), Sūyagaḍam, pp 65, 60
2. अनुयोगा चत्वारि धर्मकथा—चरणकरणद्रव्यगणितानुयोगाख्यानि दृष्टिवादोऽपि द्युगपत्प्राय विभक्ते अनुयोगे तो कभी चरण ॥—Āvaśyaka-Sūtra, p. 236.
3. Jacobi op. cit., pp. 36–37
4. Cf. Vaidya (P. L.), op. cit., pp. 3 11.
5. Cf Jacobi, op. cit., Int., p. xli Winternitz, op. cit., p. 297

આગમોમાં અમુક ગુનો કર્યો હોય તો તેને ડામ દેવામાં આવતો—શુનક (કુતરા) કે કુંડિકાની પ્રતિકૃતિ તેના કપાળે છાપવામાં આવતી. આ કૌટિલ્યના પૃ. ૨૨૦ સાથે બંધબેસતું છે કે જે કહે છે કે ચાર ચિહ્નો વાપરવાં; ચોરી માટે કુતરાનું, ખૂનવધ માટે ભગનું, મનુષ્યવધ માટે (કબંધ) માથા વિનાના ધડનું અને દારૂ પીનાર માટે મદ્યપાન ચિહ્ન વાપરવું. આવો નિયમ મનુ અને પછીના કાયદા ગ્રંથોમાં નથી અને તેમાં બ્રાહ્મણોને શારીરિક શિક્ષાથી પર ગણ્યા છે. આ રિવાજ કૌટિલ્ય પછી તરત બંધ થયો હોવો જોઈએ અને જૈન ગ્રંથોમાં આ વિષે ઉલ્લેખ હોવાથી અનુમાન થઈ શકે છે કે આ જૈન મૂળ ગ્રંથો બીજા ધર્મશાસ્ત્રો કરતાં પહેલાંના અને કૌટિલ્યની નજીકના કાળના હોવા જોઈએ.[1]

આ બધા પછી એક વાત ચોક્કસ છે કે શ્વેતામ્બર શાખાના સિદ્ધાંતગ્રંથો પાછળના નથી અને તે બધા કેટલીક જગ્યાએ વધારા ઘટાડા સહિત હોવા છતાં મૂળગ્રંથો પરથી લખાયેલા છે. આ મૂળ ગ્રંથોની તારીખનો સવાલ સ્વાભાવિક પરંતુ ગુંચવણભર્યો છે. તેમ છતાંય આ ગ્રંથોનો આધાર મુખ્યત્વે પાટલીપુત્રની સભાપર નિર્ભર છે એમ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. જો કે કેટલાક વ્યક્તિગત લખાણોમાં તો તેથી પણ પહેલાંનો સમય છે.[2] આપણે હવે ટૂંકમાં સિદ્ધાંતના વિષયો પર ઉપલક દૃષ્ટિ કરી એ દરેકના આવશ્યક મુદ્દાઓ લખી તેનો સારાંશ નોંધીએ.

ક્રમાનુસાર પ્રથમ સ્થાન ચૌદ પૂર્વોનું છે. તે સિદ્ધાંતનો પ્રાચીનતમ વિભાગ છે અને શ્વેતામ્બરો પણ તેને દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગની સાથે વિચ્છેદ ગયેલું માને છે. જ્યારે આ જૂનાં ગ્રંથો અંગ સાહિત્યથી સ્વતંત્ર રીતે જુદા ન ટકી શક્યા ત્યારે તેનો સમાવેશ દૃષ્ટિવાદમાં કરવામાં આવ્યો હતો. આમ જોઈએ તો તેમ પૂર્વોનો ઉપદેશ મહાવીરે કર્યો હતો જ્યારે તેમના શિષ્ય ગણધરોએ અંગોની રચના કરી હતી. ડૉ. શાર્પેન્ટિયર કહે છે કે "આ હકીકત તીર્થંકર મહાવીરની કર્તા તરીકે અગત્યતા કરે છે અને સિદ્ધાંતના મૂળ ગ્રંથોને મહાવીર સાથે સારી રીતે જોડે છે. સિદ્ધાંતોનો મુખ્ય ભાગ મહાવીર અને તેમના નિકટવર્તી વારસોમાંથી ઉત્પન્ન થયો એ વાત વિશ્વસનીય લાગે છે."[3]

પૂર્વો પછી બીજું સ્થાન અંગોનું છે. તેના દરેક વિભાગની લાક્ષણિકતા એ છે કે તે દરેક એક બીજા સાથે ઓછેવત્તે અંશે સંબંધ ધરાવે છે. બાર અંગમાંનું પહેલું આચારાંગ કે આચારાગ્ર જેવાં જણાય છે કે તે ગદ્ય તથા પદ્યમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો પ્રાચીનતમ સિદ્ધાંત ગ્રંથ છે, કે જેમાં જૈનસાધુના આચારોનું વર્ણન છે. તેના બે વિભાગ યા શ્રુતસ્કંધ છે જે વિષયની

1. Charpentier, op. cit. Int., p. 31

2 I do not consider that the principal sacred scriptures represent even in their present shape the actual canon fixed at the council of Pataliputra."—Ibid. Cf. Jacobi, op. cit., Int., pp. ix, xliii.

3 Charpentier op. cit. Int., pp. 11 12.

4 Cf. Winternitz, op. cit., p. 296 Belvalkar op. cit. p. 104 Weber, op. cit. p. 342. I am of opinion that the first book of the Âcârâṅga-Sûtra and Sûtrakṛtâṅga-Sûtra may be reckoned among the most ancient parts of the Siddhânta.—Jacobi, op. cit., Int. p. xli.

પાંચમું અંગ ભગવતી એ જૈન સિદ્ધાંતમાં વધુ અગત્યનો પવિત્ર મૌલિક ગ્રંથ છે. જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. પાર્શ્વ, મહાવીર અને તેમના સમસમયીઓના સંબંધમાં પહેલાંના પ્રકરણોમાં અનેક વાર આનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત જૈન માન્યતાની કેટલીક ચુંથીનો ઉલ્લેખ પણ આમાં છે. કોઈક ઠેકાણે ઉપદેશરૂપે તો કોઈક ઠેકાણે દંતકથાના સંવાદ (ઐતિહાસિક સંવાદ) રૂપે છે. આમાંની મુખ્ય દંતકથાઓ મહાવીરના પૂર્વાનુગામીઓ, સમસમયીઓ, પાર્શ્વના શિષ્યો તથા જેણે ભગવતીનું પંદરમું શતક રોક્યું છે તેવા સમકાલ પ્રવર્તક જમાલિ અને ગોશાલ મંખલિપુત્તની છે.[1] વેબરના શબ્દોમાં "આ બધી દંતકથાઓની હકીકત વિશ્વસ્ત લાગે છે પણ ખરું આ દંતકથાઓ મહાવીરના પોતાના જીવન સમયનો અગત્યનો પુરાવો (કેમકે વારંવાર આમાંનું વર્ણન જુદા દંતકથાઓને મળતું આવે છે) પૂરો પાડે છે."[2]

નાયાધમ્મકહાઓ અર્થાત્ સિદ્ધાંતનું છઠ્ઠું અંગ ધર્મકથા આપણને જૈનોના વર્ણનાત્મક સાહિત્ય પ્રતિ દોરે છે. નૈતિક ઉદ્દેશ્યોના હેતુથી આ ઉપમેય વાર્તાનો સમૂહ રચાયો છે અને હિંદી વાર્તા સાહિત્યની માફક જૈનકથા સાહિત્યે પણ તે હેતુ સિદ્ધ કર્યો છે. જૈન વ્યાખ્યાનકાર ધર્મદેશનાનો વિષય ગમે તે પદમાંથી ઉપાડીને અંતે મહાવીરના સિદ્ધાંતના પ્રચાર માટે અમોઘ સાધન તરીકે અનુયાયીઓને એક વિસ્તૃત અને રસપ્રદ કથા કહી સંભળાવે છે.

હર્ટલના મતે જૈન ધર્મદેશનાનું આ સ્વરૂપ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જુદા બાબતોને મળતું છે એમ નહિ પરંતુ તેનાથી અદ્વિતીય છે. પૌર્વાત્ય સાહિત્યનો આ અભ્યાસી નોંધે છે કે હિંદી કળાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ જૈન કથાનકો છે. જૈનોની કથા કહેવાની પદ્ધતિ બૌદ્ધોની પદ્ધતિથી મુખ્ય મુદ્દામાં જુદી પડે છે. તેમના મુખ્ય કથાનક ભૂતકાળના નહિ, પણ વર્તમાનના હોય છે. તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતો સીધી નહિ પણ આડકતરી રીતે ઉપદેશે છે અને આ વાર્તાઓમાં ભાવી જીવનું પાત્ર ક્યું કહેવું પડતું નથી."[3]

Ganipidagam. This deals partly with the attacks which it was subjected to in the past, which it now experiences in the present and will experience in the future, partly with the devoted acquaintance which is its lot to meet with in these three periods, and concludes with the declaration of its certain existence for ever: na kayāi na āsi, na kayāi natthi, na kayāi na bhavissai. —Ibid. To this Weber makes the following note: According to Abhayadevasūri attacks at the hands of Jamāli, Goshthāmāhila, etc.—i.e. the representatives of the seven schisms. —Ibid., p. 65.

1. Cf. Winternitz, op. cit., pp. 300-301. Of the legends which are adduced here, those claim special interest which deal with predecessors or contemporaries of Mahavira, with the opinion of his heterodox opponents and with their conversion. —Weber, I. A., xix., p. 64.

2. Ibid., p. 66.

3. Hertel, op. cit., p. 7.

4. Ibid., p. 8.

પ્રથમ છે અને તેમાં ઉપમાના અનેક દૃષ્ટાંતો છે. દાખલા તરીકે "જેમ કે એવું શિકારી પક્ષીઓ જેની પાંખો પૂરતી વિકસિત નથી તેવા બચ્ચાઓને ઉપાડી જાય છે તેમ સિદ્ધાંત વિનાના મનુષ્યો નિયમથી અપરિપક્વ એવા બાળજીવોને હરકતી, ખેંચી જાય છે."[1]

મહાવીરના પ્રતિસ્પર્ધિ બુદ્ધ અને અન્ય સામ્પ્રદાયિક પુરુષો સામેના મતભેદથી સૂત્રકૃતાંગ શરૂ થાય છે છતાં પણ વિન્ટરનિટ્ઝના મતાનુસાર આ સૂત્રગ્રંથના સંસાર અને કર્મ વિષેના સિદ્ધાંતો આ નાસ્તિક મતોથી કોઈ વિશેષ જુદા પડતા નથી. બૌદ્ધધર્મમાં પણ નીચેના દાર્શનિક વિચારો મળે છે

"માત્ર હું દુઃખ પામું છું એમ નથી, દુનિયાના સર્વે પ્રાણી દુઃખ અનુભવે છે; જ્ઞાની પુરુષે આમ વિચાર કરવો અને જે કોઈ દુઃખ આવી પડે તે અવિકારી રહેતિથી ભોગવવું જોઈએ.

સાધુજીવનના માર્ગમાં આવતાં અનેક કષ્ટો અને લાલચોનો આમાં બારીક વિચાર કરેલો છે અને બાલસાધુને વીસ્તારપૂર્વક તે સર્વેનો સામનો કરવા વારંવાર સૂચવેલું છે. સ્ત્રીઓ મુનિની લાલચથી ચેતતા રહેવાની ખાસ સલાહ આપવામાં આવી છે. આવી ચેતવણી આપતા વળી ખરી વખત હાસ્યરસનો તેને પાશ આપવામાં આવ્યો છે કે જે સમગ્ર વાતાવરણને વધારે સાદુ બનાવે છે. દાખલા તરીકે "સ્ત્રીઓ જ્યારે પુરુષોને વશ્ય બનાવે છે ત્યારે તેને અનેક કાર્યો માટે મોકલે છે. રસોઈનો મૂળ જોઈએ તેનો પેય લાવો, સુંદર ફળ લાવો, શાક બનાવવા માટે લાકડાં લાવો. ... મારા પગે મેંદી મૂકો, મારી પીઠ ઘસો ... મારી તેલ રહેવાની ડબ્બી, પંખો તથા વીણા આપો ... ચીપીઓ, કાંસકી તથા અંબોડાનું નાડું લાવો, આરિસો લાવો અને દાતણ મારી પાસે મૂકો!

બીજાં બે અંગો સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગનો સમગ્ર વિચાર કરીએ. બુદ્ધના અંગુત્તર નિકાયની માફક જૈન આગમ સાહિત્યના આ બે ગ્રંથો જાતજાતના ધાર્મિક વિષયો અનુક્રમે વર્ણવે છે. સ્થાનાંગ ૧ થી ૧૦ સુધી અને સમવાયાંગ ૧ થી ૧૦૦ અને વળી ૧૦૦૦ ૦૦૦ સુધી.[2] બંને આગમોનાં વિષય બાબત એટલું કે વિશેષ ધ્યેય આગમ અને દષ્ટિવાદના વિષયની અનુક્રમણિકા સ્થાનાંગમાં છે અને તે ઉપરાંત સાત નિન્હવો, તેના ઉપદેશો અને તેમના સ્થળ આદિ પણ તેમાં છે.[3] સમવાયાંગમાં બારે અંગના વિષયની નોંધ ઉપરાંત જૈન ઇતિહાસ, દંતકથાઓ તથા સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ અને નોંધ છે.[4] સિદ્ધાંતના આગમિક સમૂહને વાસ્તવિક રીતે સમજવા માટેનો સંપૂર્ણ ખજાનો આ બે અંગોમાં છે.

1 Cf Jacobi, S B E xlv p 324

2 Cf ibid p 251

3 Ibid pp. 276, 277

4 Winternitz, op cit p 300 Belvalkar op and loc cit

5 Cf Winternitz op and loc cit Weber, I.A., xviii p. 370.

6 Cf Winternitz, op and loc cit. Weber op cit., p 377 To the detailed consideration of the 12 Angas there is appended here, as in the Nandi, passage on the entire Dvadasangi

પાંચમું અંગ ભગવતી એ જૈન સિદ્ધાંતમાં વધુ અગત્યનો પવિત્ર મૌલિક ગ્રંથ છે જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. પાર્શ્વ મહાવીર અને તેમના સમસમયીઓના સંબંધમાં પહેલાના પ્રકરણોમાં અનેક વાર આનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઉપરાંત જૈન માન્યતાની કેટલીક ગુંચોનો ઉકેલ પણ આમાં છે; કોઈક ઠેકાણે ઉપદેશરૂપે તો કોઈક ઠેકાણે દંતકથાના સ્વરૂપ (ઐતિહાસિક સંવાદ) રૂપે છે. આમાની મુખ્ય દંતકથાઓ મહાવીરના પૂર્વાનુગામીઓ, સમસમયીઓ, પાર્શ્વના શિષ્યો તથા જેણે ભગવતીનું પાંચમું શતક રોક્યું છે તેવા સમાલ પ્રવર્તકો જમાલિ અને ગોસાલ મંખલિપુત્તની છે.[1] વેબરના શબ્દોમાં "આ બધી દંતકથાઓની હકીકત વિશ્વસ્ત લાગે છે. ઘણું ખરું આ દંતકથાઓ મહાવીરના પોતાના જીવન સમયનો અગત્યનો પુરાવો (કેમકે વારંવાર આમાનું વર્ણન જુદા દંતકથાઓને મળતું આવે છે) પૂરો પાડે છે"[2]

નાયાધમ્મકહાઓ અર્થાત્ સિદ્ધાંતનું છઠ્ઠું અંગ ધર્મકથા આપણને જૈનોના વર્ણનાત્મક સાહિત્ય પ્રતિ દોરે છે. નૈતિક ઉપદેશોના હેતુથી આ ઉપમેય વાર્તાનો સમૂહ રચાયો છે અને હિંદી વાર્તા સાહિત્યની માફક જૈનકથા સાહિત્યે પણ તે હેતુ સિદ્ધ કર્યો છે. જૈન વ્યાખ્યાનકાર ધર્મોપદેશનાનો વિષય ગદ્ય કે પદ્યમાંથી ઉપાડીને પ્રતિ મહાવીરના સિદ્ધાંતના પ્રચાર માટે અમોઘ સાધન તરીકે અનુયાયીઓને એક વિસ્તૃત અને રસમય કથા કહી સંભળાવે છે

હર્ટેલના મતે જૈન ધર્મોપદેશનાનું આ સ્વરૂપ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બુદ્ધ જાતકોને મળતું છે એમ નહિ પણ તેનાથી અધિકતું છે. પૌર્વાત્ય સાહિત્યનો આ અભ્યાસી નોંધે છે કે હિંદી કથાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ જૈન કથાનકો છે. જૈનોની કથા કહેવાની પદ્ધતિ બુદ્ધોની પદ્ધતિથી મુખ્ય મુદ્દામાં જુદી પડે છે. તેમના મુખ્ય કથાનક ભૂતકાળનાં નહિ, પણ વર્તમાનનાં હોય છે; તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતો સીધી નહિ પણ આડકતરી રીતે ઉપદેશે છે અને આ વાર્તાઓમાં ભાવી જીવનું પાત્ર રજુ કરવું પડતું નથી."[3]

Ganipiḍagam. This deals partly with the attacks which it was subjected to in the past, which it now experiences in the present and will experience in the future, partly with the devoted acquiescence which is its lot to meet with in these three periods, and concludes with the declaration of its certain existence for ever na kayāi na āsi, na kayāi na'tthi, na kayāi na bhavissai. —Ibid. To this Weber makes the following note According to Abhayadevasūri attacks at the hands of Jamāli, Goshṭhamāhila, etc —i.e. the representatives of the seven schisms —Ibid., p. 65.

1. Cf Winternitz, op cit pp. 300-301 Of the legends which are adduced here, those claim special interest which deal with predecessors or contemporaries of Mahāvīra, with the opinion of his heterodox opponents and with their conversion —Weber, I A., xix, p 64.

2 Ibid., p 65

3 Hertel, op cit p 7

4. Ibid p. 8.

જૈનોના આ વર્ગનો સર્વોપયોગી ઉપદેશ વાર્તાઓનો છે. સામાન્યતઃ મુખ્ય વાર્તા કરતાં આ ઉપમાઓ પર ખૂબ વજન દેવામાં આવે છે. પહેલા અંગમાં નીચે પ્રમાણે એક કથા છે : એક ગૃહસ્થને ચાર પુત્રવધૂઓ હતી. તેમની પરીક્ષા માટે તેણે તે દરેકને શાળના પાંચ દાણા પાછા માગતાં સુધી સાચવવા આપ્યા. તે દરમિયાન પહેલીએ "કોઠારમાં આવા દાણા ઘણા છે. માગશે ત્યારે બીજા આપીશ" એમ વિચારી તે દાણા ફેંકી દીધા, અને બીજીએ પણ તેમ વિચારી દાણા ખાઈ ગઈ. ત્રીજીએ તે દાણા પોતાના આભૂષણોની ડબ્બીમાં સાચવી મૂક્યા, પરંતુ ચોથીએ પાંચ વર્ષ સુધી દાણા પાછા માંગ્યા નહિ ત્યાંસુધી વાવ્યા કર્યા અને તેનો પાક એકઠો કરી કોઠારી સાચવ્યો. જ્યારે તે ગૃહસ્થે દાણા પાછા માંગી તપાસ કરી ત્યારે તેણે પહેલીને છાણ વાસીદાનું, બીજીને રસોઈનું, ત્રીજીને માલમિલકતની રક્ષાનું અને ચોથીને સમગ્ર ઘરની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપ્યું. આ વાતનો સાર એ છે કે આ ચાર પુત્રવધૂઓની સરખામણી સાધુઓના પ્રકાર સાથે અને પાંચ દાણાની સરખામણી પંચમહાવ્રત સાથે છે. પહેલો વર્ગ પંચ મહાવ્રત પાળવા જરાપણ ઉત્સુક હોતો નથી, બીજો વર્ગ વ્રતોની ઉપેક્ષા કરે છે, ત્રીજો વર્ગ વ્રતો પાળવા પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરે છે અને ચોથો વર્ગ વ્રતો પાળીને સંતોષ પામે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના અનુયાયીઓ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.[1]

સાતમું, આઠમું અને નવમું અંગ પણ વર્ણનાત્મક છે; તેમાંના પહેલા ઉપાસકદશાઓમાં દશ ધનાઢ્ય અને સુશીલ વેપારી શ્રાવકોની કથાઓ છે કે જે ગૃહસ્થ હોવા છતાંય વધારે અદ્‌ભુત શક્તિઓ મેળવે છે. આખરે તેઓ આદર્શ જૈન સાધુની માફક મરણાંત અનશન કરી કાળ કરી દેવલોકમાં જાય છે.[2] તેમાં પણ ધનાઢ્ય કુંભાર સદ્દાલપુત્ત આજીવકના ભક્ત ની વાત અતિ રસપ્રદ છે કે જેને આખરે મહાવીરે પોતાના સિદ્ધાંતનું સત્ય સમજાવી તેનો સ્વીકાર કરાવ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે આઠમું અને નવમું અંગ સંસાર તજી ઉત્કૃષ્ટ રીતે સુખ-મોક્ષ મેળવનાર પવિત્ર પુરુષોની કથાઓનું છે.

અનિત્ય પ્રવર્તતાં અંગોમાંનાં છેલ્લાં પ્રશ્નવ્યાકરણ અને વિપાકશ્રુત એ બેમાંનું પહેલું વ્યાખ્યાનોને અંગે સૈદ્ધાન્તિક છે જ્યારે બીજું તેથી ઊલટું છે. તેમાં દસ નૈતિક ધર્મોની ચર્ચા છે જેના બે વિભાગ છે. પાંચ અધર્મો—હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ ત્યાજ્ય હોઈ નિષેધરૂપ છે, જ્યારે પાંચ ધર્મો—અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ ઉપાદેય હોઈ આચારરૂપ છે.[5] વિપાકસૂત્રમાં પુણ્ય અને પાપ કર્મોના ફળની કથાઓ છે કે જે ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝના મતે, અવદાનશતક અને કર્મશતક નામની બૌદ્ધધર્મીકથાઓના જેવી છે.[6]

1 Cf [illegible], pp 115-120
2 Cf Hoernle, *Uvāsaga-Dasāo*, I pp 1 44, etc
3 Cf *ibid* pp 106-140
4 Cf Barnett, *The Antagada-Dasāo and Anuttarovavāiya-Dasāo*, pp 15 16, 110, etc.
5 Cf Weber, *I A.* xx p 23
6 Cf Winternitz, *op cit* p 306

જૈનોનું બારમું અંગ આજે હસ્તીમાં નથી. ચૌદ પૂર્વો કે જે અંગ સાહિત્યથી સ્વતંત્ર રીતે જુદું અસ્તિત્વ ધરાવતા બંધ થયા ત્યારે તેનો સમાવેશ બારમા અંગમાં કરવામાં આવ્યો હતો તે બારમું અંગ વિચ્છિન્ન થયું છે.[1] દૃષ્ટિવાદના વિચ્છેદને અંગે એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. યુરોપના જૈન સાહિત્યના પ્રખ્યાત અભ્યાસીઓ માને છે કે તેમના પવિત્ર સાહિત્યમાંનો સૌથી વધારે જૂનો અને પવિત્ર ભાગ વિચ્છેદ ગયો તેનું ખાત્રીલાયક કાંઈ કારણ જૈનો પણ આપતા નથી તેથી આ સંબંધમાં તેમના અનેક મતો તેમણે દર્શાવ્યા છે. આ અભ્યાસીઓના કેટલાક મતોની નોંધ લઈએ. વેબર માને છે કે દૃષ્ટિવાદ ધાર્મિક સિદ્ધાંતના મૂળતત્ત્વોને બંધબેસતો ન જણાયાથી જૈનોએ પોતે તેનો ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો હતો.[2] યાકોબીના મતે દૃષ્ટિવાદ વિચ્છેદ ગયો કેમકે તેમાં મહાવીર અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓના પ્રવાદ (સંવાદો–ચર્ચા) હતા કે જેમાં ક્રમશઃ રસ ઓછો થતો ગયો અને છેવટે જૈનોને પોતાને પણ તે સમગ્ર સમજવું કઠણ થઈ પડ્યું.[3] છેવટે લૉયમન દૃષ્ટિવાદના વિચ્છેદનું તદ્દન જુદું જ કારણ આપે છે. તેમના મતે આ અંગમાં મંત્ર તંત્ર વિદ્યા, ઇંદ્રજાળ, જ્યોતિષ આદિ સમાયા હશે અને તેના વિચ્છેદનું આ સાચું કારણ હશે.[4]

જૈનોના બારમા અંગના વિચ્છેદના આ બધા કારણોમાં એક ખામી સામાન્ય જણાય છે તે એ કે દૃષ્ટિવાદ (અર્થાત્ પૂર્વો—જે એક જ મનાય છે[5]) જૈનોએ ત્યજી દીધું છે. જૈનોની દંતકથાના આધારે તો ખાસ કરીને આ વધારે વિચિત્ર લાગે છે, કારણ કે તેઓ માને છે કે પૂર્વો ધીમે ધીમે વિચ્છેદ ગયા, અને તે પણ મહાવીરના નિર્વાણથી ૧૦૦૦ વર્ષે, એટલે કે સિદ્ધાંત પુસ્તકારૂઢ થયા તે સમયે પૂર્વો સંપૂર્ણ વિચ્છિન્ન ગયા હતા. ગમે તેટલા ઓછા અંશે આ નોંધ સ્વીકારીએ તો પણ ડૉ. શાર્પેન્ટિયરની સાથે અમારા મતે "આ બાબતની નોંધની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી."[6]

અંગોના ક્રમ સાથે સંબંધ ધરાવતો સિદ્ધાંતનો બીજો વિભાગ બાર ઉપાંગોનો છે. વેબર અને અન્ય વિદ્વાનોના મતે અંગ અને ઉપાંગના ક્રમને પરસ્પર સાચો આંતરિક સંબંધ હોવાનો પુરાવો મળતો નથી.[7] પહેલા જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ ઉપાંગ ઔપપાતિ

1 The fourteen *Pûrvas* were included as the third great subdivision of the twelfth *Anga*. Cf Weber, op cit., p. 174.

2 Cf Weber *I.A.* xvi., p. [illegible]

3 Cf Jacobi, *S.B.E.* xxii Int., pp xiv ff

4 ... des Diṭṭhivâya eine ganz analoge tantra artige Tendenz gestanden hat, sondern, dass *damit zugleich auch erwähnen*, ... was der Diṭṭhivâya verloren gegangen ist —*Leumann* Beziehungen der Jaina Literatur zu Andern Literaturkreisen Indiens, *Actes du Congres de Leide*, 1883, p. 559

5 Charpentier op. cit., Int., pp. 22 23 Tradition indeed appears to regard the *Pûrvas* as identical with the *Diṭṭhivâya*. —Weber *I.A.*, xx., p. 170.

6 Cf Charpentier op. cit Int., p. 23

7 Weber op cit., p. 368 Cf Winternitz, op and loc. cit.

કનો વિચાર કરતાં તે ઐતિહાસિક અગત્યતા ધરાવે છે જેમ ચંપામાં મહાવીરની પધરામણી અને તેમની દેશના તથા રાજા કુણિક યા અજાતશત્રુનું મહાવીરના વંદન માટે આગમન આદિનું વર્ણન છે.

રાજપ્રશ્નીય નામના બીજા ઉપાંગમાં સૂર્યાભ દેવનું પોતાના પરિવાર સહિત રાજા શ્વેતના અમલકપ્પા નગરમાં આગમન અને મહાવીર પ્રતિ પોતાના સંગીત, વાદન અને નૃત્ય વડે ભક્તિ દર્શાવ્યાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.[1] વધુમાં તે ગ્રંથની અગત્યતા રાજા પએસી (પ્રદેશી) અને ગણધર કેસિ વચ્ચેના સવાલના કારણે વિશેષ છે કે જે જીવ (આત્મા) ના દેહ (શરીર) સાથેના સબંધને લગતા પ્રશ્નથી શરૂ થાય છે અને આ મુદ્દા મનના સબંધના જૈનધર્મના સ્વીકારમાં પરિણમે છે.[2]

બાકીના ઉપાંગોમાંના ત્રીજા અને ચોથાને સાથે લઈએ કારણ કે વસ્તુ અને અર્થમાં તે સમાન છે. આમાંનું પહેલું ચેતનમય પ્રકૃતિના જુદા જુદા વર્ગો અને રૂપોની સવાલમાં ચર્ચા કરે છે જ્યારે બીજું જીવોની જુદા જુદા પ્રકારની જીવનચર્યા નોંધે છે.[3] તેમ છતાં પણ ચોથું ઉપાંગ પ્રજ્ઞાપના બાકીના સિદ્ધાંત ગ્રંથોથી જુદું પડે છે અને તે ખરતર તથા તપગચ્છની પટ્ટાવલિઓમાં જણાવેલા વીર પછી ચોથા સૈકામાં થયેલા અજ્જ સામ (આર્ય શ્યામ અર્થાત્ શ્યામાર્ય) ને કર્તા તરીકે નોંધે છે.[4]

આ પછી જૈનોના પાંચમા, છઠ્ઠા તથા સાતમા ઉપાંગોનો સમૂહ આવે છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ અને ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ એ જૈનોના વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો છે. આ ગ્રંથો ખગોળ, ભારતવર્ષની ત્યારના પ્રમાણેની ભૂગોળ અને સ્વર્ગ આદિના વર્ણન સહિત કાળગણના પદ્ધતિ અનુક્રમે વર્ણવે છે. આમાંથી પાંચમા ઉપાંગ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ પર ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ડૉ. વેબર કહે છે કે "તેમાં જૈનોના ખગોળને લગતા વ્યવસ્થિત દેખાવો છે. ગ્રીક અસરે તેમાં ફેરફાર કરવામાં કોઈ ભાગ ભજવ્યો છે કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. હિંદી ખગોળ વિદ્યાની મૌલિક પદ્ધતિ કે જે નાસ્તિકોની પ્રમાણભૂત તથા વિસ્તૃત અસર થયા પહેલાની છે તેની અહીં નોંધ લેવાની છે.[5] હિંદી ખગોળ વિદ્યાની મૌલિક પદ્ધતિ માટે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ એ એક અદ્વિતીય નમૂનો છે કે જે પૂર્વેના ગ્રીક અસર થઈ તે પહેલાંનો છે એ હકીકત બીજા વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે. અને જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેની અગત્યતા સ્પષ્ટ છે.

1 Cf Rājapraśnīya Sūtra (Āgamodaya Samiti), Sūt 1 ff.

2 Cf ibid Sūt 65-79

3 Cf Weber, op cit pp 371, 372.

4 Cf Klatt, IA xi pp 247 251 According to Dr Charpentier Upānga 4 is expressly stated to be the work of Ārya Śyāma, patriarch who is certainly identical with that Kālakācārya whom the tradition places in the time of Gardabhilla, the father of Vikramāditya —Charpentier op cit Int p. 27 Cf Jacobi, ZDMG xxxiv pp 251 ff

5 Weber IA xxi pp 14-18

6 Cf Jacobi SBE xxii Int xl Leumann, op cit pp 503-523 Thibaut, JASB xlix 1880, p 108 For some facts of especial interest in connection with the Sūryaprajñapti see ibid pp 107 121, 181 206

છેલ્લા પાંચ ઉપાંગો નિરયાવલીસુત્ત નામે એક જ મૂળ ગ્રંથના પાંચ વિભાગો છે વેબરના શબ્દોમાં “આ પાંચ વિભાગોની પાંચ ઉપાંગો તરીકે ગણના અંગોની સંખ્યા સાથે તેની સંખ્યા સરખી કરવાના વિચારથી ઉદ્ભવી જણાય છે.”[1] આઠમા ઉપાંગની ઐતિહાસિક અગત્યતા તેમા કૂણિકના દશ સાવકા ભાઈઓ મહાન લિચ્છવી રાજા ચેટક સામેના યુદ્ધમાં મરાયા હતા અને પરિણામે તેઓએ જુદા જુદા નરકોમા પુનર્જન્મ લીધો હતો તેની ચર્ચામા છે[2]

સિદ્ધાંતના બીજા સમૂહ ઉપાંગો વિષે આટલું બસ છે. સિદ્ધાંતનો ત્રીજો સમૂહ દશ પયન્ન અથવા પ્રકીર્ણકોનો બનેલો છે. આ ગ્રંથો “શબ્દના ભાવવાહી અર્થ અનુસાર છૂટી-છવાઈ' અર્થાત ઉતાવળથી તૈયાર કરેલી નોંધો એ નામ ધરાવે છે અને તે વધિક પરિશિષ્ટોની માફક ગ્રંથોના જુદા સમૂહ તરીકે બરાબર બંધબેસતો છે. પરિશિષ્ટોની જેમ કેટલાક અપવાદ સિવાય અંગોની કારિકા માટે વપરાયેલી આર્યામા આ ગ્રંથો લખાયેલા છે.”[3] આ પયન્ના અનેક વિષયો ચર્ચે છે. તેમા અર્હતો, સિદ્ધો, સાધુઓ અને ધર્મના ચાર શરણ અંગીકાર કરવાસંબંધી પ્રાર્થનાઓ, સંલેખનાવિધિ, અંતિમ ચિંતન, ગુરુ અને શિષ્યના ગુણો તથા દેવોની ગણના આદિ વર્ણનો છે.[4]

હવે સિદ્ધાંતના ચોથા સમૂહ છેદસૂત્રોને લઈએ. તેમા સાધુ તથા સાધ્વીની જીવન-મર્યાદા નિષેધાત્મક નિયમો છે અને તે માટે શિક્ષા યા પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવેલાં છે; તે ઉપરાંત તેમા દંતકથાને પણ ગૌણ રીતે ગૂંથેલી છે. તે બધા પરિણામે બુદ્ધોના વિનયને મળતા આવે છે જેની સાથે કેટલાક તફાવતો હોવા છતાં પણ વસ્તુ અને ચર્ચાની પદ્ધતિમા સબંધ ધરાવે છે.[5] છેદસૂત્રોની પ્રાચીનતા બાબત વિન્ટરનિટ્ઝ અને વેબરના મત પ્રમાણે તેમનો મોટો ભાગ ઘણો પ્રાચીન છે. કારણ કે આ સમૂહનો ઘણો ભાગ છેદસૂત્ર ૩-૫ સિદ્ધાંતના જૂનામા જૂના ભાગમાંનો જ છે.[6]

આ ત્રણ છેદસૂત્રો—ત્રીજું ચોથું અને પાંચમું જે દશા-કલ્પ-વ્યવહારના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે એક સમૂહ તરીકે છે.[7] તેમાના કલ્પ અને વ્યવહાર એ બે સૂત્રોના સંબંધમાં વારંવાર ભદ્રબાહુનો નિર્દેશ મળે છે, કે જે તેમણે નવમા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરેલાં જણાય છે. છેદસૂત્રોના સમૂહરચના ત્રીજા આચારદશાઓના કર્તા તરીકે તો ભદ્રબાહુ વિષે દંતકથા પણ ટેકો આપે છે. તેમાનું આઠમું પ્રકરણ ભદ્રબાહુના કલ્પ-સૂત્રને નામે લાંબા વખતથી

1 Weber, op cit., p 23
2 Cf Nirayāvaliyā-Sutra, pp 3 19.
3 Weber op cit p. 106 Cf Winternitz op cit p. 306.
4 Cf Weber op cit pp 107–112 Winternitz, op and loc cit
5 Cf. Weber op cit., p 179 Winternitz, op. cit., p. 309
6 Cf ibid, p. 306 Weber, op cit., pp 179–180.
7 Cf. Winternitz, op. cit., p. 309 Weber op. cit pp 179 210
8 दसकप्पव्ववहारा निज्जूढा जेण नवमपुव्वाओ। वंदामि भद्दबाहुं —Rishimandalastotra, 188.

કનો વિચાર કરતાં તે ઐતિહાસિક અગત્યના મહત્ત્વે છે જેમાં ક્ષેત્રમાં મહાવીરની ધર્મસભા અને તેમની દેશના તથા રાજા કૂણિક યા અજાતશત્રુનું મહાવીરના વંદન માટે આગમન આદિનું વર્ણન છે

રાયપસેણીય નામના બીજા ઉપાંગમાં સૂર્યાભ દેવનું પોતાના પરિવાર સહિત રાજા શ્વેતના આમલકપ્પા નગરમાં આગમન અને મહાવીર પ્રતિ પોતાના સંગીત, વાદન અને નૃત્ય વડે ભક્તિ દર્શાવ્યાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.[1] વધુમાં તે ગ્રંથની અગત્યતા રાજા પએસી (પ્રદેશી) અને શ્રમણ કેશિ વચ્ચેના સંવાદના કારણે વિશેષ છે કે જે જીવ (આત્મા) ના દેહ (શરીર) સાથેના સંબંધને લગતા પ્રશ્નથી શરૂ થાય છે અને આ જુદા મતના રાજાના જૈનધર્મના સ્વીકારમાં પરિણમે છે.[2]

બાકીના ઉપાંગોમાંના ત્રણ અને ચોથાને સાથે લઈએ કારણ કે વસ્તુ અને શૈલીમાં તે સમાન છે. આમાનું પહેલું જીવાજીવ જ્ઞાનના જુદા જુદા વર્ગો અને રૂપોની ચર્ચામાં ઊંડો ઊતરે છે જ્યારે બીજું જીવોની જુદા જુદા પ્રકારની ગણતરીમાં નોંધે છે. તેમ છતા પણ ચોથું ઉપાંગ પ્રજ્ઞાપના બાકીના સિદ્ધાંત ગ્રંથોથી જુદું પડે છે અને તે ખરતર તથા તપગચ્છની પટ્ટાવલિઓમાં જણાવેલા વીર પછી ચોથા સૈકામાં થયેલા આર્ય શ્યામ (આર્ય શ્યામ અર્થાત્ શ્યામાર્ય) ને કર્તા તરીકે નોંધે છે.[4]

આ પછી જૈનોના ૫ મા, છઠ્ઠા તથા સાતમા ઉપાંગોનો સમૂહ આવે છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ અને ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ એ જૈનોના વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો છે. આ ગ્રંથો ખગોળ, શાસ્ત્રોની કલ્પના પ્રમાણેની ભૂગોળ અને સ્વર્ગ આદિના વર્ણન સહિત કાળગણના પદ્ધતિ અનુક્રમે વર્ણવે છે. આમાંથી પાંચમા ઉપાંગ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ પર ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ડૉ. વેબર કહે છે કે 'તેમાં જૈનોના ખગોળને લગતા અજ્ઞાનના હેવાલો છે. ગ્રીક અસરે તેમાં ફેરફાર કરવામાં કંઈ ભાગ ભજવ્યો છે કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે. ગ્રીક ખગોળ વિદ્યાની મૌલિક પદ્ધતિ કે જે નાસ્તિકોની પ્રમાણભૂત તથા વિસ્તૃત અનાર અસર પડેલાની છે તેની અહીં નોંધ લેવાની છે.'[5] ગ્રીક ખગોળવિદ્યાની મૌલિક પદ્ધતિ માટે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ એ એક અદ્વિતીય નમૂનો છે કે જે પૂર્વેના ગ્રીક અસર થઈ તે પહેલાનો છે એ હકીકત બીજા વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે[6] અને જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેની અગત્યતા સ્પષ્ટ છે.

1. Cf. *Aupapātika Sūtra* (Āgamodaya Samiti), Sūt 1 ff.
2. Cf. *ibid.* Sūt 65–79.
3. Cf. Weber *op. cit.* pp. 371, 373.
4. Cf. Klatt, *I.A.* xi pp. 247 251. According to Dr. Charpentier "*Upānga* 4 is expressly stated to be the work of Ārya Śyāma, patriarch who is certainly identical with that Kālakācārya whom the tradition places in the time of Gardabhilla, the father of Vikramāditya." —Charpentier *op. cit.* Int. p. 27. Cf. Jacobi, *Z.D.M.G.* xxxiv pp. 251 ff.
5. Weber *I.A.* xxx pp. 14 15.
6. Cf. Jacobi, *S.B.E.* xxii Int. p. xl. Leumann, *op. cit.* pp. 552 553. Thibaut, *J.A.S.B.*, xlix, 1880, p. 108. For some facts of special interest in connection with the *Sūryaprajñapti* see *ibid.*, pp. 107 121, 181 206.

મૂલસૂત્રોમાંનું બીજું આવશ્યક-સૂત્ર જૈન સાધુ યા ગૃહસ્થના આવશ્યક કર્તવ્યરૂપ છ આવશ્યકની ચર્ચા કરે છે.[1] આ ક્રિયાઓની સાથે ઐતિહાસિક અને અર્ધ ઐતિહાસિક વર્ણનો છે કે જે ટીકાઓમાં આપણને વાસ્તામાં મળ્યાં છે. વેબરના મતે "આ વિષયના સંબંધમાં તેમાં મહાવીરના સિદ્ધાંતની ચર્ચા માત્ર છે એમ નહિ પણ તે સિદ્ધાંતનો એટલે કે મહાવીરનો, તેમના પુરોગામીઓનો, તેના અનુગામી ગણધરોનો અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી નિન્હવોનો ઇતિહાસ પણ આપેલો છે. નિન્હવો કાળાનુક્રમે વર્ણવેલા છે. ક્લિષ્ટ પ્રાકૃત ગદ્યમાં (કેટલેક પ્રસંગે પદ્યમાં) આ વિષયના દૃષ્ટાંતો અને ઉદાહરણો જે મૂળગ્રંથમાં વારંવાર વર્ણવેલા છે તે વિસ્તારથી નોંધે છે."[2]

હવે બાકીના બે મૂલસૂત્રો હોતા તેમાનું પહેલું દસવેયાલિય વિનય અર્થાત જૈન સાધુના નિયમનોને સ્પર્શે છે અને ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝના મતે તે બૌદ્ધોના ધમ્મપદનું સ્મરણ કરાવે છે.[3] જૈન સિદ્ધાંતના આ સૂત્ર ગ્રંથના કર્તા મહાવીરની પાટના ચોથા પુરુષ શય્યંભવ યા સ્વયંભવ છે. શ્રીમતી સ્ટીવન્સન "સાધુજીવન ગાળતા પિતાના પુત્ર પ્રતિના પ્રેમના સ્મારક તરીકે આ સૂત્રને ગણે છે"[4] કારણ કે તે સૂત્રની રચના તે આચાર્યના પુત્ર મનકના હિતાર્થે કરેલી છે.[5] ત્રીજા મૂલસૂત્રના સંબંધમાં એટલું કહેવું બસ છે કે તે આગમના પરિશિષ્ટરૂપ છે.

છેવટે જૈન સિદ્ધાંતમાં નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રનો વિચાર કરવાનો રહે છે. બંનેના વિષયો સમાન હોવા છતાં પદ્ધતિમાં ભલે જુદા પડે છે. તે ઓછેવત્તે અંશે જ્ઞાનકોશ સમા છે અને પવિત્ર મૂળગ્રંથોનું સાચું જ્ઞાન મેળવવા અને સમગ્ર આલોચનાત્મક પદ્ધતિસર માહિતી મેળવવાના સાધનરૂપ છે.[6] આ રીતે ડૉ. વેબરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેના કર્તા પોતાના વાચકોને આ સૂત્રોમાં પ્રસ્તાવનારૂપે વિશિષ્ટ પ્રતિપાદન કરે છે. તે વિદ્વાન જણાવે છે કે "આ બે ગ્રંથો તેના માટે સુંદર રીતે યોજેલા છે કે જે ગ્રંથોના અભ્યાસને પૂર્ણ કરીને કે તેની ટીક નોંધ ઉતારીને પવિત્ર જ્ઞાનના ખજાનામાંથી પાન કરવા ઉત્સુક હોય."[7] જો કે જૈનદંતકથા પ્રમાણે દેવર્ધિગણિ આ બે ચૂલિકાના કર્તા મનાય છે તો પણ વેબર અને શાર્પેન્ટિયરના મતે આ અનુમાન પર આવવા માટે કંઈ પણ ખાસ કારણ

1. सामाइयं चउवीसत्थओ वंदणयं पडिक्कमणं काउस्सग्गो पच्चक्खाणं — *Āvaśyaka-Sūtra*, p. 83. The six *Āvaśyakas* in order are as follows:—The *Sāmāyika*, or avoidance of evil deeds; the *Caturviṁśati*, or praise of twenty-four Jinas; the *Vandanaka*, or veneration of the teachers; the *Pratikramaṇa*, or confession; the *Kāyotsarga*, or atonement of sins committed by penance and meditation; and the *Pratyākhyāna*, or abstention from food, etc. *Cf. ibid.*

2. Weber, *op. cit.*, p. 330.

3. *Cf.* Winternitz, *op. cit.*, p. 318.

4. Stevenson (Mrs) *op. cit.*, p. 70.

5. *Cf.* Jacobi, *Kalpa Sūtra*, p. 118; Klatt, *op. cit.*, pp. 246, 251. For the tradition about the composition of the *Daśavaikālika* see Hemacandra, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto V.

6. *Cf.* Weber, *op. cit.*, pp. 293–294; Winternitz, *op.* and *loc. cit.*

7. Weber, *op. cit.*, p. 294.

પ્રખ્યાત છે તે કલ્પ-સૂત્ર નામના આખા ગ્રંથનું બનેલું છે જેના ત્રણ ભાગ છે. એક જિનચરિત્ર [illegible] અને બીજાઓ સારી રીતે માને છે કે 'સામાચારી' યા યતિના નિયમો નામનો ત્રીજો ભાગ કે જે 'પર્યુષણા કલ્પ' તરીકે ઓળખાય છે તે જ આ છે અને બાકી ના [illegible] સ્થવિરાવલિ સાથે તેને ભદ્રબાહુનો ગણી શકાય.

ભદ્રબાહુ રચિત કલ્પ-સૂત્રના વિષયને અહીં વીગતથી વર્ણવવાની આવશ્યકતા નથી. મહાવીર અને તેમના પુરોગામી ત્રેવીશ તીર્થંકરોના ચરિત્રો, મહાવીરના અનુગામી જૈન સંઘના આચાર્યો તથા યતિઓને પાળવાના વિધિવિધાનો વગેરે વર્ણન પ્રસંગે આપણે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. છેદસૂત્રો બાબત આટલી ચર્ચા બસ. આપણે જૈન સિદ્ધાંતના બાકીના બે સમૂહ ચાર મૂલસૂત્રો અને બે ચૂલિકાસૂત્રોને ટૂંકમાં વિચારીશું.

પ્રથમ મૂળસૂત્રો જૈન સિદ્ધાંતના આ સમૂહનું નામ શંકાસ્પદ લાગે છે. સામાન્યતઃ તેનો અર્થ મૂળ ગ્રંથ એવો થાય. ડૉ. શાર્પેન્ટિયરના મતે બુદ્ધની માફક જૈનોએ પણ 'મૂળ મહાવીરના શબ્દો' તરીકે મૂળ શબ્દ વાપર્યો હોય તેમ લાગે છે, અને તેથી મહાવીરના પોતાના મૂળ શબ્દોને અનુલક્ષીને જ[2] આ સૂત્રોના વિષયોસંબંધમાં પ્રથમના ત્રણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ મહાન અગત્યના છે. પ્રાચીન કાવ્યના નમૂનારૂપ પહેલું ઉત્તરાધ્યયન સિદ્ધાંતના અમૂલ્ય ખજાનારૂપ છે. સાધુની અવસ્થાઓને લગતા નિયમો અને તે વિષયને સ્પષ્ટ કરતી ઉપમાઓથી તે ભરેલું છે. ચાર્પેન્ટિયરે ટૂંકમાં દર્શાવેલ પ્રાચીન વિદ્વાનોના મતાનુસાર મૂળ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ નવીન સાધુને તેના મુખ્ય આચારોનું સૂચન કરવાનો, ઉપદેશો અને દૃષ્ટાંતોથી સાધુ જીવનની મહત્તા બતાવવાનો, તેના આધ્યાત્મિક જીવનમાં રહેલ ભયસ્થાનો સામે ચેતવણી આપવાનો અને કેટલીક સિદ્ધાંતવિષયક માહિતી આપવાનો છે.

જૈન સાહિત્યના અર્વાચીન વિદ્વાનોના મતે તેમાંનો ઘણો ખરો હેવાલ આપણા પર પ્રાચીનતાની છાપ પાડે છે અને તે આ ગ્રંથના બીજા ભાગો તેમ જ સિદ્ધાંતના પ્રાચીનતમ વિભાગ બીજા અંગનું સ્મરણ કરાવે છે.[3] આમ તે તેના ઉદ્દેશ અને તેમાં વર્ણવેલ વિષયના સંબંધમાં સૂત્રકૃતાંગને મળતું આવે છે તેમ છતાં ઉત્તરાધ્યયનમાં "પ્રસંગે પ્રસંગે નાસ્તિક વાદની ચર્ચા કરી છે જો કે સંપૂર્ણ રીતે તો નહિ જ. દેખીતી રીતે આ ક્રિયા તરુણ સાધુઓને [illegible] અને [illegible] નવીન સાધુને જ્ઞાન અને [illegible] નવું જ્ઞાનની આવશ્યકતા વધુ સ્પષ્ટ હશે તેમ લાગે છે કેમકે પુસ્તકને અંતે આ વિષયનો એક વિસ્તૃત નિબંધ ઉમેરવામાં આવ્યો છે.[4]

1. Jacobi, Kalpa-Sūtra, pp. 22-23; Winternitz, op. and loc. cit.; Weber, op. cit., p. 311
2. Charpentier, op. cit., Int., p. 32.
3. Jacobi, S.B.E. [illegible] Int., p. xxxix.
4. Cf. Charpentier, op. cit., Int., p. 34; Winternitz, op. cit., p. 313; Weber, op. cit., p. 314.
5. Jacobi, op. and loc. cit.

મૂલસૂત્રોમાંનું બીજું આવશ્યક-સૂત્ર જૈન સાધુ યા ગૃહસ્થના આવશ્યક કર્તવ્યરૂપ છ આવશ્યકની ચર્ચા કરે છે.[1] આ ક્રિયાઓની સાથે ઐતિહાસિક અને અર્ધ ઐતિહાસિક વર્ણનો છે કે જે ટીકાઓમાં આપણને વારસામાં મળ્યાં છે. વેબરના મતે “આ વિષયના સબંધમાં તેમાં મહાવીરના સિદ્ધાંતની ચર્ચા માત્ર છે એમ નહિ પણ તે સિદ્ધાંતનો એટલે કે મહાવીરનો, તેમના પુરોગામીઓનો, તેના અનુગામી ગણધરોનો અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી નિન્હવોનો ઇતિહાસ પણ આપેલો છે. નિન્હવો ક્રમાનુક્રમે વર્ણવેલા છે. ક્લિષ્ટ પ્રાકૃત ગદ્યમાં (કેટલેક પ્રસંગે પદ્યમાં) આ વિષયના દૃષ્ટાંતો અને ઉદાહરણો જે મૂળગ્રંથોમાં વારંવાર વર્ણવેલા છે તે વિગતવાર નોંધે છે.”[2]

હવે બાકીના બે મૂલસૂત્રો લેતાં તેમાંનું પહેલું દસવૈકાલિક નિયમ અર્થાત્ જૈન સાધુના નિયમનોને સ્પર્શે છે અને ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝના મતે તે બૌદ્ધોના ધમ્મપદનું સ્મરણ કરાવે છે.[3] જૈન સિદ્ધાંતના આ સર્વાંગ ગ્રંથના કર્તા મહાવીરની પાટના ચોથા પુરુષ શય્યંભવ યા સ્વયંભવ છે. શ્રીમતી સ્ટીવન્સન “સાધુજીવન ગાળતા પિતાના પુત્ર પ્રતિના પ્રેમના સ્મારક તરીકે આ સૂત્રને ગણે છે”[4] કારણ કે તે સૂત્રની રચના તે આચાર્યના પુત્ર મનકના હિતાર્થે કરેલી છે.[5] છેલ્લા મૂલસૂત્રના સંબંધમાં એટલું કહેવું બસ છે કે તે આગમના પરિશિષ્ટરૂપ છે.

છેવટે જૈન સિદ્ધાંતમાં નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રનો વિચાર કરવાનો રહે છે. બન્નેના વિષયો સમાન હોવા છતાં પદ્ધતિમાં બહુ જુદા પડે છે. તે ઓછેવત્તે ભારી જ્ઞાનકોશ સમા છે અને પવિત્ર મૂળગ્રંથોનું સાચું જ્ઞાન મેળવવા અને સમગ્ર આલોચનાત્મક પદ્ધતિ પર માહિતી મેળવવાના સાધનરૂપ છે.[6] આ રીતે ડૉ. વેબરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેના કર્તા પોતાના વાચકોને આ સૂત્રોમાં પ્રસ્તાવનારૂપે સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરે છે. તે વિદ્વાન જણાવે છે કે “આ બે ગ્રંથો તેના માટે સુંદર રીતે યોજેલા છે કે જે ગ્રંથોના સમૂહને પૂર્ણ કરીને કે તેની ટૂંક નોંધ ઉતારીને પવિત્ર જ્ઞાનના વસ્તુમાંથી પાન કરવા ઉત્સાહ હોય.”[7] જો કે જૈનપરંપરા પ્રમાણે દેવર્ધિગણિ આ બે ચૂલિકાના કર્તા મનાય છે તો પણ વેબર અને શાર્પેન્ટિયરના મતે આ અનુમાન પર આવવા માટે કોઈ પણ બાહ્ય કારણ

1. [illegible] — *Āvaśyaka Sūtra*, p. 83 the six *Āvaśyakas* in order are as follows —The *Sāmāyika*, or avoidance of evil deeds; the *Caturviṃśati*, or praise of twenty four Jinas the *Vandanaka*, or veneration of the teachers the *Pratikramaṇa*, or confession the *Kāyotsarga*, or atonement of sins committed by penance and meditation and the *Pratyākhyāna*, or abstention from food, etc. *Cf ibid.*

2 Weber, *op. cit.*, p. 330

3 *Cf* Winternitz, *op. cit.*, p 315.

4 Stevenson (Mrs), *op. cit.*, p. 70.

5. *Cf* Jacobi, *Kalpa Sūtra*, p 118 Klatt, *op. cit.*, pp. 246, 251. For the tradition about the composition of the *Daśavaikālika* see Hemacandra, *Pariśiṣṭaparvan*, Canto V

6 *Cf* Weber *op cit.*, pp 293 294 Winternitz, *op* and *loc. cit.*

7 Weber, *op. cit.*, p. 294

જણાતું નથી અને તિબેટપરથી મળતી માહિતી પણ તેને ટેકો આપતી નથી.[1] છેવટે શાર્પેન્ટિયર જણાવે છે કે "હું માનું છું ત્યાંસુધી દેવર્ધિને કર્તા તરીકે સ્થાપિત કરવાને મજબૂત કારણો મળી શકતા નથી. પણ આપણે તેમને સિદ્ધાંત ગ્રંથોના કર્તાને બદલે વાચના કર્તા તરીકે ગણી શકીએ."[2]

શ્વેતામ્બર જૈનોના સિદ્ધાંત ગ્રંથો માટે આટલું બસ છે. તેની ભાષાસંબંધમાં દેવર્ધિ ગણિના સમય સુધીની જૈનસાહિત્યની અવ્યવસ્થિત દશા ઉપરથી એ અનુમાનપર આવી શકીએ કે વાસ્તવમાં મળેલી મૂળ ભાષામાં ધીમે ધીમે પરિવર્તન થયું છે. તેમ છતાં એ નક્કી છે કે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી શતાબ્દિના ધાર્મિક સુધારકો લોકસમૂહના મોટા ભાગને ધર્મમાર્ગ સમજાવવા બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોની સામે થઈ શિષ્ટલોકમાન્ય સંસ્કૃત ભાષાને બદલે સામાન્ય જનસમૂહની ભાષા પોતાના ઉપદેશ માટે વાપરતા થયા હતા. લોકસમૂહની આ ભાષા મહાવીરની જન્મભૂમિ મગધની માતૃભાષા અને લિપિ હોય તેમ જણાય છે. તેમ છતાં જૈનોએ વાપરેલ માગધી "અશોકના શિલાલેખો તથા પ્રાકૃત વૈયાકરણીઓની માગધી સાથે ભાગ્યેજ સંબંધ ધરાવે છે."[3] આ કારણે જૈનોએ વાપરેલી શુદ્ધ ભાષાને અર્ધમાગધી–મિશ્રભાષા કહેવામાં આવે છે કે જે "મોટા ભાગે માગધીની બનેલી છે, પરન્તુ તે સાથે તેણે પડોશમાંથી પણ કેટલાંક તત્ત્વો ગ્રહણ કર્યાં છે. મહાવીરે પોતે તેમના સત્સંગમાં આવનારાઓને સમજાવવા માટે આવી મિશ્રભાષા વાપરી હતી કેમકે તેથી પોતાની માતૃભૂમિની સીમાબહાર રહેતી પ્રજા પણ તે ભાષા સમજી શકે."[4]

જૈનપરંપરા અનુસાર "જૂનું સૂત્ર અર્ધમાગધી નામની ભાષામાં રચાયું હતું;[5] પરંતુ તે જૂના સૂત્રની જૈન પ્રાકૃતભાષા ટીકાકારો અને કવિઓની ભાષાથી જુદી પડે છે. જૈનો તે ભાષાને ઋષિઓની ભાષા અર્થાત્ આર્ષ કહે છે[6] જ્યારે સિદ્ધાંત લખવામાં વપરાયેલ ભાષા મહારાષ્ટ્રીને તદ્દન મળતી છે કે જે જૈન મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઓળખાય છે. જૈન ગ્રંથોને ઉતારાના રૂપમાં મૂકતા પહેલા જૈનોએ વાપરેલી અને લિપિબદ્ધ કરેલી ભાષાની ખૂબીઓની વિગતમાં આપણે ઉતરીશું નહિ. એટલું જ બસ છે કે "જૈન મહારાષ્ટ્રી, પવિત્ર ભાષા તરીકે સ્વીકાર્યાં બાદ સંસ્કૃત ભાષાએ તેનું સ્થાન લઈ લીધું ત્યાંસુધી તે જૈનોની ધાર્મિક ભાષા તરીકે કાયમ રહી."[7]

જૈનોના નૈતિક સિદ્ધાંતના અન્ય સાહિત્યમાં એક બાજુ ટીકાઓ છે કે જે સાહિત્યના એક સમૂહ તરીકે નિજ્જુત્તિ યા નિર્યુક્તિના નામે ઓળખાય છે તે અને બીજી બાજુ

1. Cf. Weber op. cit. p. 224. Charpentier op. cit., Int., p. 18.
2. Ibid.
3. About the Siddhanta of the Digambaras see Winternitz, op. cit. p. 316. Jacobi, op. cit., Int., p. 30.
4. Jacobi, op. cit., Int., p. 17.
5. Glasenapp, Der Jainismus, p. 81.
6. पोराणमद्धमागहभासानिययं हवइ सुत्तं —Hemacandra, Prākṛt Grammar iv 287.
7. Jacobi, op. cit., Int., p. 30. For further details about the language of the sacred writings of the Jainas see ibid. pp. 17 ff. Glasenapp, op. cit., pp. 81 ff.

સિદ્ધાંતો નીતિ અને સાધુના નિયમન સંબંધી વિધાનવાળા ગ્રંથો છે. તેમાં કાવ્યગ્રંથો પણ છે કે જેમાં કેટલાક જિનના પ્રભાવની સ્તુતિરૂપે છે જ્યારે બીજા જૈનોના વર્ણનાત્મક સાહિત્યરૂપ છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે ગ્રંથોને છેવટનું રૂપ દેવર્ધિના સમયમાં અપાયું તે પહેલાં સિદ્ધાંત ગ્રંથો પર જૈન સાધુઓએ ટીકાઓ લખવી શરૂ કરી હતી; કારણ કે પ્રાચીન ટીકાઓ કે જે નિજ્જુત્તિ યા નિર્યુક્તિના નામે પ્રખ્યાત છે તે સૂત્ર સાથે મૂળ સંબંધ બતાવે છે અને કેટલીક તો સૂત્રની જગ્યા પણ લીધી છે. પિંડનિર્યુક્તિ અને ઓઘનિર્યુક્તિ તો સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં સ્થાન પામી ચૂકી છે અને ઓઘનિર્યુક્તિ તો પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધરેલી પણ કહેવાય છે.[1]

ડૉ. શાર્પેન્ટિયરના મતે જો કે નિર્યુક્તિ જૂની તો છે પણ તે જૈનોના ટીકા સાહિત્યના પ્રાથમિક ક્રમ તરીકે ચોક્કસ નથી. તે પ્રાચીનતમ નથી પરંતુ જૈનોના સૈદ્ધાંતિક સાહિત્ય પરના આજે મળતા ટીકાગ્રંથોમાં તે પ્રાચીન છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે "નિર્યુક્તિ મુખ્યત્વે અનુક્રમણિકારૂપે છે. તે વિસ્તૃત ટીકા કે જેમાં આ બધી વાર્તાઓ તથા દંતકથાઓ વિસ્તારથી આપેલી છે તેના સારરૂપે છે.[2] પ્રાચીનતમ ટીકાકાર ભદ્રબાહુ લાગે છે જે આગમ દર્શાવ્યા મુજબ વર્ધમાનના નિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષે કાળધર્મ પામ્યા હતા. તેમણે સૈદ્ધાંતિક ગ્રંથોમાંના આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, દશાશ્રુતસ્કંધ, કલ્પ, વ્યવહાર, આવશ્યક દશવૈકાલિક ઉત્તરાધ્યયન અને ઋષિભાષિત એ દશ પર નિર્યુક્તિ રચી કહેવાય છે.[3] બનારસીદાસ જૈનના મત મુજબ ભદ્રબાહુની આવશ્યક પરની નિર્યુક્તિ ઋષભના પૂર્વભવોનો પ્રાચીનતમ પુરાવો છે કેમ કે "અહીં તો મહાવીરના સમસમયીઓના પૂર્વ અને ભાવી ભવોના અનેક નિર્દેશો કરતા છતાં પણ તીર્થંકરોના પૂર્વભવોનો કોઈ ખાસ નિર્દેશ કરતા નથી."[4]

આ બધા ટીકા ગ્રંથો બહુ કીમતી એટલા માટે છે કે તેમણે આપણા માટે ઐતિહાસિક અને અર્ધ ઐતિહાસિક દંતકથાઓ અને લોકવાર્તાઓનો મહાન સમૂહ સંઘરી રાખ્યો છે. બુદ્ધસાધુઓની માફક જૈન સાધુઓએ પણ શ્રોતાઓની ધાર્મિક કથાઓ સાંભળવાની લુબ્ધતાનો લાભ લઈ પોતાના અનુયાયી મેળવવા અને તેમને ટકાવી રાખવા સારુ મહર્ષિઓની કથાઓ તથા દંતકથાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ "દંતકથાઓ અને વાર્તાઓનો સમૂહ એકઠો થયો જેમાંની કેટલીક પ્રાચીન કાળની લોકકથાના સમૂહમાંથી અને કેટલીક જૈનોની પોતાની દંતકથાઓમાંથી લીધેલી છે જ્યારે બાકીની કેટલીક કદાચ પાછળથી સ્થાપેલ હોય એમ લાગે છે જે પછીથી મૂળગ્રંથોની કાયમની ટીકા તરીકે કાયમ રહી ગઈ."[5]

1. Cf. Winternitz, op. cit., p. 317
2. Charpentier op. cit., Int., pp. 60-61
3. Cf. Āvaśyaka-Sūtra, vv. 84-86, p. 61. Jacobi, op. cit., Int., p. 12
4. Jain, Jaina Jātakas Int., p. xi.
5. Charpentier op. cit., Int., p. 51.

આ પ્રખ્યાત ભદ્રબાહુને ભદ્રબાહુવી-સંહિતા નામની સંહિતા કે જે જ્યોતિષ વિદ્યાનો ગ્રંથ છે તેના તથા પાર્શ્વ નામની સ્તુતી નામે ઉવસગ્ગહરસ્તોત્રના કર્તા ગણવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ સંહિતાના ભદ્રબાહુ અને ઉપર જણાવેલ નિર્યુક્તિઓના ભદ્રબાહુ એ બે એક જ વ્યક્તિ છે કે કેમ તેની શંકા છે. આ સંહિતા પણ બીજી સંહિતાઓના જેવી જ છે, પરંતુ વરાહમિહિરે ભદ્રબાહુની સંહિતાનો નિર્દેશ કર્યો નથી જોકે તેણે જે અનેક કર્તાઓનો આધાર લીધેલો છે તેમાં બીજા જૈન જ્યોતિષવેત્તા સિદ્ધસેનનો[1] ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તેથી તે વરાહમિહિરની પછીની હોવી જોઈએ. યાકોબીના મતે "એમ તેમ પણ કલ્પ-સૂત્રના રચયિતા ભદ્રબાહુ આના કર્તા ન હોઈ શકે કારણ કે તેનો રચના કાળ આપણે મૂકીએ તો પણ તેની વાચનાની તારીખ (વી. સં. ૯૮૦=ઈ. સ. ૪૫૪ યા ૫૧૪) એ તેમ આપેલી છે તે વરાહમિહિર કરતા પહેલાની છે યા તેને સમસમયી છે."[2]

ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર સંબંધમાં ભદ્રબાહુને તેના રચયિતા ગણવાની દંતકથા નીચેના શ્લોકપરથી નોંધાયેલી છે.

उवसग्गहरं थुत्तं काऊणं जेण संघकल्लाणं ।
करुणापरेण विहियं स भद्दबाहू गुरू जयउ ॥[3]

"સંઘના કલ્યાણના હેતુથી દયાળુ એવા ગુરુ ભદ્રબાહુએ ઉવસગ્ગહરસ્તોત્રની રચના કરી તેમનો જય હો."

આ સ્તોત્રનો વિષય તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની ભક્તિભાવભરી સ્તુતિ છે. સ્તોત્રના છેલ્લા શ્લોક ઉપરથી આ સ્પષ્ટ જણાય છે જે નીચે પ્રમાણે છે: "હે મહાયશ! ભક્તિના સમૂહથી પૂર્ણ એવા અંતઃકરણથી આ સ્તવના કરી તે કારણથી હે દેવ! પાર્શ્વ જિન ચંદ્ર! (મને) જન્મોજન્મને વિષે બોધિબીજ આપો."[4] ભદ્રબાહુને આના કર્તા તરીકે સ્વીકારતાં યાકોબી જણાવે છે કે જો તેમ હોય તો જૈન સ્તુતિઓના નવા વિસ્તૃત સાહિત્યમાં તે એક પ્રાચીન નમૂનો છે.[5]

ભદ્રબાહુના સિવાયના પણ બીજા કેટલાક સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે પરંતુ આપણે તો માત્ર તેમના ખાસ અગત્યના હોય તેનો નિર્દેશ કરી અટકીશું. તેમનો આપણું ધ્યાન ખેંચે તેવો ગ્રંથ ધર્મદાસગણિની ઉપદેશમાળા છે જે મહાવીરના સમસમયી તરીકે જૈનોમાં જાણીતા છે.[6] આ મૂળ ગ્રંથ ગૃહસ્થ તથા સાધુઓ માટે નીતિના નિયમોનો સંગ્રહ પૂરો પાડે છે અને તેની લોકપ્રિયતા તેના પરની ઘણી ટીકાઓને કારણે છે કે જેમાંની એક ઈ. સ. નવમા સૈકાની છે.[7]

1 Kern, *Bṛhat Saṁhitā*, Pre. p. 29.
2 Jacobi, *op. cit.* Int. p. 14. For the tradition of the Digambaras about Bhadrabāhu II and the legendary story of the Śvetāmbaras about Bhadrabāhu and Varāhamihira see *ibid.*, pp. 13
30 Vidyabhusana, *Mediaeval School of Indian Logic*, pp. 5-6.
3 *Kalpa-Sūtra, Subodhikā Ṭīkā*, p. 162.
4 *Cf.* Jacobi, *op. cit.* Int., p. 13.
5 *Cf. ibid.*, p. 12.
6 *Cf.* Dharmasāgara, *Upadeśamālā* (Jaina Dharma Prasaraka Sabha), p. 2.
7 *Cf.* Winternitz, *op. cit.*, p. 313; Macdonell, *India's Past*, p. 74; Stevenson (Mrs.), *op. cit.*, p. 82.

ધર્મદાસ પછી ઉમાસ્વાતિનું સ્થાન છે કે જે શ્વેતાંબર અને દિગંબર બન્ને સંપ્રદાયમાં માન્ય છે. વિન્ટરનિટ્ઝના મતે દિગંબરોની માન્યતાનુસાર તેમના વિચાર મળતા નથી. તેથી તેઓ તેમને પોતાનામાંના એક હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ. ઉમાસ્વાતિના વિષયમાં આ બાબત કેટલી હદે માનવી તે કહી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં પણ બીજા વિદ્વાનોની સામે પોતાનું અનુમાન બાંધવામાં આ વિદ્વાન સાથી છે અને તે એ કે કદાચ આ આચાર્ય એવા કાળમાં થયા હોવા જોઈએ કે જ્યારે આ બે સંપ્રદાયોમાં તીવ્ર મતભેદ નહિ પડ્યા હોય.[1] આ માન્યતાને જૈનોની તપગચ્છની પટ્ટાવલિ ટેકો આપે છે કે જે મુજબ, વીરના નિર્વાણ પછી ચોથા સૈકામાં થયેલ પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા આચાર્ય ઉમાસ્વાતિના શિષ્ય હતા.[2] આથી ઉલટું હિરાલાલના મતાનુસાર આ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ છે કે ઉમાસ્વાતિએ બે સંપ્રદાયોને લગતા મતભેદરૂપ વિષયોને સ્પર્શ કર્યો નથી."[3]

આ ઉમાસ્વાતિ વાચક-શ્રમણના નામે પ્રખ્યાત છે. તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્રમાંની શ્વેતાંબર કારિકા અનુસાર નાગરવાચકના નામે પણ તેઓ ઓળખાય છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે પોતે ન્યગ્રોધિકામાં જન્મ્યા હતા, પરંતુ કુસુમપુર યા પાટલીપુત્રમાં રહેતા હતા.[4] સુતત્ત્વવેત્તા માધવાચાર્ય તેમનો ઉમાસ્વાતિ-વાચકાચાર્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.[5] આ મહાન આચાર્યની રચેલી ૫૦૦ કૃતિઓ કહેવાય છે જેમાંની માત્ર પાંચ આજે મળે છે. તેમના નામો નીચે પ્રમાણે છે (૧) તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્ર, (૨) તે પરનું ભાષ્ય; (૩) પૂજાપ્રકરણ; (૪) જમ્બૂદ્વીપસમાસ; (૫) પ્રશમરતિ કે જે બંગાળની રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થઈ છે તેમાં લખ્યું છે કે: "इति सिताम्बराचार्यस्य महाकवेरुमास्वातिवाचकस्य कृतिः।"[6]

ઉપરના ગ્રંથોમાંના તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્ર પર તેમની ખ્યાતિ અવલંબિત છે. કેટલાક અમૂલ્ય રત્નો કે જે કાળનો ભક્ષ્ય બનતા બચી ગયા છે તેમાંનું આ એક અતિ કીમતી છે. જૈનોના આગમ સાહિત્યનું દોહન કરી જૈન તત્ત્વો સંસ્કૃત સૂત્રોમાં ગૂંથવાની પદ્ધતિ

1. Cf Winternitz, op cit p. 351 Hiralal (Rai Bahadur) *Catalogue of MSS in C.P. and Berar* Int., pp. vii ix Vidyabhusana, op. cit., p 9

2. Cf Klatt, op cit., p. 251. This account of the Śvetāmbara *Paṭṭāvali* assigns him to centuries before Christ. Ārya Mahagiri, the tenth pontiff after Mahāvīra, dies two hundred and forty-nine years after the latter. He had two pupils, Bahula and Balissaha. The pupil of the latter was Umāsvāti Cf. Ibid., pp. 246, 251. In the Digambara account Umasvati is mentioned as the sixth in succession from Bhadrabāhu, and as succeeding Kundakundācārya. His date of death is given s. 142 or A.D. 85. Cf Hoernle, *I.A.*, xx., p. 341. For further information about Umāsvāti see Hiralal (Rai Bahadur) op. cit., Int., pp. vii ix Peterson, *Report on Skt. MSS.*, iv Int., p xvi Jaini, *S.B.J.*, ii., Int., pp. vii ix.

3. Hiralal (Rai Bahadur), op. cit., Int., p. ix.

4. *Tattvārthādhigama-Sūtra* (ed. Motilal Ladhaji) *Adhyāya* X, p. 203.

5. Cf Cowell and Gough, *Sarva Darśana-Saṁgraha*, p. 55.

6. Hiralal, op. cit., Int., p. viii.

દાખલ કરનાર આ આચાર્ય પહેલા જ છે. તેથી જ તે જૈન આગમિકરૂપ મનાય છે અને જૈનોના બંને સંપ્રદાયો તેને માને છે. તે કેટલી પ્રમાણભૂત અને ઉત્તમ કૃતિ છે તેનો પુરાવો તેના પ્રતિ જૈન ટીકાકારોએ આપેલા લક્ષ્ય પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. ઓછામાં ઓછી તેના પરની એકત્રીસ ટીકાઓ આજે હસ્તીમાં છે. આ સૂત્રોમાં એકપણ જૈન સિદ્ધાંત કે માન્યતા સીધી કે આડકતરી રીતે દર્શાવ્યા વિના રહી જવા પામી નથી. સાથે જ તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પવિત્ર ખજાનો છે.[1]

મહાન ઉમાસ્વાતિ વાચક સંબંધમાં આટલી પ્રાસ્તાવિક નોંધ કરી આપણે વિક્રમાદિત્યના સમય પ્રતિ નજર કરીશું કે જે દરમિયાન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સિદ્ધસેન દિવાકર અને પાદલિપ્તાચાર્ય જેવા ઝગઝગતા સિતારાઓ પ્રકાશતા હતા.[2] સિદ્ધસેન અને વિક્રમના ધર્મપરિવર્તન સંબંધી પ્રાચીન અને દૃઢ જૈન દંતકથાની સત્યતા બાબત આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ તેથી દિવાકરના સમય બાબતની વધુ વિગતમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી. તેમ છતાં સિદ્ધસેનની દંતકથા અનુસાર તારીખ સાબિત કરવા માટે બે પ્રમાણો વિચારી શકાય. એક તો વાચક પ્રમુખની માફક સિદ્ધસેન પણ દિગંબર અને શ્વેતાંબર બંને સંપ્રદાયને માન્ય છે અને બીજું એ બન્નેનો નિર્દેશ કરતા ઉલ્લેખો બંને સંપ્રદાયમાં પ્રાચીન છે.

મહાન સિદ્ધસેન રચિત મળી આવતા સાહિત્યમાં જૈન ન્યાય, તથા તત્ત્વજ્ઞાનના બત્રીસ સ્વતંત્ર ગ્રંથો તેમના રચેલા કહેવાય છે. તેમની રચેલી કૃતિઓની સંખ્યાનો બાજુથી સવાલ દૂર કરીને પણ કહી શકાય કે તે પ્રકરણ શબ્દના આલંકારિક અર્થ અનુસાર પ્રકરણ રચનાર પ્રથમ શ્વેતાંબર ગ્રંથકાર છે. "પ્રકરણ એ પદ્યવિસ્તાર ગ્રંથ છે કે જેમાં દરેક વિષય વૈજ્ઞાનિક રીતે ચર્ચેલો હોય છે તેમાં સર્વાંગિક શૈલીની માફક ગમે તેમ છૂટાછવાયા કે ક્રમવારરૂપે વિષય ચર્ચી શકાતો નથી, તેની ભાષા પ્રાકૃત પણ હોઈ શકે, પરંતુ સામાન્ય નિયમ તરીકે તે સંસ્કૃત રહી છે."[3] સિદ્ધસેન અને બીજા મહાન વિદ્વાન આચાર્યોના ઈ. સ. પૂર્વે અને પછીના કેટલાક સૈકાના, શ્વેતાંબરોને વિવિધ માનસિક સંસ્કૃતિના વિકાસને માર્ગે દોરવાના આવા શુભ પ્રયત્નોનો અંત હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં આવે છે કે જેમણે સાંપ્રદાયિક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો ઉપરાંત મુખ્ય વિવિધ વૈજ્ઞાનિક શાખાઓ પર સુંદર આધારભૂત ગ્રંથો પૂરા પાડ્યા છે.

સિદ્ધસેનની ખ્યાતિ સન્મતિતર્ક અને ન્યાયાવતારને આભારી છે. તેમાં પ્રથમ ન્યાયનો પદ્યાત્મક ગ્રંથ છે જેમાં પ્રમાણ (સમ્યગ્જ્ઞાનના સાધન) અને નય (જુદા જુદા સંજોગો અનુસાર વસ્તુનો વિચાર કરવાના સાધન)ના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા છે જ્યારે બીજો

1. Jaini, op. cit., Int. p. viii
2. Rice (E. P.) *Kanarese Literature*, p. 41.
3. Hiralal (Rai Bahadur), op. cit. Int. p. xiii.
4. Jacobi, *Samaraicca Kaha*, Int., p. xx

ન્યાયના સિદ્ધાંતોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરતો ગ્રમાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાકૃતમાં એક જ ગ્રંથ છે. આ બન્ને વિદ્વાનોમાં ગ્રંથો સ્યાદ્વાદ પહેલાં જૈન ન્યાયગ્રંથોમાં કોઈ અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથ હોવાનું જણાતું નથી, એ કે તેના સિદ્ધાંતો, ધર્મ અને નીતિના સાહિત્યમાં છૂટાછવાયા રહેલાં હતા. ડૉ૦ વિદ્યાભૂષણ કહે છે કે "હિંદુસ્તાનના બીજા સંપ્રદાયોની માફક જૈનોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ધર્મ અને નીતિની ચર્ચામાં ન્યાય મિશ્ર થઈ ગયેલો હતો. ન્યાયના જ વિષયની શુદ્ધ ચર્ચા કરવાનું પ્રથમ માન સિદ્ધસેન દિવાકરને છે. કેમકે વિદ્યાની અનેક શાખાઓમાંથી દોહન કરીને બત્રીસ શ્લોકોમાં ન્યાયવિષે ન્યાયાવતારના નામે ગ્રંથ લખી ન્યાયના વિષયને જુદો પાડી આપનાર જૈનોમાં સિદ્ધસેન એ પહેલા જ છે."[1]

ભદ્રબાહુની માફક સિદ્ધસેનની સાથે પણ જૈનોની એક સ્તુતિ જે પાર્શ્વની સ્તુતિ છે તે જોડાયેલી છે. અને કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર કહેવામાં આવે છે જેના વિષે નીચે મુજબ દંતકથા છે:—

"એક વખત સિદ્ધસેને પોતાના ગુરુ સમક્ષ જાહેર કર્યું કે સમગ્ર પ્રાકૃત પવિત્ર સાહિત્યને તે સંસ્કૃતમાં ઉતારવા ઇચ્છે છે. આવા પાપમય ઉદ્ગારોના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેમના ગુરુએ તેમને પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું જે મુજબ તેને બાર વર્ષ સુધી તીર્થસ્થાનોની મૌનપણે યાત્રા કરવાની હતી. તે નિયમાનુસાર એક વખત તે ઉજ્જૈન ગયા અને ત્યાં મહાકાળના મંદિરમાં ગયા. અહીં શિવને નમસ્કાર ન કરવાથી ત્યાંના પૂજારીઓનો કોપ તેમના ઉપર ઉતર્યો. તેઓએ વિક્રમાદિત્ય રાજાને બોલાવ્યો. રાજાએ તેમને શિવને નમસ્કાર કરવાની ફરજ પાડી. સિદ્ધસેને કલ્યાણમંદિરસ્તોત્રને સ્તુતિરૂપે બોલીને નમસ્કાર તો કર્યો, પણ પરિણામે શિવની મૂર્તિના બે ભાગ થયા અને તેમાંથી જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ નીકળી. તેના આ પ્રતાપથી વિક્રમાદિત્ય અને બીજાઓએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો."[2]

પાદલિપ્તની બાબતમાં રાજા મુરુંડને જૈનધર્મ સ્વીકાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ કે જેને "કાન્યકુબ્જના ૩૬,૦૦૦૦૦ પ્રજાનો શહેનશાહ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેમને આપણે તરંગવતીના કર્તા તરીકે ઓળખીએ છીએ જે પ્રાચીનતમ અને પ્રખ્યાત રોમાન્સ કથા છે આ કથાનું મૂળ તો વિચ્છિન્ન ગયું છે પરંતુ તરંગલોલા નામની ટૂંકાવેલ નોંધ મળે છે. નેમિચંદ્ર તેના કર્તા છે અને તેમણે તરંગવતીના ગુંથણમાં ભરેલા શ્લોકો તથા શ્લોકપદો (શ્લોક કહેવતો) તેમાંથી કમી કર્યાં છે નેમિચંદ્રે મૂળને ટૂંકાવવાનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે મૂળ બહુ જ વિસ્તૃત, ગુંચવણું, શ્લોકોના ગુચ્છકો, પદ્યો, કુલક આદિથી ભરેલું હોવાથી માત્ર વિદ્વદ્યોગ્ય હતું અને સામાન્ય જનતા તેનો લાભ લઈ શકતી ન હતી.[3]

1. Vidyabhusana, Nyāyāvatāra, Int., p. 1

2. Hiralal (Rai Bahadur) op. cit., Int., p. xxi. Cf. this story with the one given in the Jainistic recension of Vikramacarita.—Edgerton, op. cit., p. 251.

3. Ibid., p. 251.

4. Cf. Jhaveri, Nirvāṇa-Kalikā, Int., pp. 12–13

તરંગલોલા એ તરંગવતીની ટૂંકાવેલ નોંધ હોવા છતાં તે મહાન સાહિત્યિક રસલ્હાણી છે અને તે સમયમાં પ્રચલિત લોકવાર્તા સાહિત્યનું પ્રતિબિંબ છે જે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બન્ને ભાષામાં વિશાળ હોવું જોઈએ; જોકે તેમાંના ઘણા થોડા જ ગ્રંથો આપણને વારસામાં મળ્યા છે. આવા સાહિત્યના બીજા નમૂનાની માફક આ રોમાંચ કથામાં પણ અંતે નાયિકા સંસારનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરે છે. પૂર્વજન્મનું જાતિસ્મરણ જ્ઞાન અને તેના પરિણામો એ આ કથાનો હેતુ છે. આ કથાનકમાં છૂટીછવાઈ ધાર્મિક સૂચનાઓ ઘણે ઠેકાણે આવે છે તેમ છતાં પણ તે ઉપદેશાત્મક બની જતી નથી.

પાદલિપ્તના તરંગવતી સિવાયના ગ્રંથોમાં જ્યોતિષ સિવાયનો ગ્રંથ પ્રશ્ન-પ્રકાશ અને નિર્વાણ-કલિકા મુખ્ય છે. તેમાં નિર્વાણ કલિકા એ મૂર્તિઓની સ્થાપના વિધિ દર્શાવતું પ્રાચીનતમ પુસ્તક છે કે જે પ્રતિષ્ઠા-પદ્ધતિના નામે ઓળખાય છે.[1] આ ગ્રંથ પુરાતત્ત્વવિદને ખૂબ અગત્યનો છે કેમ કે "તે જૈન પવિત્ર સાહિત્યના રચનાકાળ તથા વાચનાકાળ એ બે વચ્ચેની કડીરૂપ છે. તે કાળના સામાન્ય રિવાજ અનુસાર જૈન ધાર્મિક પુસ્તકો કે જે અર્ધ-માગધી ભાષામાં લખાતાં હતા તેને બદલે આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયો છે. આચાર્ય પદવીને લગતો ઠાઠ બતાવે છે હાથી, ઘોડા, પાલખી, ચામર અને છત્ર જેવા રાજ-ચિહ્નો, તેમજ યોગપટ્ટ (પૂજાપાટનો નકશો) અને મંડલ (ક્રમ), ગ્રંથો, સ્ફટિકની નકાશીવાળી, સાખડી આદિ પદવીદાન સમયે આચાર્યોને આપવામાં આવે છે. નિત્ય-કર્મ-વિધિમાં અષ્ટમૂર્તિ (આઠમુખી શિવ) નો નિર્દેશ અગત્યનો છે અને તે બતાવે છે કે જૈન પૂજા વિધિપર તાંત્રિક આગમની અસર થયેલી છે જેમાં મુખ્ય દેવ શિવ છે."[2]

આમ જે બધું આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે જૈન ઇતિહાસનો મહાવીર પછીનો ૧ વર્ષનો કાળ પણ પ્રાચીન સાહિત્યના અસ્ખલિત પ્રવાહનો યુગ ખુશીથી કહી શકાય. જોકે આ સમયના પરંપરાગત જૈન સાહિત્યની વિસ્તૃત સમાલોચના આપણે કરી શકતા નથી તોપણ આપણે એમ કહી શકીએ ખરા કે આ જૈન સાહિત્ય તે સમયના અન્ય હિંદી સાહિત્યના મુકાબલે વિવિધતા અને વિશિષ્ટતામાં જરાપણ ઉતરે તેમ નથી જ. આ જૈન સાહિત્યમાં બધા વિષયો આવી જાય છે અને શાસ્ત્રીય સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા સિદ્ધાંતો, નીતિ નિયમો, ધર્માચરણ તથા આચરણ દર્શાવતી બધેલા વિષયોના ગ્રંથો ઉપરાંત ઇતિહાસ, નાટકો, મહાકાવ્ય, રોમાંચક કથા અને ઉપરાંત ખગોળ વિદ્યા, ભૂસ્તર વિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર જેવા વૈજ્ઞાનિક વિષયો પણ તેમાં સમાયેલા છે.

1. Jhaveri, op. cit., Int., p. 1.
2. Ibid., Int., p. 8.



જુનાગઢ ઉપરના બાવા પ્યારા મઠની ગુફાઓ

[illegible]—આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા

પ્રકરણ ૮

ઉત્તરીય જૈનકળા

આ પ્રકરણમાં આપણે સામાન્યતઃ ઉત્તર હિંદની કળાના ઇતિહાસમાં શિલાલેખ, સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા આદિમાં જૈનોના ફાળાનો વિચાર કરીશું. ડૉ. ગેરિનોટ કહે છે કે “જૈનોના ઘણા નામાંકિત સ્મારકોને દૃષ્ટિકળા આભારી છે. ખાસ કરીને શિલ્પશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં તેઓ એટલા સંપૂર્ણતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા છે કે તેનો કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી નથી.”[1] નિર્ણયકરીતે જૈનધર્મ શિલ્પકળામાં તેના સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. હિંદના અન્ય સંપ્રદાયો કરતા મોક્ષાર્થે મંદિરો બંધાવવાની માન્યતાના પરિણામે જૈન સંપ્રદાયના સ્થાપત્યકળાના નમૂનાઓ તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં વધારે છે.

પ્રથમ તો તેમાં ખાસ કરીને તાદશતા છે. તેઓ પોતાનાં સ્મારકો ઝાડીવાળી અને ખુલ્લી ટેકરીઓ પર તથા શણગાર માટે ખૂબ જ અનુકૂળતા હોય તેવા જંગલોમાં બંધાવવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે. સમુદ્રની સપાટીથી ૩,૦૦૦ થી ૪૦૦   ફૂટ ઉંચા આવેલા શત્રુંજય અને ગિરનાર પર્વતોના શિખર ઉપર મંદિરોના ભવ્ય નગરો શોભી રહ્યાં છે. મંદિરોના સમૂહની ‘મંદિરોના નગર’ રૂપી જમાવટની લાક્ષણિકતાનો હિંદના અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ કરતા જૈનોએ વિશેષ આગ્રહ કર્યો છે.[2]   શત્રુંજયના શિખરપર ખાસ કરીને પ્રત્યેક બાજુએ સુવર્ણમય અને રંગબેરંગી નકશીદાર મંદિરો ખુલ્લા અને મૂક ઊભાં છે, તેમાં ઝળહળતા પ્રદીપો વચ્ચે ભવ્ય અને શાંત તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ છે. આ પ્રશાંત સ્થાનોનો સમૂહ, નાશ અને વિસ્મૃતિની ઉપેક્ષા ધરાવતી આકર્ષક મૂકતા અને નિર્જનતા, ભૂલભૂલામણીવાળી મંદિરોની હારાવળી તેમજ ગગનચુમ્બિ શિખરમાના દેવદેવીઓ એવું સૂચન કરતા જણાય છે કે આ બધા સ્મારકો માનવી પ્રયત્નથી નહિ પરંતુ કોઈ દૈવી પ્રેરણાથી બંધાયા છે.”[3]

આબુકાળની વિવિધતા છતાંય શત્રુંજય અને ગિરનારના સમૂહો જુનાગઢની પૂર્વમાં આવેલ બાવા પ્યારાના નામથી ઓળખાતા આધુનિક મઠ[4] અને કેટલીક જૈન ગુફાઓ સિવાય કોઈપણ ઐતિહાસિક નોંધ કે સ્મારક ધરાવતા નથી કે જેનું સુગમતાથી સંશોધન થઈ શકે. એવી કોઈપણ નોંધ રહી હોત તો પણ “મુસ્લિમ શાસનકાળના ચાર સૈકાએ પ્રાચીન ઘણા ખરા અવશેષોનો નાશ કરી નાખ્યો છે.”[5]

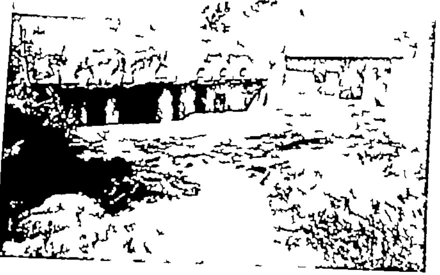
1 Guérinot, *La Religion Djaina*, p. 279.

2 Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture*, ii, p. 24. Cf. Smith, *A History of Fine Art in India and Ceylon*, p. 11.

3 Eliot, *Hinduism and Buddhism*, I, p. 121.

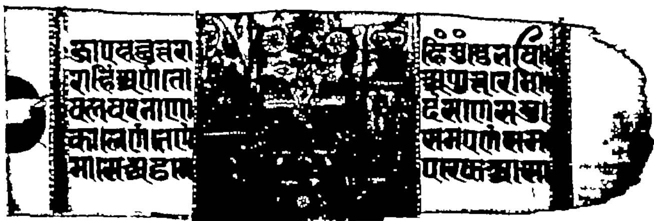
4 Cf. Burgess, *A.S.W.I.*, 1874–1875, pp. 140–141, Plate XIX, etc. There is no trace of distinctively Buddhist symbolism here, and, like the others, they were probably of Jaina origin. —Fergusson, *op. cit.*, p. 31.

5 *Ibid.*



જુનાગઢ ઉપરના બાવા પ્યારા મઠની ગુફાઓ

કૉપીરાઇટ રાખ્યો—આર્કિઓલૉજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા



હસ્તલિખિત સચિત્ર ગ્રંથનો નમૂનો
તેરમી સદીના હસ્તલિખિત કલ્પસૂત્રના તાડપત્ર ઉપરથી.

[illegible]

સજાવટની શોભા અને કળાના ધાર્મિક આવિષ્કારની દૃષ્ટિએ જૈનકળાની મુખ્યતા દર્શાવતાં અદ્વિતીય સ્મારકોમાં ચિતોડના કીર્તિસ્તંભ અને વિજયસ્તંભ તેમ જ આબુનાં મંદિરો ગણી શકાય. તીર્થયાત્રાનું ધામ આબુ શિલ્પની સૂક્ષ્મ નાજુકતા તથા કલાવિધાનની બારીકતાની દૃષ્ટિએ ખૂબ અને ખૂબ જ ક્રમ અનુસાર આ પ્રદેશમાં પણ અપ્રતિમ છે. તે જ પ્રમાણે બંગાળમાં આવેલ સમેતશિખર યા પાર્શ્વનાથગીરિ, રાજપૂતાનામાં સાદરી નજીક આવેલું રાણકપુરનું ભવ્ય મંદિર પટણા જીલ્લાના પાવાપુરીનાં જલમંદિર અને ગામમંદિર પવિત્ર દહેરાં[1] આદિના નામ આપી શકીએ, પણ જૈનોના કળાપ્રતિના પ્રેમનું પ્રાચીન કલાત્મક સ્થાપત્યના આ નમૂનાઓ "જૈન શિલ્પકળાના પહેલા અમલના મહાન યુગના છે જે યુગ ઈ. સ. ૧૩૦૦ કે તે પછી કોઈક વખત આવ્યો હોય."[2] અથવા તો "તે જૈન કળાના મધ્ય યુગના હોવા જોઈએ" જે મેવાડ વંશના મહાન શક્તિ સંપન્ન રાણા કુંભા કે જેની પ્રિય રાજધાની ચિતોડ હતી તેના અમલ દરમિયાન પરાકાષ્ઠામાં પુનર્જન્મ પામ્યો હતો. જૈનોના આ સર્વોચ્ચ સુંદર સ્મારકોની સાથે સંબંધ ધરાવતી સ્થાપત્ય, પ્રાચીનતા અને દંતકથાઓને લગતી હકીકતો મેળવવી સહેલી અને સાનુકૂળ તો નીવડે પરંતુ તે આપણા વિષયક્ષેત્રની બહાર છે.

સ્થાપત્યકળાની જેમ જૈનોની ચિત્રકળાનાં અવશેષોમાં એવું સામે જ છે જે આપણા વિષયની મર્યાદામાં આવી શકે. હિંદી કળાનાં આ અવશેષો જે જૈન ધર્મની જાગીર તરીકે બીજી ઉભા છે તેનો સમાવેશ નિશ્ચિતપણે સચિત્ર હસ્તલિખિત પ્રતો, જૈન દંતકથાઓ તથા અધ્યાત્મકથાઓ અને આ ઉપરાંત સાધુઓને ચાતુર્માસ માટે નિમંત્રણ કરવા આચાર્ય ઉપર મોકલવામાં આવતાં વિજ્ઞપ્તિ-પત્રો તથા સંવત્સરી અર્થાત જૈનોના પર્યુષણપર્વના ઉપવાસના દિવસો અને આઠમા દિવસ જૈન ગૃહસ્થો અને સાધુઓ તરફથી આજુબાજુમાં રહેતા મહાન આચાર્ય પર મોકલાતા ક્ષમાપના-પત્રોમાં થઈ જાય છે, પણ જૈન ચિત્રકળાની આ વિશિષ્ટ દંતકથાઓ ઇ. સ. બારમા સૈકાથી શરૂ થતી મધ્યકાલીન ગુજરાતની જૈન ચિત્રકળામાં સમાઈ જાય છે.[4]

આપણા નિશ્ચિત સમયના જૈન શિલ્પ અને ચિત્રકળાનાં અવશેષોપર આવતાં આપણે જોઈએ છીએ કે આપણાં સાધનો ઓરિસ્સાની ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની ગુફાઓ, જુનાગઢમાંનો ગિરનાર પર્વત, મથુરાના કંકાલી ટીલા અને બીજી ટેકરીઓ આદિ સ્થાપત્યના અવશેષો છે તેમ છતાં પણ આગળ વધતા પહેલાં સામાન્યતઃ હિંદી કળાની કેટલીક લાક્ષણિકતા વિષે પ્રાસંગિક નોંધ કરીશું.

1 Thalmandar according to priests, is built on the spot where Mahāvīra died, the Jalmandar being the place of his cremation. —B.O.D.G.P. p. 224. Cf. ibid., p. 72.

2 Fergusson, op. cit., p. 59.

3 Ibid., p. 60.

4 Cf. Mehta, Studies in Indian Painting, pp. 1-2. Percy Brown, Indian Painting, pp. 50, 51.

એમ તે આ ઉપરથી જોઈએ છે કે સ્તૂપને મળેલી હિંદી કળાનો ઉત્કર્ષ કોઈ એક ધર્મને અવલંબે છે. આવી રીતે હિંદુઓ તો શિલ્પ વા સ્થાપત્યમાં જૈન પદ્ધતિ જેવી પદ્ધતિ જ નથી, પરંતુ તે તે જમાનાની હિંદી કળાના બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મોએ માત્ર છે.[1] તે તો તેના ધાર્મિક વિધાનને અનુરૂપ એક સમી જ ધાર્મિક ઉપયોગિતા ઉત્પન્ન કરાવે છે કે જે આપણને હિંદી કળાના સાર્વત્રિક ધોરણનું ભાન કરાવે છે, પરંતુ તે જુદું નથી.[1] આપણે આ જ જોઈએ તેમ એમ કહી શકીએ કે કોઈ પણ નિશ્ચિત ધર્મના આશ્રય પર જ કે ધર્મની વિવિધ આવશ્યક જરૂરીઆતોને અસર કરેલી છે "પરંતુ શિલ્પ અને કળાના નિયમનું વ ચિત્રનું તેના મુખ્ય અને ઐહિક સ્થાન અનુસાર કળા શકાય પણ જે ઉપાસનાના હેતુ માટે તે સ્મારક જેવું હોય અનુસાર નહિ."[2]

આમ શિલ્પ કે સ્થાપત્યમાં અને જૈન પદ્ધતિ જેવું કાંઈ જ નથી. બુદ્ધ અને જૈન શૈલીની વચ્ચે સામ્યતાના કારણે તેના બુદ્ધ અને જૈન એવા બે વિભાગ સ્પષ્ટ રીતિથી જોઈ શકે નહિ, ધાર્મિક વિધાન પાળવા માટે શિલ્પ અનુસરણી જરૂર રહે છે.[4]

હિંદી કળાના અભ્યાસીને ઉપયોગી બીજો મુદ્દો એ છે કે એ કે બધી હિંદી કળા ધાર્મિક છે તે પણ હિંદુઓને ધાર્મિક કળામય અને કાર્તિક દૃષ્ટિબિંદુઓ ખાસ વિરોધક હતા નહીં. તેમની સંગીત વિષયક સાહિત્યિક અને શિલ્પની બધી સૂક્ષ્મ સ્થાપનાઓ આપણે જો જુદી જુદી ગણી શકાય તો પણ તે બધા એક બીજા સાથે સંકળાએલા છે. એ એવાનું

1. Bühler has emphasized the lesson taught by the Mathura discoveries that Indian art was not sectarian. All religions—Buddhist, Jaina and Brahmanical—used the art of their age and country and all alike drew on a common storehouse of symbolic and conventional devices. Stupas, sacred trees, railings, wheels and so forth were available equally to the Jaina, Buddhist or orthodox Hindu as religious or decorative elements. —Smith, *The Jaina Stupa and other Antiquities of Mathura*, Int., p. 6. Cf. Bühler *E.I.*, ii, p. 322.

2. Cf. Coomaraswamy *History of Indian and Indonesian Art*, p. 106. But, although nearly all Indian art is religious, it is a mistake to suppose that style was dependent on creed. Fergusson's classical *History of Indian Architecture* is grievously marred by the erroneous assumption that distinct Buddhist, Jaina and Hindu styles existed. —Smith, *A History of Fine Art in India and Ceylon*, p. 8.

3. Ibid.

4. The Stupas of the Jainas were indistinguishable in form from those of the Buddhists, and a Jaina curvilinear steeple is identical in outline with that of a Brahmanical temple. —*Ibid.* ... even highly educated people are not able to distinguish the one class of images from the other. —Rao, *Elements of Hindu Iconography* I, pt. I, p. 220.

5. Cf. Coomaraswamy *The Arts and Crafts of India and Ceylon*, p. 16 (An image made) according to rule (Shastra) is beautiful, no other forsooth is beautiful; some (deem) that beautiful which follows after (their own) fancy, but that not according to rule (appears) unlovely to the discerning. —*Ibid.* The Hindus always present an aesthetic principle in the guise of a religious precept. —Smith, *op. cit.* p. 8.

રહે છે કે આ હદ અથવા તો ભિન્ન શક્તિ વધારનાર સાધન છે કે બોધક હેતુનું મુખ્ય બનાવનાર સાધન છે; તેમ છતાં પણ જો કે ધાર્મિક કથા, ચિન્હો કે પ્રતિરૂપ કળાકારને કામે કરવા પ્રેરે છે તો પણ તેઓ એકલા એનો હાથ રોકવા પૂરતા નથી. જે સમયે તે કામ શરૂ કરશે તે જ ક્ષણે તેના હાથમાં રમતી કળા પોતાનું કામ શરૂ કરશે અને તે ત્રણેમાંથી જાગ-વાદી પ્રેરણા મેળવશે. આ જ કારણથી પોતાના ચિત્રકામના સર્વ આદર્શો સહિત સુધારક ધર્મીની ધર્મબોધ વૃત્તિ પણ પોતાના કળાકારોને ઉપદેશો કરતાં સારા ચિત્રકારો થતા ન રોકી શકી અને તે ઉપદેશક કરતા શણગારકાર તરીકે પોતાની જાતને જાહેર કરતા. તેથી જ નિર્ગ્રંથોએ પોતાના પવિત્ર કથાનકોને રજૂ કરવામાં પરથી રચાવી કળાવિવેચક પોતાની શોભાના સાધન તરીકે વાપર્યા વિના ન રહી શક્યા અને જૈન આચાર્યોના અનુયાયીઓએ ઉદારતાપૂર્વક ભક્તિની લીલાથી તેની સર્વોત્કૃષ્ટ અને અતીવ આકર્ષક સાધુ મેળવણી-અનેરી પ્રતિકૃતિ રજૂ કરી."[1]

સામાન્ય રીતે કળાઓથી આ પ્રાસંગિક નોંધ કરીને હવે આપણે જૈનોના ખાસ અવશેષો પ્રતિ નજર કરીએ. ખાસ ઓરિસ્સાની ગુફાઓ આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે કે જે હિંદની ગુફાઓમાં અતિસમૃદ્ધ અને તે સાથે જ વિલક્ષણ છે. તે બધી ખરી જૈન ગુફાઓ છે તે તો શંકાવિનાની વાત છે. આપણા કલિંગ દેશમાં જૈનધર્મ એ પ્રકરણમાં આ ગુફાઓમાં મળી આવતી તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ તથા તેમાં પાર્શ્વ ની અનેક મૂર્તિઓ કે તેના સર્પ ફણાના લાંછનની અનેક આકૃતિઓને લઈને તેમને અપાયેલ મુખ્ય સ્થાન આદિનો નિર્દેશ કર્યો છે. ગુફાઓ તપાસતાં, તે બુદ્ધની હોવાના કાંઈ પણ અવશેષો જડતાં નથી; ચૈત્યોના, બુદ્ધ કે બોધિસત્વ કે બુદ્ધ દંતકથાની સાથે સંબંધ રાખતો કોઈ પણ દેખાવ તેમાં નથી. ખુદ કે ચક્રાકાર ત્રિશુલ, સ્તૂપ, સ્વસ્તિક, બોધ કદંબ, વૃક્ષ, ચક્ર, શ્રીવત્સ આદિ તેમાં દેખાય છે ખરાં પણ તે બધા બીજા ધર્મોની માફક જૈનધર્મમાં સામાન્ય છે.[3] આ ઉપરાંત વિખ્યાત વિદ્વાનો, પુરાતત્ત્વવિદો અને શિલ્પવિશારદો જેવા કે બેનરજી, મનમોહન ચક્રવર્તી, બ્લોખ,[5] ફર્ગ્યુસન,[6] સ્મિથ,[7] કુમારસ્વામી[8] અને અન્ય પુરુષોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો છે.

1 Solomon, *The Charm of Indian Art*, pp 66-67

2 *Cf* Chakravarti (Mon Mohan), *op cit*, p. 5 Fergusson, *op cit*, p. 11.

3 O'Malley *B.D.G.P* p 208.

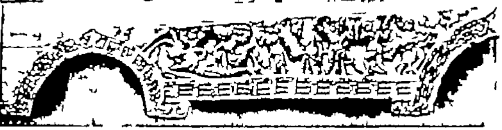
4 After having examined the caves carefully during my visits I have come to the conclusion that all the caves, so far as the present data are available, should be ascribed to the Jainas and not to the Buddhists —Chakravarti (Mon Mohan), *op* and *loc. cit*

5 That the caves contain nothing Buddhistic, but apparently all belong to the Jainas, is a fact which is now, I think, generally accepted by all competent scholars. —*Cf ibid*, p. 20.

6 Till comparatively recently however, they were mistaken for Buddhist, but this they clearly never were —Fergusson, *op cit*, I, p 177

7 *Cf* Smith, *op cit* p. 84

8 *Cf* Coomaraswamy *History of Indian and Indonesian Art*, p 37



ઉદયગિરિ ઉપરની ગણેશગુફામાંની કોતરણીનો નમૂનો

[illegible]



ઉદયગિરિ ઉપરની ગણેશગુફાના ઉપલા ભાગમાંનો કોતરણીનો નમૂનો

[illegible]

આમ અસ્તિત્વ ધરાવતા પ્રાચીન જૈન શિલ્પના નમૂનાઓ બતાવે છે કે અન્ય જાતિઓની માફક, જૈનોએ પણ પોતાના સાધુઓના વસવાટ માટે ગુફાઓ યા ભિક્ષુગૃહો કોતરાવ્યાં હતાં પરંતુ તેમના ધર્મતત્ત્વની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો પૂરતી તેમના બાંધકામના પ્રકારપર અસર થયેલી હતી. સામાન્ય રીતે તરીકે જૈન સાધુઓ મોટા સમુદાયમાં રહેતા ન હતા અને સાથે સાથે તેમના ધર્મના સ્વભાવને લઈને બુદ્ધ ચૈત્યોના જેવા વ્યાખ્યાન મંડપોની તેમને જરૂર ન હતી. આગળ દર્શાવ્યા મુજબ જૈન સ્થાપત્યની અનેક પ્રાચીન ગુફાઓ પૂર્વમાં ઉદયગિરિની ટેકરીમાં છે અને તે પછીની પશ્ચિમ તરફના ખંડગિરિમાં છે. “તેના કોતરાવની સભ્યતા, શિલ્પની લાક્ષણિકતા અને સ્થાપત્યની વિગતો તેમ જ તેની પ્રાચીનતા એ સર્વે તેના કાળજીભર્યા અભ્યાસની અપેક્ષા દર્શાવે છે.”

શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ નહિ તો પણ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઉદયગિરિમાંની હાથીગુંફા આપણું ધ્યાન પ્રથમ આકર્ષે છે એ એક મહાન કુદરતી ગુફા છે. તેની ઉપરની બાજુ લેખ માટે સાફ કરેલી હોય તેમ જણાય છે. લેખસંબંધમાં તો આપણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. જો કે જેમ તે આજે ઉભી છે તે દૃષ્ટિએ તેમાં શિલ્પની વિશિષ્ટતા બહુ જ થોડી જણાય છે તોપણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તે કુદરતી ગુફા હોવા છતાં તેના પરની નોંધની આ દૃશ્યતા તપાસતાં હાથીગુફા એક મહત્ત્વની ગુફા હોવી જોઈએ. કારણ કે ખડકમાંથી મંદિર કે ગુફા કોતરી કાઢવાની ભાવના શાશ્વત પુણ્યની આકાંક્ષામાંથી ઉદ્ભવે છે અને તેવા સ્મારકો ફક્ત ખડક પર જ ઊભા કરી શકાય, કેમ કે તે સ્મારક કાયમ રહે ત્યાંસુધી તેનું પુણ્ય મળે છે. આ ઉપરાંત હાથીગુંફાને કળાની દૃષ્ટિએ વિભૂષિત બનાવવામાં અને સુધારવામાં આવી હતી તે વાત સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સામાન્ય નિયમ તરીકે ગુફા કોતરનારાઓ તેઓના કામની સરળતા માટે કુદરતી કોતરો કરતા ફાટ અને ચિરાડોથી મુક્ત એવા નક્કર ખડકવાળી ટેકરીઓ પસંદ કરતા હતા. આનું કારણ એ છે કે કુદરતી કોતર એ પોચો ખડક હોય છે જેના કટકાઓ ગમે ત્યારે ખરી જાય અને તેમાં રહેવાનું જોખમભરેલું થઈ પડે.

આગળ દર્શાવ્યા મુજબ કળાની દૃષ્ટિએ ઉદયગિરિ ટેકરી પરની રાણી અને ગણેશ ગુફાઓ રસપ્રદ છે. આ બન્ને બેવડાવાળી બે માળની ગુફાઓ છે જેની ઉપર અને નીચેની પરસાળમાં નાના ઓરડા છે. એમાંની રાણી બધી ગુફાઓમાં સૌથી વધારે મોટી તથા સુંદર રીતે શણગારેલી છે[2] અને તેમાંના અન્ય નકશીદાર કોતરો મનુષ્યસંબંધી દીક્ષાપ્રસંગના દૃશ્યો રજુ કરે છે. આ કોતરકામના દૃશ્યો તથા ગણેશ ગુફાના ઓછેવત્તે અંશે આવતા તેજ જાતના દેખાવો ઇત્યાદિ મેજેન્ડિયર અને પ્રખ્યાત વિદ્વાન ચક્રવર્તી તથા બીજા અભ્યાસીઓના મતે પાર્શ્વના જીવન પ્રસંગો રજુ કરે છે. આ વસ્તુ પર આપણે આગળ વિચાર કરી ગયા છીએ તેમ જ આ કોતરણીના શિલ્પોની વિગતવાર ચર્ચા પણ કરી છે.

1. Fergusson, op. cit., ii., p. 9
2. Cf. Coomaraswamy op. cit., p. 38.

આ પ્રાચીન જૈન અવશેષોમાં આપણને જણાય છે કે હવે પછી આવનાર મથુરાના શિલ્પની આકૃતિ પુષ્પ અને ઓપત્રોના વર્ગો અને કાપ ની બાબતમાં ગ્રીક અને હિંદી તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે. ઇ. સ. પૂર્વે યવનો ખૂબ આગળ વધ્યા હતા અને આ બાબતને વધુ ટેકો એમ મળે છે કે ગ્રીક રાજા ડિમિટ્રિયસને હિંદમાંથી પાછો હાંકી કાઢવામાં હાથિગુંફાના શિલાલેખવાળા ખારવેલનો ફાળો હતો. આ ઉપરાંત મથુરાની આકૃતિ આ રેખાચિત્રોમાંના ચિત્રો કાંઈક વિશાળ કદમાં ચિતરેલા છે અને આમાં સ્ત્રીઓએ પણ અર્ધાં સંકળાં પહેરેલાં દેખાય છે. ઍન્ડ્રુસ અને બીજા જૈન અવશેષોની આ લાક્ષણિકતા નીચેની નોંધને ટેકો આપે છે કે "પૃથ્વીપરની પ્રજાઓનાં વસ્ત્રાભૂષણોનો વિનિમય તો જ્યારથી મનુષ્યે પોતાની જાતને શણગારવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી શરૂ થયો હશે અને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ પણ સત્ય છે કે સ્વીકારાયેલા આવા રીતરિવાજમાં અનુકરણ કરનારની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ ફેરફાર થયા હોય. આ અનુકરણ અને તેમ થતા સુધારા અનંત છે. પાછળના રીતરિવાજમાં તો તેના મૂળની સાથે સરખાવતા ખૂબ અંતર પડી ગયેલું જણાય છે—કેટલીક વખત તો તે માલુમ પણ ન પડે."[1]

અંધારકાળ પહેલાંની જૈન અથવા હિંદી કળામાં પરદેશી તત્ત્વોનો સમાવેશ થયો જણાય છે એટલું જ નહિ પણ અમારો એ અભિપ્રાય છે કે આ જૈન પ્રાચીન શિલ્પકળામાં વિશિષ્ટ ધારણા રહેલી છે. સંપૂર્ણ સૌંદર્ય તથા કળામય પ્રવીણતા ઉપરાંત એ જીવનની ઉત્કટ ઊર્મિઓ અને અધિકારી ભાવના જગાવીને છેવટે અત્યંત વિસ્મિત કરી નાંખે તેવાં દૃશ્યો ખડાં કરે છે. આ પ્રતિછાયાઓ મનુષ્ય પ્રવૃત્તિનાં બીજાં દૃશ્યો ઉપરાંત શિકાર, વરઘોડા, નૃત્ય, પીવું અને પ્રેમ કરવાના દેખાવો રજૂ કરે છે અને ફર્ગ્યુસનના મતે "ધર્મ આ કૈફિયત પ્રકારની પ્રાર્થના સિવાય"[2] બધું આમાં આવી જાય છે. તંદુરસ્ત પ્રજાની આ ઉષ્મા એ ઉત્તમ બુદ્ધ અને જૈન કળાનું લક્ષણ છે અને એમ મૌર્ય યુગે સૌંદર્ય આધાર શાખાને લોપ થયો હતો કે જેનો પ્રવેશ હવે પછી થાય છે.

ઓરિસ્સાના જૈન અવશેષો પર વિશેષ ચર્ચા કરવી તે અસ્થાને છે તેમ છતા પણ મથુરાના અવશેષો પ્રતિ નજર કરતા પહેલાં કળાના વિકાસમાં જૈન ફાળાની બે લાક્ષણિકતા વિષે અહીં વિચાર કરવો આવશ્યક થઈ પડશે. એક તો સ્તૂપના આકારમાં અવશેષોની પૂજા અને બીજું જૈન મૂર્તિપૂજા વિધાન. આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે, હાથીગુફાના શિલાલેખની ચૌદમી પંક્તિ પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મથુરાના શિલ્પ-યુગ પહેલાં પણ જૈનોની માન્ય જનોમાં પણ તેમના પુરુષોના અવશેષો પર સ્તૂપો યા સ્મૃતિચિહ્નો ઊભાં કરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. "પ્રાચીન સ્તૂપો એ કે ધાર્મિક સંપ્રદાયનાં ચિહ્નો ન હોતા પણ તે અગ્નિદાહને અંતે ભૂમિદાહની પ્રથા સાથે સંભવેલાં મૃતદેહોનાં અવશેષોનાં સ્મૃતિચિહ્નો હતાં."[3] એમ પણ માનવામાં આવે છે કે આ પ્રમાણેની પૂજાપદ્ધતિ બૌદ્ધોની

1 Andrews, *Influence of Indian Art*, Int. p. 11

2 Fergusson, *op. cit.* p. 15.

3 Havell, *Ancient and Medieval Architecture of India*, p. 46.



ખંડિત ભારતનો પ્રાચીન જૈન સ્તૂપ (મથુરા)

[illegible]—આર્કિયોલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા

માત્ર જૈનોમાં એટલી બધી પ્રચલિત ન હતી, અને એટલું તો ચોક્કસ છે કે થોડા સમય પછી તુરત જ તે પ્રથા બંધ થઈ હતી. મથુરાનો વોદ્ધ સ્તૂપ કે જે વિષે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ અને જે દેવોથી બંધાયેલો હતો તે ઉપરથી આપણે એટલું તો નિશ્ચિત કરી શકીએ કે સ્તૂપ-પૂજા જૈનોમાં પણ ચોક્કસ પ્રચાર પામી હતી.

આ માન્યતાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે "પ્રારંભિક સ્તૂપો કોઈ મુખ્ય ધર્મનેતાની રાખ પર માટીના ઢગલા રૂપે જ હતા, અને તેના રક્ષણ માટે ચાર બાજુ લાકડાની વાડ કરવામાં આવતી હતી. પાછળથી માટીના ઢગલાની આજુબાજુ ઈંટો તથા પથ્થર નંખાયા અને લાકડાને બદલે પથ્થરની વાડ થઈ."[1] મથુરાના વોદ્ધ તથા બીજા સ્તૂપોના દેખાવ પરથી તે તેના પ્રારંભિક રૂપમાં નથી એમ જણાય છે. ત્યાં આપણે લાકડાની વાડને બદલે પથ્થરની જોઈએ છીએ અને આ ઉપરાંત તેના બાહ્ય ભાગ પર ખૂબ શણગાર કરવામાં આવ્યો છે.

બીજો મુદ્દો જૈનોના મૂર્તિવિધાનનો છે. હાથીગુફા શિલાલેખ પરથી આપણે જોયું છે કે નંદોના સમય જેટલા પ્રાચીન કાળમાં પણ જૈનોમાં તેઓના જિનની મૂર્તિઓ હતી. મથુરાના અવશેષો આ વાતને ટેકો આપે છે કે ઇન્ડોસિથિક સમયના જૈનોએ એક પ્રાચીન મંદિર-માંથી કોતરકામ માટે તેના અવશેષોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સ્મિથના મતે આ વિગતો એટલું તો પુરવાર કરે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫ માં મથુરામાં જૈન મંદિર હતું.[2] આ ઉપરાંત જૈનોના હસ્તલિખિત સાહિત્યમાંથી આપણે જોયું છે કે મહાવીરના સમયમાં પણ તેમના પિતા અને તે સમયનો જૈનસંઘ તીર્થંકર પાર્શ્વની પૂજા કરતા. જૈનોમાં મૂર્તિપૂજા ચોક્કસ ક્યારે દાખલ થઈ તે પ્રમાણમાં આપણા વિષયને વિશેષ સંબંધ નથી તોપણ આટલું તો ચોક્કસ જણાય છે કે તે મહાવીરના સમયથી એક યા બીજા રૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

જૈનોના મૂર્તિવિધાન સાથે આપણને ખાસ સંબંધ હોઈ તે વિષે આપણે વિચારીએ. પૂજાની મુખ્ય વસ્તુ તો ચોવીસ જિન યા તીર્થંકરો છે પરંતુ મહાયાન બૌદ્ધોની માફક જૈનો પણ હિંદુ દેવોનો સ્વીકાર કરે છે અને તેઓએ તેમના તીર્થંકરોના જીવન વૃત્તાંત સાથે સંબંધ ધરાવતા ઇંદ્ર અથવા શક્ર ગરુડ, સરસ્વતી લક્ષ્મી, ગાંધર્વો, અપ્સરાઓ આદિ કે જે ભવનાધિપતિઓ, વ્યંતરો, જ્યોતિષ્કો અને વૈમાનિકો એ ચાર વર્ગોમાં વહેંચાયેલા છે તે બધાને તેમના શિલ્પમાં પણ સ્થાન આપ્યું છે. આગમ દર્શાવ્યા મુજબ તીર્થંકરો લાંછન યા ચિહ્નથી ઓળખાય છે જે મૂર્તિની નીચે આપવામાં આવે છે. આપણે જોયું છે કે ઓરિસ્સાની એક કરતા વધારે ગુફાઓ લાંછનવાળી તથા કોતરેલા આકારની બેઠેલી જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ માટે વિખ્યાત છે. જૈન તીર્થંકરોની આ પ્રમાણેની મૂર્તિઓ મથુરાના અવશેષોમાં પણ મળે છે અને એક વર્ગ તરીકે તે જૈન તીર્થંકરોની દિગંબર માન્યતા

1. Cousens, *Architectural Antiquities of Western India*, p. 8.
2. Smith, *The Jaina Stupa and other Antiquities of Mathura*, Int., p. 3.
3. Cf. Bühler, *Indian Sect of the Jainas*, pp. 60 ff.

જુની છે.[1] આમ ઐતિહાસિક રીતે પણ ચોવીસ તીર્થંકરો અને તેમનાં લાંછનો ઈ. સ. ની શરૂઆત અને તે પહેલાં પણ જૈનોથી સ્વીકારાયેલાં હતાં.

તીર્થંકરો સામાન્યતઃ બુદ્ધની માફક પલાંઠી વાળેલા આકારમાં અને શાંત, ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં બેઠેલા દેખાય છે. ઓરીસા અને મથુરાના શિલ્પમાંના નૃત્ય કરતા દશ્યો મળવા માંડે છે ત્યારે યોગીના જેવી બેઠેલી ધ્યાનમુદ્રા એ કલ્પની દશા છે અને તેટલી જ સચોટ નિર્ભયતાની મૂર્તિ છે અને તે મગજથી તદ્દન પર છે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે તે દેહ દમનનું પ્રતીક નથી પણ તેતો હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ધ્યાન માટે સ્વીકારેલી સૌથી સુગમ એવી અનાદિ કાળની મુદ્રા છે. આપણી માન્યતા પ્રમાણે તે વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતા બતાવતી નથી તો પણ તે ભાવરહિત છે તેમ તો કહી શકાય નહિ. આથી ઉલટું રેબેન્સ્ટાઇનના મતે, ધાર્મિક વિચારમાં મગ્ન એવી ધ્યાન યા સમાધિમગ્ન દશા તે કળા-વિધાનના ઇતિહાસમાં સર્વોચ્ચ કલ્પના છે અને આ હિંદી કૌશલ્યની જગતને ભેટ છે તે વિદ્વાન વળી કહે છે કે આ ધ્યાનસ્થ દશાની વિશિષ્ટ પ્રથા એટલી સંપૂર્ણ અને અનિવાર્ય વિકાસ પામેલી છે કે ૨૦૦૦ ઉપરાંત વર્ષો જવા છતાં તે મનુષ્યે શોધ કરેલા પ્રેરક અને સંતોષપ્રદ ચિન્હોમાં અદ્વિતીય છે".[2]

અનાદિ પ્રાચીનતાના ધામ સમા મથુરાના જૈન અવશેષો પ્રતિ આવતા એમ કહી શકાય કે કલાની દષ્ટિએ અપૂર્વ ગણાતા ઘણાં કંકાલી યા જૈન ટેકરી (ટીલા) માંથી તે મળેલાં છે. હિંદી કળાના ઇતિહાસમાં આ વર્ગની અગત્યતા બે કારણે છે. એક તો પ્રાચીન અને મધ્યયુગની હિંદી કળાની શાકળ તરીકે છે અને બીજું વાયવ્ય સરહદ પરના ગાંધાર પ્રદેશમાંની ગાંધાર શાખા કે જેની સુંદરમાં સુંદર કૃતિઓ ત્યાં મળી આવે છે તેને તે મળતા આવે છે. સ્મિથ કહે છે કે "ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વાયવ્યમાં ગંધાર, નૈઋત્યમાં અમરાવતી અને પૂર્વમાં સારનાથ એ ત્રણની મધ્યમાં મથુરા છે. તેથી આનું કળાવિધાન શુદ્ધ હિંદીકળા અને ગાંધારની ગ્રીકોકળા વચ્ચેની સાંકળ તરીકેની મિશ્રકળાના લક્ષણ દર્શાવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી."[3] આ ગંધાર મથુરા શાખા ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ લાગે છે અને ઇ. સ. ૫૦ તથા ઈ. સ. ૨૦૦ દરમિયાન તે કળા સંપૂર્ણતાએ પહોંચી જણાય છે. પ્રાચીન હિંદી કળાના ઘણા સાથે જોડાયેલા ગ્રીક જૂનાના સ્વીકારની સાથે આ શાખા ઉત્પન્ન થઈ જણાય છે.

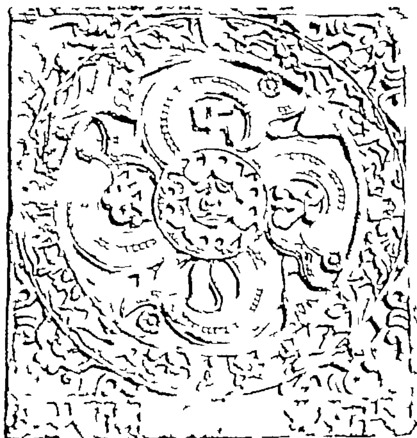
ડૉ. ભાસ્કર જણાવે છે કે "ગંધારશાખા એ શાસ્ત્રીય વિવિધ સાધનો દ્વારા વિવિધ કળાવિધાનની દષ્ટિએ

1 Cf. Vogel, *Catalogue of the Archaeological Museum at* ... about the Tirthankara Images at Mathura Museum ...

2. Rothenstein, *Examples of Indian Sculpture*, Int. p. ...

3. Smith, *History of Fine Art in India and Ceylon*, p.

4 This culmination of the art of the school may be ... or 200. —Smith, op. cit., p. 92.



આયાગપટ અથવા પૂજાની તક્તી (મથુરા)

[illegible]

દર્શાવે છે. કેટલીક પ્રસંગે તેઓએ નકલ કરવાના સફળ ચાતુર્ય દ્વારા વગર વિચાર્યે મ્લેચ્છ નમૂનાઓની નકલ જ કરી છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તેમણે બહુ જ વધારે કર્યું છે. મ્લેચ્છ કળામાંની આકૃતિઓ, વગેરે, ભાવના આદિ સ્વીકારીને તેઓએ બીક પ્રભા, સૌંદર્ય, સુસંગતિ તથા કૌશલ્ય આદિનો ઉમેરો કર્યો છે કે જેણે તેના હાર્દ અને માનુષતામાં ઘટાડો થવા દીધા વિના પ્રાચીન કળાને ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડી છે."[1]

હિંદી કળામાં આ પરદેશી તત્ત્વોનો સમાવેશ તથા હિંદી કળાનો વિદેશીઓએ કરેલો સ્વીકાર એ બન્ને બહારની દુનિયા સાથેના હિંદી રાજકીય તથા વ્યાપારી સંબંધને આભારી છે. આથી કરીને જ આજે ભૌગોલિક હિંદ જુદી જુદી જાતિઓનું નિવાસસ્થાન છે કે જેમની કળાના આદર્શો, ધર્મની માફક સામ્ય ધરાવતા ન હોવાથી જુદા પડે છે, અને જેમના કેટલાક તો પાછલા અનૈતિહાસિક સમય સુધી આવેલા અને જેમણે સર્જન કળાના પરદેશી તત્ત્વો દાખલ કરેલા કે મૂળ પરદેશીઓની માફક જ અહીં ભળી ગયા છે અને મૌલિકતા સિદ્ધ કરી છે તેમ છતાં પણ એ ક્રમુઅના મતે, હવા અને બીજા કારણે હિંદ સાથે ખાસ સંબંધ ધરાવતા દેશોમાંથી કળા વિષે આપણે જ કંઈ રસપ્રદ બાબતો જાણવા મળી શકે છે અને તેથી "કળાવિધાનનું આપણું જ્ઞાન હવા અને ધર્મોધતાના ઝનૂન સામે ટકી રહેલા અવશેષો પર આધાર રાખે છે."[2]

મથુરા શાખાની બાબતમાં સામાન્ય પ્રાસ્તાવિક નોંધ કર્યા પછી આપણે કંકાલી ટીલા પરના જૈન શિલ્પના નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરીશું અને કળાદેવી પોતાના ભક્તો પાસેથી જે નિર્વિવાદ તન્મયતા માગે છે તે જૈન કળાવિદોએ કેટલા પ્રમાણમાં આપી છે અને મ્લેચ્છ તત્ત્વોનું શુદ્ધ સમીકરણ કરવામાં તેમની કુશળતા કેટલી સફળ થઈ છે એ આપણે જોઈશું.

મથુરાના શિલ્પના જે થોડા નમૂનાપર આપણે વિચાર ચલાવવાના છીએ તેમાં આપણે પ્રથમ વધારે રસપ્રદ અને સુંદર આયાગપટોનો વિચાર કરીશું. ડૉ. બુલ્હર કહે છે કે "આયાગપટ એ એક વિભૂષિત શિલા છે કે જેની સાથે જિનની પ્રતિમૂર્તિ યા અન્ય કોઈ પૂજ્ય આકૃતિ જોડાએલી હોય છે. તેનો અર્થ પૂજા યા અર્ઘ્યની તખતી કરી શકાય કારણ કે અનેક શિલાલેખોમાં દર્શાવ્યા મુજબ અર્હતોની પૂજા માટે આવી શિલાઓ મંદિરોમાં રાખવામાં આવતી હતી. જૈનોમાં તે લોકપ્રિય થયા પ્રાચીન કાળમાં જ અટકી પડી કેમકે તે ઉપરના શિલાલેખો જૂની લિપિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે અને તેના ઉપરની તારીખ જણાતી નથી."[3]

પ્રાચીન જૈન કળામાં આયાગપટો સિવાય બીજું કંઈ નથી એમ નહિ; પરંતુ તે તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સામાન્યતઃ આવા સુંદર પટોના સર્જનમાં જૈનશિલ્પનો મુખ્ય ઉદ્દેશ

1. Barnett, *Antiquities of India*, p. 253.
2. Andrews, *op. cit.*, Int., p. 12.
3. Bühler, *E.I.*, II, p. 314

“બુદ્ધની સ્વતંત્ર મૂર્તિ માત્ર નહોતી, તેઓની કળા એ સ્થાપત્યના સમૃદ્ધિચિહ્નોના શણગારને આભારી હતી.”[1] તેમ છતાં પણ, મથુરાને શૈલાની જિનની પ્રતિમુદ્રા, બહુ શણગારેલ ત્રિશૂળો અન્ય પવિત્ર ચિહ્નો, ઉત્તમ આભૂષણો, ધ્વજની આકૃતિવિશિષ્ટ પટ્ટિકા વિગેરે આદિ પરથી મથુરાના શિલાલેખોનો મુખ્ય આશય સામાજિક હતો એમ કોઈપણ કળાપ્રેમી મુશ્કેલીથી ન સ્વીકારે તો નવાઈ નહિ. આથી ઊલટું આયાગપટોની બાબતમાં એક પગલું આગળ વધીને કહી શકાય કે કળાની આ કૃતિઓના સ્થાનભાગમાં તથા એની કારીગરીમાં શિલ્પીઓનું આધિપત્ય જણાઈ આવે છે અને આમ પોતે પ્રોત્સાહિત કળાવિદો હોવાથી તેઓએ પોતાના સહજમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ એક સાધ્ય તરીકે નહિ પણ કેવળ એમ પ્રમાણના બદલામાં ઉપયોગ કર્યો હશે.

આમાંના નૃત્યકાર સ્ત્રીઓની પાની શિલ્પશાસ્ત્રે મિસાલ પટ્ટો[2] અને આયાગપટ્ટિકાએ મ. ખ્યાલ પ સોસાયટીમાં ૪૨ મા વર્ષે મિસાલ બીજો એ બે આયાગપટોનું અહીં વર્ણન કરીએ. સ્મિથના શબ્દોમાં “પટ્ટો પર જૈન સ્તૂપનો સુંદર દેખાવ આપે છે એની આસપાસ પરિક્રમણ માટેની પગથી છે અને પછી વા.. છે. સુંદર રીતે શણગારેલ તોરણવાળા દરવાજામાં થઈ ને તે પહોંચાય છે અને ચાર પગથીયા ચઢવાના છે. દરવાજાના નીચલા ભાગેથી એક બાજુ ભાગ લટકે છે. કમરની આસપાસ સામાન્ય જંજીર સિવાય તદ્દન નગ્ન એવી એક નાચ કરતી છોકરી દરવાજાની દરેક બાજુની વા પર આકર્ષક રીતે ઊભેલી છે. વિચિત્ર પાયાવાળા બે સ્તંભ પણ દેખાય છે અને ઉપલા પરિક્રમણની પગથીની આજુબાજુની વાડનો કેટલોક ભાગ નજરે પડે છે.

આ સુંદર રીતે કોતરેલ તોરણ પર એક નૃત્ય અર્ધપુતળિકા છે અને સ્મિથના મતે તે શિલાલેખના અક્ષરો “ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૧૫૦ ના કુશાન રાજ્યસમયના અદ્ભુત સ્તૂપના દરવાજા પરના અનુલિખિત શિલાલેખના અક્ષરો કરતાં કાંઈક વધારે જૂના છે.”[3] ડૉ. બુહલરે પણ તેને “જૂના નમૂનામાં ગણ્યો છે” પરંતુ તે એમ નોંધ કરે છે કે તે ક્ષત્રપ પટ્ટોના સમયનો છે.[4] આ આયાગપટની કળાવિષયક ઉપયોગિતા બાબત ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. અલિખિત પગથી ના માપ-રચના આ અમુક સિદ્ધાંતો કરતાં વસ્તુની પરીક્ષા માટે સામાન્ય ધોરણ આપે છે. ડૉ. બુહલર સ્મિથના મતે આ બે સ્ત્રી આકૃતિઓનો ભાગ અગત્ય ધરાવે છે. આની માફક જ આજુબાજુની વા ની કેટલીક જગ્યાએ પણ સ્ત્રીઓની પ્રતિકૃતિઓ તેને આકર્ષક રીતે નગ્ન લાગે છે[5] આની બાબતોમાં

1. Chanda, A.S.I. 1922-1923, p. 168
2. Cf. Bühler, op. cit. No. V p. 200
3. Smith, *The Jaina Stūpa and other Antiquities of Mathura* p. 19 Plate XII.
4. Ibid. Int., p. 3.
5. Bühler op. cit., p. 196.
6. According to Coomaraswamy these female figures are not dancing girls, as Smith has observed. In his opinion they are Yakṣīs, *Devatās* or *Vṛkṣakās*, nymphs and dryads, and to be regarded as auspicious emblems of generative fertility derived from popular beliefs. —Coomaraswamy, op. cit. p. 64. Cf. Vogel A.S.I., 1909-1910, p. 77



“મુદ્રતાની સ્વતંત્ર કૃતિ માત્ર નહોતી; તેઓની કળા એ સ્થાપત્યના સ્મૃતિચિહ્નોના શણગારને આભારી હતી.[1] તેમ છતાં પણ મધ્યસ્થાને બેસાડેલી જિનની પ્રતિમાઓ, બહુ શણગારેલ ત્રિશૂળો, અન્ય પવિત્ર ચિહ્નો, ઉત્તમ આભૂષણો, હસ્તિની આકૃતિઓ પર્વતિના ભિન્ન સ્તંભો આદિ પરથી મથુરાના શિલ્પીઓનો મુખ્ય આદર્શ સાંપ્રદાયિક હતો એમ કેટલાક કળાપ્રેમી સહેજે ન સ્વીકારે તો નવાઈ નહિ. આથી ઊલટું આયાગપટોની બાબતમાં એક પગલું આગળ વધીને કહી શકાય કે કળાની આ કૃતિઓના સ્વાતંત્ર્યમાં તથા એની સુંદરતામાં શિલ્પીઓનું આધિપત્ય જણાઈ આવે છે અને આમ પોતે પ્રોત્સાહિત કળાવિદો હોવાથી તેઓએ પોતાના સર્જનમાં ધાર્મિક વિષયોનો ઉપયોગ એક સાધ્ય તરીકે નહિ પરંતુ કેવળ ધર્મ મહાત્મ્યના બહાના હેઠળ કર્યો હશે.

આમાંના નૃત્યકાર ફલ્ગુયશની પત્ની શિવયશાએ બેસાડેલ પટ્ટો[2] અને અમોહિનીએ મહાક્ષત્રપ સોડાસના ૪૨ મા વર્ષે બેસાડેલ બીજો એ બે આયાગપટોનું અહીં વર્ણન કરીએ. સ્મિથના શબ્દોમાં “પહેલો પટ જૈન સ્તૂપનો સુંદર દેખાવ આપે છે જેની આસપાસ પરિક્રમણ માટેની પગથી છે અને પછી વાડ છે. સુંદર રીતે શણગારેલ તોરણવાળા દરવાજામાં થઈ ને ત્યાં પહોંચાય છે જ્યાં ચાર પગથીયા ચઢવાનાં છે. દરવાજાના નીચલા ભારવટિયાથી એક ભારે માળા લટકે છે. કમરની આસપાસ સામાન્ય જવાહીર સિવાય તદ્દન નગ્ન એવી એક નાચ કરતી છોકરી દરવાજાની દરેક બાજુની વાડપર અસભ્ય રીતે ઉભેલી છે. વિચિત્ર પક્ષવાળા બે વિસ્તૃત ગરુડો પણ દેખાય છે અને ઉપરના પરિક્રમણની પગથીની આજુબાજુની વાડનો કેટલોક ભાગ નજરે પડે છે.

આ સુંદર રીતે કોતરેલ તોરણ પર એક ટૂંકી અર્પણપત્રિકા છે અને સ્મિથના મતે તે શિલાલેખના અક્ષરો “ઇ. સ. પૂર્વે લગભગ ૧૫૦ ના સુંગોના રાજ્યસમયના ભર્હુત સ્તૂપના દરવાજા પરના ધનભૂતિના શિલાલેખના અક્ષરો કરતાં કાંઈક વધારે જૂના છે.”[3] ડૉ. બુહલરે પણ તેને “જૂના”ના સમૂહમાં ગણ્યો છે પરંતુ તે એમ નોંધ કરે છે કે તે કનિષ્ક પહેલાના સમયનો છે.[4] આ આયાગપટની કળાવિષયક ઉપયોગિતા બાબત લાગણીવશ બની કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. વ્યક્તિગત પસંદગી યા નાપસંદગી અથવા અમુક સિદ્ધાંતો કરતાં વસ્તુની પરીક્ષા માટે સર્વમાન્ય ઘણા સાધનો છે. વિન્સન્ટ સ્મિથના મતે આ બે સ્ત્રી આકૃતિઓનો ભાવ અસભ્ય લાગે છે. આની માફક જ આજુબાજુની વાડની કેટલીક જગાએ પણ સ્ત્રીઓની પ્રતિકૃતિઓ તેને અસભ્ય રીતે નગ્ન લાગે છે.[5] આની બાબતોમાં

1 Chanda, A.S.I., 1922-1923, p 168

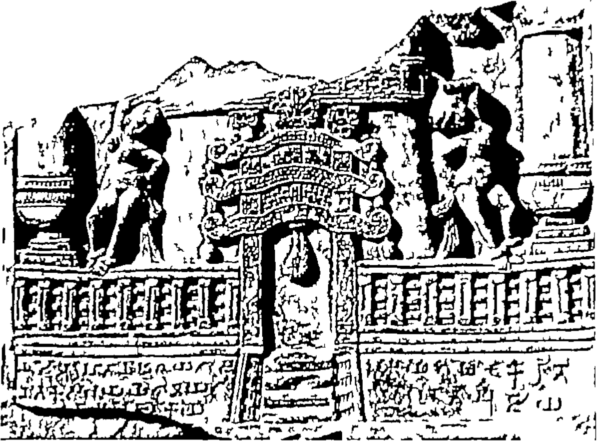
2 Cf Bühler op cit No V p. 200

3 Smith, *The Jaina Stupa and other Antiquities of Mathura*, p 19, Plate XII.

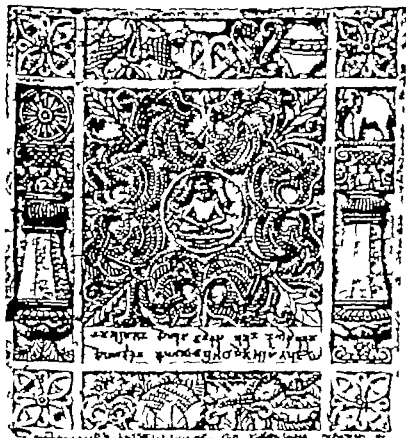
4 Ibid Int., p. 2.

5 Bühler, op. cit., p 196.

6 According to Coomaraswamy these female figures are not dancing girls, as Smith has observed. In his opinion they are *Yakṣīs*, *Devatās* or *Vṛkṣakas*, nymphs and dryads, and to be regarded as auspicious emblems of vegetative fertility derived from popular beliefs. —Coomaraswamy op. cit p. 64 Cf Vogel, A.S.I. 1909-1910, p 77



શિવયશાએ સ્થાપન કરેલ પૂજાની તક્તી



[illegible]

[illegible]





અનુશ્રુતિ [illegible] ના સ્તંભો (મથુરા)

ફોટો : [illegible]–આરકીઓલોજીકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા



આમોહિનીએ સ્થાપન કરેલ પૂજાની તકતી

સૌજન્ય : આર્કિયોલોજીકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા

મનુષ્યાકૃતિ વાળા બે સ્તંભો (મથુરા)

ફોટો – સ્થાપત્ય–આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા

એમ જણાય છે કે પાછળનો અથવા દેખીતો વિષય-દૃષ્ટિકોણ એ મુખ્ય હોય છે કે જે વ્યક્તિગત પસંદગી યા નાપસંદગીને વ્યક્ત કરે છે અને કળાનો અર્થ પણ આપણી દૃષ્ટિએ તેની વસ્તુ યા દૃષ્ટિકોણ કરતાં કાંઈ વધારે ઊંચ નથી રહેતો.

મદ્દ જેવા શિવયશાના આયાગપટમાં અને કેટલાક સ્થળ પર ઉભી અથવા તો આરામથી આડી પડેલી અથવા બીજી કોઈ સ્થિતિમાં દર્શાવેલી સ્ત્રીઆકૃતિઓ સારા યા ખોટા કાર્યની પ્રેરણા આપતી નથી કેમકે બધી પ્રેરક હેતુવાળી કળા લાગણીપ્રધાન હોય છે. ખરી કળાની કિંમત તેની નિર્મોહિતામાં તથા કલ્પનામાં રહેલી છે. પ્રાચીન હિંદી કળાકારોએ સ્ત્રીઓની આકૃતિ દોરવામાં ગંભીરતા, નિખાલસતા, અને ઉદારતાના ભાવો પ્રદર્શિત કર્યા છે જ્યાં ઘેરા પગના કડલાં, આછા વસ્ત્રો, ભારે કુંડળો, બાજુબંધ, હાર અને કંદોરા એ સર્વ-આકર્ષક અને સર્વવ્યાપી નગ્નતા છૂપાવતા નથી પણ તેની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે આ પ્રકારની સુંદરતામાં અશ્લીલતાનો ડાઘ પણ નથી તેમ જ ખોટી શરમની લાગણી પણ નથી. હલકા કે સંકુચિત ક્ષેત્રમાં નહિ, પરંતુ પોતાના આત્મરૂપ મહેલમાં મથુરા, સાંચી અને અન્ય સ્થાનના કળાકારોએ સ્ત્રીને અપ્રતિમ સ્થાન આપેલું છે અને તેથી જ તેઓએ આત્માની આકાશની સામે, નિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવતા પથ્થરોમા સર્વ સુંદરતાના અમર આદર્શ તરીકે તેની પ્રતિકૃતિઓ નિપજાવી છે.

આમોહિનીએ ભેટ ધરેલી અર્પણની તકતી પર આવતા, સ્મિથ જણાવે છે કે "આ સુંદર તકતી જે આયાગપટ હોવા છતાં તે રીતે ઓળખાતી નથી તે ત્રણ પરિચારિકાઓ અને એક બાળક સાથે એક રાણીનો દેખાવ આપે છે. પ્રાચીન હિંદી પદ્ધતિ જે આજ સુધી દક્ષિણમાં પ્રચલિત હતી તદનુસાર તે પરિચારિકાઓ કમર સુધી નગ્ન છે એક પોતાની રાણીને છત્ર ધરે છે બીજી પંખો વીંઝે છે ત્રીજી અર્પણ માટે હારની માળા ધરી રાખે છે આ પ્રતિકૃતિ સ્થૂલ હોવા છતા કળાની દૃષ્ટિએ કંઈ ઉતરતી નથી."[1]

આ આયાગપટોની સાથે દેવોએ બનાવેલા બૌદ્ધ સ્તૂપ સાથે સંબંધ ધરાવતા શિલ્પનો વિચાર કરીએ. એ પ્રતિકૃતિની મધ્યમાં પવિત્ર ચિહ્ન તરીકે ત્રિશૂળના આધારે રહેલ ધર્મચક્ર આપેલું છે કે જે કમળ પર રહેલ છે સ્વસ્તિક યા ધર્મચક્ર એ જૈન, બ્રાહ્મણ અને બુદ્ધ એ ત્રણે સંપ્રદાયની સામાન્ય સંજ્ઞા છે[2] અહીં દેખાય છે તે થાંભલો "મથાળે બે બાજુ કર્ણિકાએ આગળ પડે છે તથા તેમાં ચાયાવ [?] જેવા બે શાખો દેવાથી એ બાબતમાં તે બીજા બુદ્ધ અને જૈન શિલ્પથી જુદું પડે છે." આકૃતિની જમણી બાજુનો પૂજકોનો

1. Smith op. cit., p. 21, Plate XIV

2. It would be surprising if the worship of Stûpas, of sacred trees, of the Wheel of the Law and so forth, more or less distinct traces of which are found with all sects, as well as their representations in sculptures, were due to one sect alone instead of being heirlooms handed down from remote times before the beginning of the historical period of India — Bühler op. cit., p. 323.

3. Ibid., p 321. For specimen of Buddhist sculpture see Fergusson, *Tree and Serpent Worship*, Plate XXIX, Fig. 2.

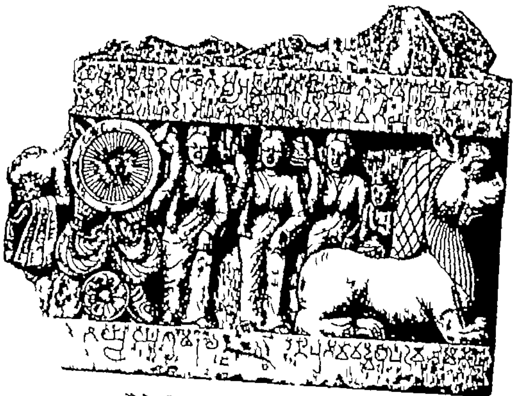
સમૂહ પોતાના મસ્તકભાગમાં ધાર કરી ઉભેલ ચાર સ્ત્રીઆકૃતિઓનો છે જે શિલાલેખમાં નિર્દેશેલ અર્હતની પૂજા કરવાનો ઇશારો દર્શાવે છે. પહેલી ત્રણ આકૃતિઓમાંની દરેક પોતાના જમણા હાથમાં સાડીની કાંઠીવાળો કમર પકડે છે. જ્યારે ચોથી આકૃતિ કે જે કદમાં નાની છે તે યુવાન દેખાય છે અને તેણે ભક્તિભાવથી હાથ જોડેલા છે અને તે શિલાના છેક આગળ પડેલા એસિરિયાના સિંહના જેવી પ્રતિકૃતીથી કાંઈક ઢંકાયેલી છે. ડૉ. બુહલરના મતે, આ સ્ત્રીઓના પહેરવેશ ગ્રીકના જેવા દેખાય છે.[1] અને તેઓનો વિચિત્ર વેશ આખા શરીરને ઢાંકતા પગસુધીના એક જ વસ્ત્રનો છે અને તે કમરે વીંટાયેલું જણાય છે.

આ શિલાનો કેટલોક ભાગ ખંડિત છે તે મુશ્કેલી છે. ધર્મચક્રની જમણી બાજુની પુરુષાકૃતિ ડૉ. બુહલરના મતે નગ્ન સાધુની છે જેના જમણા હાથ પર હંમેશ મુજબ લટકતો કુમળો એક કકડો છે. ઘણું કરીને શિલાલેખમાં નિર્દેશેલ અર્હત આ હશે.[2] આ સાધુની નગ્ન આકૃતિ છે કે કેમ તે કહેવું કઠણ છે. સ્મિથના મતે, શિલાની આ બાજુએ ચાર પૂજા કરનાર પુરુષોમાંના એકની પ્રતિકૃતિ છે.[3] આ મતે પણ, સ્મિથનો મત વધુ સ્વીકાર્ય છે કેમકે આયાગ શિલ્પ લેખમાં ઉલ્લેખિત અર્હતની પૂજા માટે તૈયારી કરતા પુરુષ અને સ્ત્રી પૂજકોનો સમૂહ દર્શાવે છે.

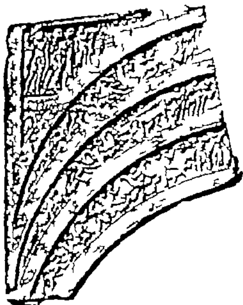
મથુરાશિલ્પનો આ નમૂનો તેના દેવોથી બંધાયેલ વોદ્વ સ્તૂપ સાથેના સંબંધથી અગત્યનો છે. આપણે 'દેવોથી બંધાયેલો' એ શબ્દની શાબ્દિકતાનો વિચાર આગળ કર્યો છે તે ઈ.સ. પૂર્વે કેટલાક વર્ષો પહેલા બંધાયો હશે કેમકે મથુરાના જૈનો પોતાના દાનોની નોંધ રાખવા યથા તે સમયનો હોય તો તેઓ તેના બંધાવનારનું નામ આપતા હોત. તેના સંબંધી દંતકથા સ્મિથના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે: "સ્તૂપ મૂળે સોનાનો હતો અને તેના પર કીમતી રત્નો જડેલા હતાં અને તે સાતમા જિન સુપાર્શ્વનાથના માનમાં ધર્મરુચિ અને ધર્મઘોષ એ બે સાધ્વીઓની ઇચ્છા મુજબ દેવી કુબેરાએ બંધાવ્યો હતો. ત્રેવીસમા જિન પાર્શ્વનાથના સમયમાં, સુવર્ણમય સ્તૂપનું સ્થાન ઈંટોએ લીધું અને બહારની બાજુ પથ્થરનું મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું."[4]

મથુરા શિલ્પના આ બીજા નમૂના ઉપરાંત મનુષ્યો અને દેવકોના નામોથી ખાસ પવિત્ર જગ્યા તથા વસ્તુઓ પ્રતિ દર્શાવાતા માનસહિત તેમના વિષે વિચાર કરીશું. આ તકતાઓમાં કલાકાર કોઈ અમુક અર્થ કે કથા દર્શાવવા નથી ઇચ્છતો, પરંતુ દેવો તથા મનુષ્યો, વૃક્ષો તથા તેમના સ્તૂપો અને મંદિરો પ્રતિ પોતાનો ભક્તિભાવ વ્યક્ત કરવા કેટલા ઉત્સુક હોય છે તે બતાવવા ઇચ્છે છે. આ જ કારણે આ પ્રતિકૃતિઓ એક યા અનેક જૈન પવિત્રધામોની પૂજાનો અને તે માટે જતા યાત્રાળુ નર્તકોનો નિર્દેશ કરે છે.

1. Buhler op. and loc. cit.
2. Ibid.
3. Smith op. cit., p. 12.
4. Ibid. p. 13.



[illegible] ભારહુત બૌદ્ધ સ્તૂપના શિલ્પવિધાનનો નમૂનો





દેવો અને મનુષ્યોના તીર્થંકરને કરતા નમસ્કાર સૂચવતો તોરણનો ને નમૂનો

[illegible]



નેમિનાથ ભાતુવંશી અનંત પ્રતિબિંબ કરતી નર્તિકાઓ તથા સંગીતમય દૃશ્યોની સુશોભિત શિલ્પ

સૌજન્ય આર્કિયોલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા

આ શિલ્પકળાના નમૂનાઓમાં એક તો ખાસ કરીને પુરાતત્ત્વવિષયક રસ ધરાવે છે. એ તોરણ છે જેમાં બે સુપર્ણો (અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ પક્ષી) અને પાંચ કિન્નરો દ્વારા થતી સ્તૂપની પૂજા કોતરેલી છે બૌદ્ધ શિલ્પમાં માનનીય પુરુષો જેમ પાઘડી પહેરે છે તેમ પાંચે આકૃતિઓએ પાઘડી પહેરી છે. ડૉ. બુહલર લખે છે કે "આવો સામ્ય ધરાવતો દેખાવ સાંચીના શિલ્પમાં આવે છે કે જ્યાં સુપર્ણો સ્તૂપની પૂજા કરે છે[1] પરંતુ એ નોંધવું જરૂરી છે કે સાંચીની આકૃતિઓ ગ્રીક લક્ષણી પ્રાણીઓના જેવી છે જ્યારે આ શિલાની આકૃતિઓ એસિરિયન તથા ઇરાનના શિલ્પ અનુસાર પાંખાળી આકૃતિની પરંપરા પ્રમાણે બનાવેલી છે ગુપ્તોના શિક્કાપરની સુપર્ણોના રાજા ગરુડની આકૃતિ એ પ્રાણાકૃતિશિલ્પનો નમૂનો છે કે[2] જે આની સાથે સરખાવી શકાય. ગયા અને અન્ય બૌદ્ધ સ્મારકો પર કિન્નરની આકૃતિઓ જોવામાં આવે છે જે ઘણું કરીને ગ્રીક નમૂના પ્રમાણેની છે. આ શિલાપટ્ટની આકૃતિની લાક્ષણિકતા એ છે કે વૃક્ષની એક શાખા મનુષ્યના દેહ અને ઘોડાની જાંઘની સંધિને ઢાંકે છે.[3] પુરાતત્ત્વવિશારદ એવા મારા મિત્રો પાસેથી મેં જે જાણ્યું છે તે પરથી મને લાગે છે કે ગ્રીક શિલ્પમાં આવા નમૂનાઓ ખાસ કરીને નથી."[4]

તેની પાછળની આકૃતિઓ હોવા તે તોરણના આરોહીપાત્રમાં વરઘોડાનો કેટલોક ભાગ આવેલો છે જેમાં તીર્થયાત્રાએ જતા દશ્યનું સૂચન છે. તેમની ગાડી આજના શિગરામને મળતી આવે છે અને સાંચીના ઢાંચામાં ઉભા કરેલા પૈડાં છે જે આગળની માફક વચ્ચેની ધુંસ ઉપર બેઠેલો છે. કેટલાક પ્રાણીઓનો સાજ બરાબર સાંચીના શિલ્પના જેવો છે પરંતુ તેમાં તેનાં ગાડાંઓ જણાતા નથી, પણ તેના બદલે પૈડાંથી ઢંકાતા ગ્રીક દેખાવના[5] રથો છે[6]

બીજો ચણુગરેલ પથ્થરનો ટુકડો હોવા, તેની ઉપરની બાજુ પર મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ કરવા નેમેસનું આવવું અને બીજી બાજુપર તે માતુપથી ખુશ થઈ નાચતી તથા ગાતી સ્ત્રીમૂર્તિઓ દર્શાવેલી છે, અહીં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ધાર્મિક તથા નૈતિક કથાઓને પ્રખ્યાત કરવા માટે હિંદી કળાકાર પોતાની સ્વતંત્રતા પૂરી વાપરતા અચકાયો નથી. જે સમયે શ્રદ્ધાળુ તથા સત્તાધારી વર્ગને કળાકારની સેવા જરૂરની હતી તે સમયે મથુરાનો શિલ્પી ખૂબ જ સંતોષકારક કળાની આકૃતિઓ તૈયાર કરવામાં સફળ થયો હતો. ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ પ્રસિદ્ધ વાત કે કથાને આલેખવા તેને સૂચવવામાં આવ્યું હોય છે ત્યારે તે પ્રમાણ તથા હાવભાવમાં પરંપરાગત શૈલીનો ઘણી જ સારી રીતે ઉપયોગ કરે છે અને તેમાં સામ્ય પેદા કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ સમર્પણ કરે છે

1. Cf Fergusson op. cit., Plate XXVII, Fig. 1.
2. Cf Fleet C I I iii., Plate XXXVII Smith, J.A.S.B. lviii pp. 86 ff., Plate VI.
3. No other example is known of leaf being used to mask the junction between the human and equine bodies in the centaurs. —Smith, *History of Fine Art in India and Ceylon*, p. 82.
4. Buhler op. cit., p. 319
5. Fergusson, op. cit., Plate XXXIII; ibid. Plate XXXIV Fig. 1.
6. Buhler op. and loc. cit.



નેમિષના ચતુર્મુખી ભવ્ય પ્રાચિન હસ્તી નર્તિકાઓ તથા સંગીતમય દ્રશ્યોની સુશોભિત શિલ્પ

મેળવેલ સ્થાન—આરાસણ(કુંભારિયા)ના મંદિર પ્રાપ્ત









મથુરામાંથી [illegible] પ્રખ્યાત [illegible] આ છે. ઉપરાંત [illegible] [illegible] કરેલી ચાર [illegible] પ્રતિકૃતિઓ છે. આમની બે પ્રતિકૃતિઓ મોટી [illegible] છે એ [illegible] એક એક નાનું બાળક છે. [illegible] હાથ [illegible] છે જ્યારે [illegible] ગુપ્તી ઊંચા કરેલા છે. [illegible] [illegible] બે પ્રતિકૃતિ નેમેષની છે અને આથી રીતે [illegible] [illegible] છે અને તે બીજા શિલ્પમાંની [illegible] છે. આ [illegible] ની [illegible] અંગે [illegible] આ પૌરાણિક [illegible] પ્રખ્યાત અભ્યાસી જણાવે છે કે "[illegible] પરિસ્થિતિ અને તેને લાગુ કરવી એનું [illegible] છે એ [illegible] છે. આ વસ્તુનો [illegible] નેમેષની [illegible] [illegible] માટે [illegible] અનુમાન પર દોરે છે કે [illegible]"

[illegible] અને [illegible] અથવા [illegible] અને [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] રીતે [illegible] છે કારણ કે [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible]

ઉપસંહાર

જે કંઈ થયું તે જોતાં એ એક દુનિયાનો નિયમ હોય તો ઉત્તર હિંદમાં બુદ્ધધર્મની જેમ જૈનધર્મ પણ મૂળ નાખી શક્યો ન હતો અને હિંદી ઇતિહાસમાં જૈન નામ જેવું કાંઈ જ નથી તેનો યોગ્ય પ્રતિકાર એટલો જ છે કે જૈનધર્મ ઉત્તરમાં પોતાના અભ્યાસીઓ પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામે ટકી શક્યો છે. આવી માન્યતા ધરાવતા વિદ્વાનોને માનપૂર્વક જણાવી કહી શકીએ કે આપણા પાનાઓમાં ઉત્તર હિંદમાં જૈનધર્મનું જે કંઈ અવલોકન થયું છે તે આવી માન્યતાનો પ્રબળ પૂરાવો છે. ઉત્તર હિંદના જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનો સમય ગમે તે હોય, તેમ છતાં પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ના પાર્શ્વના સમયથી માંડી સિદ્ધસેન દિવાકર દ્વારા ઈ. સ.ની શરૂઆતમાં વિક્રમના જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા તેમ જ કાર ક અને કુષાણ અને ગુપ્ત સમયના ઇતિહાસના સમગ્ર ગાળામાં જૈનધર્મ એ મહાન પ્રચારક ધર્મ હતો તેની કોઈ પણ ના પાડી શકે તેમ નથી. આ હજાર ઉપરાંત વર્ષના લાંબા સમય દરમિયાન ઉત્તરમાં એવો કોઈ નાનો મોટો ધંધો કે જાતિ ન હોતા કે જે એક યા બીજી રીતે જૈનધર્મની અસર નીચે ન આવ્યા હોય.

અહીંતહીંના ઐતિહાસિક અજ્ઞાનતા કેટલાક મુદ્દાઓ બાજુએ મૂકતાં આ પ્રયાસનું દરેક પ્રકરણ એવી સામગ્રી રજૂ કરે છે કે જેની શોધખોળ થઈ ચૂકી છે અને જેના પર અનેક અભિપ્રાયો નોંધાયા છે. અમારા આ નમ્ર પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ જૈનસંશોધન પર એક ક્રાંતિકારી મહાન ગ્રંથ રચવાનો નથી પણ આમ જોતાં કે ઘણા મોટે વિશ્વના વિદ્વાનોના પરિશ્રમના પરિણામો વ્યવસ્થિત રીતે ગૂંથી જૈન ઇતિહાસની વાચના સમક્ષ મૂકવાનો એક મનનીય ગ્રંથ રચવાનો છે. આ હેતુની સાધનામાં જે કંઈ અનુમાનો યા તર્કો કર્યા હોય તેને તેમ સમજવા અને ઐતિહાસિક શોધખોળ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરશો નહિ. બન્યું ત્યાં સુધી શીઘ્રતામાં ઉતર્યો જ નથી; તેમ છતાં પણ ઉત્તર હિંદના જૈનધર્મના આ કાળ કે જે તેની સત્તાનો મધ્યાહ્ન કાળ હતો તેની મુખ્ય બાબતો અને આકસ્મિક મુદ્દાઓ પ્રકાશમાં લાવવા આ વસ્તુને વફાદાર રહ્યા વિના ચાલી શકે તેમ ન હતું ત્યાં તે વાચક મૂકી પણ છે.

તેમ છતાં પણ, જ્યાં સુધી નવ્યાત્મક જૈન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત ગ્રંથો જે ઉત્તરમાં ઠેકઠેકાણે હજી પડ્યા છે તેનો સંગ્રહ કરવામાં ન આવે અને તેના અનુવાદો કરવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં ન આવે, તેમ જ સ્થાપત્ય અવશેષો માટે કાંઈ પણ યોજના કરવામાં ન આવે અને તેને વર્તમાન સંશોધનમાં ન લાવે, ત્યાં સુધી ઉત્તરમાં જૈનધર્મની સત્તા અને વિસ્તાર તેમ જ તેના પ્રતિભાસંપન્ન નામો વિષે નિર્ણયાત્મક અનુમાનો કલ્પનાધીન છે. આ કાર્ય ઉપાડી લેવા જેવું છે અને જો તે સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડવામાં આવે તો હિંદી પ્રજાના ધાર્મિક અને કલાવિષયક ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે લાભ છે તેમ આપણા સાધનોમાં એક કિંમતી ઉમેરો થશે.

1 Cf. Smith Oxford History of India, p. 55.

LIST OF ABBREVIATIONS

A. H. R. S. Andhra Historical Research Society
A. R. Asiatic Researches.
A. S. I. Archaeological Survey of India (Annual Reports.)
A. S. R. Reports of the Archaeological Survey of India (Cunningham.)
A. S. W. I. Archaeological Survey of Western India.
B. D. G. P. Bengal District Gazetteers, Patna.
B. D. G. P. Bengal District Gazetteers, Puri
B. O. D. G. P. Bihar and Orissa District Gazetteers, Patna.
B. O. R. I. L. *Bhandarkar Oriental Research Institute Library*
C. H. I. Cambridge History of India.
C. I. I. *Corpus Inscriptionum Indicarum.*
E. B. Encyclopaedia Britannica.
E. C. *Epigraphia Carnatica.*
E. I. *Epigraphia Indica.*
E. R. E. Encyclopaedia of Religion and Ethics.
H. M. I. History of Mediaeval India
H. O. S. Harvard Oriental Series.
I. A. Indian Antiquary
I. H. Q. Indian Historical Quarterly
J. A. O. S. Journal of the American Oriental Society
J. A. S. B. Journal of the Asiatic Society of Bengal
J. B. B. R. A. S. *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*
J. B. O. R. S. Journal of the Bihar and Orissa Research Society
J. D. L. Journal of the Department of Letters. (Calcutta.)
J. G. Jaina Gazett
J. P. A. S. B. Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal
J. R. A. S. Journal of the Royal Asiatic Society
J. S. S. Jaina Sāhitya Samśodhaka
M. A. R. Mysore Archaeological Report.
M. E. Marathi Encyclopaedia.
Q. J. M. S. Quarterly Journal of the Mythical Society
S. B. B. Sacred Books of the Buddhists
S. B. E. Sacred Books of the East
S. B. J. Sacred Books of the Jainas
Z. D. M. G. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ABHAYADEVASŪRI. *Bhagavatī Sūtra* of Sudharma, I [illegible] (Āgamodaya Samiti) Bombay 1918 1921.

ABHAYADEVASŪRI. *Aupapātika Sūtra* with Commentary (Āgamodaya Samiti) Bombay 1916

ABHAYADEVASŪRI. *Jñātā Dharma Kathāṅga* of Sudharma. (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1919

ABHAYADEVASŪRI. *Sthānāṅga* of Sudharma. (Āgamodaya Samiti) Bombay 19[illegible]

BARNETT L. D. *The Antagaḍa Dasāo and Anuttarovavāiya Dasāo*. London, 1907

BECHARDAS, PANDIT. *Bhagavatī Sūtra* of Sudharma, [illegible] (Jinagama Prakasaka Sabha) Bombay 1918.

BELVALKAR, S. K. The *Brahma Sūtras* of Badarayana. Poona, 1923

BHANDARKAR R. G. Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the Year 1883 1884. Bombay 1887

BÜHLER, G. The Laws of Manu. *S B E* xxv 1886

BÜHLER, G. Vasishtha and Baudhāyana. *S B E* [illegible] 1882

CANDRAPRABHA SŪRI. *Prabhāvaka Caritra*. Bombay 19[illegible]

CANDRASŪRI. [illegible] Sūtra. Bombay 1 [illegible]

CANDRASŪRI. [illegible] Sūtra, with commentary (Āgamodaya Samiti) Bombay 1922

CHAKRAVARTI, A. *[illegible] of Kundakundacarya*. *S B J* [illegible] 19[illegible]0

CHARPENTIER JARL. The *Uttarādhyayana* [illegible] Upsala, 1922.

CHATURAVIJAYA, MUNI. [illegible] *Kathā* of [illegible] (Jaina Ātmananda Sabhā) Bhavnagar 1916

COWELL E. B. and GOUGH A. E. *Sarva Darśana Saṅgraha* of Madhavacarya. (Popular Ed.) London, 1914.

COWELL, E. B. and NEIL, R. A. The *Divyāvadāna*. Cambridge 18[illegible]

[illegible] SŪRI. [illegible] Jamnagar 1 [illegible]

[illegible] (Jaina Dharma Prasaraka Sabhā)

[illegible], K. H. [illegible] (1st ed.) Ahmedabad, 1916

DVIVEDI, MAHAMAHOPADHYAYA [illegible] *[illegible]* of Varahamihira [illegible] Benares, 1[illegible]

FOULKE [illegible] [illegible] Cambridge 1 [illegible]

[illegible] The [illegible] London, 18[illegible] 1[illegible]

[illegible] London 1 [illegible]

[illegible] The [illegible] London 1 [illegible]

[illegible] *B J* [illegible]

GRIFFITH R. T. H. Hymns of the Rigveda [illegible] Benares, 18[illegible]

G[illegible] A. Essai de Bibliographie Jaina. Paris, 1[illegible]

H[illegible] Āgamodaya [illegible] 1916 1917

H[illegible] Benares, 1[illegible]6

HEMACANDRA [illegible]

HEMACANDRA [illegible] Jaina Dharma Prasaraka Sabhā) Bhavnagar 1[illegible]

HEMACANDRA [illegible] *B O R I L.* Poona

HEMACANDRA [illegible] with Commentary [illegible] 19[illegible]

HEMACANDRA [illegible] Surat 19[illegible]

HEMACANDRA [illegible] Benares 1[illegible]16

H[illegible] [illegible] and [illegible] Nagpur 1[illegible]

HOERNLE A. F. [illegible] 18[illegible]

HOERNLE A. F. [illegible] [illegible]

HOERNLE R. A. F. [illegible] [illegible] 18[illegible] pp 341 ff

[illegible] Calcutta, 18[illegible]

JACOBI HERMANN [illegible] Calcutta 19[illegible]

FLEET, J. F. Records of the Somavaṁśi Kings of Katak. *E.I.* iii 1894–1895, pp. 323 ff.

FLEET, J. F. The Hāthigumpha Inscription. *J.R.A.S.* 1910, pp. 824 ff.

FLEET, J. F. The Rummindei Inscription and the Conversion of Asoka to Buddhism. *J.R.A.S.* 1908, pp. 471 ff.

FLEET, J. F. Sanskrit and Old Canarese Inscriptions. *I.A.*, vii 1878, pp. 15 ff. 33 ff. 101 ff.

FLEET, J. F. Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successors. *C.I.I.*, iii 1888

GARDNER, PERCY. Catalogue of Indian Coins: Greek and Scythic. London, 1886

GROWSE, F. S. Mathura Inscriptions. *I.A.* vi, 1877 pp. 216 ff.

HULTZSCH, E. Maliyapundi Grant of Ammaraja II. *E.I.* ix 1907–1908, pp. 47 ff.

HULTZSCH, E. Inscriptions of Asoka. C.I.I. (new ed.), 1925

HULTZSCH, E. Inscriptions on the Three Jaina Colossi of Southern India. *E.I.* vii 1902–1903, pp. 108 ff.

HULTZSCH, E. Two Inscriptions from General Cunningham's Archaeological Reports. *I.A.* xi 1882, pp. 309 ff.

JAYASWAL, K. P. Hāthigumphā Inscription of the Emperor Khāravela (173–160 B.C.). *J.B.O.R.S.*, iii, 1917 pp. 425 ff.

JAYASWAL, K. P. A Further Note on the Hāthigumphā Inscription. *J.B.O.R.S.* iii 1917 pp. 473 ff.

JAYASWAL, K. P. Hāthigumphā Inscription Revised from the Rock. *J.B.O.R.S.* iv 1918, pp. 364 ff.

JAYASWAL, K. P. Hāthigumphā Inscription of the Emperor Khāravela. *J.B.O.R.S.* xiii 1927 pp. 221 ff.

JAYASWAL, K. P. Hāthigumphā Notes. *J.B.O.R.S.* xiv 1928, pp. 150 ff.

JAYASWAL, K. P. An Inscription of the Śuṅga Dynasty. *J.B.O.R.S.* 1924, pp. 203 ff.

JAYASWAL, K. P. The Statue of Wema Kadphises and Kushan Chronology. *J.B.O.R.S.*, vi, 1920, pp. 12 ff.

JINAVIJAYA, MUNI. *Prācīna Jaina Lekha Saṁgraha*, Bhavnagar, 1917

KONOW, STEN. Epigraphy. *A.S.I.* 1905–1906, 1909, pp. 166 ff.

KONOW, STEN. Taxila Inscription of the Year 136. *E.I.* xiv 1917–1918, pp. 284 ff.

KONOW, STEN. The Ara Inscription of Kanishka II: the Year 41. *E.I.* xiv 1917–1918, pp. 130 ff.

LÜDERS, H. A List of Brahmi Inscriptions from the Earliest Times to about A.D. 400. *E.I.* 1912, Appendix 1

MAJUMDAR, R. C. Hāthigumphā Inscriptions. *I.A.* xlvii., 1918, pp. 223 ff.

MAJUMDAR, R. C. Second Note on the Hāthigumphā Inscription of Khāravela. *I.A.* xlviii 1919 pp. 187 ff.

NARASIMHACHAR, R. Inscriptions at Śravaṇa Belgoḷa. *E.C.* 1923

PRINSEP, JAMES. Note on Inscriptions at Udayagiri and Khandagiri in Cuttack, in the Lāṭ Character. *J.A.S.B.*, vi., 1837 pp. 1072 ff.

PRINSEP, JAMES. Translation of Inscription in the Society's Museum—Bhuvaneswara Inscription, from Cuttack. *J.A.S.B.* vii., 1838, pp. 557 ff.

PRINSEP, JAMES. Facsimiles of Ancient Inscriptions. *J.A.S.B.* vii., 1838, pp. 33 ff.

SASTRI, BANERJI A. The Lomas Ṛṣi Cave Façade. *J.B.O.R.S.*, xii., 1926, pp. 309 ff.

SENART, E. The Inscriptions of Piyadasi. *I.A.* xx 1891, pp. 229 ff.

SMITH, VINCENT A. The Jaina Stūpa and other Antiquities of Mathurā. Allahabad, 1901.

SMITH, VINCENT A. Inscribed Seal of Kumāra Gupta. *J.A.S.B.* lviii., 1889, pp. 84 ff.

VOGEL, J. PH. Mathura School of Sculpture. *A.S.I.* 1909–1910, 1914, pp. 63 ff.

VOGEL, J. PH. Catalogue of the Archaeological Museum at Mathurā. Allahabad, 1910

WILSON, H. H. On the Rock Inscriptions of Kapur di Giri, Dhauli and Girnār. *J.R.A.S.* xii., pp. 153 ff.

II. Literary

The *Mahābhārata, Harivaṃśa Parva.* (Ganapat Krishnaji) Bombay *Śake* 1798

Kālakācārya Kathā (Devchand Lalbhai) Bombay 1914

Brahmapurāṇa (Anandasrama Series) 1895

ABHAYADEVASŪRI. *Bhagavatī-Sūtra* of Sudharma, I-III (Āgamodaya Samiti) Bombay 1918-1921

ABHAYADEVASŪRI. *Aupapātika Sūtra*, with Commentary (Āgamodaya Samiti) Bombay 1916.

ABHAYADEVASŪRI, *Jñātā Dharma Kathāṅga* of Sudharma. (Āgamodaya Samiti) Bombay 1919

ABHAYADEVASŪRI, *Sthānāṅga* of Sudharma, II. (Āgamodaya Samiti) Bombay 1920.

BARNETT L. D. The *Antagaḍa Dasāo* and *Anuttarovavāiya Dasāo*. London, 1907

BECHARDAS, PANDIT *Bhagavatī-Sūtra* of Sudharma, [illegible] (Jinâgama Prakāśaka Sabhā) Bombay 1918.

BELVALKAR, S. K. The *Brahma-Sūtras* of Bādarāyaṇa. Poona, 1923

BHANDARKAR, R. G. Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency during the Year 1883-1884 Bombay 1887

BÜHLER, G The Laws of Manu. *S. B. E.* xxv 1886.

BÜHLER, G Vāsiṣṭha and Baudhāyana. *S. B. E.* xiv 1882.

CANDRAPRABHASŪRI. *Prabhāvaka Carita*, Bombay 1909

CANDRASŪRI. *Saṅgrahaṇī Sūtra* Bombay 1881

CANDRASŪRI *Nirayāvalikā Sūtra*, with commentary (Āgamodaya Samiti) Bombay 1922.

CHAKRAVARTI, A. *Pañcāstikāyasāra* by Kundakundācārya. *S. B. J.* iii 1920.

CHARPENTIER, JARL. The *Uttarādhyayana Sūtra* I. Upsala, 1922.

CHATURAVIJAYA, MUNI *Kuvalayamālā Kathā* of Ratnaprabhasūri. (Jaina Ātmānanda Sabhā) Bhavnagar 1916

COWELL, E. B. and GOUGH, A. E. *Sarva Darśana Saṅgraha* of Madhavacarya (Popular Ed.) London, 1914

COWELL, E. B. and NEIL, R. A. The *Divyāvadāna* Cambridge 1886.

DHANVIJAYASŪRI *Śrāddhavidhi Mālikāyāṃ* Jamnagar 1908

DHARMADĀSAGAṆI *Upadeśamālā* (Jaina Dharma Prasāraka Sabhā)

DHRUVA, K. H. *Syādvādamañjarī* (1st ed.) Ahmedabad, 1918.

DVIVEDI, MAHAMAHOPADHYAYA SUDHAKAR *Bṛhat-Saṃhitā* of Varāhamihira [illegible] Benares, 1895

EDGERTON, FRANKLIN Vikrama Adventures, *H. O. S.* xxvi Cambridge 1926

FAUSBÖLL, V. The *Jātaka* [illegible] London, 1883 1887

FEER, M. LÉON *Saṃyutta Nikāya* London, 1888

GEIGER, WILHELM The *Mahāvaṃsa* London, 1908

GHOSAL, SARAT CHANDRA *Dravyasaṃgraha* of Nemicandra *S. B. J.* 1917

GRIFFITH RALPH T. H. Hymns of the *Rigveda* (2nd ed.) Benares, 1897

GUÉRINOT A. Essai de Bibliographie Jaina Paris, 1906

HARIBHADRASŪRI *Āvaśyaka Sūtra* of Sudharma. (Āgamodaya Samiti) Bombay 1916-1917

HARIBHADRASŪRI *Ṣaḍdarśanasamuccaya*. Benares, 1905

HEMACANDRA *Abhidhānacintāmaṇi*

HEMACANDRA *Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacaritra* Parvan, x, x. (Jaina Dharma Prasāraka Sabhā) Bhavnagar 1908 1909

HEMACANDRA. *Yogaśāstra* MS No 1315 of 1886-1892 *B. O. R. I. L.*, Poona.

HEMACANDRA. *Yogaśāstra* with Commentary Bhavnagar 1926.

HEMACANDRA *Prākṛta Vyākaraṇa* (Ed. Kṛpacandraji) Surat 1919

HEMACANDRA *Pariśiṣṭaparvan* Benares 1914

HIRALAL, RAI BAHADUR Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS in the Central Provinces and Berar Nagpur 1926

HOERNLE, RUDOLF A. F. *Uvāsaga Dasāo* Calcutta, 1888 1890

HOERNLE, RUDOLF A. F. Three Further *Paṭṭāvalis* of the Digambaras. *I. A.* xxi, 1892, pp. 57 ff.

HOERNLE, RUDOLF A. F. Two *Paṭṭāvalis* of the Sarasvati Gaccha of the Digambara Jainas. *I. A.*, xx 1891, pp 341 ff.

JACOBI, HERMANN. *Sthavirāvali Carita or Pariśiṣṭaparvan* of Hemacandra. Calcutta, 1891.

JACOBI, HERMANN. *Samarāicca Kahā* of Haribhadra. Calcutta, 1926

JACOBI, HERMANN *Kalpa Sūtra* of Bhadrabāhu. Leipzig, 1879

JACOBI, HERMANN. The *Ācārāṅga Sūtra* and the *Kalpa Sūtra* S B E xxii., 1884

JACOBI, HERMANN The *Uttarādhyayana Sūtra* and the *Sūtrakṛtāṅga Sūtra* S B E, xlv 1895.

JACOBI, HERMANN. Das *Kālakācārya Kathānakam*. *Z D M G* xxxiv 1880, pp. 247 ff.

JAIN, BANARSI DAS. *Jaina Jātakas* Lahore 1925

JAINI, J L *Tattvārthādhigama Sūtra* of Umāsvāmī *S. B J* ii., 1920.

JARRETT H S The *Āīn Akbarī* of Abul Fazl. Calcutta, 1891.

J. V ... *Kumārapāla-Caritra Mahākāvya*. Bombay 1926.

JHAVERI, MOHANLAL B *Nirvāṇa Kalikā* of Pādaliptācārya. Bombay 1926.

JINABHADRAGANI. *Viśeṣāvaśyakabhāṣya*. Benares, 1918.

JOLLY J *Arthaśāstra* of Kauṭilya Lahore, 1923.

KERN, H *Bṛhat Saṁhitā* of Varāhamihira. Calcutta, 1865.

KERN, H The *Bṛhat Saṁhitā*, or Complete System of Natural Astrology of Varāhamihira. *J R A S* vi (New Series), pp 36 ff., 279 ff.

LAKṢMĪ-VALLABHA. *Uttarādhyayana Dīpikā* (Ed. Rai Dhanpatsimha) Calcutta, 1878.

MALAYAGIRI, ĀCĀRYA. *Rājapraśnīya Upāṅga* (Āgamodaya Samiti) Bombay 1925.

MERUTUNGA. *Vicāraśreṇī*. MS No 278 of 1871 1872. *B O R I L*, Poona.

MERUTUNGA *Vicāraśreṇī* *J S. S* 1925-1925, Appendix

MEYER, JOHN J COB Hindu Tales London (1909)

MOTILAL LADHAJI *Syādvādamañjarī* of Hemacandra Poona 1926.

MOTILAL LADHAJI *Tattvārthādhigama Sūtra* of Umāsvātisvāmin (*Sabhāṣya*) Poona, 1927

MUNISUNDARASŪRI *Śāntinātha Mahākāvyam* Benares, 1911

PANSIKAR, SASTRI *Brahmasūtra Bhāṣya* (2nd ed.). Bombay 1927

PENZER, N M Tawney Somadeva's *Kathā Sarit Sāgara*, London, 1924

PETERSON, P Report of Operations in search of Sanskrit MSS in the Bombay Circle, iv (1886 1892) London, 1894

PREMI, NATHURAM *Darśanasāra* of Devasena Bombay 1918

PREMI, NATHURAM *Vidvadratnamālā*, I Bombay 1912

RHYS DAVIDS T W Buddhist Suttas. *S B E* xi., 1881.

RHYS DAVIDS, T W Dialogues of the Buddha i, *S. B. B* ii., 1899, and ii., *S. B. B* iii., 1910

RHYS DAVIDS, T W and RHYS DAVIDS, C. A F Dialogues of the Buddha, iii *S. B. B*, iv 1921.

RHYS DAVIDS, and OLDENBERG, HERMANN. Vinaya Texts, i, *S. B E* xiii 1881, and iii. *S B E* xx 1885

RHYS DAVIDS, MRS. The Book of Kindred Sayings. London, 1917

ŚAKATĀ ... ĀCĀRY ... *J S. B* ii, 1923-1925, Appendix II

ŚĀNTYĀCĀRY *Uttarādhyayana Sūtra* Bombay 1916

ŚĪLĀṄKĀCĀRY *Ācārāṅga Sūtra* of Sudharma. (Āgamodaya Samiti) Bombay 1916.

ŚĪLĀṄKĀCĀRYA *Sūtrakṛtāṅga* of Sudharma (Āgamodaya Samiti.) Bombay 1917

SONI, P ... LAL ... (Manikchandra Digambara Jaina Granthamālā) Bombay

STEVENSON, THE REVEREND J The *Kalpa Sūtra* and *Nava Tattva*. London, 1848

SUKHLAL, SANGHVI, and BECHARADAS, DOSHI. *Sanmatitarka* of Siddhasena, in Ahmedabad, 1926

TAWNEY C H Merutunga *Prabandhacintāmaṇi* Calcutta, 1901.

TAWNEY C H The *Kathākośa* London, 1895.

TELANG, KASHINATH TRIMBAK. The *Bhagavadgītā* with the *Sanatsujātīya* and the *Anugītā*, *S B E* viii 1882

VAIDYA P L *Sūyagaḍaṁ* Poona, 1928.

VIDYABHUSAN SATIS CHANDRA *Nyāyāvatāra* of Siddhasena Divākara. Arrah, 1915.

V... ... *Vāsupūjya Caritram* Benares, 1912

VINAYA VIJAYA GAṆI *Kalpa Sūtra Subodhikā Ṭīkā* (Devchand Lalbhai.) Bombay 1923.

WARREN, HENRY CLARK Buddhism in Translations. *H O. S* iii., Cambridge, 1909

WEBER, A Fragment der *Bhagavatī* Berlin, 1866.

WILSON, H. H *Vishnu Purāṇa* London, 1840

LATTHE, A B Introduction to Jainism Bombay 1905
LAW BIMALA CHARAN Some Kshatriya Tribes of Ancient India Calcutta, 1924
LAW BIMALA CHARAN The Life and Work of Buddhaghosha Calcutta and Simla, 1923
LAW NARENDRA NATH Aspects of Ancient Indian Polity Oxford, 1921
LILLY W S India and its Problems London, 1902
MACAULIFFE, MAX ARTHUR The Sikh Religion, Oxford, 1909
MACDONELL, A A India's Past Oxford, 1927
MACPHAIL, JAMES M Asoka (The Heritage of Indian Series) Calcutta
MAJUMDAR, AKSHOY KUMAR The Hindu History Calcutta 1920
MEHTA, N C Studies in Indian Painting Bombay 1926
MITRA RAJENDRALAL The Antiquities of Orissa, Calcutta, 1880
MITRA, RAJENDRALAL The Sanskrit Buddhist Literature of Nepal Calcutta 1882
MONAHAN, F J The Early History of Bengal Oxford, 1925
MOOKERJI, RADHAKUMUD Aśoka (Gaekwad Lectures) London, 1928
MOOKERJI, RADHAKUMUD Harsha Oxford, 1926
NARIMAN, G K Literary History of Sanskrit Buddhism (2nd ed) Bombay 1923
OJHA, PANDIT G H The History of Rajputana, Ajmer 1916
OJHA PANDIT G H The Palaeography of India Ajmer 1918
O MALLEY L S S Bengal District Gazetteers, Puri Calcutta, 1908
O MALLEY L S S Bihar and Orissa District Gazetteers, Patna Patna, 1924
PARGITER, F E The Purana Text of the Dynasties of the Kali Age Oxford, 1913
PARGITER, F E Ancient Indian Historical Tradition London, 1922
POUSSIN, L DE LA VALLÉE The Way to Nirvana Cambridge 1917
PRADHAN, SIT NATH Chronology of Ancient India Calcutta, 1927
RADHAKRISHNAN, S Indian Philosophy London, 1923
RALSTON, W R S Schiefner Tibetan Tales London, 1882
RAO, GOPINATHA, T A Elements of Hindu Iconography pt 1 Madras 1914
RAWLINSON GEORGE Parthia (The Story of the Nations) London, 1893
RAYCHAUDHURI, HEMACHANDRA Political History of Ancient India (2nd ed) Calcutta, 1927
RHYS DAVIDS, T W Buddhist India (5th Ed) London, 1917
RICE E. P Kanarese Literature (The Heritage of India Series, 2nd Edn) Calcutta, 1921
RICE LEWIS B Mysore and Coorg from the Inscriptions London, 1909
ROCKHILL, W WOODVILLE The Life of the Buddha London, 1884
SAMADDAR, J N The Glories of Magadha Patna, 1927
SCHIEFNER ANTON Tāranātha Geschichte des Buddhismus St Petersburg, 1869
SMITH VINCENT A The Oxford History of India Oxford, 1923
SMITH VINCENT A The Early History of India Oxford (1st ed) 1904 (3rd ed), 1914 (4th ed) 1924
SMITH, VINCENT A Aśoka Oxford (1st ed), 1901 (3rd ed), 1920.
SMITH VINCENT A A History of Fine Art in India and Ceylon Oxford, 1911
SOLOMON, GLADSTONE W E The Charm of Indian Art London, 1926,
SRINIVASACHARI, C S and AIYANGAR, N S RAMASWAMI A History of India Madras, 1927
STEVENSON MRS SINCLAIR The Heart of Jainism Oxford, 1915
THOMAS, EDWARD Jainism or the Early Faith of Asoka London, 1877
TIELE, C P Outlines of the History of Religion (3rd ed) London, 1884
TOD, COLONEL JAMES Travels in Western India London, 1839
VAIDYA, C V History of Mediaeval Hindu India, iii Poona, 1926
VIDYABHUSANA, SATIS CHANDRA History of Indian Logic Calcutta, 1921,
VIDYABHUSANA, SATIS CHANDRA History of Mediaeval School of Indian Logic Calcutta, 1909,
VIJAYA RAJENDRA SURI Abhidhānarājendra Rutlam, 1910
WARREN, HERBERT Jainism (2nd ed) Arrah 1916
WILBERFORCE BELL, CAPT H The History of Kathiawad London, 1916
WILSON H H His Works London, 1862
WINTERNITZ, M Geschichte der Indischen Litteratur Leipzig, 1920

II. Articles

ANDREWS, F. N. Introduction. The Influences of Indian Art. The India Society London, 1925.
BAKHLE, V. S. Satavahanas and the Contemporary Kshatrapas. *J.B.B.R.A.S.* (New Series), III, 1928, pp. 44 ff.
BARNETT, L. D. The Early History of Southern India, ch. XXIV. *C.H.I.* I, 1922, pp. 593 ff.
BARUA, BENIMADHAV. The Ājīvikas. *J.D.L.*, II, 1920, pp. 1 ff.
BHAGWANLAL INDRAJI, PANDIT. Some Considerations of the History of Nepal. *I.A.*, XIII, 1884, pp. 411 ff.
BÜHLER, G. Pushpamitra or Pushyamitra. *I.A.* II, 1874, pp. 363 ff.
BÜHLER, G. The Digambara Jainas. *I.A.*, VII, 1878, pp. 28 ff.
BURGESS, J. Papers on Śatruñjaya and the Jainas. *I.A.* II, 1874, pp. 14 ff. 134 ff. XIII, 1884 pp. 191 ff., 276 ff.
CHARPENTIER, JARL. The History of the Jainas, ch. VI, *C.H.I.*, I, 1922, pp. 150 ff.
CHARPENTIER, JARL. The Date of Mahāvīra. *I.A.*, XLIII, 1914, pp. 118 ff. 125 ff., 167 ff.
COLEBROOKE, H. T. Observations on the Sect of Jainas. Miscellaneous Essays II, Madras, 1872, pp. 191 ff.
COLEBROOKE, H. T. On the philosophy of the Hindus. Miscellaneous Essays, I, Madras, 1872, pp. 227 ff.
CROOKE, W. Bengal. *E.R.E.* 1909 pp. 479 ff.
DEY NANDO LAL. Notes on Ancient Anga or the District of Bhagalpur. *J.A.S.B.* (New Series), X, 1914, 1918, pp. 317 ff.
FLEET, J. F. Nandas and Guptas. *I.A.* XII, 1883, pp. 93 ff.
FLEET, J. F. Bhadrabāhu, Candragupta, and Sravana-Belgola. *I.A.*, XXI, 1892, pp. 156 ff.
FLEET, J. F. Dimensions of Indian Cities and Countries. *J.R.A.S.* 1907 pp. 641 ff.
FLEET, J. F. Notices of Books. Archaeological Survey of India—Annual Report for 1905-1906. *J.R.A.S.* 1910, pp. 240 ff.
HERAS, REV. H. Asoka's Dharma and Religion. *Q.J.M.S.* XVII, 1926-1927 pp. 255 ff.
HERMANN, OLDENBERG. Jacobi's Kalpa Sūtra of Bhadrabāhu. *Z.D.M.G.*, XXXIV, 1880 pp. 748 ff.
HOERNLE, RUDOLF A. F. Ājīvikas. *E.R.E.* 1908 pp. 259 ff.
JACOBI, HERMANN. On Mahāvīra and his Predecessors. *I.A.*, IX, 1880, pp. 158 ff.
JACOBI, HERMANN. The Dates of the Philosophical Sūtras of the Brahmans. *J.A.O.S.* XXXI, 1909-1910 pp. 1 ff.
JACOBI, HERMANN. Atomic Theory (Indian). *E.R.E.* 1909, pp. 199 ff.
JACOBI, HERMANN. Ueber die Entstehung der Svetambara und Digambara Sekten. *Z.D.M.G.*, XXXVIII, 1884 pp. 1 ff.
JAYASWAL, K. P. The Saisunaka and Maurya Chronology and the Date of the Buddha's Nirvana. *J.B.O.R.S.* 1915 pp. 67 ff.
JAYASWAL, K. P. The Empire of Bindusara. *J.B.O.R.* 1916, pp. 79 ff.
JAYASWAL, K. P. Demetrios Kharavela and the Garga Samhita. *J.B.O.R.S.* 19[illegible] pp. 127 ff.
JINAVIJAYA, MUNI. Amrakapanha[illegible] *J.* [illegible] pp. 169 ff.
KAMTA PRASAD JAIN. The Jaina References in the Buddhist Literature. *I.H.Q.* II 1926, pp. 698 ff.
KETKAR, S. V. Jainism. *M.F.* [illegible] Poona, 1925, pp. 319 ff.
KLATT, JOHANNES. Extracts from the Historical Records of the Jainas. *I.A.* XI, 1882, pp. 245 ff.
LASSEN. Papers on Satruñjaya and the Jainas. *I.A.* 1874, pp. 193 ff., 224 ff.
LEUMANN, E. Beziehungen der Jaina Literatur Zu Andern Literaturen Indiens. Actes du Sixième Congrès, Troisième Partie Section 2, Aryenne Leyde 1885, pp. 467 ff.
LONG, REV. J. Notes and Queries suggested by a Visit to Orissa in January 1859. *J.A.S.B.* XXVIII, 1859 pp. 185 ff.
MACDONALD, GEORGE. The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria, and Parthia, ch. XVII. *C.H.I.*, 1922, pp. 427 ff.

MARSHALL, J H. The Monuments of Ancient India, ch. xxvi *C H. I* i 1922, pp. 612 ff

MEYER, EDUARD. Demetrius *E. B* vii (11th ed), 1910, pp 985 f

MEYER, EDUARD Eucratides. *E B.*, ix (11th ed), 1910, pp 890 ff.

MOOKERJI, ASUTOSH Historical Research in Bihar and Orissa. *J B O. R. S.*, 1924, pp 1 ff

PARGITER, F E Ancient Indian Genealogies and Chronology *J R A S.*, 1910 pp 1 ff

PATHAK, K. B The Date of Mahavira Nirvāṇa as determined in Śaka 1175 *I. A* xii 1883, pp 21 ff

RAPSON, E J The Scythian and Parthian Invaders, ch. xxiii *C. H I* i, 1922, pp. 563 ff.

RAPSON, E. J Indian Native States after the Period of the Maurya Empire, ch xxi. *C. H. I* 1922, pp 514 ff

RAPSON, E. J The Purāṇas, ch xiii *C H. I* 1922, pp 296 ff

RAPSON, E. J *A.* Peoples and Languages *B.* Sources of History ch i, *C H. I* i, 1922, pp. 37 ff.

RHYS DAVIDS, T W The Early History of the Buddhists, ch vii. *C. H. I* i, 1922, pp 171 ff

RICE, LEWIS. Bhadrabāhu and Śravana Belgola *I A* iii 1874, pp 153 ff

ROTHENSTEIN, WILLIAM Introduction Examples of Indian Sculpture in the British Museum, pp 7 ff The India Society London, 1923

SASTRI, BANERJI A The Ājīvikas *J B O R S* xii 1926, pp 53 ff

SASTRI, HARAPRASAD Causes of the Dismemberment of the Maurya Empire *J A. S. B.*, vi 1910, pp 259 ff.

SHAH, C J The A B C of Jainism. *J G* xxxi 1927 pp 103 ff 133 ff 186 ff, 212 ff

SMITH, VINCENT A New Light on Ancient India *J R A. S* 1918, pp 543 ff.

SMITH, VINCENT A Revised Chronology of the Early or Imperial Gupta Dynasty *I. A* xxxi 1902 pp 257 ff.

STIRLING, A An Account, Geographical, Statistical and Historical, of Orissa proper, or Cuttack *A R* xvii 1825, pp 163 ff

SUBRAHMANIAN, K R The Early Religious History of Kalinga. *A.B R S* 1924, pp 49 ff

THIBAUT G On the *Sūryaprajñapti* *J A S B* xlix pt. 1, 1880, pp 107 ff

THOMAS, EDWARD Jainism *I A* viii 1879 pp 30 ff

THOMAS, F W Political and Social Organisation of the Maurya Empire, ch xix. *C H I* i, 1922, pp 474 ff.

THOMAS, F W Candragupta the Founder of the Maurya Empire, ch xviii *C.H I* 1922, pp 467 ff

TURNOUR, GEORGE An Examination of the Pāli Buddhistical Annals, No 5. *J A.S B* vii 1838, pp 991 ff

VIJAYADHARMASŪRI *[illegible]* Bhandarkar Commemoration Volume, Poona, 1917 pp 139 ff

WEBER The Sacred Literature of the Jainas. *I A* xvii, 1888, pp 279 ff 339 ff xviii 1889, pp 181 ff 369 ff xix 1890, pp 62 ff. xx 1891, pp 18 ff 170 ff 365 ff; xxi 1892, pp 14 ff 106 ff 177 ff 210 ff 293 ff 327 ff 369 ff

WILFORD, CAPTAIN Of the Kings of Magadha their Chronology *A.R* ix 1819, pp. 82 ff

WILSON, H H An Essay on the Hindu History of Cashmir *A R* xv 1825, pp 1 ff

સૂચિ